

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 43 CİLT / VOLUME: 129 SAYI / NUMBER: 255 ISSN: 0255-0644

DOSYA KONUSU
BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA
TÜRK CUMHURİYETLERİ

SAYI:
255

KASIM - ARALIK 2021
NOVEMBER - DECEMBER 2021

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644

2021 / 255

**KASIM - ARALIK
NOVEMBER - DECEMBER**

DOSYA KONUSU

Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri

DergiPark
AKADEMİK

SÖBİAD

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مرکز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

intihal.net

İstanbul - 2021

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.
Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»
Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
50 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	300 TL	600 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGİNÜN
Prof. Dr. Ahmet Bıcan ERCİLASUN	Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Prof. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Prof. Dr. Kürşad ZORLU • <i>Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı</i> Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzyl.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozzer@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	kaderozlem@gmail.com
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen Çatlı ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Mihrihan Fenerci EKEN	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgji@turan.org

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ali AKAR** - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Barış DOSTER** - Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Hakan EVİN** - Adıyaman Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN** - Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ahmet GÜVEN** - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI** - Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Muhittin DEMİRAY** - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Böl. / Türkiye
- Doç. Dr. Ömer Faruk BİÇEN** - Balıkesir Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yusuf TEMÜR** - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN** - Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENÇELİ** - Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Muhammed AVŞAR** - Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Orhan Fatih KUŞDEMİR** - Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA** - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bülent BAYRAM** • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Üçler BULDUK** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞCIOĞLU** • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Valentina TUGJEKOVA** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN** • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail YAKIT** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Durali YILMAZ** • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Osman YORULMAZ** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mualla Uydü YÜCEL** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sergei ZAHARIA** • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
- Doç. Dr. Celil BOZKURT** • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Uğur GÜRSU** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yavuz HAYKIR** • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Cemile KINACI** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Dinçer KOÇ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ömer KURTBAAĞ** • Erciyes Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ** • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Elvin YILDIRIM** • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Meşkure YILMAZ** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA** • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Uğur ÖLGEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK** • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU** • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÖLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
- Dr. Murat KARATAŞ** • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye
- Dr. Sinan ÖGAN** • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılmasına uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarna iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarın tanıtıcı bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını,
- Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgisi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

h. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özeti altına yazılmalıdır.

i. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynağının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İç Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

d. **TDA'nın dili** Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asil metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımını için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansa, esere ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karşılanması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denildikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) Cilt bilgisi: Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilemez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) Basım, baskı bilgisi: Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) Yayım bilgisi: Bu bilgi, atf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) Cilt ve Sayfa Numaraları: Dipnotlarda, kitap, süreli yayım, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayım makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, a.g.e., s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelili yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atıf:

Bozkurt, a.y.

Ansiklopediye atıf:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atıf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik i*, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atıf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atıf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atıf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirilmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcılara riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifte bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler "teşekkür / bilgiler" kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısalabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDAKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN DURUMU VE DEĞERLENDİRİLMESİ <i>THE SITUATION AND ASSESSMENT OF THE TURKIC REPUBLICS IN THE TURKESTAN ZONE IN THE 30TH YEAR OF THEIR INDEPENDENCE</i>	
Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ	253
AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ÖNEMLİ BİR KAVŞAK: İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI <i>AN IMPORTANT CROSSROADS IN AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS: SECOND KARABAKH WAR</i>	
Öğr. Gör. Fatih ERARSLAN - Fatma Nur ÖZDEMİR.....	315
BAĞIMSIZLIĞINI YENİDEN KAZANIŞININ 30. YILINDA AZERBAYCAN <i>THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ON THE 30TH ANNIVERSARY OF REGAINING ITS INDEPENDENCE</i>	
Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI	335
AYRIMCILIK SORUNU BAĞLAMINDA BULGARİSTAN'DAKİ TÜRK AZINLIK: 1989 SONRASI DÖNEM <i>THE DISCRIMINATION ISSUE TOWARD THE TURKISH MINORITY IN BULGARIA IN THE POST - 1989 ERA</i>	
Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ - Zeynep ŞEN KALFA.....	363
SOĞUK SAVAŞ'IN SONUNDAN GÜNÜMÜZE ABD'NİN TÜRKİSTAN POLİTİKASI <i>TURKESTAN POLICY OF THE UNITED STATES FROM THE END OF THE COLD WAR TO THE PRESENT</i>	
Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ	379
EKONOMİK BÜYÜME, ENERJİ TÜKETİMİ VE ÇEVRESEL BOZULMA İLİŞKİSİ: TÜRK CUMHURİYETLERİ ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ <i>RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH, ENERGY CONSUMPTION AND ENVIRONMENTAL DETERIORATION: PANEL DATA ANALYSIS ON TURKIC REPUBLICS</i>	
Öğr. Gör. Fatih YETER - Prof. Dr. İlhan EROĞLU - Öğr. Gör. Nalan KANGAL - Doç. Dr. Mustafa Necati Çoban	405
ÇEVRE BİLİNCİ OLUŞTURMADA TÜRK MİTOLOJİSİNİN ROLÜ: DEDE KORKUT HİKÂYESİNE EKOELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM <i>THE ROLE OF TURKISH MYTHOLOGY IN CREATING ENVIRONMENTAL AWARENESS: AN ECOCRITICAL APPROACH TO THE DEDE KORKUT STORIES</i>	
Öğr. Gör. Dr. Şahin BÜTÜNER	433

OSMANLI DEVLETİ'Nİ KURAN OSMAN BEY'İN ADI SORUNU

THE PROBLEM OF THE NAME OF OSMAN BEY, THE FOUNDER OF THE OTTOMAN STATE

Dr. Yusuf GEDİKLİ .....

449

BAĞIMSIZLIKLARININ 30. YILINDA TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDAKİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN DURUMU VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ*

Öz

Bu çalışmada bağımsız Türk devletlerinden eski Türkistan coğrafyasında yer alan dört tanesi ile ilgili değerlendirmeler yapılmış olup alfabetik sıraya göre Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarının ilanından bu yana geçirdikleri değişim ve dönüşümün analizini içeren bu çalışmada her birinin Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkileri üzerine de değinilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılından bu yana geçen 30 yıllık bir dönemin analizi, gelinen nokta itibarıyla ve ülkeler bazında değerlendirilmiştir. Çalışma yürütülürken bu 4 ülkenin bağımsız ve egemen devletler olarak uluslararası sisteme katıldığı yıl olan 1991 başlangıç olarak alınmış ve 2021 yılına kadar olan 30 yıllık sürenin değerlendirmesi ülkeler bazında tek tek yapılmıştır. Bu değerlendirmede Türkiye ve her bir ülke arasındaki ilişkiler siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel çerçevede değerlendirilerek Türkiye'nin performansı ve ilişkilerin seyrine dair tespitler ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada sırasıyla Türkistan coğrafyasının genel değerlendirilmesi birinci bölümde, Türkiye ve bölge ülkeleri ilişkilerinin genel seyri ikinci bölümde, bölgedeki bütünleşme çabaları üçüncü bölümde incelenmiş olup her bir ülkenin bağımsızlıktan itibaren geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüme siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan değinilen dördüncü bir bölümle çalışma detaylandırılmıştır. Sonuç kısmında ise tespitler yapılmış ve buna bağlı olarak geleceğe dönük bazı projeksiyonlar yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Bölgesel Entegrasyonlar, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türk Dış Politikası.

Geliş Tarihi: 10 Kasım 2021 - Kabul Tarihi: 26 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Ayhan Nuri Yılmaz, "Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türkistan Coğrafyasındaki Türk Cumhuriyetlerinin Durumu ve Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 253-314.

* Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,

ayhan.toronto@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0597-6884.

The Situation and Assessment of the Turkic Republics in the Turkestan Zone In the 30th Year of Their Independence

Abstract

In this study, assessments are made relating to four of the independent Turkic states located in the old Turkestan zone and the alteration and transformation that Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan in alphabetical order, have undergone are mentioned in this research as well as the relations of each state with Republic of Turkey. The analysis of a 30-year period since the Soviet Union's dissolution in 1991 up until today, is assessed on an individual basis in terms of the current situation, and on the basis of each country. For this study, the year 1991 when these 4 countries joined the other states in the world as independent and sovereign states, is regarded as the starting point, and the assessment of the 30-year period until 2021 is made on an individual basis for each country. In this assessment, the relations between Turkey and each country are evaluated as part of political, social, economic, and cultural aspects so that determinations can be arrived at regarding Turkey's performance and the course of relations. In the study, respectively; the general assessment of the Turkestan zone is analyzed in the first section, the general situation of the relations between Turkey and other countries in the region is examined in the second section, the union efforts in the region is revived in the third section and the study is detailed further with a fourth section regarding the alteration and transformation of each country since their independence from political, economic, social and cultural viewpoints. In the conclusion part, determinations are arrived at and correspondingly some projections into the future are tried to be made.

Keywords: Turkestan, Regional Integrations, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Foreign Turkish Policy.

1. Türkistan Üzerine Genel Bir Değerlendirme¹

Ortadoğu, Yakındoğu ve Uzakdoğu gibi Orta Asya tanımlaması da Batı çıkışlı bir kavramdır ve uygarlık tarihine bakıldığında nispeten yeni bir kavram olduğu söylenebilir. Nitekim kavram ilk olarak 19. yüzyıl Avrupalı coğrafyacıları tarafından kullanılmıştır. Bu durum Emperyalist Batı zihniyetinin ve düşünürlerinin dünyayı algılaması ve bu tür bölgesel alt bölümlenmelerle izahının tipik bir sonucudur. Nitekim Ortadoğu ve Uzakdoğu bölgesel tanımlamaları bu bağlamda farklı düşünülmemelidir. Bu sebeple Türkistan coğrafyasında yer alan Türk cumhuriyetlerini anlatırken bölgenin özgün ve tarihi adı olan Türkistan tercih edilecektir.

Türkistan'ın hem merkez hem yalıtılmış bir coğrafya olmasının doğurduğu ekonomik ve ticari sonuçlar bulunmaktadır. Tarihsel süreçte bu döngü hep yaşanagelmıştır. Bu bölgeyi merkez alan ya da denetimine alan büyük imparatorlukların zamanında ticaret gelişmiş ve bölge kalkınmıştır. Alternatif ticaret yollarının öne çıkmaya başladığı 16. yüzyıldan itibaren Türkistan ve Batı Türkleri arasındaki ilişki, aradaki geçiş güzergâhı olan İran coğrafyasında dini ve mezhepsel anlamda farklı bir yönetimin ortaya çıkması nedeniyle Türkistan'ın asırlar sürececek yalıtılmışlığı da başlamıştır. Bu yalıtılmışlık Sov-

¹ Bölümdeki bilgiler yazarın konuyla ilgili çalışmasından özet alınarak yapılmıştır. Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 296-304.

yet döneminin doğurduğu süreçte zirve yapmıştır. Öyle ki Orta Asya ya da Türkistan coğrafyası âdeta zihinlerde ve araştırmalarda kayıplara karışmış ve askıya alınmıştır. Sovyet sonrası dönemle başlayan bölgedeki yeni oluşum ve geçiş süreci hâlâ sürmekte olup, bölge ülkeleri ve halkları asırlar süren siyasi, kültürel ve ticari izolasyonları aşma çabasında olup çoklu ilişki geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Ama yine de bu ülkelerin tarihsel olarak yakın oldukları diğer ülkelerle performanslarının kültürel ve tarihsel geçmişlerine paralel olarak ileri düzeyde olduğu söylenememektedir. Mesele Türkçe dil ailesine mensup Özbekistan'ın kardeş ülkesi Türkiye ile olan ilişkilerindeki performans Farsça konuşan Tacikistan'dan daha iyi seviyede olamamıştır. Bir diğer örnek olarak Türkmenistan'ı alırsak, Türk-Oğuz kardeşliğinin etkisinin Türkmenistan Türkiye ilişkilerindeki performansla yansımadığını görürüz. Bu ve buna benzer nedenlerle ilginç bir şekilde Türkiye'nin Türkistan coğrafyasındaki ticari ilişkilerinin en iyi olduğu ülke dil bakımından en uzak olduğu Kazakistan, kültürel ilişkilerin ve faaliyetlerin en yüksek olduğu ülke ise mesafe ve tarihi olarak en uzak olunan Kırgızistan olmuştur. Kuşkusuz taraflar için bu sonuçlara etki eden pek çok iç ve dış sebep mevcuttur. Bu ülkelerdeki liderlik ve jeopolitik etki de göz ardı edilmemelidir.

Türkistan'ın batısının Soğuk Savaş sonrasında özgür ve bağımsız devletlere dönüşmesi, başlangıçta doğusu için de bu tür beklentiyi doğurmuştu. Ama gelinen nokta, Çin'i kendi içinde zora sokacak bir mucize olmazsa, bunun kolay olmayacağını işaret etmektedir. Üstelik Çin doğusunu bırakmazken Batı Türkistan'daki devletleri de konjonktürü ve jeopolitik avantajını da kullanarak ticari ve iktisadi nüfuzu altına almıştır. Oranı değişmekle birlikte Çin ve Batı Türkistan'daki Türk cumhuriyetleri arasında göz ardı edilemeyecek boyutta ticari ilişki oluştuğu belirtilmelidir.² Ülkemizde kimi zaman Avrupa Birliği'nin alternatifi olarak gösterilen Şanhay İşbirliği Örgütü'nün kuruluşu ve gelinen nokta bu durumun en bariz örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir güvenlik örgütü olarak ortaya çıkan bu örgüt başlangıçta Çin'in sınır güvenliğini sağlamayı amaç edinmiş, bu büyük ölçüde başarılıca da Çin bölge ülkelerini ticari ve iktisadi olarak âdeta hegemonyası altına alınmıştır. İlginçtir bölgedeki artan Çin etkisi Rusya tarafından ehveni şer olarak görülmüş ve göz yumulmuştur.

Soğuk Savaş döneminde âdeta kayıplara karışan ve coğrafyada böyle bir bölge yokmuş gibi davranılan Türkistan'ın batısı, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bölgedeki beş cumhuriyetin uluslararası arenaya çıkması ile yeniden görünürlük kazanmıştır. Tarih boyunca farklı kaynaklarda ve dillerde Transoksanya (Ceyhun anlamına gelen Oksus'un ötesi), Turan, Mâverâünnehir ve Türkistan ve hatta Tataristan (Tartarie) olarak anılan Amuderya, Sirderya (Ceyhun ve Seyhun nehirleri) bölgesi Türkistan'ın siyasi kültürel ve ticari merkezi olagelmış ve âdeta Mezopotamya gibi bir yerleşik medeniyet havzası olarak görülmüştür. Nitekim Tarihi Hive, Semerkant ve Buhara şehirleri her dönemde bir cazibe merkezi olarak Batı ve Doğu arasındaki ticaret yollarına

² Sarah Y. Tong - Min-hua Chiang, "China Intensifies Economic Relations With Central Asia", *East Asian Policy*, Vol. 04, No: 03, s. 81-82.

da geçiş vazifesi görmüştür. Sovyet dönemi bu durumu tamamen değiştirip bölgeyi izole ettiği için bölge masalsı ve ulaşılamayan bir hâl almış, Sovyet sonrası dönem hem bölge halkları için hem de bölge dışındakiler için tekrar bir araya gelme yeniden tanışma geçmişin izolasyonlarını silme işlevini de beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz bölgenin tarihi ve stratejik önemine ilaveten bölgenin cazibesini daha da artıran yeni unsurlar da ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Türkmenistan ve Kazakistan ağırlıklı olmak üzere fosil yakıt rezervleridir. Bir diğer sebep bölgede etkin olmak isteyen güçlerden ABD ve Çin'dir. Her iki ülke için de Türkistan jeostratejik öneme sahiptir. Türkiye'nin bölgeye ilgisi daha çok etnik köken ve ortak geçmişten kaynaklanmıştır. Başlangıçta müttefiki ABD için bir avantaj gibi görülen Türkiye, bölgenin sorunlarını çözecek maddi ve insanı kaynağa yeterince sahip olmaması ve bu duruma hazırlıksız yakalanmış olması nedeniyle, Türkistan'daki bu ülkeler nezdinde Türkiye'yi başarısız kardeş konumuna sokmuştur. İlerleyen yıllarda gerek Rusya Federasyonu ile yapılan işbirliği ve realist yaklaşımlar pozisyonunu kısmen güçlendirmiştir ama günümüzde bunun yeterli ve tatmin edici olduğu tartışılır bir durumdur.

Türkistan coğrafyasının nispeten yeni bu ulus devletlerinin sınırları Sovyet döneminden kalmadır ve Moskova merkezli pek çok faktöre göre çizilmiştir. Bu sebeple bölge devletleri arasında sınır ihtilafları mevcuttur ve potansiyel çatışmalar bölgenin gelecek projeksiyonu ile ilgili olarak da tam olumlu bir görüntü sergilememektedir. Sovyet döneminde oluşturulan yeni ulusal ve etnik kimlikler her ne kadar büyük ölçüde yapay olsa da bağımsızlık sonrası duyulan kimlik ikamesi nedeniyle yeni idarelerce desteklenmiş ve buna uygun eğitim ve yayın politikalarının belirlenmesi ile de pekiştirilmiştir. Dolayısıyla mevcut durumdaki kimlikler rekabetçidir ve iddialıdır. Bu durum hem sosyal ve kültürel olarak kendini hissettirmekte hem de sınır sorunlarında doğrudan hükümetlerarası sorunlara konu olmaktadır. En temel sınır sorunları Fergana vadisinde yoğunlaşmakta ve Özbekistan-Tacikistan Özbekistan-Kırgızistan ve Tacikistan-Kırgızistan arasında tartışmalara yol açmaktadır. Her üç ülkenin sınırlarının birbirleri ile giriftliği bir yana, Özbekistan'ın Tacikistan'ın birbirlerinin sınırları içerisinde ve Kırgızistan'da anklavları mevcuttur. Sınır düzenlemesine dönük şu ana kadar görüşmeler yürütülmüş olsa da henüz neticelendiği söylenemez. Zira sorun sadece sınır düzenlemesiyle ve azınlıkların varlığıyla sınırlı kalmamaktadır. Küresel anlamda geleceğin en büyük sorunlarından biri olarak görülen su sorunu bu bölgeyi, bölgeye can veren iki önemli nehir olan Seyhun ve Ceyhun'un taşıdığı suların paylaşımı konusunda, ülkeleri özellikle de Özbekistan'ı ve Tacikistan'ı karşı karşıya getirecek gibi gözükmektedir.

Bölge ülkelerinin birbirleri ile olan yapay sınır sorunlarını ileride potansiyel çatışmaya sürükleyecek ön önemli unsur ülkelerin birbirleri içinde var olan ortak etnik kökenli gruplardır. Nitekim Özbekistan'ın Türkistan'ın diğer ülkelerinde azımsanmayacak Özbek kökenli azınlıklara sahip olması Türkistan'ın bu en yüksek nüfuslu ülkesinin ilerleyen dönemlerde askeri olarak kendini yeterli olarak hissettiğinde bu kozları kullanabileceğini düşündürmektedir.

Tacikistan'da bağımsızlıktan hemen önce nüfusunun dörtte biri Özbeklerden müteşekkil iken göç eden Özbekler ve Taciklerin yüksek doğum hızı nedeniyle hâlihazırda % 13-14'lere kadar inmiştir ama tahmin edileceği üzere bu bile 9 milyonluk nüfusu olan ülkede 1 milyonu aşan bir Özbek nüfusa tekabül etmektedir. Benzer bir durum Kırgızistan için de geçerlidir ve Özbekler özellikle ülkenin güneybatı vilayetleri (Oblast) olan Oş ve Celalabad'da ciddi bir nüfus ağırlığına sahip olmakta ve toplam ülke nüfusunun % 14-15'ine tekabül etmektedirler. 2010 yılındaki iktidar muhalefet arasındaki mücadele nitelik değiştiren, ülkenin Özbek vilayetlerinde çatışmaya ve etnik iç savaşa dönüşmüş ve yüzbinlerce Özbek, Özbekistan'a sığınmak durumunda kalmıştır. Kırgızistan'da da tıpkı Tacikistan'da olduğu gibi Özbek nüfus oranı bağımsızlıktan hemen önce % 20'lerin üzerinde seyretmekteydi. Bölge ülkelerindeki titüler nüfus oranının artarak homojenliklerin artışı da yapay ulusal kimliklerin netleşmekte olduğuna işaret etmektedir. Bu konuya her bir ülke analiz edilirken daha çok değinilecektir.

Kazakistan ve Türkmenistan'da bu iki ülkedeki kadar yüksek oranda olmasa da Özbek nüfus mevcuttur. Özbekler Kazakistan'da nüfusun yüzde üçünü, Türkmenistan'da ise yüzde altısını oluşturmaktadırlar. Türkistan coğrafyasında Özbekistan lehine gibi gözükürken durum aslında başka parametreler gözönüne alındığında aleyhte olduğu da gözükür. Nitekim ülkenin batısını oluşturan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Karakalpaklar Türk kökenli bir halk olmakla birlikte dilce ve kökence Özbeklerden ziyade Kazaklara yakındırlar. Ülkenin tarihi ve kültürel merkezi konumunda olan Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Tacikler de Özbekistan için bir başka etnik problemi teşkil eder. O yüzden oluşturulan etnik kimlikli yeni ulusların ve yapay sınırların Türkistan coğrafyası için pek çok soruna yol açtığını söyleyebiliriz. Bunun çözümüne dönük üst kimlik inşası ve eski *Türkistanlık* kimliğinin bölgedeki bütün etnik grupları ve kardeş halklar üzerindeki birleştiriciliğinin kullanılması yani tarihi üst kimlik (korporatif kimlik) içinde bir araya gelip birleşmek, geleceğin Türkistan'ı için bir model olarak düşünülebilir. Üstelik bu trend dünyanın bölgesel entegrasyonlu yeni yapısına da oldukça uygundur. Çok daha az benzer devletler daha güçlü olabilmek adına Avrupa Birliği ve benzer yapılara öykünmekte ve bütünleşmeye çalışmaktadırlar. Bölgenin bütünleşmesi ve entegrasyonu başka bir çalışmanın konusu olacağı için bu sorunlara burada daha fazla yer verilmeyecektir.

2. Türkiye ve Türkistan'ın Bağımsız Ülkeleri Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış³

Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile ilişkileri Soğuk Savaş döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği diplomatik ilişkilerinin güdümünde gelişmiş, Türkiye Sovyetler Birliği yönetimini ırkütmeyecek bir dış politika izlemiş ve âdeta Türk halklarının yaşadığı bu akraba topluluklar yok sayılmıştır. Bu nedenle, 1990

³ Bölümdeki bilgiler yazarın konuyla ilgili çalışmasından özet alınarak yapılmıştır. Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 304-311.

yılı Soğuk Savaş'ın bitimini, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını ve buna bağlı olarak Batı Türkistan'da yer alan ülkelerin bağımsızlıklarını kazanması yeni bir başlangıç işaret eder. Bu durum dış politikasını büyük ölçüde batı ekseninde Avrupa ve ABD bağlamında şekillendirmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını yeniden biçimlendirmesini de gerekli kılmış ve yeni bir süreci başlatmıştır. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nden ayrılan Türk halklarının yaşadığı cumhuriyetler Türkiye'ye yeni fırsatların da olduğu daha küresel bir dış politika izlemesinin yolunu açmıştır. Bu durum Türkiye'nin hazır olsun olmasın artık eski politikalarla devam edemeyeceğinin de sinyalidir. Bu çalışmada her ne kadar Türkiye-Türkistan ilişkileri inceleniyorsa da, bu strateji ve politika değişiminin beraberinde Türkiye'ye daha küresel hareket etme ve buna yönelik politikalar üretme kapısını da açmış olduğunun aşikâr olduğunu ve göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Aslında bu yeni dönemin altyapısı 1989'da Gorbaçov döneminin açıklık ve yeniden yapılanma ilkelerine bağlı olarak başlamış, ancak siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerle ilgili adımların atılması egemenlik ve bağımsızlığın gerçekleştiği 1990'da ve 1991'li yıllarda başlayarak izleyen yıllar boyunca ilerlemiştir.

Genel olarak Türkiye-Türkistan ülkeleri arasındaki ilişkiler, 1991'de ilk kez Henry Kissinger'ın ortaya attığı ve Türk siyasetinin önde gelenleri tarafından da kullanılan "*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne*" konseptinin bir parçası olarak gelişmiştir. Bu sloganda geçen coğrafya Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını ilan eden eski Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı ülkelerinin tümünü kapsamayı amaçlar. Ancak söz konusu ülkeler ve bölgeler birbirinden ayrı özellikler gösterdiği için Türkiye bu coğrafyaya yönelik farklı farklı politikalar geliştirmiş ve izlemiştir. Örneğin, Türkistan ülkeleri ile ve Kafkasya'da yer alan Türk kökenli Azerbaycan ile ilişkilerin geliştirilmesinde, kültürel ve etnik yönlerden Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile paylaştığı ortak noktalar vurgulanarak harekete geçilmiştir ki Azerbaycan Türkiye ilişkileri Türk dış politikasında oldukça önemli bir yer tutar. Ancak, bu çalışmada bütün Türk cumhuriyetleri değil sadece Türkistan'ın dört Türk kökenli ülkesi incelenmiştir. Tarihi Türkistan coğrafyasının batısında yer alan bu ülkeler Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Tacikistan'da nüfusun çoğunluğunu Fars dilli Tacikler oluşturduğu için Türk bakış açısından Tacikistan Türkistan analizlerinde çoğu zaman dışarıda tutulur. Ama bu diğer Türk dilli dört ülkenin tamamen özdeş olduğunu göstermez. İlginçtir Türk dilli Özbekler ile Fars dilli Tacikler yaşantı ve kültür olarak birbirlerine daha çok benzerler. Kazaklar ve Kırgızlar ise dillerindeki tam karşılıklı anlaşılabilirliğe rağmen iki farklı halk ve ülke olarak ortaya çıkmışlardır. Yine de bu çalışma kapsamında Türkiye'nin söz konusu ülkelerle geliştirilen ilişkilerinde her ne kadar kültürel ve etnik yakınlık vurgusu yapılsa da kültür ilişkilerin sıkılaştırılması için geliştirilen politikalar ve uygulamalar birincil alan teşkil etmeyecek iktisadi ticari ve siyasi konular bağlamında entegrasyonun ne seviyeye gelmiş olduğu kısmı ön plana çıkarılacaktır. Dolayısıyla, kültür boyutu çalışmanın ana alt başlıklarından biri olarak değil, siyaset, ekonomi ve ticari ilişkilerde yalnızca

yeri geldikçe değinilecektir. Bu konuda yazarın yumuşak güç bağlamında yazmış olduğu çalışmalara bakılabilir.⁴

Türkiye'nin eski Sovyet ülkeleri ile siyasal ilişkileri büyük ölçüde Gorbaçov'un *Yeniden Yapılanma* (perestroyka) ve *Açıklık* (glasnost) politikalarını hayata geçirmesi ile başlamıştır. Ancak, ilk zamanlardaki hamleler Türkiye'nin 1990 öncesi dış politikada tarafsızlık ilkesine bağlılığın izlerini taşır. Örneğin, 1990 yılının Ocak ayında Sovyet Azerbaycanı'nda yaşanan olaylarda Türkiye, Sovyet yönetimine müdahalenin yumuşak olması telkinlerinde bulunurken öte yandan Ermenistan Sovyeti ile Azerbaycan Sovyeti arasında anlaşmazlıkları Sovyetler Birliği'nin iç meselesi olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Bir geçiş süreci içinde olan Sovyetler Birliğini ürkütmeme stratejisini ve sürecin belirsizliğinin yol açtığı temkinli dış politikayı Türkiye'nin eski Sovyet ülkeleri ile kurduğu ilk temaslarda da görmek mümkündür. Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın yaptığı bir dizi ziyaret 1991 yılında Rusya Federasyonu ile başlamış ve bunu Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna ziyaretleri izlemiştir. Özal'ın Ukrayna ziyareti doğrudan ekonomi odaklı olmuş ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün tohumları atılmıştır. Buna karşılık 1991 yılının Mart ayında gerçekleşen Kazakistan ziyareti, bilimsel ve teknik konularda işbirliği, kültürel alış-veriş alanlarında imzalanan anlaşmalarla sınırlı kalmıştır. Kazakistan ekonomisinin piyasa ekonomisine dönüştürülmesi çabalarında Türkiye'nin katkı sağlayabileceği ise yalnızca sözlü ifade düzeyinde kalmıştır. Türkiye'nin Ukrayna ve Kazakistan'a yaklaşımı arasındaki fark, temkinli Sovyet politikasının bir uzantısı olarak görülebilir. 1990 öncesi Türkiye'de milliyetçi çevrelerin şekillendirdiği "*Dış Türkler*" kavramı, "*Turancılık*" gibi ideolojik akımlar nedeniyle Sovyetler Birliği'nde oluşmuş olan hassasiyet, Türkiye'nin Kazakistan'a daha temkinli yaklaşmasına yol açmıştır. Temkinli yaklaşımın nedeni, Gorbaçov politika ve uygulamalarının başarısız olması ve Sovyet rejiminin geri dönmesi durumunda ortaya çıkabilecek sorunlara karşı alınmış bir önlem olarak da değerlendirilebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni cumhuriyetlerin dünya sahnesinde yerini alması bunlardan beş tanesinin Türk kökenli olması nedeniyle en fazla Türkiye'yi etkilemiştir. Buna bağlı olarak, karşılıklı ilişkilerde heyecanın ve duygunun hâkim olduğu ilk yıllar Türkiye'nin Türkistan'da yer alan cumhuriyetler ile fikri ve fiili alanlardaki ilişkileri, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Nisan 1993'te ölümüne kadar belirli bir çizgide devam etmiştir. İlişkilerin oldukça dinamik seyrettiği bu dönemin genel özelliği, büyük ölçüde hazırlıksız geliştirilen, duygusal ve abartılı söylemlerin ikili ve çok taraflı ilişkilere hâkim olmasıdır. Her ne kadar Sovyetlerin Türk asıllı cumhuriyetleri Baltık cumhuriyetleri kadar bağımsızlığa istekli ve coşkulu olma-

⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, "Kültür ve Sanatın Ulusal Tanınırlığın Pozitifleştirilmesinde Bir Araç Olarak Kullanılması: Türkiye'nin Kültürel Yumuşak Güç Potansiyeli", *Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Üzerine Analizler-Türkiye ve Dünyadan Örnekler*, Ed. Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018, s. 11-39; Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, "Türkiye'nin Orta Asya'daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 234, Temmuz-Ağustos 2018.

salar da âdeta devrilecek trenden en son çıkışı da yapmışlardır. Zira Slav cumhuriyetlerin bağımsızlık hareketleri bile onlara göre öncelik gösterir. 1990 yılı içinde, 20 Haziran'da Özbekistan, 22 Haziran'da Türkmenistan, 25 Ağustos'ta Tacikistan, 12 Ekim'de Kırgızistan ve 25 Ekim'de de Kazakistan egemenliklerini ilan etmişlerdir. Bu âdeta bir nabız yoklamadır ve Moskova'nın tepkisi ölçülmüştür. Nitekim 19 Ağustos 1991 tarihinde Moskova'da Gorbaçov'a ve onun başlattığı glasnost ve perestroyka sürecine karşı düzenlenen darbe girişimi ile iyice hızlanan bağımsızlık hareketlerinin sonucu olarak, 1991 yılı içinde art arda Özbekistan (31 Ağustos), Kırgızistan (31 Ağustos), Tacikistan (9 Eylül), ardından Türkmenistan (27 Ekim) ve son olarak da Kazakistan (16 Aralık) resmen bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Türkiye SSCB ile ilişkilerinde, Batı Türkistan'da yer alan ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmelerine kadar, Mart 1921'de TBMM hükûmeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan "*Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması*"na sadık kalarak ve tabii, bölgesel ve küresel şartlara göre şekillenen bir dış politika tercihi olarak gelişmeleri genellikle takip etmekle ve sınırlı bazı hazırlıklarla yetinmiştir. Belarus Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Ukrayna devlet başkanlarının Minsk'te 8 Aralık 1991'de "*Bağımsız Devletler Topluluğu Anlaşması*"nı imzalamalarının hemen ardından Türkiye, 16 Aralık 1991'de Ermenistan da dâhil olmak üzere, on beş yeni devleti resmen tanıdığını duyurmuştur. Türkiye bu çıkışıyla Batı Türkistan ve Kafkaslar'da kurulan cumhuriyetleri tanıyan ilk ülke olmuştur. Bu gelişme, Türk dış politikasının Sovyet sonrası oluşan bu dünyaya, bütüncül bir bakışı ve yaklaşımı olduğu izlenimini vermiştir. Bu yaklaşımda Türkiye'nin bölge ve bölge halklarıyla olan özel ilişkilerinin uluslararası camiada bir tehlike olarak algılanmaması çabasının etkili olduğu kadar bölge ve halkları yeterince iyi bilmiyor olması yani hazırlıksız olması da etkili olmuştur. Bu temkinli tavrın dışa yansıyan bütün duygusal söylemlere rağmen Türkiye'nin Türkistan'daki ülkelere özellikle de bağımsız dört Türk dilli cumhuriyetine ve hatta bütün "*Türk Dünyası*"na yönelik sağlam ve içerikli bir hafızası olmamasından kaynaklandığı bugün itibarıyla daha net söylenmektedir. Oysa bölgeyle tarihi ve etnik bir bağlantısı olmakla birlikte ABD, Birleşik Krallık, Almanya ve hatta Japonya'nın bölgeye yönelik izledikleri politikalarda ilgili ülke ve halklar farklılaşmasının göz önüne alındığı gözlenmiştir. Bu durum Türkiye'nin bölgesel veya bütüncül politikalarından tamamen ayrışır.

Yine de bütün hazırlıksızlığına rağmen Türkiye'nin hem kendi tarafında hem de Türkistan ülkelerinin her birinde büyük bir istekle başlatılan iş birliği özellikle 1991-1993 yılları arasında en yoğun sürecini yaşamıştır. Ülkeler arası ilişkilerde, bu dönemin başlangıcına hâkim olan iyi niyet, imza için masaya getirilen anlaşmaların sayısına ve anlaşma alanlarının çeşitliliğine yansımıştır. Bu dönemde siyasi, ekonomik, askeri, kültürel pek çok alanda yüz kırkın üzerinde anlaşma imzalanmıştır. Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye-Türkistan cumhuriyetleri ile ilişkileri oldukça dinamik bir seyir takip etmiştir. Resmî temasların yanı sıra, ilişkilerin kurumsallaştırılması için ilk önemli adımlar yine bu dönemde atılmıştır. Nitekim Ocak 1992'de kurulan

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)⁵, Ekim 1992’de ilk kez bir araya gelen ve sonuncusu Eylül 2010’da gerçekleşen Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri ile ilki Mart 1993’te on birincisi 2007’de gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları bu dönemin eseridir. Turgut Özal’ın inisiyatifi ve şahsi çabaları ile düzenlenmiş olan Türk Dilli Cumhuriyetler Zirveleri bu anlamda ciddi bir aşama teşkil eder ve bu Türk cumhuriyetleri ile yürütülen ilişkilerin kurumsallaşmasında etkili olmuştur. 30 Ekim 1992’de düzenlenen Ankara zirvesine her ne kadar nüfusunun çoğunluğu Türk dilli olmasa da Türkistan coğrafyasında yer aldığı ve tarihi kültürel etkilerle Tacikistan da davet edilmiş ama ülkedeki karışıklık nedeniyle Tacikistan Devlet Başkanı davete katılmaktan kaçınmıştır. Bu dönemin planlarının ve politikalarının nasıl belirlendiğini ve ne kadar çok dış faktörün etkisinde kaldığının da iyi bir örneğidir. İzleyen dönem plansızlığın, bölge ile ilgili yetersizliğin ve hazırlıksızlığın olumsuz etkilerinin görülmeye başladığı yıllardır aynı zamanda. Nitekim, 1995 yılında Bişkek’te düzenlenen üçüncü zirve ve izleyen Taşkent ve Astana zirveleri başlangıçta amaçlanan hedeflerle ilgili yeni aksiyon planlarının yapılamadığı ve etkileri giderek azalan toplantılar şeklinde cereyen etmiştir. Daha da kötüsü Astana’dan sonraki zirvelere Özbekistan ve Türkmenistan’ın birlikte veya tek tek katılmadığı gözlenmiştir. İstanbul’da düzenlenen 10. Zirve kurumsal bir değişikliği de getirmiş ve Türk Dili Konuşan Devletler zirvesi artık “*Türk Konseyi*”⁶ olarak anılmaya başlamıştır ama bu yapı da Özbekistan ve Türkmenistan’ın dışarıda kalması nedeniyle eksik başlamıştır. Her iki ülkenin de isteksizliğinin sebepleri farklı olarak değerlendirilebilir ama ağırlıklı olarak bu tavırda Türkmenistan’ın tarafsız bir devlet olma ilkesi Özbekistan yönetiminin ise Türkiye’ye karşı küskünlüğünün ve buna bağlı olarak oluşan mesafeli siyasetinin etkili olduğu söylenebilir.

Bütün eksiklerine rağmen “*Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi*” ya da kısaca “*Türk Konseyi*”nin başarılı bir yapı olduğu söylenebilir. Performansının ve etkisinin düşüklüğünün pek çok sebebi olmakla birlikte ileriye dönük olarak böyle bir örgütsel yapının oluşturulmuş olması gayet doğru bir adımdır. Zira konseyin işleyiş tarzıyla Avrupa Konseyi, İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth), Arap Ligi, İslam Konferansı Örgütü veya Fransızca Konuşan Ülkeler Topluluğu’na benzerlikler vardır. Örgütsel altyapının oluşturulmuş olması ileriye dönük hazır ve çalıştırılabilecek bir mekanizmayı elde tutma avantajını sunmaktadır. Bu bağlamda konseyin üye olmamış olan Türkmenistan’dan ötürü niceliksel ve örgütün uluslararası konjonktür nedeniyle önemli kararlar alamıyor olmasından ötürü de niteliksel sorunları vardır ama bu durum gelecek potansiyelini ve projeksiyonu kaldırmamaktadır. Aslında sorun büyük ölçüde ülkelerin önceliklerinin ve beklentilerinin farklı olmasıdır. 1992’deki ilk zirve sonrasında imzalanan Ankara Bildirisi’nin içeriğinde bu yüzden sorunlar çıkmıştır. Çünkü Türkiye’nin KKTC’nin

⁵ 24 Ekim 2011 tarihinde 656 sayılı KHK ile adı değiştirerek bugünkü hali olan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı’na dönüşmüştür.

⁶ <https://www.turkkon.org/tr>.

statüsü ile ilgili kardeş devletlerinden beklentisinin tipik bir sonucu olarak KKTC'nin bağımsız bir devlet olarak tanınmasını ima eden açıklamalar Kazakistan yetkililerince reddedilmiştir. Ayrıca, Özbekistan ve Kazakistan yetkilileri etnik vurguları fazla olan açıklamaların da bildiride yer almasını onaylamamışlardır. Yine, Türkiye ve Azerbaycan'ın isteğine rağmen diğer cumhuriyetler, bildiride Karabağ ile ilgili açıklamalara yer verilmesini de kabul etmemişlerdir. Ama bu durumu sadece kardeşlik hukukuna aykırılık gibi algılamak ve göstermek *“reel politik”*ın inkârı gibi olacaktır. Zira bağımsızlığının başlarında bu ülkelerin risk alarak sadece Türkiye'nin dümen suyuunda hareket etmeleri onları ciddi riske sokabilecekti. Üstelik Türkiye'nin o dönemki askeri ve siyasi gücü bu ülkeler aleyhine oluşacak herhangi bir tehdidi kaldırmaya da yeterli değildi. Sonuçta zirve, sadece ekonomi, kültür, ulaşım, eğitim ve güvenlik konularında işbirliğinin geliştirilmesi vurgusu ile sona ermiştir. Bu durum daha yolun başında ülkelerin gündem ve önceliklerinin farklılıkları olduğunu göstermesi açısından ilginçtir ve bu yaklaşım, izleyen süreçte Türkiye'nin bölgedeki performansını etkileyen hususlardan biri olagelmıştır. Nitekim bunu izleyen İstanbul zirvesinde Türkiye'nin söyleminin yumuşadığı sezilir. Yine de zirvede kurulması kararlaştırılan ve Türk kültür, sanat ve medeniyetinin ortak yönetimini sağlayacak TÜRKSOY⁷'un kurulması bir başarı olarak addedilebilir.

Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile politikasının özünde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yer almıştır. Bu durum, 1992'de yapılan ilk Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'ne Türkiye'nin ilgili ülkeler arasında bir *“Ortak Pazar”* kurulması, Türk lirasının öteki ülkelerde de tanınması, Türkiye'nin hazırladığı petrol boru hattı projelerinin ilgili ülkelere de onaylanması gibi önerilerle katılmasından da anlaşılabilir. Bunun yanı sıra, 1992'de kurulan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), *“Türk cumhuriyetlerinin kendi sosyal yapısını üretmesi, kendi kimliğini sağlıklı bir şekilde inşa etmesi, kültürel ve siyasi hakların gelişmesi, teknik alt yapı konusunda eksiklerin giderilmesi”* hedefiyle, özellikle eski Sovyetler Birliği'nin parçası olan Türk cumhuriyetlerine odaklanmıştır.⁸ Bu anlamda, ekonomik ilişkilerde makro çerçevenin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Türk cumhuriyetlerinin kuruluş ve kalkınma süreçlerine finansal kaynak sağlama şeklinde olmuştur. Bugün, dünyanın pek çok başka yerinde olduğu gibi Tacikistan dışındaki dört Türkistan ülkesinde TİKA'nın koordinasyon ofisleri bulunmaktadır. Aslında Türkiye başlangıçta Tacikistan'ı ayrı tutmamış ve başkent Duşanbe'de koordinasyon ofisi açmıştır ama Tacikistan'daki iç karışıklık ve çatışmalar ve güvenlik nedeniyle bu ofis kapatılmıştır. Ajansın amacı açık bir şekilde ifade edilmekle birlikte, 1990'lı yıllarda başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere, TİKA'nın bağlantılı olduğu kurumlar arasında koordinasyon eksikliği ve çekişmelerin olması TİKA'nın amaca yönelik etkin bir faaliyet içine girmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca, Sovyetler Birli-

⁷ <https://www.turksoy.org/> Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021.

⁸ TİKA, “Hakkımızda”, <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649> (Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021, çevrimiçi).

ğinin dağılmasından sonraki ilk on yıl içinde Türkiye'nin söylemdeki iddialı ve baskın tutumu da ilgili devletler arasında yeni bir "ağabey" pozisyonunu çağrıştırmış ve Türkistan ülkelerinde de Türkiye'ye karşı temkinli bir yaklaşıma neden olmuştur. Öte yandan dünya coğrafyasından uzun süreli kopukluğun etkisiyle de Türkiye'nin bölgeyi ve halklarını yeterince tanımıyor olması herkesi aynı kefeye koyarak hareket etmesine yol açmış ve bu entelektüel eksiklik Türkiye'nin ve kurumlarının bölgedeki performansının yetersizlik şeklinde algılanmasına yol açmıştır. Dolayısı ile TİKA faaliyetlerinin reel anlamda artmasının ve yoğunlaşmasının bütün bu nedenlerden ötürü daha çok 2000 sonrasında olduğunu görmekteyiz.

Turgut Özal'ın TBMM'deki konuşması sırasında ifade ettiği "Dört yüz yıldan sonra ilk kez Türklerin önüne bölge lideri olma fırsatı çıktığı" yönündeki mesajın benzeri "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" mesajı ile halefi Süleyman Demirel tarafından da verilerek, ilişkilerdeki dinamik yapı, söylem bakımından da devam ettirilmiştir. "Türk Dünyası", "Türkistan", "Müslüman Devletler", "Orta Asya", gibi adlandırmalar ve bunların Türk dış politikasında nasıl kullanılacağı, bunlardan hangisinin veya hangilerinin yürütülecek süreçte belirleyici olacağı dönemin önemli sorunlarından biri olarak ortaya çıkmıştır⁹. Bu durum hem siyasette hem de akademik ortamda farklı söylemlerin ortaya konduğu fikrinsel olarak yoğun bir dönemdir. Ama genel itibarıyla Türkiye'de bölge ve bölge halkları ile ilgili genel ve özel tanımlama yetersizliğinin olduğu bunun da uzun yıllar boyunca konunun sadece Türkçülük ve karşıtlık ikilemine sıkıştırılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

3. Bölgedeki İktisadi ve Siyasi Entegrasyon Çabaları ve Türkiye¹⁰

Rusya, Çin, ABD, AB, İran, Türkiye ve hatta İsrail ve Hindistan'ın siyasi ve ekonomik etkisi altında şekillenmeye ve yolunu bulmaya çalışan Türkistan'ın bağımsız ülkeleri bu sayılan aktörlerin etki ve önerileri ile de bölgede çeşitli entegrasyon denemelerine girmişlerdir. Bunların birçoğu dışarıdan gelen etkiyle olurken bazıları da bölgenin kendi içindeki etkilerle ortaya çıkmıştır. Bu denemelerden bazıları başarılı olurken bazıları ölü doğmuştur. Biz burada Türkistan'ın bütünleşme çabalarından günümüzde önem teşkil eden birkaç örgütten kısaca bahsetmekle yetineceğiz.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde bölgede gündeme ilk gelen bütünleşme çabası Bağımsız Devlet Topluluğu (BDT) ile olmuştur. BDT, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin hukuki olarak Aralık 1991'de Minsk Antlaşması ve Almatı Protokolü ile sona ermesiyle birlikte, bağımsızlık sonrası eski Sovyet cumhuriyetleri arasında işbirliğinin sağlanmasına yönelik ilk

⁹ Mustafa Durmuş - Harun Yılmaz, "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydınçul - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 491.

¹⁰ Bölümdeki bilgiler yazarın konuyla ilgili aşağıda verilen çalışmasından özet alınıp güncellenerek yapılmıştır. Ayhan Nuri Yılmaz, "2000'li Yıllarda Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 2000'li Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 419-423.

kurumsal yapı olmuştur. Ama topluluk öncelikle Slav kökenli cumhuriyetler arasında birlik oluşturmak maksadıyla, 8 Aralık 1991 tarihinde, Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna Devlet Başkanlarının Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te bir araya gelerek anlaşmaları ile tesis edilmiştir. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, dışlandıkları takdirde ekonomik ve askeri bakımdan yetersiz kalacaklarını düşünen Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan Devlet Başkanları, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta bir araya gelerek, BDT'ye eşit koşullarda katılmaya hazır olduklarını açıklamışlardır ve kısa bir süre sonra da üye olmuşlardır. Sonrasında BDT ile ilk bağımlı koparan Türkmenistan olmuştur ve 2005'ten beri üye değildir. BDT, Sovyet sonrası geçiş döneminin gerekliliklerinin oluşturduğu bu yapı büyük ölçüde Rusya'nın yönlendirmeleri ile hareket ettiği ve Rusya Federasyonu gücünü ve enerjisini kendi iç sorunlarına yönelttiği için etkin olamamış ve hatta alınan kararların birçoğu hayata geçirilememiştir. Rusya merkezli Avrasyacılık düşüncesi ve buna bağlı oluşan bütünleşme çabaları ve Çin-Rus ekseninde oluşan Şangay İşbirliği Örgütü ve ABD'nin bölgede artan etkinliği BDT'nin tamamen etkisiz bir örgüte dönüşmesine yol açmıştır. Bugün itibarıyla örgütün varlığı ve etkinliği tartışılır bir durumdadır.

Orta Asya Ekonomik Topluluğu (CAEC), Orta Asya İşbirliği Örgütü (CACO), Orta Asya Milletler Topluluğu (CAC), ve Orta Asya Birliği (CAU) Türkistan'ın kendi içinde entegre olma çabaları için oluşturulmuş ve oluşturulmaya çalışılmış örgütlerin bazılarıdır. Bunlardan bugün itibarıyla aktif kalan sadece, Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev'in inisiyatifi ile kurulmuş olan Orta Asya Birliği'dir. Ama yine de adındaki birlik sıfatına rağmen bölgede bir birliğin oluştuğu şüphelidir.

Bölgede Çin ve Rusya inisiyatifi ile kurulan Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO) hâlihazırda siyasi, askeri ve ticari anlamda bölgedeki en güçlü örgüt gibi gözükmektedir. Sovyetler'in dağılmasıyla ortaya çıkan cumhuriyetlerin yanında, bölge dışındaki ülkeleri de içinde barındıracak bir nitelikte 15 Haziran 2001 tarihinde kurulan SCO, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan oluşan altı üyeli bir bölgesel örgüttür. Bizim için bu bağlamda önemli olan Türkistan'daki beş cumhuriyetten dördünün bu birlikte yer alıyor olmasıdır. Türkmenistan genel ulusal tavrına uygun olacak şekilde örgüte üye olmamıştır ve ama örgütün bölgedeki ticari etkisinin dışında kaldığı söylenemez. Başlangıçta Sovyet sonrası dönemin güvenlik açığını kapatma maksadıyla sınır güvenliği öncelikli oluşan örgüt zamanla Asya'nın en güçlü bütünleşme hareketine dönüşmüş, 9 Haziran 2017'de Pakistan ve Hindistan'ın tam üye olmasıyla bu durum daha da pekişmiştir.

Bölgede Türkiye'nin etkisi ve üyeliği ile oluşan yapılar da mevcuttur. Bunlardan ilki Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) olarak anılan ve tamamı bölgedeki Müslüman ülkelerden oluşan on üyeli bir örgüttür. Bu yapı aslında yeni olmayıp, Batı Bloku'nun daha doğrusu ABD'nin Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasına bağlı olarak 1965'te kurulan Kalkınma İçin İşbirliği Örgütü'nün (RCD) günümüzdeki halidir. İran'da İslam Devrimi'nin gerçek-

leşmesiyle birlikte Humeyni Batı tarafından kurulan RCD'yi feshetmiştir. Batı'dan alınan tepkiler ve ambargolar sonrası İran'da bir yumuşama görülmüş ve RCD yerine ECO kurulmuştur. Kurucu üyeler olan Türkiye, İran ve Pakistan'a ek olarak 1989'dan sonra Türkistan coğrafyasındaki beş cumhuriyet Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ile Azerbaycan ve yanı sıra Afganistan teşkilata tam üye olmuşlardır. Bölgenin entegrasyonu için ideal bir yapı olan ve AB'yi kendine örnek alan ECO maa-lesef İran'a uygulanan ambargolar ve Afganistan iç savaşı nedeniyle istenen seviyeye gelememiştir.

Bir diğer Türkiye etkili ve belki de tek Türkiye merkezli olan örgüt ve bütünleşme girişimi de, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi¹¹ - TDİK)'dir. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Türk dilinin konuşulduğu ülkeler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacı ile uluslararası bir örgüt olarak 2009 yılında kurulmuştur. Konseyin kurucu üyeleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'dir. Başlangıçta Özbekistan ve Türkmenistan davet edilmiş olmalarına rağmen üye olmamışlardır. Özbekistan ülkede liderlik değişiminin akabinde Türkiye Özbekistan ilişkilerinin normalleşmesine müteakip 30 Nisan 2018 tarihinde birliğe katılma isteğini açıklamış ve 14 Eylül 2019 tarihinde de tam üye olmuştur. Aynı yıl Macaristan gözlemci üye olmuş ve bu durum birliğin etkinliğini ve gücünü artırıcı etki yapmıştır. Türkmenistan hâlâ üye olmamış olması eksikliğini hissettirmekte olup yakın bir zamanda bunun da hayata geçirileceğine dair beklentiler mevcuttur. Nitekim Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhammedov'un Kasım 2021'de İstanbul'da yapılacak olan 8. Zirve'ye Türkmenistan'ın katılacağını açıklaması söz konusu ülkenin üyeliği ile ilgili bir takım gelişmeler olabileceğine işaret etmiştir. Güncel haberlerde Afganistan ve Ukrayna'nın gözlemci üye olmayı istediklerine dair haberler çıkmış olup bunların ne şekilde proses edileceği örgütün gelecekteki işlevi konusunda belirleyici olacaktır.

Görüldüğü üzere bölgedeki bütünleşme çabalarından Türkistan merkezli olanlar başarısız olmuş, bölge dışındaki güçlerin etkisiyle oluşan en etkili örgüt ise Şanghay İşbirliği Örgütü olmuştur. Türkiye'nin etkisini artıracak olan Türk Konseyi ise bölge ülkelerinden birinin hâlâ üye olmamış olması nedeniyle eksik kalmıştır. Yine de son gelişmeler umut verici gelecekte Türkiye'nin artan etkinliği ve gücü doğrultusunda başarılı olma ihtimalini barındırmaktadır. Türkiye'nin bölge ile ilgili politikalarını gelecek vizyon ve planlarında kendisini merkeze alarak ECO ve Türk Konseyi üzerinden etkisini artırmasının faydalı olacağı öngörülmektedir.

Bu bölümü izleyen kısımdan itibaren ülkelerin tek tek tanıtımı yapılacak ve her bir ülkenin bağımsızlıktan bu yana geçirmiş olduğu değişim siyasi sosyal ve kültürel olarak ortaya konacaktır. Son kısımdaki genel bir değerlendirme ve mümkün olduğunca geleceğe projeksiyon içerecek şekilde bazı tahliller ve öngörüler ortaya konacaktır.

¹¹ <https://www.turkkon.org/tr> Erişim tarihi: 1 Kasım 2021.

4. Ülke Değerlendirmeleri

4.1. Kazakistan

Kazakistan 2 milyon 725 bin km² civarındaki yüzölçümü ile dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir ama 20 milyonu bulmayan nüfusu ile nüfusça dünyanın altmış dördüncü ülkesidir. Bu durum ülkenin ne kadar seyrek nüfuslu olduğunu gösterir ki tesadüfi değildir. Rus işgali Türkistan'ın bu bölgesinde hem ciddi katliamları hem de akabinde Ruslar başta olmak üzere başka etnik grupların göçürtülmesini getirmiştir. Sonuçta, bir dönem Kazakların kendi ülkelerinde azınlık haline düşmelerine bile yol açmıştır. Bozkır ve sonsuz düzlüklerden oluşan ülke geleneksel Türk tipi yaylak-kışlak göçerliği (*pastoral nomadism*) için tarih boyunca uygun fırsatlar sunmuş ve ekosisteme uyumlu bir biçimde bu yaşantı biçimi asırlarca sürdürülmüştü. Bu nedenle Kazakistan tarihinde, moderniteyi simgeleyen Rus işgali, özgür göçebe yaşantısını yok eden süreç olarak da görülebilir. Yüzyıllarca sürdürülen bu yaşantı biçimi 1889 anlaşması sonrasında bölgeye göç eden Rusların, Kazak göçebelerin topraklarına el koyması sonrasında başlayan açlık ve komünist rejimin 1930'lardaki kolektifleştirme projesi sonucunda Kazaklar için bütün dengeler bozulmuş ve Kazak nüfusun yarısını teşkil eden 4 ila 6 milyon Kazak hayatını kaybetmiştir.

Bölgeye başlamış olan Rus göçüne rağmen 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Kazaklar yine de bölgenin % 81,8'ini oluşturmaktadırlar¹² ama Kazaklar aleyhine işleyen süreç ilerleyen dönemlerde çok daha kötü oranları da getirecektir. Devam eden Rus göçü ve Stalin dönemindeki sürgünlerde Kazak bozkırları hedef seçilmiş ve onlarca etnik grup bölgeye yerleştirilmiştir. 1917'de Kazak nüfusu % 58,5'a inmiş, 1959'da % 30'a kadar düşmüştür. Aynı yıl Rus nüfus % 43'e yaklaşarak Kazakistan'daki en kalabalık etnik grup olmuştur. Bu duruma Slav nüfus toplamında bakılınca durumun daha da vahim olduğu ortaya çıkar çünkü aynı yıl Ukraynalılar ve Beyaz Rusların oranı % 10 civarındadır. Yani tarihi Türkistan coğrafyasının en büyük bölümünü oluşturan Kazakistan sadece yarım yüzyılda Türk halklarının azınlığa düştüğü bir bölgeye dönüşmüştür. Bu durum 19. yüzyılda Karadeniz havzasında (Kafkasya ve Balkanlar'ın Karadeniz kıyıları dâhil) da yaşandığı için ilk değildir ama Türklerin atayurdu olan Türkistan coğrafyasında yaşandığı için Türkler açısından en vahimlerinden biridir. Tarihin en ilginç sürprizlerinden biri olan Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile gelen bağımsızlık döneminde bile değişik bir yok olma ve asimilasyonun eşliğinden dönen Kazakistan'da titüler halk olan Kazakların oranı sadece % 40 civarında idi ve Rus nüfus ile hemen hemen başabaş idi. Bağımsızlıktan sonraki dönem mucizevi bir şekilde geçmişin kayıplarının telafi edilmesini sağlamış ve Kazaklar ülkelerinde mutlak çoğunluğa ulaşmıştır. Bunda Kazak nüfus artışının diğerlerinden fazla olması ve ülke dışındaki

¹² Ayşegül Aydingün - Hayati Tüfekcioğlu, "Avrasyanın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydingül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 59

(Moğolistan, Doğu Türkistan ağırlıklı) Kazakların Kazakistan'a dönüşünün etkili olması kadar, Ruslar ve diğer Slav halklar başta olmak üzere Volga Almanlarının Kazakistan'ı terk etmesi de etkili olmuştur. Sonuçta günümüz itibarıyla Kazaklar nüfusun % 70'ine yaklaşmış Ruslar ise % 20'in altına (% 19.3) düşmüştür.¹³ Ülkedeki diğer Türk kökenli halklar dâhil edildiğinde (Özbekler, Uygurlar, Tatarlar ve Ahıska Türkleri) bu kadim Türkistan topraklarındaki Türk halklarının toplam nüfusu % 77'yi bulmaktadır. Gelecek trend bunun artacağını ve Rusların, Almanların ve diğer otoktan olmayan halkların ters göçünün süreceğini göstermektedir. Yüzün üzerinde farklı etnik grubun yaşadığı Kazakistan'da bu etnik gruplar arasındaki en ilginç Almanlardır. II. Dünya Savaşı sonrası Volga civarından ceza olarak Kazakistan ve Kırgızistan'a sürülen bu halk bağımsızlık sonrası Almanya'nın da isteği ve organizasyonu ile büyük ölçüde anavatanlarına dönmüşlerdir. Bağımsızlık sonrası 1 milyonun üzerinde olan bu Almanların büyük bir kısmı Kazakistan'dan ayrılarak Almanya'ya göçmüştür. Bütün bu bilgiler doğrultusunda Türkistan coğrafyasında en radikal demografik değişim yaşayan ülkenin Kazakistan olduğunu ifade edebiliriz.¹⁴ Kazakistan açısından demografik tehlike sadece Kazakların nüfusa oranı değildir. Kazak nüfusu son 30 yılda % 40'lardan % 70'e varmış olmakla birlikte azalan Rus nüfusunun ülkenin kuzeyinde özellikle de Petropavl, Kostanay ve Pavlodar şehirlerinde çoğunluğu elinde tutuyor olması Ukrayna örneğindeki gibi bir tehdidi Kazakistan için saklı tutmaktadır. Ülkenin başkentinin 1998 yılında Almatı'dan Ak-mola'ya taşınması bu güvenlik tehdidiyle doğrudan ilişkilidir. Küçük bir yerleşim olan Ak-mola adı değiştirilerek Astana¹⁵ adını almıştır. Kazakların yeni başkenti 2019 Mart'ında ülkenin aksakalı ve kurucu lideri olan Nursultan Nazarbayev'e ithafen *Nursultan* adını almıştır. Günümüz itibarıyla 1 milyonu aşan bir nüfusla modern bir başkent görünümündedir. Kent nüfusunun % 80'inin Kazaklardan oluşuyor olması ülkenin geleceğini simgeleyen bu modern şehrin ülkenin gelecek nüfus projeksiyonu açısından da âdeta emsal teşkil etmektedir. Ülke başkentinin seçimi genellikle Kazakistan'da olduğu gibi uluslaşma ve ulusal kimlik ve bütünleşme konusunda bir faktör olarak işlev görmez. Kazakistan'ın ilk başkenti şu an Rusya topraklarında yer alan Orenburg şehri olmuştur. 1925 yılında Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulurken bir Kazak şehri olan Orenburg idare merkezi olarak uygun görülmüş, hemen sonra Tataristan ve Kazakistan arasında ortak sınır olmasını engellemek adına bölge Rusya topraklarına dahil edilip, başkent Kızılorda şehrine taşınmıştır. 1929'da Türkistan'ın tarihi ve kültürel merkezlerinden biri olan Kızılorda'nın Rus emperyalizminin etkinliği açısından bir risk olduğu düşünülerek Rus ve diğer göçmenlerin çoğunlukta olduğu Alma Ata şehri tercih edilmiştir. O yüzden bağımsızlığını kazanan

¹³ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

¹⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 312.

¹⁵ Astana, merkez anlamına gelir ve İstanbul'un tarihi adlarından biridir. Asitane kelimesinin sesli uyumu ile Kazak Türkçesinde Astana'ya dönüşmüştür.

Kazakistan'ın benzer parametrelerle ülkenin başkentini merkeze ve kuzeye alması tesadüf değildir ve uluslaşma ve ulusal kimlik adına önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar.

Kazakistan için ulusal kimlik oluşturma ve devlet inşası sürecinde bir diğer husus da dildir. Moderniteyi, refahı ve şehirli yaşamı simgeleyen Rus dili ve kültürü göçebe hayatlarından sökülen Kazaklar için can simidi haline getirilmiş ve kurulan sinsi bir sistemle Rusça başarılı olmanın anahtarı haline dönüştürülmüştür. Sonuçta bireysel tercihler ve hayatta kalmayı tercih eden her Kazak bu süreçte dönüştürülmüş ve Rus dilli haline getirilmiştir. Ekim Devrimi sonrası Lenin'in dillere ve kültürlere önem atfeden milliyetler politikası sözde olmasa da 1930'lardan itibaren Stalinist politikalarla yer değiştirmiş ve Rusçanın ve Rus kültürünün öne çıkarıldığı politikalar izlenmeye başlanmıştır. Rus dillileştirme politikasını desteklercesine Kazakça bilmenin avantajları kaldırılmış ve hatta Kazakça derslerdeki zorunluluk kaldırılmıştır. Sonuçta bağımsızlık ilan edildiğinde anadilini bilmeyen ya da az bilen % 25-40 civarında bir Kazak kitlesi ile karşı karşıya kalınmıştır.¹⁶ 1989 nüfus sayımındaki verilerde Kazakların % 64'ünün en iyi konuştukları dilin Rusça olduğunu ifade etmiş olmaları bu veriyi destekler durumdadır. Kazakların dahi dilleri konusunda yeterince yetkin olmadıkları bir durumda kuşkusuz diğer etnik grupların ve ülkedeki diğer Türk dilli halkların Kazakçayı önemsemeleri beklenemezdi. Bu yüzden bağımsızlık sonrası dengeli ve ölçülü bir şekilde Kazak dili teşvik edilmiştir. Yeni milenyuma girilirken ülkede kazakça bilenlerin oranı % 64'ün üzerine çıkmıştır. Ama yine de Rusçanın ülkedeki baskın hali sürmektedir.¹⁷ Bağımsızlık sonrası 30 yılın muhasebesini yaparken Kazakçanın etkisinin biraz daha arttığı söylenebilir ama üzücüdür Rusçanın etkisi hâlâ sürmektedir. Bu durum kent-kır ayrımı yapıldığında değişmekle birlikte yönetim ticaret ve kültür merkezi olan kentlerde iletişim büyük ölçüde Rusça ile yapılmakta ve yaygın bir şekilde Rus kanalları izlenmektedir. Dil konusunda gelgitler ve tereddütler yaşandığı izlenen politikalarda açıkça görülür. Bu noktada yukarıda kısmen bahsedilen imkânlar ve şartlar belirleyici olmuştur. 1993 anayasası Kazakçayı tek devlet dili ilan etmiş, bu durumun ülkenin şartlarına uymuyor olması nedeniyle 1995 anayasa değişikliği (7. Madde 2. Fıkra) ile Kazakça devlet dili olarak tanımlanmakla birlikte Rusçaya da resmî dil statüsü verilmiştir. Buna bağlı olan bir diğer konu da Kazak dilinin hangi alfabe ile yazılacağı konusudur. Sanılanın aksine bütün Türk halkları gibi Kazaklar da konuşmadaki şive ve lehçe farkını korumakla birlikte Çağatay Türkçesini baz alan Arap alfabesinden uyarlanan eski yazıyı kullanmışlardır. Bu yazı okuma yazması olan Türkistanlılar ve hatta Batı Türkçesi havzasında yer alan Anadolu ve Azerbaycan Türkleri için bile anlaşılabilirliği olan bir yazı dili idi. Türkistanın parçalanması ve yeni ulus devletler çıkarma sürecini mükemmelen yürüten Rus yönetimi önce yerel lehçe ve şivelere standart diller çıkarmış

¹⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, "Kazakistan'da Dil Uygulamaları", *Yeni Türkiye*, Sayı: 5, 2013, s. 3.

¹⁷ Aydınğün - Tüfekçioğlu, *a.g.e.*, s. 94-116.

ve bunları Latin bazlı alfabelerle sunmuştur. Kazakça için bu süreç 1929 yılında tamamlanmıştır. İzlenen stalinist Ruslaştırma politikaların neticesinde 1940 yılında alfabe tekrar değiştirilerek Kiril bazlı yapılmıştır.¹⁸ Dikkat çekicidir Kırgızca ile karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip olmasına rağmen Kırgız ve Kazak alfabeleri âdeta yazı dilinde anlaşmaya mani olmak ya da Rusçaya bağımlı kılmak adına farklı tasarlanmıştır. Latin alfabesine tekrar geçiş konusu defalarca gündeme getirilmiş ama her seferinde bir takım gerekçelerle erteleme kararı alınmıştır. 2017 yılında Latin bazlı alfabe nihayet kabul edilmiş ve cumhurbaşkanlığı kararı ile onaylanmıştır ama uygulaması için acele edilmemesi ve kademeli bir geçişle 2023-2031 yılları arasında geçişin tamamlanması kararı alınmıştır.¹⁹

Bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın birleşmiş bir ulus devlet olma sürecindeki tek handikapı yüksek orandaki Rus nüfus ve ülkedeki diğer etnik gruplar değildi. Kazaklar kendi aralarında da farklılaşmıştı. Bunlardan birincisi *Kara Rus* adı verilen şehirli Kazakça bilmeyen Kazaklar idi. Bunların 30 yıl içerisinde bir şekilde topluma entegre edilmeleri sağlanmış ve Kazakça öğrenip konuşmaları teşvik edilmişti. Bu durum aslında yeni ulus devlette bir haysiyet ve kalıcılık meselesi olarak görüldü. Bu gruptaki Kazakların tıpkı Rusların çoğu gibi bu yeni ulus devletin bir parçası olma konusunda yeterince istekli olmamaları Nazarbayev'in akılcı politikaları ile manipüle edilmiş ve uyum sağlamaları sağlanmıştır. Başlangıçtan itibaren Kazakistan'daki ulus inşa süreci bir demografi sorunu olarak görülmüş ve buna uygun politikalar geliştirilmiştir. Artan ve artırılmaya teşvik edilen Kazak nüfusu, başkent değişikliği ve Kazak olmayan etnisitelerin ülkeden ayrılmaları hep bu bağlamda değerlendirilebilir. Ağırlıklı Moğolistan ve Çin kontrolündeki Doğu Türkistan'dan Kazakistan'a dönen ve *oralmanlar* adı verilen 1 milyona yakın Kazak asıllı, göçün iki yönlü yaşandığını işaret etmektedir. Kazaklar arasındaki alt etnik bölünmeler, Kazakistan sosyal yapısı açısından asla göz ardı edilmeyecek bir diğer husus da *cüzler* ve *rular*'ın durumudur.²⁰ Cüzler ülkedeki ru'ların yani boy ve kabilelerin birliği anlamına gelir ve Küçük Cüz ülkenin batısında, Ulu (büyük) Cüz ülkenin güneyinde, Orta Cüz ise ülkenin kuzeyinde yer alır. Kazak tarihindeki ittifaklarda en başat unsur olan *Cüzler*, Sovyet döneminde de bir şekilde varlıklarını muhafaza edip siyasete yakın durmuşlardır. Bağımsızlık sonrasında getirdiği özgürlük ortamı soy ve köken konusundaki ilgiyi artırdığı için sosyal ilişkilerde cüzler ve rular bir kez daha belirleyici olmaya başlamıştır. Mesela Nazarbayev Büyük Cüze mensuptur ve bu durum onunla cüzdaş olan Kazaklar için çok daha büyük bir onur kaynağıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarında bu konularda oldukça fazla yayın yapılmış ve devlet yetkilileri bu

¹⁸ Zhanara Nauruzbayeva, "Paradoxes of Kazakh Language Revival in Kazakhstan", <http://anselm.edu/institutes-Centers-and-the-arts/NHIOP/Research-center/Dodd-center/global-topics-E-journal/Global-topics-archive.htm#Vol1>; s. 5-6.

¹⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-in-latin-harflerine-uyarlanan-yeni-alfabesi-tanildi/2126333> Erişim tarihi: 23 Ekim 2021.

²⁰ Bkz. Aysel Erdoğan, "Kazak Türklerinde İdari Yapı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, Sayı: 2, 2019.

durumu birliklilik açısından olumsuz bir durum gibi algılamaya başlamışlardır. Yine de sosyal ilişkilerde yardımlaşma ve işbirliği konularında cüz ve ru bağının belirleyiciliği sürmektedir.²¹

Kazakistan'da yeni devlet ve ulus inşası sürecinde kullanılan diğer unsurlar başka ülkelerdeki gibi daha çok alışılmış olan bayrak, ulusal amblem ve ulusal marş olmuştur. Bunların seçimleri de öncesi ve sonrasında tartışmalara yol açmıştır. Kazakistan bayrağı Türkiye cumhuriyeti bayrağına oldukça benzeyen ay yıldızlı kırmızı renkli *Alaş Orda*²² bayrağından farklı bir renkte ve tonda ortaya konmuştur. Bunda diğer etnik grupların özellikle de Rusların tepki ve kabul seviyelerinin göz önüne alındığı iddia edilir. Öyleki kullanılan renk ve sembollerde hem Kazakların hem de Rusların kendi tarihlerinden izler bulması amaçlanmıştır. Mesela mavi renk Ruslar için de önem arz etmektedir. Kazak yaşantısındaki av kültürünü simgeleyen altın renkli kartal (berkut) Rus Çarlığı'nın kartalını da çağrıştırmaktadır. Bayrak ortasında alan yurt çadır tepeliği (şangırak) her ne kadar göçebe kültürüne gönderme yapsa da anavatanı yani bütün Kazakistan'ı sembolize etmektedir. Devlet amblemi bayrak kadar kapsayıcı değildir ve daha ulusal sembollerini ihtiva etmektedir. Bu defa sadece yurt çadırı ve ülkenin sembollerinden olan altın adam heykelinin²³ başlığındaki atlar resmedilmiştir ve doğrudan Türklerin tarihine gönderme yapılmaktadır. Bu yanıyla amblem ülkedeki diğer etnik gruplara yine de bu devletin bir kazak devleti olduğun hatırlatmaktadır.

Devasa yüzölçümü ile dikkat çeken Türkistan'ın geniş arazili ülkesi topraklarının doğal kaynak zenginliği ile de dikkat çekmektedir. Kazakistan dünyanın ikinci büyük altın rezervine sahiptir. Petrol kaynaklarında 30 milyar varil rezerv ile dünya on birincisi olan ülke ham petrol ihracatında dünya dokuzuncusu, doğal gaz ihracatında ise şimdilik dünya on yedincisidir. Dünya krom rezervlerinin % 30'u, mangenezin % 25'i kurşun rezervlerinin % 20'si Kazakistan'dadır.²⁴ Hidrokarbon ağırlıklı dış ticareti hızla artan Kazakistan 2019 yılında 80 milyar USD civarında ihracat gerçekleştirmiştir. İhracatı aynı yıl 70 milyar dolar civarında olan ülke dış ticaret fazlası verme başarısı göstermiştir.²⁵ Doğal kaynakların getirdiği bu avantajın bağımsızlıktan itibaren elde edilen zenginliğin ülke kalkınmasına harcanması neticesinde Kazakistan 2021 itibarıyla 188 milyar USD'a yakın bir milli gelire ulaşmasını sağlamıştır ki bu rakam milli gelir açısından Türkistan coğrafyasındaki ülkeler arasında birinci sıradadır. İhracatını ve yatırımlarını sürekli artıran Türkistan'ın eko-

²¹ Edward Schatz, *Modern Klan Politics, The Power of Blood in Kazakhstan and Beyond*, University of Washington Press, USA, 2004.

²² <https://www.gzt.com/mecra/kazak-milli-hareketi-alas-orda-3492056> Erişim tarihi: 3 Kasım 2021.

²³ <https://wannart.com/icerik/7978-esik-kurganinin-turk-dunyasina-hediyesi-altin-elbiseli-adam> Erişim tarihi: 23 Ekim 2021.

²⁴ Ayşegül Aydıngün - Hayati Tüfekçioğlu, "Avrasyanın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydıngül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 53.

²⁵ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

nomik istikrarlı bu ülkesi için 2026 beklentisi 250 milyar USD olarak verilmiştir.²⁶

Kazakistan günümüzde her ne kadar bir fosil yakıt ülkesi gibi görülse de ülke de tespit edilen 1200 civarında mineral ve değerli maden çeşidine ev sahipliği yapmaktadır. Ülkedeki çinko ve volfram kaynağı açısından dünya birincisidir. Gümüş, uranyum ve kurşunda ise dünya ikincisidir. Bakır rezervlerinde ise dünya üçüncüsüdür. Nitekim 2011 yılında dünya uranyum üretiminin % 35'inin Kazakistan'da üretilmiş olması sürpriz değildir.²⁷ Bu altyapı ve zenginliğe sahip olan yeni bir ülkenin sunduğu avantajlar ve imkânlar diğer ülkeler için fevkalâde yüksek bir çekicilik yaratmaktadır. Kazakistan'ın kardeş ülkesi olan Türkiye'nin doğal olarak bu imkânlardan en fazla katkı sağlıyor olduğunun umulmasına rağmen mevcut durum pek iç açıcı değildir. Müteahhitlik hizmetlerindeki başarılı paya rağmen ticarete alınan pay düşüktür. Bağımsızlığın hemen ardından başlayan ticari ilişkiler, 2000'li yılları incelediğimiz bu dönem itibariyle ihracatta ve ithalatta 200 milyon doların üzerine çıkabilmişti. 2012-2013 yılına kadar beş katı artış yaşanarak rakamlar maksimize edilmiş ve ihracatta 1 milyar ithalatta ise 3 milyar dolarlık sınır aşılmıştı.²⁸ Ancak gerek Türkiye'nin Rusya ile yaşamış olduğu uçak düşürme krizi ve bundan ötürü doğan ticari ambargo sorunu gerekse diğer kronik sorunlar Kazakistan-Türkiye ticaretinde bir düşüşe yol açmıştır. Söz konusu rakamlar seviyesine daha yeni ulaşılmış ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2019 yılı itibariyle 4 milyar civarına gelmiştir. 10 milyarlık ticaret hedefine hâlâ çok yol olmasına rağmen mevcut durum diğer Türkistan ülkelerinden oldukça yüksektir ve ayrışır. Türkiye'nin 2019 yılında Kazakistan'a ihracatı 900 milyon USD iken ithalat 3 milyar USD olarak gerçekleşmiştir.²⁹ 2001'de 210 milyon ABD doları ile başlayan ticaret hacmi, 2020'ye gelindiğinde 2 milyar 160 milyon doları civarında seyretmiştir. Dış ticaret dengesi ise sürekli olarak Türkiye'nin açık vermesi şeklinde ilerlemiştir, 2020 yılı itibariyle Türkiye 201 milyon dolar açık vermiştir.³⁰ Türkiye Kazakistan'a ağırlıklı olarak prefabrik yapılar, mücevherat, tekstil, hububat ve çeşitli sektörlerde kullanılan makine ve teçhizat ihraç etmektedir. Buna karşılık ithalatında altın, bakır, işlenmiş çinko, alüminyum gibi yeraltı kaynaklarında elde edilmiş ürünler, petrol ve petrol ürünleri, pamuk ve pamuk ipliği başlıca kalemleri oluşturur.³¹

Sadece Kazakistan değil Türkiye ve Türkistan ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerin bağımsızlık sonrası gelişimini sağlıklı biçimde değerlendirebil-

²⁶ <https://www.statista.com/statistics/436143/gross-domestic-product-gdp-in-kazakhstan/> Erişim tarihi: 29 Ekim 2021.

²⁷ Mert Sarı, "Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İşbirliğinin Gelişimi", *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013 s.1620.

²⁸ Sarı, *a.g.e.*, s. 1624.

²⁹ <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa/> Erişim tarihi: 1.11.2021.

³⁰ T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, *Kazakistan Ülke Raporu*, Erişim tarihi: 29.10.2021, s. 15.

³¹ <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa/> Erişim tarihi: 1.11.2021.

mek için bu ülkelerin söz konusu sürecin başındaki durumlarının dikkate alınmasını gerektirir. Bağımsızlık öncesi üretim ve dış ticaret yapısı yeni cumhuriyetleri kendi aralarındaki ekonomik faaliyetleri devam ettirmeye zorlarken bu ülkelerin eski alışkanlıkları terk etmesinin zaman alması da doğaldı. Örneğin, 1993 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın dış ticaretinde Rusya'nın payı % 69,7; Ukrayna'nın % 8,1; Özbekistan'ın % 6,9 idi. Kazakistan'ın bu ülkelerle olan dış ticaretinin, toplamın % 84,7'sini oluşturduğu görülmektedir.³² Bu süreçte bütün bağımsız cumhuriyetler, başından itibaren Rusya ile olan yoğun ilişkilerini ekonomik alanda da sürdürmüşlerdir. Sovyet dönemi altyapısının ve ulaşım ağlarının Rusya merkezli oluşturulmuş olması Kazakistan ve diğer Türkistan cumhuriyetlerinin Rusya'ya bağımlılığının devamında önemli bir diğer etkidir. SSCB'nin dağılması üzerine alelacele Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) oluşturulması büyük ölçüde bu girift ticari ve ekonomik ilişkilerin sürmesinin gerekliliğindedir. Dolayısıyla geçiş döneminde söz konusu ülkelerdeki dış ticaret büyük ölçüde BDT ülkeleri arasında devam etmiştir, ettirmek zorunda kalınmıştır. Bu nedenle 30 yılın hateminde Kazakistan'ın iktisadi ve ticari performansı kesinlikle alkışlanmaya değerdir.

Denize çıkışı olmayan ülke (*landlocked country*) olan Kazakistan, biraz da bu coğrafi mecburiyet yüzünden Avrasya Ekonomik Topluluğu'na girerek Rusya ve Beyaz Rusya ile Gümrük Birliği antlaşması imzalamış ve sonuçta toplam ihracatının ve ithalatının üçte birini bu ülkelerle gerçekleştirir hale gelmiştir. Dünyanın en uzun sınırı 7,591 km. ile Kazakistan Rusya arasında yer almaktadır. Doğusunda ise 1,782 km'lik bir sınırı Çin Halk Cumhuriyeti ile paylaşmaktadır. Güneyinde Türkistan'ın diğer ülkeleri olan Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile sınırdaş olan Kazakistan bu durumu ile hem stretejik bir geçiş hem de sıkışık bir ülke durumuna düşmektedir. Bu sıkışıklık dış ticaretine yansımıştır ve ithalatında Rusya ve Çin üçte ikilik bir pay alır durumuna gelmişlerdir. Kazakistan'ı bu sıkışıklıktan kurtarma yolu Hazar geçişine ve gelecekte Azerbaycan ve Türkiye ile işbirliği yapmasına bağlı gibi gözükmektedir.

Kazakistan'ı Türkistan'daki diğer devletlerinden ayıran tek özellik onlardan daha büyük yüzölçümüne sahip olması ve ilginç demografik değişiklikler değildir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gelen beklenmedik bağımsızlık bu ülkelerdeki Komünist Partice atanan yöneticiler ve liderlerin yeni dönemde de liderliklerini sürdürmesini sağlamıştı. Türkistan'daki devletler ve liderler yeni şartlara uyum sağlayarak görevde kalmaya devam etmişlerdir. Türkmenistan Devlet Başkanı olan Türkmenbaşı unvanlı Sefermurat Niyazov'un 2006'da Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un ise 2016'da ölümü bu lider değişiminin ne kadar zor olabildiğini göstermiştir. Bu çizginin dışında kalan ülke Kırgızistan olmuştur ve lider değişikliği darbeler ile gerçekleşmiştir. Kazakistan liderliği ise bunlardan istisnai bir durum sergiler. Kazakistan'ı bağımsızlığından itibaren yöneten ve 29 yıl boyunca devlet baş-

³² Durmuş - Yılmaz, a.g.e., s. 518.

kanlığı görevini yürütmüş olan Nursultan Nazarbayev, kendi isteği ve iradesi ile 2019 yılında görevini bırakmış ve yerine daha önce başbakanlık ve parlamento başkanlığı görevlerini yürütmüş olan Kasım Cömert Kemeloğlu Tokayev'e devretmiştir. Bu durumu ülkenin yönetim felsefelerini belirledikten sonra aynı şekilde yürütecek birine bıraktığı için demokratik bulmayanlar da vardır ama gönüllü bir makam devri olması nedeniyle de Türkistan'daki diğer ülkelerden farklılık arz etmektedir. Nitekim Nursultan Nazarbayev'in farklı bir liderlik sergilemiş olması tesadüfi değildir. Soğukkanlı ve akılcı kararlar alarak ülkenin geçiş dönemini sorunsuz atlatmasını sağlamıştır. Liberal ve milli olmasının yanı sıra reel politik'in gereklerini de uyguladığı için Türk Dünyası'nın aksakalı olarak görülmüş ve kendisine Türk Konseyi'nin ömür boyu onursal başkanı olma unvanı verilmiştir. "Özgürlük ve Demokrasi Yolunda"³³ adındaki kitabında hem Sovyet dönemi için hem de bağımsız Kazakistan'la ilgili tespitlerinden onun güçlü liderliği sezilir. Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası transformasyonunda doğru reçeteleri bulma ve uygulamada oldukça başarılı olmuştur.

Kazakistan uçsuz bucaksız bozkırları ile hem hayvancılık hem de tarımsal potansiyel açısından önde gelen ülkelerdendir. 6 milyonu aşan sığır stoku ve dünya tahıl üretiminde onuncu sırayı alması nüfusuna göre ne kadar büyük bir tarımsal kapasitesi olduğunu da göstermektedir. Bilim insanları gelecekte gıda krizinin önemli bir konu olacağını öngörülmesinin Kazakistan'ı tarımsal üretimde de bir merkez haline getirebileceğini göstermektedir. Hâlihazırda tarımdaki bu olumlu resme rağmen Kazakistan ekonomisinde tarımın katkısı sadece % 10 civarındadır.³⁴ Kazakistan vurgulanan bütün bu sebepler sayesinde son otuz yılda en iyi ekonomik performansını sergileyen Türkistan ülkesi olmuştur. Bu bağlamda Kazakistan iktisadi ve ticari ilişkiler anlamında Türkiye'nin Türkistan'da en çok pay aldığı ülkedir ama yine de ülkenin toplam ticaretinde Türkiye, Rusya, Çin ve hatta İtalya, Hollanda, Güney Kore gibi ülkelere kıyasla daha az pay almaktadır.³⁵

Türkiye'nin Türkistan'daki başarılı bir hamlesi de eğitim alanında olmuştur ve bunlardan biri de Kazakistan'ın Türkistan şehrinde (Kadim Yes şehri) Hoca Ahmet Yesevi'nin hatırasını yaşatmak ve mirasının Türkistan ile Anadolu'yu tekrar birleştirip manevi köprü olması maksadıyla Türkistan şehrinde Yesevi'nin kendi adıyla bir üniversite açılmıştır. Her ne kadar bazılarının üniversitenin Almatı, Astana ya da başka büyük bir Kazak şehrinde açılmamış olmasının yanlış olduğu, bu yüzden söz konusu üniversitenin etkisinin yerel kaldığı ve rekabet gücünün zayıf olduğu iddia ediliyor olsa da söz konusu proje *Türkistanlılık* ruhunun canlanması ve Türkiye Türkistan yakınlaşması-

³³ Nursultan Nazarbayev, *Özgürlük ve Demokrasi Yolunda-Otobiyografi Demeçler Görüşler Amaçlar*, Hotama Kültür Yayınları, İstanbul 1992.

³⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 313.

³⁵ Bkz. Nihat Batmaz, "Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar", *Bilgi*, Sayı: 29, Bahar 2004.

nın kurumsallaşmış hali olarak ortaya çıkmış olması göz ardı edilemez. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi³⁶ 1991 yılında her iki ülkenin yaptığı mutabakat çerçevesinde uluslararası devlet üniversitesi olarak kurulmuştur. O yüzden resmi olarak Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Devlet Üniversitesi olarak anılmaktadır. Günümüzde ortak üniversitede dünyanın 32 ülkesinden gelen 12 binden fazla öğrenci Kazak, Türk, Rus ve İngiliz dillerinde 54 lisans, 30 yüksek lisans ve 11 doktora programında örgün eğitim almaktadırlar. 22 eğitim programında ise uzaktan eğitim programları faaliyetini sürdürmektedir. Ankara TÜRTEP eğitim merkezi tarafından 11 uzmanlık alanda 7,000 öğrenci uzaktan eğitim almaktadır. Üniversite bünyesinde 4 ilmi araştırma merkezi ve Avrasya Araştırma Enstitüsü ile bunun yanı sıra 7 araştırma laboratuvarı ve 70 araştırma birimi bulunmaktadır. Ruslar tarafından âdeta yok oluşturma terk edilen eski kasaba görüntülü *Türkistan şehri*³⁷ bu üniversite ile yeniden canlanmıştır. Türk halklarının Müslümanlığa geçişinin önderi olarak görüldüğü için taşıdığı değer düşünülduğünden çok daha fazladır. Nitekim Türkiye cumhuriyeti bu projeyi kendi topraklarında yürüttüğü bir proje hassasiyeti ile yürütmüş ve uzun yıllar restorasyon görmediği için yıkılmakta olan türbe de onarılarak bu manevi merkezin ışık yaymaya devam etmesi için altyapı hazırlanmıştır. Türkiye ile ilişkilerde ihtiyatlı davranan ve Türk birliği yaklaşımına mesafeli, davranan Nazarbayev'in bu projeye şahsi desteğinin ve ilgisinin yüksek olduğu bilinmektedir. Bu aslında onun Kazakistan için daha uygun bulunduğu çok vektörlü ve çok taraflı dış siyasetinin de bir yansımasıdır.³⁸ Kazakistan'ın bu tavrını Türkiye karşıtlığı bağlamında değil *"reel politik"*le izah etmek yerinde olacaktır. Çünkü başlangıçta belirtildiği üzere Kazakistan coğrafi konumu ve demografik yapısı nedeniyle hareket serbestisi kısıtlı bir ülkedir. Türkiye'nin taleplerini reddettiği kadar Türk Dünyası'nın entegre olması konusunda da destekleri olmuştur. TÜRKSOY³⁹'daki destek ve Türk Konsey üyeliği bunu ispatlar mahiyettedir.

Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine yönelik olarak başlattığı büyük öğrenci projesine en fazla katkısı veren ülke de Kazakistan olmuştur. Nazarbayev ülkesinin jeo-stratejik zorunluluklarının farkında ve Kazakistan'ı güvenle geleceğe taşımak isteyen bir lider olarak eğitim faktörünü de göz ardı etmemiştir. Türkiye'nin 90'lı yılların başından itibaren 55 milyon dolar harcadığı bu proje her ne kadar Türkiye açısından isteneni vermiş olmasa da Kazak gençliğinin batı ile entegrasyonuna ciddi katkı sağlamış olduğu yadsınamaz.⁴⁰

Nazarbayev'in çok vektörlü çok yönlü dış politikasının yansıması eğitim alanında da görülmüştür. Türk ve İslam dünyası ile yakınlaşmayı çağrıştıran ve Türkiye ile Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'ni kurulmasına öncülük eden

³⁶ <http://www.ayu.edu.tr/>.

³⁷ https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/turkistan_kitap.pdf/Erişim tarihi: 3 Kasım 2021.

³⁸ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1990'lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 314-315.

³⁹ <https://www.turksoy.org/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁴⁰ Meryem Hakim, Bağımsız Kazakistan ve Türkiye-Kazakistan İlişkileri, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013, s. 1615.

Nazarbayev, bunun yanı sıra batı vektöründe de Nazarbayev Üniversitesi'ni⁴¹ kurdu muştur. 2010 yılında inşaatına 2 milyar dolar harcanarak tamamen kendi inisiyatifi ile kurulan bu üniversite tamamen İngilizce eğitim vermektedir⁴² ve eğitim kadrosunun tamamı yüksek maaşlarla Kazakistan dışından getirilmişlerdir. Nazarbayev'in 2006'da talimatını verdiği bu üniversite hâlihazırda donanımlı eğitimci kadrosu ve 5 bin öğrencisiyle Türkistan coğrafyasının Harvard'ı olmaya adaydır.

Soğuk Savaş sonrası dönemin hemen başlarında Nazarbayev'in Türkiye ile yakınlaşma çabası içine girmesi aslında çok yönlü bir dış politika stratejisinin sonucudur. Ülkede bulunan farklı etnik grupları, farklı inanç grupları arasında ayırım yapmayan Nazarbayev, 1991 Eylül'ü Türkiye'ye yaptığı ziyarette 21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağını söylemesi,⁴³ iç politika ile uyumlu görülmeyebilir. Ancak, bu yaklaşımın arka planı, Kazakistan'ın Türkistan'da söz sahibi olma yarışına giren ABD, Rusya ve Çin'e karşı bir denge yaratma gayretinden beslenen pragmatik dış politikasıdır. Bu çok yönlü dış politika sayesinde Kazakistan, kendi doğal kaynaklarını değerlendirmede, özellikle de petrol konusunda, Batılı şirketler ve devletlerle kendi lehine pazarlık yapma gücü elde etmiştir.⁴⁴

Kazakistan'da Türk yatırımcılar, sermaye miktarı bakımından ABD, Güney Kore ve İngiltere'nin ardından dördüncü yatırımcı ülke konumundadır.⁴⁵ Türk müteşebbislerinin ve yatırımcılarının Kazakistan'da inşaat, petrol, telekomünikasyon, otelcilik ve bankacılık alanlarında ciddi yatırımları bulunmaktadır. Her ne kadar sermaye miktarı bakımından dördüncülük söz konusu ise de, Kazakistan'daki yabancı sermayeli şirket sayısı bakımından Türkler birinci sırada yer almaktadırlar. Bu nispeten daha küçük ama daha fazla sayıda Türk firmasının Kazak toplumunda iş yaptığını ve halk nezdindeki görünürlüğünün yüksek olduğunu da gösterir. Başkent Astana'nın inşaat faaliyetlerinin yarısından fazlasını gerçekleştiren Türk firmaları ciddi bir istihdam da yaratarak Kazakistan ve Türkiye ilişkilerine ciddi katkı sağlamışlardır.

Kazakistan'a doğrudan yatırım konusunda, 2000'li yıllarda özellikle Avrupa ülkelerinden gelen ve giderek artan yatırımlar nedeniyle Türkiye Kazakistan'a doğrudan yatırım yapan ülkeler arasında 2015 yılı itibariyle on yedinci sıraya düşmüştür. Öte yandan, petrol ve doğalgaz gelirleri ile sermaye stoku ve yatırımcı sayısı artan Kazakistan tarafında bakıldığında da Kazak yatırımcıların yatırım tercihlerinde Türkiye de Kazakistan'ın başka ülkelere yaptığı doğrudan yatırımlar arasında ilk on arasına girememiştir.⁴⁶ Türkiye'deki

⁴¹ <https://nu.edu.kz/>.

⁴² Hakim, *a.g.e.*, s. 1615.

⁴³ Serdar Yılmaz, "Turgut Özal'dan Abdullah Gül'e Nursultan Nazarbayev'in Değişen Türkiye Söylemi", *TURAN-SAM*, C. 9, No: 33, Kış-2017, s. 502.

⁴⁴ Reuel R. Hanks, "Multi-vector Politics' and Kazakhstan's Emerging Role as a Geo-strategic Player in Central Asia", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 11, No: 3, 2009, s. 265.

⁴⁵ Durmuş - Yılmaz, *a.g.e.*, s. 524.

⁴⁶ Serdar Yılmaz, "Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, No: 2, 2017, s. 819-820.

Kazak doğrudan yatırımlarının turizm sektörüne odaklandığı da söylenebilir. Antalya, Bodrum gibi turizm destinasyonlarında Kazak yatırımcılarca finanse edilen dünyaca ünlü oteller, Kazak toplumunun turizmde birinci tercihlerinin Türkiye olması ile de doğru orantılıdır.⁴⁷

4.2. Kırgızistan

Kazakistan'a benzer bir şekilde Sovyet döneminde ciddi göçler alan ve bu yüzden ülkenin titüler halkı olan Kırgızların oranı oldukça düşen Kırgızistan, bağımsızlığın ilk evresinde % 50 civarında Kırgız ve % 20'yi aşan bir Rus nüfusa sahipti. Geçen otuz yılla birlikte ülkede pek çok şey gibi demografi ve etnik yapı da değişti. Güncelde Kırgızlar Kazakistan'dakine benzer bir süreç sonunda % 74 civarına ulaşmışken, Rus nüfus dramatik bir şekilde azalmış ve % 5 seviyesine inmiştir. Ülkenin güneyinde ciddi bir orana sahip Özbekler nüfusun % 15'ini teşkil etmekte Uygur, Dungan, Ahıska Türkleri, Tatar, Koreli ve Volga Almanları ülkedeki diğer belli başlı etnik grupları oluşturmaktadır.⁴⁸

Kırgızistan kuzeyinde Kazakistan ile 1224 km'lik, batısında Özbekistan ile 1099 km'lik güneyinde ise Tacikistan ile 870 km'lik sınırı paylaşır. Bu üç ülkede kendisi gibi Türkistan ülkesidir ve eski Sovyet cumhuriyetidir. Doğusunda ve güneydoğusunda ise Çin ile 858 km'lik bir sınıra sahip olan Kırgızistan'ı bu durum fevkalâde önemli bir jeostratejik konuma ve devasa Çin'e karşı tehlike altına da sokmaktadır. Bu tehdit ve avantaj çerçevesinde dev komşusu Çin ile dengeli bir ilişki kurmaya çalışmak da Kırgız siyasetinin önemli parçalarından birini teşkil etmektedir.

Türkiye'nin dörtte birine yakın yüzölçümü ile Türkistan coğrafyasının bu en küçük ülkesi pek çok ilginçliği de içinde barındırır. Kazakistan bozkır ve düzlüklerden oluşurken Kırgızistan âdeta dağlar ülkesidir ve bu yanı sıra Asya'nın İsviçresi olmaya da adaydır. Yüzölçümüne kıyasla düşük nüfuslu bir ülkedir ve bu durum ülke topraklarının % 90'dan fazlasını 1500 metreyi aşan dağların oluşturması etkilidir. Tanrı Dağları'nın üçte ikisi Kırgızistan sınırları içinde kalmaktadır. Ülkede en yüksek zirve Cengiş Çokusu olarak anılan Yengi (zafer) zirvesi 7,439 metre yüksekliğindedir. Yüksek dağlar ve buralarda biriken karlar ülkeyi su kaynakları açısından zengin bir ülke yapmıştır. Burada oluşan ırmaklar Türkistan'ın büyük nehirlerini beslemektedir. Ülkenin en büyük gölü olan Issık Köl (Isık-sıcak göl anlamına gelir) dünyanın en büyük ikinci krater gölüdür. Bu özellikler Kırgızistan'a ciddi bir turizm potansiyeli sunmaktadır. Ülkenin fosil yakıtlar açısından komşuları gibi zengin olmayışı da aslında Kırgızistan'ı gelir elde etmek için bu potansiyelini kullanmaya mecbur bırakmaktadır.⁴⁹ Kırgızistan bu su avantajını kullanarak doğalgazda Özbekistan'a petrolde Kazakistan'a olan bağımlılığını dengelemeye çalışmaktadır. Nitekim 2000 yılında doğalgazını kesen Özbekistan'a su akışı kesilerek

⁴⁷ Yılmaz, a.g.e., s. 821.

⁴⁸ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kyrgyzstan/#people-and-society>/Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁴⁹ Yılmaz, "a.g.m.", 2021, s. 319.

pamuk üretimine zarar vereceklerini ifade etmişlerdir. Su'dan başka avantajı olmayan bu ülkenin bu kozunu kardeş ülkelerine karşı kullanması çok şaşırtıcı değildir. Elbette ideal olan bölge ülkelerinin kaynaklarını bölgenin tamamının menfaatine kullanarak işbirliği yapmalarıdır ki bu bölgesel bir entegrasyonun gereğini de çağrıştırmaktadır. Oysa mevcut siyasi ve iktisadi entegrasyonların büyük ölçüde Rusya ve Çin güdümünde oluşmakta olduğu da bir realitedir.

Kırgızların ulus adının Türkistan'ın diğer halklarından farklı olarak tarihsel geçmişi vardır. Sovyetler Birliği'nden ayrılan diğer devlet adları büyük ölçüde Sovyet dönemi ürünüdür ama Kırgız adı Türk adı kadar belki de daha eskidir. Kırgızlar, Göktürk Yazıtları'nda da adları geçen aslında Göktürk Kağanlığı'nın halefi olan Uygur Devleti'ni yıkan Türk halkıdır. Akabinde Kırgız Kağanlığı'nı ihdas etmişlerdir. Bu durum Kırgızistan'a devlet inşası konusunda çok daha malzeme ve avantaj sağlamıştır. Ama bu dönemler Kırgızların bugünkü topraklarda değil, kuzeyde Yenisey Nehri boyunca yaşadıkları dönemlerdir. Karahanlılar döneminde onlara tabi olmaları Müslümanlığı da inanç olarak gündemlerine getirmiştir. Asıl toprakları olan Güney Sibirya'da Moğol kökenli halklarla mücadeleleri onları bugünkü Kazak steplerine getirmiş ve Kazaklarla birlikte bu geniş coğrafyayı paylaşır olmuşlardır. Aralarındaki dilsel ve kültürel benzerliklerin sebebi bu dönemde aranmalıdır. Güneylerindeki bugünkü Kırgızistan topraklarını denetiminde tutan Hokand Hanlığı'na tabi olmaları ve askerî güç olarak destek vermeleri onları 15.-17. yüzyıllarda kitlesel olarak bugünkü topraklarına göç etmelerine sebep olmuştur. Bunda bölgeye yavaş yavaş girmeye başlayan Rusların ve onların yönlendirdiği Oyrat Moğollarının (Kalmuklar) da etkisi vardır.⁵⁰

Kırgızistan'da ulus inşa süreci, Kırgızların bir halk olarak Türk tarihinin ilk evrelerinde de aynı adla mevcudiyetleri ve dünyanın en uzun destanına ve onun kahramanı Manas'a sahip olmaları sayesinde nispeten kolay olmuştur. Bu yüzden bölgecilik ve kabilecilik engeline rağmen ulusal kimlik ve millî gurur büyük ölçüde oluşturulabilmiştir. Bu bağlamda Türkistanlılık ve Türklük algısının ülkede ne düzeyde olduğu konusu önem kazanır. Ama eski bir Türk halkı olmak bu konuda Kırgızları diğer Türkistan halklarından farklı bir yere koydurmaz. Kırgızlar en yakın oldukları ve içiçe yaşadıkları Özbeklere bile sempati duymazlar. Kazaklara olan sempaticileri ise dil ve yaşam tarzı yakınlığından gelmektedir ama bu da bir Türkistanlılık bilincine delalet etmez. Ülkedeki Türklük algısına dair 2012 yılında yaptırmış olduğum ankete verilen cevaplar bu saptamayı doğrular niteliktedir.⁵¹

Bölgenin tarihi olarak otokton halkı olmasalar da üç kardeş halkın arasında (Kazaklar, Özbekler ve Uygurlar) bu dağlık bölgede yeni bir yurt edinen Kırgızlar tabi oldukları Hokand Hanlığı'nın yönetimini de ele geçirecek bölgeyi tamamen kendilerine ait kılmışlardır. Bugün itibarıyla, Türkiye'nin

⁵⁰ Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-3, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 14-22.

⁵¹ Ayhan Nuri Yılmaz, "Türkiye, Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 42, Sayı: 2, Ankara 2012, s. 111-156.

¼'ü kadar olan bu topraklarda yaşayan 6 milyona yakın nüfusun 4 milyona yakınına yakınını teşkil etmektedirler. Ülke nüfusunun yarısına yakını verimli Fergana Vadisi'nin Kırgızistan'da kalan kısmında (Celalabad ve Oş) yaşamaktadır.

Kırgızistan siyasi olarak bağımsızlık ilanından sonra Türkistan'ın diğer ülkelerinden çok farklı bir yol izlemeye karar vermiş ve çoğulcu, demokratik bir siyasal sistemi tercih etmiştir. Otoriter bir başkanlık sistemi ile yönetimi tercih ederek geçiş dönemi sorunlarını bu şekilde çözmeye çalışan diğer Türkistan ülkelerinin tersine Kırgızistan'ın parlamenter sistemini seçmesi cesurca görülebilir ama coğrafyanın özgün koşulları göz ardı edilmiş ve demokratik kurumsallaşması henüz oluşmamış bir ülkenin böyle bir seçim yapmasının sancıları yaşanmıştır. Kırgızistan bu yüzden Türkistan'ın darbeler ülkesi olmuş ve ülkedeki güç dengelerinin yönetim erkini ellerinde tutması adına demokrasi kullanılmış, çokca kan dökülmüştür. Dikkat çeken bir başka husus da geçiş döneminin diğer ülkelerdeki gibi Sovyet döneminde Komünist Parti kadrolarının olmayışıdır. Sovyetler Birliği'nin sonunun yaklaştığı zamanlarda 1990 yılı başında yapılan başkanlık seçiminde seçimi partiyle alakası olmayan Askar Akayev kazanmış, Komünist Parti ise kaybetmiştir.⁵² Bu durum Kırgızistan'ı Türkistan'ın demokrasi adası ve ideal ülkesi gibi lanse edilmiş olmasına rağmen izleyen süreç ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle pozitif olmamıştır. 1990'dan 2005 yılına kadar kesintisiz yönetimde kalan Akayev, ekonomik problemler ve yolsuzluk iddiaları ile epeyce yıpranmış ve bir halk hareketi ile yerinden edilerek Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Demokrasi adası ilan edilen bu ülkenin 2002 yılında Amerikan düşünce kuruluşu olan ve ülkelere demokrasi ve özgürlükler açısından notlar veren *Freedom House* raporunda 27 eski Sovyet ve Doğu bloku ülkesi arasında yirmi ikinci sıraya konması ironiktir.⁵³

Kırgızistan'ın bağımsızlık ilanından sonraki ilk on yılı siyasal, sosyal ve ekonomik anlamda istikrarsız geçmiştir. Yıllık bütçesinin 1/3'ü oranında Sovyetler Birliği merkez yönetimine bağlı olan ülke, bu açığı kapatmak için uluslararası yardımlara yönelmek zorunda kalmıştır. İlk beş yılında, GSYİH Sovyet dönemindekini yarısına düşmüş, yaşanan işsizlik, yoksulluk ve hiperenflasyon siyasal, sosyal ve ekonomik istikrarsızlığı getirmiştir. Bu olumsuz görünüm ülkenin ikinci beş yılında giderek değişmiş ve Kırgızistan gerçekleştirdiği reformlarla 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütüne alınan ilk Türkistan ülkesi olmuştur.⁵⁴ 1992-2002 yılları arasında TİKA'nın Kırgızistan'ın gerçekleştirdiği proje ve faaliyetler kapsamında yaptığı yardımın toplamı yaklaşık

⁵² Y. Emre Gürbüz, "Demokrasi ve Otoriterlik Kısacasında: Kırgızistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Editörler; Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 135.

⁵³ Gürbüz, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁴ Selim İnançlı - Ali Konak - Zuura Ashimova, "Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

5,5 milyon ABD doları olmuştur.⁵⁵ Sonuçta, Kırgızistan Türkiye'nin Afganistan'dan sonra en fazla kalkınma yardımı desteği verdiği ülke olmuştur. Bunda Kırgızistan ekonomisinin diğer Türkistan ülkelerinden farklılığı ve fosil yakıt avantajı olmaması etkilidir. Bu ve bundan önce bahsedilen sebepler neticesinde Kırgızistan dış yardım ihtiyacı hisseden ve bu yüzden dış politikasında bağış ülkesinin kolayca etkisinde kalan bir ülke görünümündedir. Hâlihazırda bile ülkenin milli gelirinde ülke dışında çalışan Kırgızların gönderdiği fonların üçte bir oranında etkisi vardır. Kırgızistan'ın dış yardımsız ve fonsuz kendini idare edecek bir ülkeye dönüşmesi için ciddi bir sosyo ekonomik dönüşüme ihtiyacı bulunmaktadır.

Bağımlı bu ekonomik yapıya rağmen Kırgızistan eğitilmiş nüfusuyla öne çıkmaktadır. İlk üniversitesi 1932'de kurulmuş olan ülkede teknik eğitim ve yüksek eğitim oranları oldukça yüksektir. Bu durum ülkenin geçiş döneminde bir avantaj olarak ortaya çıkmıştır, zira bütün kritik noktalarda yer alan Rus asıllılar bu şekilde ikame edilebilmiştir. Öte yandan ekonomik ilişkilerini kurarken de jeopolitik avantajını bir koz olarak kullanmayı tercih etmiştir. Rusya'nın mevcut ve hâlâ süren etkisi, ABD'nin güvenlik gerekçesiyle bölgeye üs kurması ve Çin'in güvenlik ve ticari sarmallı ilişkisi Kırgızistan'ın bu büyük ülkelerin tamamıyla denge ve himaye ilişkisi kurmasına yol açmıştır. Ülkenin çokça övülen çok partili demokrasi tecrübesi ve bölgedeki diğer ülkelerden farklılığı da söz konusu bu üç ülkenin (ABD, Rusya ve Çin) Kırgızistan üzerinde nüfuz kazanmalarında kullanılan yerel unsurlara dönüşmüşlerdir.

Kırgızistan'da büyük umutlarla başlayan Akayev dönemi (1990-2005) ve onu izleyen Bakiyev dönemi (2005-2010) halk hareketleri ile sona ermiş ve ülkede kan dökülmüştür.⁵⁶ İki lalelerin açtığı mevsime denk geldiği için *Lale Devrimi* olarak adlandırılmış ve parlamento baskını ile daha çok öne çıkmıştır. İkincisi ise çok daha kanlı ve içeriğinde pek çok komplote teorisi barındıran ve aslında ülkenin Rusya'nın güdümünde kalıp kalmayacağına sebep olmasına rağmen izleyen süreçte Güneyde Kırgızlarla Özbekler arasında etnik bir çatışmaya da dönüştürülmüş bir harekettir. Ama bu noktada gözden kaçırılmaması gereken bir başka husus ülkenin sosyal fay hatlarında önemli olan kuzeyli (*Tündüktük*) ve güneyliler (*Tüştüklük*) arasındaki güç savaşıdır.⁵⁷ Nitekim ilk devrilen Akayev bir kuzeyli iken Bakiyev bir güneylidir ve darbenin ilk günlerinde daha çok destek alıp direnebileceği güneye kaçmıştır. Akabinde çıkan ya da çıkartılan etnik çatışma sorunu dönüştürme ve Bakiyev'i kısırtma hareketi olarak da algılanmış ve nitekim Bakiyev kaçarak Beyaz Rusya'ya sığınmıştır. Bunu izleyen süreçte bir kadın cumhurbaşkanı olarak

⁵⁵ Uğur Ünal, "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)'nın Kırgızistan'daki Kalkınma Programları Çerçevesinde Faaliyet Analizi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, No: 5, 2015, s. 44.

⁵⁶ Gürbüz, "a.g.m.", s. 146.

⁵⁷ Kırgızistan'ın güneyinde yer alan Calalabad, Oş ve Batken illeri güney (tüşdük) olarak adlandırılmakta ve bu durum Kırgızistan'da coğrafi bir ayrım olmanın ötesinde kültürel ve siyasi bir ayrımı da ifade etmektedir.

Roza Otunbayeva yönetime gelmiş ve yeni hükümeti güney ve kuzeyin temsilcilerini içerecek şekilde oluşturmuştur. Bu uzlaşılı hükümetinde Bakiev'in son dönemindeki yöneticiler de yer almıştır.⁵⁸ Bu geçiş döneminin başbakanı olarak görev yapan Almazbek Atambayev 1 Aralık 2011 yılında da ülkenin 4. Cumhurbaşkanı olarak görev yapmaya başlamış ve bu görevi 24 Kasım 2017'ye kadar sürdürmüştür. Türkiye Türkçesini gayet iyi bilen Atambayev Türkiye'deki Türkçü ve Türk birliği savunucusu tavrına rağmen genel siyasi tavrında Rusya yanlısı olarak görülmüştür.

Kırgızistan'daki 1990'lı ve 2000'lerdeki iç karışıklıkların, Atambayev'in cumhurbaşkanı olarak göreve geldiği 2011 yılına kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Bu demokrasi ve istikrar ülkesi gibi sunulan Kırgızistan için oldukça ironik ve düşündürücüdür. İzleyen dönemden 2017 yılına kadar ki dönem Almazbek Atambayev'in kişiliğinin ve yönetim tarzının Türkiye-Kırgızistan ilişkilerine damgasını vurduğu yıllar olmuştur. Bu süreçte, özellikle de 2010 referandum döneminde Türkiye Kırgızistan'a yardımcı olmaya ve istikrarın ülkeye gelmesini sağlamaya ve geçiş dönemini rahat atlattırmasını sağlamaya dönük olmuştur.⁵⁹ Ayrıca Türkiye çatışmada zarar gören Türk işadamlarına ve Ahıska Türklerine maddi ve manevi destek sağlamıştır. İlginçtir çatışmalarda Bişkek'te yer alan Türklere ait olan işyerleri yağmalanmış ve bir Ahıska yerleşimi olan *Mayevka*'da Ahıska Türklerinin evleri yakılmıştır.⁶⁰

Bu dönemde dikkat çekici olan, 2009 yılında kurumsallaşmış olan Türk Konseyi'nin Nahcivan Anlaşması metninde "*bölgede barışın güçlendirilmesine, güvenlik ve istikrarın teminine ortak katkı*"⁶¹ ifadesinin geçmesine rağmen, Konsey'in Kırgızistan'da istikrarın oluşmasına katkı için harekete geçmemesi, Türkiye'nin bu hamleleri bireysel olarak yapmasıdır. 2009 yılında Türkiye, Kırgızistan'a yaklaşık 68 milyon ABD doları kalkınma yardımını hibe şeklinde yapmıştır.⁶² Bu yardımlar, farklı rakamlarda daha sonra da devam etmiştir.

Türkiye'nin Kırgızistan'a bu şekilde yaklaşımı, iki ülke arasındaki ilişkinin diğer Türkistan ülkelerinden farklı gelişmesine yol açmıştır. 24 Kasım 2017'de görevi devralan Sooronbay Ceenbekov'a kadar cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Atambayev, 2012'de Türkiye'ye yaptığı teşekkür ziyaretinde, Türkiye'den "*ıldızımız*", "*anavatan*" gibi ifadelerle söz etmesi, Türk Konseyi'nin çerçevesi dışında, Türkiye'nin baştan beri Türkistan'da arzu ettiği şekil-

⁵⁸ Gürbüz, "a.g.m.", s. 162-163.

⁵⁹ Dinara Murzaeva, "Kırgızistan'ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri", *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Ümraniye Belediyesi, İstanbul 2012, s. 246; Turgay Düğen, "Kırgızistan'a Destek Sürecinin Önemi", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 06.02.2011, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/kirgizistana-destek-surecinin-onemii/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁶⁰ <http://www.iha.com.tr/haber-ahıska-turklerinin-evleri-yakildi-117999/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁶¹ Türkkon, *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahcivan Anlaşması*, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/02_a_NahcivanAnlasmasi_Turkce_20140418_103111.pdf Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018.

⁶² TİKA, *2009 Kalkınma Yardımları Raporu*, 2009. <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/KalkinmaYardimlariRaporu2009.pdf> Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018, s. 137.

de bir ilişkinin gelişmesi şeklinde yorumlanabilir.⁶³ Hatta Turancı milliyetçiler bile onun Türk parlamentosunda Türkçe yaptığı konuşmasında Göktürk Kağanlığı'nı örnek vererek birleşmeden bahsetmesine şaşırılmışlardır.

“Ulu Türk kağanlığını kuramasak bile en azından Türk devletlerinin kardeşliğini pekiştirmeliyiz, kuvvetli bir Türk birliğini yapmalıyız. Ancak bunun için sadece Türkiye'nin değil, diğer Türk cumhuriyetlerinin de sağlam ve ayakta durması lazım. Ekonomik yönden gelişmiş ve güçlü devletler olmalı. Sadece bir Türk Cumhuriyeti, Türkiye olursa zor olur.”

Ama bu söylemlerin Türkiye ve Kırgızistan ilişkilerine pozitif bir fark kattığı şüphelidir. Nitekim 24 Kasım 2015 tarihinde Suriye'den girerek Türk sınırını defalarca ihlal eden bir Rus uçağının düşürülmesi üzerine verdiği beyanatta Atambayev hiç de Türkiye'nin yanında imişcesine bir tavır sergilememiştir.⁶⁴ Bir diğer konu, Fetullahçı Terör Örgütü'nün 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe teşebbüsünden sonra Türkiye'nin terör örgütünün en büyük finans kaynağını teşkil eden ülkedeki okullarının kapatılması ya da Türk Maarif Vakfı'na devrine dair taleplerine en fazla kulak tıkayan ülkenin Kırgızistan olmuş olmasıdır.

Eğitim alanındaki bu soruna rağmen yine aynı alanda Türkiye'nin yüzünü ağartacak bir kurum, Türkiye tarafından açılan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'dir.⁶⁵ Tıpkı Kazakistan'daki Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi ortak devlet üniversitesi olarak 1995 yılında kurulmuş ve Türkiye bu eğitim yatırımı için 130 milyon dolar harcama yapmıştır. Her yıl üniversitenin giderleri için aktarılan 1,5 milyon dolarlık tutar ise Türkiye tarafından karşılanmaktadır.⁶⁶ Hâlihazırda, 300 civarında akademisyen ile 5 bini aşkın öğrenciye eğitim verdirilen bu kurum âdeta iki ülke arasındaki gönül bağlarının güçlenmesine de katkı sağlamaktadır. Şahsi ziyaretlerimde gözlemleyip kıvanç duyduğum bu kurumda herkesin Türkçeyi muntazaman konuşuyor olduğunu görmek de bir övünç kaynağı olmaktadır.

Kırgızistan'da Türkiye'nin aktif olduğu ve göz ardı etmememiz gereken bir başka alan ise askerî işbirliğidir. Haziran 2010 Oş şehrinde çıkan olaylardan sonra kısa bir süre sonra bölgeyi ziyaret eden dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, bölgedeki tahribatı kaldırmak için 10 milyon dolar hibe ve izleyen süreçte de bölgenin kalkınması için TİKA tarafından 21 milyon dolarlık destek projeleri hayata geçirilmişti. 2011 yılında Kırgız Cumhurbaşkanı Atambayev'in Türkiye ziyaretinde Kırgız silahlı kuvvetlerinin güçlendirilmesi ve bu tür halk hareketlerinde ve çatışmalarda etkinliğini artırmaya yönelik olarak 1 milyon dolar ödenek ayrılmıştır. Ayrıca etnik gerginliğin yüksek olduğu Oş şehrinde askerî üs inşası için 10 milyon dolarlık yardım paketi de

⁶³ TimeTürk, *Türkiye Bizim Yıldızımız*, <https://www.timeturk.com/tr/2012/01/13/kirgizistan-yatirimcilar-icin-cennet-olacak.html>/Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁶⁴ <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusya-dan-ozur-dilemeli/Erişim tarihi: 10 Eylül 2018>.

⁶⁵ <http://manas.edu.kg/Erişim tarihi: 29.10.2021>.

⁶⁶ Mehmet Yüce, “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013, s. 1662.

ayrılmıştır. Ayrıca 1992'den başlamak üzere 90'lı yıllar boyunca verilen muhtelif askerî yardımların tutarı da 8,5 milyon dolar civarındadır.⁶⁷ Ayrıca iki ülke arasındaki mutabakatlar çerçevesinde Kırgız subay ve komandolarına muhtelif eğitimler de verilmiştir.⁶⁸ Askerî işbirliğinin güncel bir göstergesi de Kırgızistan'ın Türkiye'nin geliştirdiği SİHA'lardan alacak on üçüncü ülke olarak basına yansımadır.⁶⁹ Görünen odur ki bu ve buna benzer işbirlikleri yakın gelecekte daha da artacaktır.

Genel itibarıyla Türkiye'nin Kırgızistan'da özellikle de başkent Bişkek'te görünürlüğü oldukça yüksektir. Kırgızcanın Türkmence ve Özbekçeden farklı olarak Türkiye Türkçesinden farklılığının fazla olmasına rağmen Türkçe bilme oranı oldukça yüksektir. Bunda Manas Üniversitesi'nin varlığı kadar Türk firmalarının yarattığı istihdam avantajı da etkili olmuştur. Türk işadamlarının yatırımları ile 10 bin civarında Kırgız vatandaşına iş imkânı sağlanmıştır.⁷⁰ Ülkedeki 50 bini aşkın Ahıska Türkü de katılacak olursa, Kırgızca, Rusça ve Özbekçenin ardından Kırgızistan'da en çok konuşulan dilin Türkçe olduğunu söylenebilir.⁷¹ Üstelik Türk dizileri ve Türkiye'nin artan küresel etkisinin ülkede Türkçeye olan ilgiyi her geçen gün daha çok artırdığı düşünülmektedir.

Tıpkı Kazakistan'daki verilerde olduğu gibi Kırgızistan'ın dış ticaretinden alına pay düşüktür. Ama bunda Kazakistan'dan farklı olarak Kırgız milli gelirin henüz daha 10 milyar USD'ı bulmuyor olması ve dış ticaret hacminin toplamda 10 milyar USD'in altında seyrediyor olması etkilidir. Bölgenin nispeten en küçük ekonomili bu ülkesi ile dış ticaret hacmimiz 300 milyon doları ihracat 100 milyonu da ithalat olmak üzere toplamda 400 milyon USD civarındadır. 1 milyar dolarlık hedefe kıyasla bu rakam oldukça düşüktür.⁷² Bunun bir sebebi Kırgızistan'ın 2015 yılında Rusya'nın oluşturduğu Avrasya Ekonomik Topluluğu'na beşinci üye olarak ve buna bağlı gümrük birliğine dâhil olmuş olmasıdır.⁷³ Bir diğer etki ise Şanhay İşbirliği Örgütü üyeliği ve Çin'in Kırgızistan'la olan sınırından ötürü doğan lojistik avantajıdır. Bu iki durum Çin ve Rusya'yı Kırgızistan'ın en büyük ticaret partnerleri yapmaktadır. Yanı sıra Kırgızistan'ın altın madenlerinden işleten firmanın bir Kanada firması olması ve çıkan altın ihracatının İsviçre üzerinden yapılıyor olması nedeniyle İsviçre ve İngiltere ülke ticaretinde önlere yer almaktadırlar. İlk on yıldaki ihracat performansı oldukça düşüktür ve birkaç milyon civarında seyretmiştir. O nedenle mevcut 300 milyon dolarlık ihracat yine de değişim göz önüne alındığında başarılı addedilebilir. Türkiye'nin Kırgızistan'a ihra-

⁶⁷ Yüce, *a.g.e.*, s. 1666.

⁶⁸ <https://www.mynet.com/turk-subaylar-kirgiz-askerlere-egitim-veriyor-110100570671/>Erişim tarihi: 16 Eylül 2018.

⁶⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkiyeden-siha-alacak/2399442/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁷⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 207.

⁷¹ Gündüz, *a.g.e.*

⁷² <https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

⁷³ <https://www.haberler.com/kirgizistan-avrasya-ekonomik-birligi-ne-katildi-7577766-haberi/>Erişim tarihi: 15 Eylül 2018.

catında, mücevherat ve mücevher üretim malzemeleri, tekstil, elektrik malzemeleri, dokunmuş halı gibi kalemler ön plandadır. Buna karşılık Türkiye Kırgızistan'dan kuru baklagiller, bakır, alüminyum, hayvan derileri ithal etmektedir.⁷⁴

Kırgızistan'ın doğal kaynak zenginlikleri yatırımı cazip hale getirmekte ve Türkiye'de doğrudan yatırımlarla bu fırsattan yararlanmaktadır. 2010 yılı verilerine göre yalnızca o yılda Türkiye'nin Kırgızistan'a yaptığı yatırım yaklaşık 3 milyar ABD dolarıdır.⁷⁵ 2017 itibarıyla Kırgızistan'da doğrudan yatırım yapan Türk şirketlerinin sayısı 341'dir ve Türkiye bu sayı ile Rusya, Çin ve Kazakistan'dan sonra dördüncü sıradadır.⁷⁶ Buna karşılık Kırgızistan'ın Türkiye'de doğrudan yatırımı bulunmamaktadır.

Kırgızistan'ın aynı zamanda Avrasya Ekonomik Birliği'ne⁷⁷ (AEB) üye olması Türkiye-Kırgızistan ekonomik ilişkilerinde zaman zaman bir engel olabilmektedir. 2015 yılında üyeliği onaylanan Kırgızistan'ın Birliğe üye ülkelere karşı sorumlulukları da belirlenmiştir. Örneğin, 2015 yılında bir Rus savaş uçağının hava sahası ihlali nedeniyle Türkiye tarafından düşürülmesi sonucunda ortaya çıkan krizde, Rusya Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkelerin Türkiye ile ilişkilerini asgariye indirmesini istemiş, Türkiye'den Türkistan'a uzanan ve Rusya topraklarından geçen ticaret yolları bloke edilmiştir.⁷⁸

Türkiye'nin Kırgızistan'daki faaliyetleri sadece ticari ve ekonomik değildir. Nitekim, Kırgızistan'da Nisan 2010'da halk darbesi ve ülkenin güneyinde Özbeklere karşı yaşanan şiddet olayların ardından, yönetimi devralan Kırgızistan Geçici Hükümeti'ne destek vermek adına Türkiye, 10 milyon dolar hibe, 11 milyon dolar da TİKA projeleri yoluyla fon aktarılmıştır. Bu toplamda 21 milyon dolarlık tutar ülkedeki acil ihtiyaçlar ve yardımlar için kullanılmıştır.⁷⁹

Kırgızistan'daki Türk firmalarının ülkedeki istihdama önemli katkılar bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye diğer ülkelere kıyasla Kırgızistan'da istihdam yaratma açısından birinci sırada yer almaktadır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde, Türk firmalarının, doğrudan veya dolaylı olarak toplamda yaklaşık 20 bin kişiye çalışma imkânı sağladığı kaydedilmektedir. Türk firmalarının bölgedeki halka katkısı sadece istihdamla sınırlı kalmamakta, istihdam edilen elemanların yarısından fazlası işe başlarken, diğer yarısı ise işe

⁷⁴ Selim İnançlı - Ali Konak - Zuura Ashimova, "Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bışkek 2017, s. 117-118.

⁷⁵ TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu-2010*, s. 38.

⁷⁶ İnançlı - Konak - Ashimova, "a.g.m.", s. 263.

⁷⁷ AET Rusya ve Beyaz Rusya arasında 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği Antlaşması ile başlayan bir Gümrük Birliği kurma süreci 2010 yılında Kazakistan'ın katılımıyla netleşmiştir. 2014 yılında Ermenistan'ın 2015 yılında da Kırgızistan'ın katılımıyla bugünkü halini almıştır.

⁷⁸ Ömer Faruk Karaman, "Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kırgızistan ile Türkiye İlişkilerine Etkileri", *International Conference On Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bışkek 2017, s. 263.

⁷⁹ TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu-2010*, s. 38.

başladıktan sonra belirli aralıklarla meslek edinmeleri için özel eğitimden geçirilmektedirler.⁸⁰ Kırgızistan'da faaliyet gösteren 250 civarında Türk firması, yaklaşık 300 milyon dolarlık yatırım miktarı ile Türkiye'yi, Kanada'dan sonra yatırım miktarı bakımından Kırgızistan'daki ikinci büyük yatırımcı ülke konumuna getirmiştir.

Öte yandan Türkiye Kırgızistan'da adından en çok söz edilen ülke olmuş ve Kırgızlar ülkelerini ilk tanıyan bu kardeş ülkeye başlangıçta epey iltifat göstermişlerdir. Nitekim Türkiye tarafından tanınmanın ardından 22-26 Aralık 1991 tarihleri arasında dönemin Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmış, bu ziyarette bir dizi işbirliği anlaşması imzalamıştır. Akayev ziyaret sırasında Türkiye'den pek çok alanda destek beklediklerini ifade etmiştir. Akayev, Türkiye'nin bölgedeki rehberlik ve ağabeylik rolüne uyacak şekilde Türkiye'yi "sabah yıldızı"na benzetmiştir. Bu söylemle, Kırgız halkı ve devleti adına, sıkıntılı geçen uzun sürecin sona erdirilmesinde Türkiye'den beklentisini de oldukça duygusal bir şekilde ifade etmiştir. Bu ziyaretin, on bir eski SSCB üyesinin Almatı'da SSCB'nin sona erdiğini ilan etmelerinden bir gün sonra gerçekleşmesi de manidardır ve Kırgız devlet başkanını özgür olduklarına yüzde yüz kanaat getirdikten sonra Türkiye'ye gelmiştir. Bu ziyaretin diğer bir önemli noktası da, iki ülke arasında "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması"nın imzalanmış olmasıdır. Yine de arka arkaya yaşanan darbe ve içgerginlikler Türk-Kırgız ilişkilerini de etkilemiştir. Mukayese yapacak olursak, Kırgızistan Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile bağ kurma çabasını ilk gösteren Türkistan ülkesidir. 1991'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 1997'de Türkiye ve Kırgızistan arasında imzalanan Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması ile derinleştirilmiştir.⁸¹ Ancak, 1990'lı yıllarda oluşturulan bu alt yapı, ülkede yaşanan istikrarsızlıklar nedeniyle ileriye götürülemediği. Sovyetler Birliği yapısı içinde, Kırgızistan, bütçesinin 1/3'ünü merkez yönetimden karşılamakta idi. Kırgızistan bağımsızlıktan sonra bu 1/3'lük kısım için uluslararası yardımlara bağlı hale gelmiştir. Ortaya çıkan aksaklıklar da ülkedeki istikrarsız durumun kaynağı olarak görülmüştür.⁸² 1990'lı yıllarda Türkiye ile Kırgızistan arasında yapılan en somut anlaşma, Bişkek'te Manas Üniversitesi'nin kuruluş anlaşmasının imzalanması olmuştur. Bunun yanı sıra, Kırgızistan ile Türkiye arasında, siyasi, ekonomik, ticari, kültürel, bilimsel, savunma ve eğitim alanlarında yüzden fazla anlaşma imzalanmıştır.⁸³ Dönemin genel bir değerlendirmesini yapılacak olursak, Manas Üniversitesi'nin Türkiye'nin Kırgızistan'daki en etkili ve en başarılı faaliyeti olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışındaki Türkiye etkisi orta ve küçük ölçekli firmaların giderek yarattıkları ticari faaliyetten ibaret olmuştur.

⁸⁰ Durmuş ve Yılmaz, *a.g.e.*, s. 529.

⁸¹ Dinara Murzaeva, "Kırgızistan'ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri", *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Ümraniye Belediyesi, İstanbul 2012, s. 246.

⁸² Turgay Düğen, "Kırgızistan'a Destek Sürecinin Önemi", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, [⁸³ Karaman, *a.g.e.*, s. 263.](http://www.21yyte.org/tr/arastirma/kirgizistan/2011/02/06/6081/kirgizistana-destek-surecinin-one-mi/Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018, çevrimiçi.</p></div><div data-bbox=)

4.3. Özbekistan

Gümüzde bir etnisite ve ulus adı olan *Özbeklik*, Sovyet ulus insanı sürecinde oluşturulmuş tipik bir tanımlamadır. Başlangıçta bölgedeki halkı nasıl tanımlayacağı konusunda kafa karışıklığı yaşayan Ruslar sonuçta Özbek Han'a atfen oluşmuş yerel bir kullanımı Türkistan'ın yerleşik halkı olan Özbekler için de ulus adı olarak olarak tanımlamış ve Türkistan'da benzer şiveyi kullananlar Özbek etnisitesine dâhil edilmişlerdir. Çağatay Türkçesinin günümüzdeki modern halini kullanan yerleşik Türkistanlılar, bu süreçten sonra Özbek olarak tanımlanmış ve bu şekilde kayda alınmışlardır. Hâlihazırda, Özbekler Türkistan'ın en kalabalık halkını oluştururlar. 35 milyona yaklaşan nüfusuyla Özbekistan Türkistanın en kalabalık ülkesi olması münasebetiyle âdeta nüfusuyla nüfuz kazanan bir ülke gibi ortaya çıkmaktadır. Öte yandan komşu ülkelerdeki Özbek asıllılar da bu gücü pekiştirmektedirler. Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan ciddi Özbek nüfusa sahip ülkelerdir. Kırgızistan'ın su kozu gibi Özbekistan'ın da komşuları üzerinde nüfus ve azınlıklar kozu vardır. Bu koz henüz kullanılmamıştır ama ilerde eğer bir Türkistan entegrasyonu olmazsa kullanılabileceği öngörülmektedir. Sovyet döneminde yaratılan bu yapay ulusal kimlik bağımsızlığın elde edildiği 1991 yılına gelindiğinde artık içselleştirilmiş ve bir ulus adı olarak ortaya çıkmıştır. Güçlü bir yerel millî kimlik oluşmuştu ve bu bağımsız devletin ulus inşa sürecini *Türkistanlılık* üstünde değil de yerel bir *Özbeklik* ile sürdürmeye devam etmesi şaşırtıcı olmadı. İronik olan Özbek Han'ın (Şeybaniler) adını alarak ortaya konan bu ulusal kimlikte Şeybanilerin savaşçı bölgeden sürdürdüğü Timurlular kullanılmış ve hatta ülkenin yeni sembol tarihi figürü olarak Emir Timur seçilmiştir. Sovyet döneminde şehir meydanlarını süsleyen Lenin heykellerinin yerini Timur'unkiler almıştır. Oysa son Timuroğulları hükümdarı olan Babür Han canını Şeybanilerin (Özbeklerin) elinden zor kurtarıp Afganistan'a kaçmış ve kalan ömrü boyunca Şeybanileri düşman görüp ata topraklarını onların elinden almak için fırsat kolladığını dünyadaki tek hükümdar hatıratı olan Babürnâme'de⁸⁴ açıklıkla anlatmıştır. Kanaatimce, Özbekistan'daki gelecek nesillerin bu çelişkiyi sorgulayıp daha kapsayıcı olan Türkistanlılık ve Türklük kimliğini öne çıkaracakları yönündedir.

Bağımsızlığını aldığı anda 20 milyon civarındaki nüfusuyla Türkistan'ın en yoğun nüfuslu ülkesi olmanın yanı sıra Özbekler % 75'e yakın bir oranla homojenlikte de öne çıkmaktaydılar. Üstelik ülkedeki Özbeklerin tamamı o dönemki nüfus sayımlarında anadillerini Özbekçe olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum Özbekistan'ı komşuları olan Kazakistan ve Kırgızistan gibi kardeş ülkelerinden ayırır. Geçen 30 yıl içinde Özbek nüfus oranı daha da artarak % 85'lere ulaşmıştır. Özbeklerden sonra ülkede en fazla nüfusa sahip olan % 4,5 ile Tacikler % 2,5 ile de Kazaklar başı çeker. 1960 ve 1970'lerde % 13'lere kadar çıkan Rus nüfusu ise hâlihazırda sadece % 2 civarına inmiştir. Yine bir Türk halkı olan ve Özbekistan'ın batısında yer alan Özerk Karakalpak

⁸⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Gazi Zahireddin Muhammed Babür, Babürnâme (Vekayi)*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2005.

Cumhuriyeti'nde yaşayan Karakalpaklar da % 2'ler civarındadırlar. Bu durum Özbekçeyi ülkede daha etkin ve Özbek olmayanlarlarca da konuşulur hale getirmiştir. 1980'lerde başlayan dil milliyetçiliğinin ve Özbekçenin devlet dili olması gerektiği düşüncesinin ve bu uğurda sürdürülen mücadelelerin kuşkusuz bu sonuçta ciddi katkısı vardır.

Ulus devlet inşa sürecinde ve ulusal sembollerin seçimindeki çelişkiler ilginçtir ve dikkat çekicidir. Ülke yönetimi ülkenin kurucu lideri İslam Kerimov özelinde şekillenmiş ve garip bir hâl almıştır. Kerimov *Özbek Modeli*⁸⁵ adını verdiği ve ekonomide izlediği geçiş sürecinde diğer Türkistan devletlerinden ve hatta Rusya Federasyonu'ndan çok daha yavaş bir şekilde pazar ekonomisine geçişi tercih etmiş, eskiden olduğu gibi devlet kontrolünü azami seviyede sürdürmüştür. Benzer bir şekilde Kerimov, ulus ve kimlik inşasında da oldukça farklı bir anlayış ortaya koymuştur. Bağımsızlıktan itibaren Sovyet döneminde oluşturulan yapay Özbeklik ve Özbek Ulusunu konseptinde sadece vatandaşlık baz alınmıştır. Yani Türkistan'ın diğer ülkelerinde ve Afganistan'da yaşayan Özbek dili konuşanlar dışlanmıştır. Öte yandan Özbekistan toprakları baz alınıp o topraklar üstündeki her kültür unsuru ve uygun görülen tarihi şahsiyetler Özbek kimliğinin lansmanı için kullanılmıştır. Bunlardan en ilginç daha önce bahsettiğimiz Timur ve onun soyundan gelen Babür ve Ulug Beydir. Özbek adını bölgeye taşıyan ve Özbek hanın çocuklarının yönettiği kabileler Timurular zamanında daha kuzeyde bugünkü Rusya topraklarında yerleşik idiler ama asıl sorun sadece tanımlamada kalmamaktadır. Bir yandan dar anlamda bugünkü Özbekistan sınırları içinde yer alan Türk unsurlar yeni ulus kimliğine Özbekliğe dâhil edilirken, halkın dili ve inancı ile bağlı olduğu Türkistan geçmişi yok sayılmıştır. Bir başka ilginçlik de Özbekistan sınırları ulusal kimlik için baz kabul edilmişken sınırların aşılmasıdır. Mesela bugünkü Afganistan'ın Herat şehrinde doğmuş ve yaşamış büyük Türk şairi ve bilim adamı Ali Şir Nevai, Özbek kabul edilirken onun vezirliğini yaptığı Babür'ün amcası ve Timur'un torunlarından olan Herat hükümdarı Hüseyin Baykara görmezden gelinmiştir. Timur ulusal lider ilan edilirken Özbeklerin en büyük lideri Şeybanî Han'dan bahsedilmemesi başka bir tarihi çelişkidir. Çağatay Türkçesinin en büyük şairi olarak Ali Şir Nevai'nin tanınmasını sağlayan Buharalı Abdurrauf Fitrat (1886-1938) aslında Türkçü ve Turancı bir ceditçidir. O dönem İstanbul'a eğitim için gelmiş Türkçülük düşüncesinden oldukça etkilenmiş ve Türkistan Türkçülüğünün öncüsü olarak çaba göstermiştir. Zaten Ruslar tarafından infaz edilmesi de bu yüzdendir. Türkistan'ı ve Türkistan Türklüğünü yadsayan Kerimov anlaşılmaz bir şekilde Fitrat'a sahip çıkmıştır. Benzer bir çelişki Abdülhamid Süleyman Çolpan (1897-1938) için de mevcuttur.

⁸⁵ Özbek modeli adı verilen bu model 1960'larda Güney Kore'de izlenen yöntemle Sovyet planlamacı karışımı bir yapıyı ifade etmektedir. Özbek modeline göre devlet gücünün ve iç barışın korunması liberal bir ekonomiden daha önemlidir ve serbest pazar ekonomisine geçiş devletin izin verdiği ölçüde ve de özellikle yavaş yürütülmelidir. Böylece toplumsal huzursuzlukların ve olası krizlerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle fiyatlar ve kurlar üzerinde kontrol uygulanmıştır. Sovyet döneminden kalma kayırmacılık ve yolsuzluğun her kademedeki işliyor olması sistemi kitleyerek bir bakıma işleme hale getirmiştir.

Özetle Özbekistan'da kabul ettirilmeye çalışılan mevcut ulusal kimlik yani *Özbeklik* ya da Özbeklerin dayandırdığı ulusal kimlik anlayışı eksik ve sorunludur. Özbekistan'daki mevcut Türk boyları sadece yerleşiklik esasına göre Sovyet döneminde Özbek olarak tanımlanmış aynı boyun göçebe olan kısmı belki Kırgız belki Kazak olarak kayıtlara girmiştir. Özbekistan sınırları ile ulusal kimliğin tanımlanması ise başka bir sakatlıktır çünkü sınırlar Sovyet makamlarının isteklerince onlara uygun şekilde çizilmiştir. Nitekim Özbekistan'ın komşuları ile sınır sorunları halen sürmekte ve sorunlara yol açmaktadır. Dil esasını (yani Özbek lehçesini) baz alarak bir ulusal kimlik inşası belki daha doğru olacakken İslam Kerimov yönetimi bu opsiyonu da reddetmiştir. Bu nedenle Özbekistan dışında yaşayan ve Özbek Türkçesi konuşan 10 milyona yakın insan Özbek yönetimi açısından herhangi bir ayrıcalık taşımamaktadır. Bağımsızlığın kazanıldığı 1991'den itibaren Özbekistan siyasetine ve yönetimine 25 yıl boyunca yön veren İslam Kerimov'un 2016 yılındaki ölümü ile başa geçen yeni Devlet Başkanı Şevket Mirzoyayev Kerimov'un ekibinde yer alan biri olarak onun dönemi hakkında olumsuz yorumlar yapmamakla birlikte mümkündür ki reel politik ve jeopolitik gereklerine uymak adına bazı değişimlere gitmiştir ama yine de sözü edilen kimlik ve kültür konularında büyük ölçüde devamlılık esastır. Yine Mirzoyayev Türkiye ile süren gerginliği biraz da Türkiye'nin çok istekli olması nedeniyle sonlandırmış ve iki kardeş ülke yakınlaşması sürecini başlamıştır. Bunu 2018 yılında Türk Konseyi'ne üye olma başvurusu takip etmiş ve 2019 yılında Özbekistan Türk Konseyi'ne tam üye olmuştur. Dolayısıyla Özbekistan'da kültür kimlik ve tanımlar bağlamında bir şeylerin yakın gelecekte değişebileceği ve ulusal tanımlamada daha kapsamlı kavramlarla ikame edilebileceği öngörülebilir.

Alfabe konusu ülkenin ulusal kimlik oluşturmadaki başka sorunlu alanlardan bir diğeridir. Özbekistan'da dil ve alfabe ile ilgili çalışmalar ve tartışmalar oldukça erken başlamış olup, 1921 yılında Taşkent'te toplanan Dil ve Ortografi Kongresi, Özbek yazı dilinin yazımını standartlara bağlamak için epey çalışmalar yapmıştır. 1926 Bakü Kongresi'nde Türk dilleri için ortak bir Latin alfabesi kabul edilmiş ve Karakalpaklar 1928'de Özbekler de 1929'da bu alfabe kullanma kararı almışlardır. 9 ünlü harfi bulunan ve ünlü uyumunu esas alan bu yazım şekli Türkistanlı halkların İslam coğrafyası ve Araplarla olan kültür bağlarını koparacağı düşüncesiyle bu karar Moskovaca da destek görmüştür. Kısa bir süre sonra Moskova başka bazı sakıncaları fark edip alfabe konusundaki tutumunu değiştirmiştir. Nitekim 1933'te Moskova'da toplanan alfabe komitesi ünlü uyumu olmayan Taşkent ağzını baz alarak yeni ve farklı bir alfabe kabul etmiştir. Elbette bunda Moskova yönetiminin Türk ve Türkistan halklarının dilce birleşmesini engelleme düşüncesi etkili olmuştur. Türk dilleri için fevkalâde önemli olan ünlü uyumu ve buna bağlı olarak *ü ö ve ı* harflerinin çıkarılması ile âdetâ değişik bir Türk dili ortaya çıkarılmıştır. 30'lu yıllarda kavramların Rusçaları ile değiştirilmesini izleyen bozulma sürecini 1940'ta alfabenin tekrar değiştirilerek Latinden Kril alfabesine geçişi izlemiştir. 1950'lerle birlikte enternasyonalizm kavramı doğrultusunda Ruslaştırma

ve Rus dili baz alınan eğitim öne çıkarılarak Özbek Türkçesinin tamamen gözden düşmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bütün bu sistematik çabalara rağmen Özbekistan yerel dilin en iyi korunduğu Türkistan ülkesi olmuştur. Nitekim 1979 yılındaki nüfus sayımında Özbeklerin % 98,5’u anadil olarak Özbekçeyi belirtmişlerdir. Bağımsızlıkla birlikte ülkede alfabe ve dil tartışmaları yeniden başlamış 2 Eylül 1993 tarihinde 31 harf ve 1 kesme işaretinden oluşan Latin bazlı alfabeğe geçiş kararı alan bir kanun kabul edilmiştir. Bu kanun gereğince yeni alfabenin 1996’tan itibaren okullarda kullanımı kararlaştırılmıştır. Ancak kamuoyunun hazır olmadığı gerekçesiyle dil reformlarının tamamlanması yeni bir yasa ile 2005 yılına uzatılmıştır. Sonra bu tarih 2010 yılına çekilerek bir beş yıl daha uzatılmıştır.⁸⁶ Yani süreç oldukça sulandırılmış ve uygulamaya geçilememiştir. Bu noktada dikkat çeken husus Özbekistan’ın Kazakistan gibi olmayıp nüfusça homojen olmasıdır ama yine de maliyetler ve organizasyon bozukluğu sürecin aksamasına yol açmıştır. 2010 yılı geçiş için verilen son tarih olmakla birlikte günümüzde halen Kril bazlı alfabenin hâkimiyeti sürmektedir. Nihayet alınan son karar ile 2023 yılının Latin bazlı alfabenin kullanımı için son tarih olduğu kararı alınmıştır.⁸⁷

Türkistan’ın diğer ülkeleri gibi Özbekistan da denize çıkışı olmayan bir ülkedir ama Kazakistan ve Türkmenistan’a kıyasla bu kısıtlanmışlık daha da fazladır çünkü onlardan farklı olarak Hazar Denizi’ne çıkışı da bulunmamaktadır. Türkistan coğrafyasının tam ortasında yer alıp bir de Hazar çıkışı olmadığı için tamamen kapalı ülke (*landlocked country*) görüntüsü verir. Bu durum Türkistan’ın ve Türkistan coğrafyasında yer alan ülkelerin bu şekilde egemenliklerinde sorunlar yaşayabileceğini ve bir Türkistan entegrasyonunun hem Özbekistan’ı hem de diğer ülkeleri bu jeopolitik darlıktan kurtarmasının tek yolu olarak öne çıkmaktadır. Yine de bir Türkistan bütünleşmesinin siyasi mi iktisadi ve ticari mi olacağı konusunu başka parametreler belirleyecektir. Kültürel entegrasyon zaten ortak tarih ortak değerler ve ortak kök dil mevcut olduğu için hiç zor olmayacaktır.

Özbekistan Türkistan’ın diğer ülkeleri gibi doğal kaynaklarca zengin bir ülkedir. Petrol, doğalgaz, kömür, altın, bakır, gümüş, volfram, tungsten gibi doğal rezerv ve madenlere sahiptir. Ülkenin en büyük bölümünü kaplayan Kızılkum Çölü’nün zengin doğalgaz, altın ve uranyum yataklarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Özbekistan’ın sahip olduğu yıllık 100 ton kapasiteli altın madeni, dünyanın ileri gelen ülkelerin yatırımcılarını cezbedecek özelliktedir. Çünkü bu miktar şu anda dünyadaki en büyük altın ocaklarının üretiminden çok fazladır. Ayrıca Özbekistan’da stratejik bir madde olduğu için miktarı tam belirtilmeyen ve işletilmekte olan uranyum yatakları da bulunmaktadır. Özbekistan tarımsal alanda bölge ülkelerine kıyasla ciddi gelir yaratır ve bunun ekonomiye katkısı oldukça yüksektir ve tarımsal ürünler arasında

⁸⁶ Çiğdem Balım - Y. Emre Gürbüz, “Özbekistan Respublikası: Özbek Modeli”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 266-273.

⁸⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-1-ocak-2023te-tamamen-latin-alfabesine-gecek/2142707>/Erişim tarihi: 26.10.2021.

pamuk üretimi önemli yer tutar. Nitekim, Özbekistan'ın pamuk üretimi Sovyetler Birliği'nin % 50'lik ihtiyacını karşılamaktaydı. Bu durum büyük ölçüde Özbekistan'ı tarımda Afrika'daki sömürge ülkeleri gibi monokültür bir ülkeye dönüştürmüştür. Bunda Sovyet döneminin planlı ekonomisinin etkisi vardır. Bağımsızlık sonrası pamuk üretiminden buğday ve diğer tahıllara geçiş için politikalar yürütülmüşse de pamuk hâlâ Özbekistan için birincil bir ürün olmaya devam etmektedir. Bağımsızlığına kavuştuğunda dünyanın en çok pamuk üreten ikinci veya üçüncü ülkesi konumundayken tarımın çeşitlendirilmesi ile dünya sıralamasındaki yeri altıncılığa düşmüştür, ama buna rağmen pamuğun ekonomideki yeri hâlâ önemlidir ve ülkede gelişen bir tekstil sektörü mevcuttur. Türkiye'de pamuk ihtiyacının bir kısmını Özbekistan'dan sağlar hale gelmiştir. Pamuk üretiminin tarımsal üretimde ciddi bir payı olmasına rağmen yine de tarımsal çeşitlilik mevcuttur. Ülke et, süt, yumurta yönünden de büyük potansiyele sahiptir. Yanı sıra, ipekçilik, sebze ve meyve üretimi de oldukça ileridir. Yine de bütün bu pozitif verilere ve fırsatlara rağmen Özbekistan zengin veya zenginleşmekte olan bir ülke görüntüsü vermez. Milyonlarca Özbek vatandaşı çalışmak için Rusya ve diğer ülkelere gitmiştir, gitmektedir. GSMH'sı 60 milyar USD'ı bile bulmamaktadır. İhracatı 15 ithalatı 22 milyar milyar USD civarındadır.⁸⁸ Özbekistan'ın yarısı kadar nüfusa sahip olan Kazakistan'ın milli gelirinin büyüklüğünün 170 milyar USD olduğu varsayılınca rakamın ne kadar düşük olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Kuşkusuz siyasi soğukluğun ticari ve ekonomik sonuçları da olmuş ve Türkiye Özbekistan'ın dış ticaretinden yeterince pay alamamıştır. 2020 yılı verilerine göre Türkiye'nin Türkistan'ın potansiyeli en yüksek ülkesi olan Özbekistan'la olan ihracat ve ithalatı sırasıyla sadece % 8 ve 6'dır. Gelecekte bu durumun değişeceği ve Özbekistan Türkiye ticaretinin her iki ülkenin faydasına olacak şekilde artacağı öngörülmektedir.⁸⁹

Genel olarak bakıldığında Türkiye Özbekistan ilişkileri bütün iniş çıkışlarına rağmen bağımsızlık sonrası ülkenin 25 yılına damga vuran İslam Kerimov'un ölümü ile birlikte bir onarma dönemine girmiştir. Hâlihazırda ilişkiler sıcaktır ve geleceğe dönük olarak umut vermektedir. Bu durum geçmişte yaşananlar nazara alındığında oldukça büyük bir fark olarak net bir şekilde görülür. Erk Partisi lideri Muhammed Salih'in kişiliğinde başlayan sorunlar sarmalı kültürel ve tarihi olarak çok yakın bu iki ülkenin karşı karşıya getirilerek Türkiye'nin ve Özbekistan'ın bölgedeki etkinliğinin kırılmak istendiğine dair komplo teorilerinin olduğu da ifade edilmektedir. Vaziyet geçmişte o kadar olumsuz bir hâl almıştır ki 2010 yılında Kırgızistan'daki çatışmalardan kaçarak Özbekistan'a sığınan yüzbinlerce insan için yardım teklifinde bulunan Türkiye'nin bu talebi bile reddedilmiştir.⁹⁰ İnsani bir yardımı içeren bu

⁸⁸ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/#people-and-society>/Erişim tarihi: 26.10.2021.

⁸⁹ İlyas Kemalolu, *Mirziyoyev'in Ziyareti Çerçevesinde Türkiye-Özbekistan İlişkileri*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/mirziyoyev-in-ziyareti-cercevesinde-turkiye-ozbekistan-iliskileri/1740453/> Erişim tarihi: 26.10.2021.

⁹⁰ Balım - Gürbüz, "a.g.m.", s. 295.

örnek bile o dönem Özbekistan yönetiminin Türkiye'ye karşı ne kadar gergin ve güvensiz bir seviyede olduğunu göstermeye yeterlidir.

Özbekistan ile Türkiye'nin ticareti ilişkilerin soğuk olduğu 2001 yılında 126 milyon ABD doları iken 2017'de 1,5 milyara çıkmış 2019 yılı itibarıyla 2,3 milyar USD olmuştur. Dış ticaret dengesi ilk yıllarda Türkiye'nin fazla vermesi şeklinde geliştirse de daha sonra Özbekistan'ın lehine dönmüştür. Güncel itibarıyla ise daha dengeli ve artan bir ticaretten söz edilebilir. Nitekim 2019 yılında 2,3 milyarlık dış ticaret rakamının 1,23 milyarı Türkiye'nin Özbekistan'a ihracatı olurken 1,14'lük kısmı ithalattır. Özbekistan'ın Türkiye'den ithal ettiği kalemler arasında makine ve makine aksamı, plastik ürünler, elektrik donanımı ve malzemeleri, demir ve çelikten yapılmış ürünler, tekstil ve mobilya ön plandadır. Buna karşılık Türkiye'ye başlıca bakır, çinko, pamuk, elektrik malzemeleri, meyve, çerez, deri ve petrol ürünleri satmaktadır.⁹¹

Özbekistan'ın Türkistan coğrafyasının en büyük ülkesi olduğunu düşünmesi bölgedeki uluslararası işbirliği oluşumlarında ve entegrasyonlarda Türkistan ülkeleri ile sınırlı kalma arzusu olduğunu ve onlara kendini merkeze alarak liderlik etme isteği olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda her ne kadar sorun başka türlü başlamış olsa da Türkiye bu hedefi gerçekleştirme de engel gibi algılanmaktadır. Kendini öncü yapma isteği nedeniyle 90'lı yılların başlarında Kazakistan'ın ortaya attığı Avrasya Ekonomik Birliği düşüncesine de uzak durmuş, Rusya'nın dâhil olacağı bir yapılanmadan ise yalnızca beş Türkistan ülkesinin katılacağı bir oluşumu önermiştir, "*Türkistan Ortak Evi-miz*" proje önerisi de bu yaklaşımın somut örneği olmuştur. Ancak ne Avrasya Ekonomik Birliği'ne de Kerimov'un önerisi kabul görmemiştir.⁹² Avrasya Ekonomik Birliği sonunda Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan tarafından 2014'te kurulabilmiş, kısa bir süre sonra Ermenistan da dâhil edilmiştir. Çok yönlü işbirliğine yönelik bir başka girişim ve Avrasya Ekonomik Birliği öncülü olan Avrasya Ekonomik Topluluğu da 2000'li yıllarda kurulmuştur. Özbekistan 2006 yılında Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üye olduysa da, 2008'de üyelikten çekilmiştir.⁹³ Kerimov sonrası aradaki buzların erimesi yeniden umut doğurmuş olmakla birlikte Türkiye'nin Özbekistan başta olmak üzere bölgedeki entegrasyonu destekleyici bir tavır alması ve güven vermesi Türkistan'ın doğru saiklerle bütünleşmesi adına yerinde olacaktır.

Özbekistan tarihi üç Türkistan şehrine Semarkant, Buhara ve Hive'ye de sahiptir ve bu ülkeye müthiş bir turizm potansiyeli altyapısı sunmaktadır ama henüz bu potansiyel yeterince değerlendirilememiş ve kitlesel turizmden pay alınamamıştır. Türkiye'nin kültür turizmi noktasında Özbekistan ile işbirliği

⁹¹ ITC, "Trade Map", https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|792||860||TOTAL||2|1|1|2|1|1|1|1|1|1/Erişim tarihi: 23 Temmuz 2018.

⁹² Nargiza Sakmurzaeva, "Orta Asya'da Bölge Merkezli Bütünleşme: Çabaları ve Sonuçları", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bışkek 2017, s. 385.

⁹³ Ömer Faruk Karaman, "Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kırgızistan ile Türkiye İlişkilerine Etkileri", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bışkek 2017, s. 261.

yapması ve hatta Türk vatandaşlarının bu tarihi merkezleri ziyarete yönlendirilmesinin ülkelerin yakınlaşması adına ciddi olumlu sonuçları olabilecektir.

4.4. Türkmenistan

Türkistan'ın ya da Batı Türkistan'ın diğer üç ülkesi gibi bir Türk asıllı olan Türkmenistan'ın diğerlerinden farkı Azerbaycan ve Türkiye Türkleri gibi Oğuz soylu olmasıdır. Bu durumun bağımsızlık sonrası Türkiye'nin en yakın ilişkiler kurduğu, kurması gerektiği ülkenin Türkmenistan olması düşüncesi ilginçtir ki hayata yeterince geçememiştir. Oğuz kardeşliğinin birleştirmesi gerektiği düşünülen Türkiye ve hatta Azerbaycan, Türkmenistan ile sorunlar yaşamıştır. Bunun birçok jeopolitik siyasi ve ideolojik parametresi vardır. İmkanlar el verdiği ölçüde bunlara değinilecektir ama başat sebep olarak Türkmenistan siyaseti ve ülkenin coğrafi konumu gösterilebilir. Eski hükümler büyük Rusya; Türkmen azınlıkların olduğu ve Türkmen milliyetçiliğinin güdülmesi durumunda karşı karşıya kalınabilecek İran ve Afganistan; soydaş olmakla birlikte Hazar Denizi'nin statüsü ve kaynak paylaşımı nedeniyle Azerbaycan; sınır ve azınlık sorunları yaşayabileceği büyük Özbekistan, Türkistan'ın nüfusça küçük ülkesini izolasyona ve buna bağlı geliştirdiği tarafsızlık politikasına itmişlerdir. Yetişmiş Rus asıllı insan gücüne duyulan ihtiyaç ve doğalgaz satışı için ekonomik olarak bağımlı olunan Rusya ile mesafeli ve ölçülü ilişkiler kurulmuş ama asla ipler koparılmamıştır. İsviçrevari tarafsızlık politikalarının ne denli faydası olmuştur ve olacaktır henüz ölçmek zordur ama Türkmenistan'ın uzaktaki yakın akrabası Türkiye'ye güvenip karar almadığı kesindir. Zira ortak sınır bile olmayan bu kardeşinin zorda kaldığında kendisine ne kadar yardımcı olabileceği konusunda şüphelidir. O yüzden askerî ve iktisadi olarak güçlenen Türkiye'nin ilerde Türkmenistan'daki bu algıyı değiştirebileceği de düşünülebilir.

Bu izole devlet hali Türkmenistan'ı uluslararası arenada antidemokratik totaliter bir devlet görünümüne sokmuştur. Bu duruma belli ölçüde sessiz kalınıyor olması da büyük ölçüde ülkedeki fosil yakıt rezervleridir. Her ne kadar Türkmenistan Anayasası'nda devletin demokratik, bir hukuk devleti olduğu belirtilmiş olsa da bağımsızlık ilanı ile adı değiştirilen Türkmenistan Komünist Partisi, Türkmenistan Demokratik Partisi adını almış ve Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un kontrolünde eskiden olduğu gibi tek güç merkezi olarak devam etmiş ve başka muhalif bir partinin kurulması ya da seçimlere katılması ortamına asla izin verilmemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını asla istemeyen ve Rusya'sız ayakta duramayacaklarını düşünen kadrolar sonuna kadar bu yapının sürmesi için mücadele etmiş ve artık yapılacak bir şey kalmadığı kanaati hâkim olunca da bağımsızlık ilanına gidilmiştir. 17 Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması yönündeki referandumda % 95,5 ile hayır diyen Türkmenlerin 26 Ekim 1991'de bağımsızlık referandumunda % 94,5 ile evet demeleri siyasi ve ideolojik olarak çelişkilidir. Bunu izah eden tek mekanizma ülkede emir komuta mantığı ile hareket eden kitlelerin mevcudiyetidir. Nitekim ülkenin böyle bir altyapıya sahip olması, artık geçiriliğini yitirmiş olan Sovyet ideolojisi yerine, onu dengeleyecek ve toplumu

yönlendirecek *kişi kültürü*⁹⁴ konarak ikame edilmiştir. Kişi kültürünü başlatan ülkenin ilk lideri Komünist Parti'nin eski başkanı Niyazov bağımsızlıktan öldüğü yıl olan 2006'ya kadar ülkeyi kendi otoritesini sağlamlaştırmak ve bunu sembolleştirmek için harcamıştır. Ülkenin her yerinde devasa heykeller ve anıtlar kişi kültürünün tipik göstergesidirler. Büyük ölçüde doğalgaz satışından elde edilen kaynaklar da ülke ve halkın refahı yerine totaliter rejimlerde sıkça görülen devasa anıt ve projeler için harcanmıştır.⁹⁵ Aşkabat'taki lüks binalar, Hazar Denizi kıyısındaki lüks dinlenme tesisleri Karakum Çölü'ndeki yapay göl inşaatı bu tür projelere örnek gösterilebilir. Gelirden pay alamayan büyük kitleler ya kıt kanaat yaşamaya mahkûm edilmiş ya da imkânları ölçüsünde ülkeyi terk ederek yeni yaşantı kurma çabası içine girmişlerdir. Resmî TÜİK verilerine göre 2019 yılında Türkiye'de 133 bin civarında Türkmenistanlının yaşaması bu bağlamda değerlendirilebilir.⁹⁶ Gerçek rakam kaçak ve kayıt dışı olanlarla birlikte bu rakamın birkaç katı üzerinde olduğu ve Türkmenlerin dil avantajını da kullanarak her sektörde çalıştıkları bilinmektedir.

Yukarıda sözü edilen sebepten ötürü 6 milyon civarı olan resmî Türkmenistan nüfusunun en az 1 milyon daha düşük olduğu varsayılabilir. 500 bin km²'ye yakın yüzölçümü için bu birkaç milyonluk nüfus oldukça az görülebilir ama ülke topraklarının 2/3'sini kaplayan Karakum Çölü'nden dolayı nüfus ağırlıklı olarak daha yaşanılabilir olan İran ve Özbekistan sınır boyunca yerleşiktir. Ekilebilir toprakları % 4 civarında olan Türkmenistan'da başlıca gelir kaynağı doğalgaz, petrol, sülfür ve tuz'dan oluşmaktadır. Sovyet dönemi mirası olarak pamuk ekimi de en önemli tarımsal faaliyet olarak sürdürülmektedir. % 85'i aşan Türkmen asıllı nüfusu ile göreceli bir etnik homojenliğe saip olan ülkede, bağımsızlığın ilan edildiği 1991'deki % 72'lik oran, Rus ve diğer etnik grupların ülkeyi terk etmesi nedeniyle yükselmiştir. Hâlihazırda % 5 Özbek nüfus ve % 4 Rus nüfus mevcuttur. Ayrıca hatırı sayılır oranda Azerbaycanlı ve Kazaklar da mevcuttur.⁹⁷ Ruslar başta olmak üzere Slav nüfusun ülkeyi terketme tercihlerindeki en başlıca faktör Türkmencenin resmî dil ilan edilmesi ve Türkmençe konuşamayanların resmî görevlerden uzaklaştırılması olmuştur. İronik olan bu nüfus içinde ülkenin ihtiyaç duyduğu teknik donanımlı ve iyi eğitimlilerin de yer almasıdır ki bu durum Türkmenistan'ın çelişkisi ve açmazı olmuştur.

Türkmenistan'da devlet inşası ve kimlik politikaları, diktatörlüğün en katı formu olan totaliter diktatörlük şeklinde oluşan yönetim mekanizmasınca belirlenmiş, göstermelik bazı demokratik kurumlar ise daha çok yurtdışı ko-

⁹⁴ Kişi kültürü, belirli bir kişinin yüceltilmesini ifade eden bir kavramdır ve o kişinin insanüstü ve ilahî kaynaklı vasıfları olduğu varsayılır. Toplumlari için en doğru yolu ve çözümleri bulacağı düşünülen bu tür kişiler otoriter totaliter devletlerde sıkça görülür. Onun ağızından çıkanlar doğrudur emir telakki edilir ve asla tartışılmaz. Bu durum dönüştürücü liderlikle karıştırılmamalıdır.

⁹⁵ <https://qha.com.tr/haberler/turkmenistan-karakum-colu-nde-modern-kasaba-kuracak/30899>/Erişim tarihi: 28.10.2021.

⁹⁶ "Türkiye'de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı", *Sözcü Gazetesi*, 05.02.2021; Türkiye'de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı - Son dakika haberleri - *Sözcü* (sozcu.com.tr), Erişim tarihi: 11.10.2021.

⁹⁷ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkmenistan/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

muoyu ve uluslararası gözlemciler için oluşturulmuştur. Türkmenlerin başı anlamına gelen *Türkmenbaşı* unvanını 1 Ekim 1993 tarihinden itibaren kullanan liderlik her sözünün kanun kabul edildiği bir yapı oluşturmuş ve nitekim yasam organı mahiyetindeki *Milli Meclis* Türkmenbaşı'nın ferman ve talimatlarını yaşalaştıran bir araç gibi hareket etmiştir. *Türkmenlik* algısı ve kimliği müdahale edilip değiştirildiği için de sürekli tarih kitabı yazılmak durumunda kalmıştır. Büyük ölçüde aşiret ve boy örgütlenmesini sürdüren Türkmenleri modern bir ulus yapmanın zorunluluğunun hissedilmesi onlara inanacakları bir kimliği ve ideolojiyi sunmayı gerektirirken bir yandan da ilan edilen tarafsızlık politikalarına uygun bir millilik sınırı oluşturma çabası güdülmüştür. Niyazov'un Türkmen tarihinin Altaylar'dan başlatan tarih yazımına öfkelenip tarihçileri azarladığı ve söz konusu tarih kitaplarını yaktığı bilinir.⁹⁸ Niyazov'a göre Türkmenlik Türkmenistan sınırları ile sınırlı olmalı ve bu topraklarda yaşamış bütün medeniyetleri kapsamalıdır. Nitekim bu bağlamda Türklük ile hiçbir bağı olmayan Partlara sahiplenilirken ülke dışındaki Türkmen azınlıklar ve kapsayıcı Türkmen (Türk) tarihi dışlanmıştır. Aslında bu bağlamda Türkmen tabiri de açıklığa kavuşturulmalıdır. Bütün tarihçilerin hemfikir olduğu üzere, Türkmen deyiimi Oğuz Türklerine aittir ve Müslüman olanlarına Türkmen denmeye başlanmıştır. Hâl böyleyken Niyazov'un Türkmen tarihini Altaylar'dan başlatan tarihçilere öfkelenip "siz bu söylemle ülkenize ihanet ediyorsunuz" demesi en başta bahsedildiği gibi aşiretten bir ulusa dönüşmeye çalışan bir ülkenin kavram kargaşası olarak görülmelidir. Aynı saikle Türkmenbaşı alfabe değişikliği yaparken ortak Türk alfabesi yaklaşımına karşı çıkmış ve alfabeye konulan işaretlerle mizah konusu olan bir uygulama başlatmıştır.

Türkmenistan'dan bahsedilirken göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus da ülkedeki Türkmen boylar örgütlenmesidir. Sovyet döneminde yerleşik hayata geçmeyle bu yapının büyük ölçüde çözüldüğü iddia edilsede uygulamalar klancılık ve adam kayırmanın eski Türkmen gelenekleri açısından önemli olan "üleş" ve "çapavul" kültürünün etkisinin kaynakları kullanmada etkin olduğu ve bunda belirleyici olanın boy birliği olduğunu göstermektedir. Türkmenistan'daki beş vilayeti sembolize eden bayraktaki beş yıldız ülkedeki beş büyük Türkmen boyunu simgeler. Bunlar *Teke*, *Yamut*, *Ersarı*, *Salır* ve *Sarık* boylarıdır. Elbette bu boylar Oğuzhan Destanı'ndaki 24 boydan değildirlir. Tıpkı Türkiye'de ve Azerbaycan coğrafyasında olduğu gibi Türkmenler asli boy ad ve sembollerini kullanmayı bırakıp tarih boyunca yeni konfederasyonlar oluşturmuşlardır. Türkmenistan'daki bu beş boyu da bu şekilde görmek gerekir. Ayrıca bu boyların yanı sıra hatırı sayılır oranda *Göklen* boyu mensubu da ülkede yerleşiktir. Boylar arasındaki rekabette ulaş kültürü kadar tarihi husumetler de etkilidir. Hazar boyunca yaşayan Yomutların bu bağlamda ülke yönetiminde etkin olan, Tekelere hiç hoş bakmadığı da bilinir. Ama ilginçtir iş imkânlardan istifade etme boyutuna gelince sadece boy ayrımı ile sınırlı kalmaz ve aynı boy mensupları da çekişebilir. Nitekim *Marı Tekeleri*, *Aşkabat Tekelerine* karşı en az *Yomutlar* kadar öfkeli yorumlar yapabilirler.

⁹⁸ Yıldırım, "a.g.m.", 2012, s. 455.

Henüz uluslaşma sürecini tamamlayamamış bu ülkede kabile ve boy bağları (uruk) ve hangi bölgeden bulunduğu hâlâ bugün bile Türkmenlikten önce gelmektedir. Aidiyet duygusu ulusal değil yereldir ve yönetimde en etkili boy olan Tekelerin Teke olmayanlara, Ahal Tekelerin de Marı Tekelerine karşı duygusal uzaklığı söz konusudur.⁹⁹ Bu durum Türkmenlerin ulus devlet olma anlamında bambaşka bir noktada durduklarının göstergesidir. Gelecekte de bu konunun ülkenin yönetiminde güç mücadelesinde belirleyici olacağı düşünülebilir. Nitekim Hazar kıyısında yaşayan Yomrutların Tekelere karşı mesafeli duruşlarında devletin Tekelerin elinde olduğu düşüncesi hâkimken Tekelerde de Yomrutlara karşı Göktepe’de kendilerine yardıma gelmeyen güvenilmez kabile düşüncesi hâkimdir.¹⁰⁰ İşte aslında Niyazov’un dar bir ulusallıkla ülkeyi birleştirme çabasında bütün bu sorunlar etkilidir ve öncelikleri değiştirmiştir. Sovyet döneminde de milli bir ruh ya da uyanıştan söz edilemez. Bu durum Niyazov’un “*Ruhname*”¹⁰¹ adlı esere niye ihtiyaç duyduğunu kısmen açıklamaktadır. Ruhname yazımı ve içeriği açısından sıradan bir kitap olmakla birlikte Türkmenbaşının izlediği kimlik ve ulus politikaları göz önüne alındığında anlam kazanır.

Türkmenistan’ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından öldüğü 21 Aralık 2006’ya kadar totaliter bir şekilde ve kişi kültü kavramına göre yöneten Sefer Murat Niyazov’un yerine geçen ve 11 Şubat 2007’de ülkenin ikinci devlet başkanı olan Gurbanguli Berdimuhammedov’un seçildikten sonraki bütün olumlu açıklamalarına rağmen esas olarak kendinden önceki liderin politikalarını sürdürdüğü gözlenmektedir.¹⁰² 90’lı yıllar boyunca Türkiye ile daha yakın bir çizgide yürüyen Türkmenistan ya da Devlet Başkanı Türkmenbaşı, 1999’dan başlamak üzere Türkiye’ye ve Türklere karşı daha mesafeli hatta öfkeli bir tavır içine girmiştir. Bundaki en önemli faktörün Türkmen doğalgazını Hazar geçişi ile Batı’ya satma düşüncesinde olan Türkmenbaşı’nın Türkiye’nin Rusya ile Mavi Akım Antlaşması’nı imzalamasıdır.¹⁰³ Bu noktada Türkmenler ya da Türkmenbaşı’nın Türkiye’nin kendilerini taşıyamayacağını ve alternatif aramalarının daha iyi olacağını düşünerek Çin, ABD ve hatta İran alternatiflerini değerlendirmeye başladıkları düşünülmektedir. Oysa 90’lı yıllar Türkmenbaşı’nın piyasa ekonomisine geçme ve yeni düzeni oturtma konusunda Türkiye’den ve Türklere destek aldığı yıllardır. Öyle ki Türkmenbaşı bazı işadamlarını danışmanı olarak dahi atamıştı. Turgut Özal ve Süleyman Demirel’in bu anlamda talimatlar verdiği ve Türkmenistan’daki modern bankacılığın altyapısının Türk uzmanlar sayesinde oluşturulduğu bilinir. TİKA’da bu dönem büyük sorumluluk olarak eğitim projelerine destek vermiştir.¹⁰⁴ Bu

⁹⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 448.

¹⁰⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 450.

¹⁰¹ Niyazov’un şahsi düşüncelerini anlattığı Türkmen halkına kutsal bir kitap gibi sunulan ve okutulması mecbur kılınan, Türkmen tarihi, kültürü ve inançları hakkında görüşlerin anlatıldığı kitap. Bkz. Saparmyrat Türkmenbaşı, *Ruhnama*, Mask Matbacılık Yayıncılık Ltd. Şti, Aşgabat 2001.

¹⁰² Yıldırım, *a.g.e.*, s. 400.

¹⁰³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁰⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 470.

anlamda, iki devlet arasındaki siyasal ilişkilerin ilk on yılda, hatta Niyazov'un 2006'da ölümüne kadar pek olumlu geçmemiştir. 1999 yılında Aşkabat'ta düzenlenen bir törende Niyazov'un dönemin Enerji Bakanı Cumhuriyet Ersümer'i azarlaması iki devlet arasındaki ilişkilerde uzun süreli bir donmayı getirmiştir.¹⁰⁵ Niyazov, Türk tarafının Türkmen doğalgazını istemediğini, daha pahalı olmasına rağmen doğalgazı Rusya'dan almak istediğini öne sürer ve "Türk siyasetinde anlamadığımız bir şey oluyor. Türk politikacılarının bir bölümü halkın çıkarlarını düşünmüyor" der.¹⁰⁶ Türkmen Devlet Başkanı'nın pek de diplomatik olmayan bu tavrının arka planı hâlâ karanlıktır ve Türkiye'nin enerjisini Türkmen doğalgazını taşıtmaya dönük Hazar geçişi yerine ani bir kararla Mavi Akımla Rus gazını almaya karar vermiş olması düşündürücüdür.

2006'da Niyazov'un kalp krizinden ölmesi sonucu Cumhurbaşkanlığına Berdimuhammedov'un gelmesi önemli bir dönüm noktası gibidir. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Türkmenistan ile ilişkilerde inisiyatif olarak somut projeler geliştirmeye yönelmiştir. Gül'ün çıkış noktası Türkiye'nin öteden beri sürdürdüğü dil ve etnik köken ortaklığı olmakla birlikte, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın Hazar Denizi üzerinde yaşanan sınır anlaşmazlığının çözümü için arabuluculuk ve Nabucco petrol hattı ile ilişkilendirme çabası durumu pek değiştirmemiştir. Türkmenistan'ın Türkiye ve diğer Türk devletlerine karşı mesafeli duruşunda geçen otuz yıla rağmen çok büyük bir değişiklik olmamıştır. Türk devletlerinin kendi aralarındaki en büyük örgütlenme ve organizasyon olan Türk Konseyi'ne üye olmaktan imtina edilmesi de bunu göstermektedir. Defalarca davet edilmesine rağmen Türkmen yönetimince üyelik kabul görmemiştir. Türkmen Devlet Başkanı Gurganguli Berdimuhammedov'ın Kasım ayında İstanbul'daki zirveye katılacağını ilan etmesi¹⁰⁷ bu süreçteki olumsuzluğu değiştiren bir yaklaşım olmuştur ama bunun bir üyelikle neticelenip neticelenmeyeceğini şu aşamada tahmin etmek zordur.

Türkmenistan tıpkı Kazakistan gibi fosil yakıt rezervleri açısından zengin bir ülkedir ve özellikle ciddi doğalgaz rezervleri ile Rusya, İran ve Katar'ın ardından bölgede dördüncü konumdadır. Ülkede ölçülen tespit edilmiş gaz rezervleri 20 tm3 civarındadır ve her geçen gün söz konusu rakam yeni bulunan rezervler nedeniyle artmaktadır. Bu oran dünya toplam rezervlerinin de % 10'una tekabül etmektedir.¹⁰⁸ Yıllık 3 MMcf'lik üretimi ile küresel üretim sıralamasında 13.likte yer alan Türkmenistan'ın bu üretim hacmi ile hâlâ çok gerilerde olduğu mevcut stoklarından yüzlerce yıl üretim yapabileceği görülmektedir.¹⁰⁹ Oysa British Petroleum firmasının verilerine göre dünyadaki

¹⁰⁵ Türk, "a.g.m.", s. 58.

¹⁰⁶ Hürriyet, *Küstah Türkmenbaşı*, 07.10.1999, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-39106266/>Erişim tarihi: 16 Temmuz 2018.

¹⁰⁷ <https://www.sde.org.tr/asya/kasim-2021de-yapilacak-turk-konseyi-istanbul-zirvesine-turkmenistan-cumhurbaskani-da-katilacak-haberi-22842/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

¹⁰⁸ <https://www.nsenergybusiness.com/features/biggest-natural-gas-reserves-countries/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

¹⁰⁹ <https://www.worldometers.info/gas/gas-production-by-country/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

doğalgaz rezervi dünyanın toplam ihtiyacını 50 küsur yıl daha karşılayacak ölçüdedir.¹¹⁰ Bu durum Türkmenistan'ın potansiyelinin yüksek ve henüz değerlendirilmemiş olduğunu da ortaya koyar. Öte yandan Türkmenistan'ın bu zenginliği pazarlama ve satma konusunda o denli talihli değildir. Çünkü diğer Türkistan ülkeleri gibi denize kapalı bir ülkedir (*landlocked country*). Bağımsızlık ilanından itibaren ürettiği doğalgazını mevcut hat üzerinden mecburen Rusya üzerinden üstelik geçiş bedeli vererek çok ucuza satmak zorunda kalan Türkmenistan en iyi alternatif olan Hazar geçiş güzergâhını da Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan ile uzun bir süre uzlaşmayarak Rusya'ya olan bağımlılığını devam ettirmiştir. Hazar'ın statüsü ile ilgili sorunun taraf beş ülkenin anlaşması¹¹¹ ile nihayet 2018 yılında çözülmüş olması da Hazar geçişi ile ilgili yeni bir projeyi gündeme getirmemiştir. 2009 yılında Çin'e döşenen bir hat Türkmenistan'ın ilk alternatifi olmuş ve belki de bu yüzden Türkmenistan var olan durumla yetinir gözükmektedir. Oysa dünyanın % 10 doğalgaz rezervine sahip bir ülkenin kendine yeni alternatif hatlar oluşturması hem üretimini artırması açısından hem de fiyat pazarlığı konusunda onun elini güçlendirecektir.

Özbekistan örneğinde olduğu gibi, Sovyetler dönemi refleksleriyle hareket etmekten kaynaklanan bir zorlanma bağımsızlığın ilk on yılında Türkmenistan'da da görülmüştür. Türkiye-Türkmenistan arasındaki ticari ilişkilerle ilgili ilk anlaşmanın 1992 yılında yapılmış olmasına rağmen hızlı bir gelişme gösterilememiştir. Bunun bir nedeni de Türkmenistan'ın dış ticaretini ilk yıllarda ağırlıklı olarak karşılıklı ürün takasına dayandırmasıdır. Bu ekonomi politikası 1996'dan başlayarak kademeli olarak değiştirilmiş ve ilk olarak pamuk, kereste, petrol ve petrol ürünlerinin takas yoluyla ihracatı yasaklanmıştır. Ekonomik göstergeler bağlamında gecikmenin bir nedeni de Türkmenistan'ın eski Sovyet ülkelerine yaptığı doğalgaz satışının alacaklarını tahsil edememesidir. Yine de Türkiye'nin Türkmenistan'a yaptığı ihracat 1992 yılından başlayarak artış göstermiştir. 1992'de 7,2 milyon ABD doları ile başlayan ihracat 2002'ye gelindiğinde 109 milyonu bulmuştur.¹¹² 2002 rakamlarına göre, ilk on yıl içinde Türkiye-Türkmenistan dış ticaret hacmi sadece 216 milyon ABD dolarıdır.¹¹³ Bu rakam söz konusu dönemde iki kardeş ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin olması gerekenden çok daha düşük olduğunu göstermektedir. Türkmenistan'da ülkeyi terk eden nüfusun büyük ölçüde eğitilmiş ve vasıflı olması nedeniyle ülkede ciddi bir vasıflı işgücü eksikliği de söz konusudur¹¹⁴ ve bu durum ülkenin ekonomik potansiyelini tam kullanması

¹¹⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 402.

¹¹¹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982>.

¹¹² Gül Turan - İlter Turan - İdris Bal, "Turkey's Relations with Turkic Republics", *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, Ed. İdris Bal, Brown Walker Press, Boca Raton 2004, s. 320.

¹¹³ Fahri Türk, "Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 2, No: 2, 2010, s. 61.

¹¹⁴ Erdoğan Yıldırım, "Türkmenistan: 'Aşiretten Ulusa'", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Bahm, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 404.

önünde engel teşkil etmektedir. Açık ülke olmayı mevcut rejim için tehdit gibi algılayan ülkenin en azından kardeş ülkesi Türkiye için bu durumu değiştirmesi onun bu ciddi handikapını gidermesi için bir yol olabilir. Kuşkusuz bu konudaki asli sorumluluk Türkiye'ye düşmektedir ve Türkmenistan'ı ikna edecek yolları bulmalıdır. Haziran 2018'de açılışı yapılan Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ile Azerbaycan doğalgazının Avrupa'ya sevkiyatı için altyapı bitirilmiştir. Hazar üzerinden yapılacak kısa bir geçişle TANAP hattına bağlanılıp doğalgaz sevkiyatı için yeni bir hat oluşturulması Türkmenistan'ın elini güçlendirecek ve kuşkusuz bu süreçte üç kardeş ülkenin ticari ilişkilerini arttıracaktır.

45 milyar USD'lık bir milli gelire nispeten başarılı bir ekonomik performans sergileyen ülke bu gelirini tahmin edileceği üzere büyük ölçüde fosil yakıtlardan elde etmektedir ama milli gelirin paylaşımı ve dağıtılmasında ciddi sorunlar olduğu göz ardı edilemez. Nitekim 7.5 milyar USD'lık ihracatı fosil yakıt ağırlıklıdır ve 3-4 milyar USD civarında seyreden ithalatı muhtelif ekipmanlar araç ve ilaç ağırlıklıdır. İhracatında Çin, söz konusu doğalgaz hattı nedeniyle baskın alıcı konumundayken ithalat mallarını ağırlıklı Türkiye, Rusya, Çin ve Almanya'dan gidermektedir.¹¹⁵ Niyazov'un 2006'da ölümünden sonra Berdimuhamedov'un cumhurbaşkanı olması Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkileri de olumlu yönde etkilemiştir. Bunun yanı sıra, 2010 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Türkmenistan'a doğrudan yatırımı da özellikle inşaat, enerji ve tekstil sektörlerinde toplam 340 şirketi bulmuştur. Türk yatırımcılar, Türkmenistan'daki toplam yabancı sermayenin % 35'ini kapsar duruma gelmiştir.¹¹⁶ Ancak 2016 yılından başlayarak Türkiye-Türkmenistan dış ticaret hacminde dikkat çekici gerileme olmuş ve 2014'te 2,8 milyar ABD dolarını bulan ticaret hacmi, 2016'da 1,3 milyar dolara gerilemiştir.¹¹⁷ Yinede genel itibarıyla bugüne kadar, Türk şirketlerinin, Türkistan'da en çok proje üstlendikleri ülke Türkmenistan olmuştur. Bu ülkede 1991'den 2010 yılı sonuna kadar 21 milyar dolar değerinde, toplam 600'ün üzerinde proje gerçekleştiren Türk şirketleri ile Türkiye, Türkmenistan'a en fazla yatırım yapan ülke de olmuştur. Bu sonuç, Türkiye'nin Türkmenistan'ın dış ticaretinde, Rusya Federasyonu'nun önüne geçerek ilk sırayı alması gibi önemli bir başarının göstergesidir. Bağımsızlığının ilk yıllarında Türkmenistan'da faaliyet göstermeye başlayan büyük şirketler yerlerini zamanla küçük ve orta büyüklükteki işletmelere nispeten küçük KOBİ tarzı firmalara bırakmıştır. Bu yüzden hâlihazırda Türkmenistan'daki Türk şirketlerinin büyük ölçüde bu tarz küçük ve orta ölçekli firmalardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Türkmenistan'daki yasal düzenlemeler gereğince bu şirketlerin tamamına yakını Türkmenistan'da kurulmuş veya kamu ihaleleri olarak büyümüşlerdir. Yine de bu

¹¹⁵ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkmenistan/>Erişim tarihi: 25:10.2021.

¹¹⁶ Rıdvan Karluk - Ayşe Hiç Gencer, "Orta Asya'da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017, s. 220.

¹¹⁷ Faruk Aydın, *Türkmenistan'ın Dış Politikası*, 2018, <https://www.stratejikortak.com/2018/02/turkmenistanin-dis-politikasi.html>/Erişim tarihi: 17 Temmuz 2018.

KOBİ'ler, sayı olarak en fazla işletmenin bulunduğu grup olmakla beraber, iki ülke arasındaki ticaret hacmine fazla katkı sağlamamaktadırlar. Toptan ve perakende satış şeklinde faaliyette bulunan Türk KOBİ'leri daha ziyade, inşaat malzemeleri, mobilya, konfeksiyon, elektronik ürünler, beyaz eşya ve otomobil ticareti yapmaktadırlar.¹¹⁸ Bu durum fosil yakıt ağırlıklı ekonomiyi ve pamuk üretimi ağırlıklı tarım sektörünü çeşitlendirme ve katma değer etkisiyle ülke ekonomisine ciddi katkı sağlamaktadır. Niyazov'un 2006'da ölümüne kadar 476 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. Berdimuhamedov'un iktidara geçmesiyle ise, 2007'de hacim hatırı sayılır bir yükselme ile 737 milyon doları bulmuştur. 2012 yılı iki ülke ticaret hacmi açısından altın yol olmuş ve ticaret hacmi 3,5 milyar dolar olmuştur.¹¹⁹ 2014 yılına gelindiğinde 3 milyar dolara yaklaşan ticaret hacmi, sonraki yıllarda düşüş göstererek 2017'de 1 milyar 442 milyon dolara gerilemiştir. Niyazov döneminde Türkiye'nin sürekli olarak ticaret fazlası vermesine karşılık Berdimuhamedov'un döneminde de 2007 yılı hariç süreklilik göstermiştir. Hacmin son üç yılda gerilemesine paralel olarak ticaret dengesi de azalmıştır, ancak Türkiye'nin fazla vermesi durumunu korumuştur.¹²⁰ Türkiye'nin ihracatında ana kalemleri arasında elektrikli ve elektronik ev aletleri, televizyon, ses kayıt cihazları, demir ve çelikten yapılmış ürünler, çeşitli alanlar makine ve teçhizat, beyaz eşya, mobilya ve çeşitli tekstil ürünleri yer almaktadır. Buna karşılık Türkiye Türkmenistan'dan pamuk, tarım ilaçları, tekstil ürünler, mineral yağlar ithal etmektedir.¹²¹

Türkmenistan Türk özel sektör firmalarının dünya yüzünde en fazla proje üstlendikleri ülkeler arasındadır. Türkmenistan'da faaliyet gösteren 600'ü aşkın firma çeşitli sektörlerde yürüttükleri proje toplam tutarı 34 milyar doları aşmaktadır. Aşkabat Havalimanı projesi bir Türk firmasının bugüne kadar tek bir proje başına alınan en yüksek tutarla birinci olmuştur.¹²² Ticari ilişkilerdeki bu seviye Türkiye'nin Türkistan'daki en başarılı pazarının her şeye rağmen Türkmenistan olduğunu işaret etmektedir.

5. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Türkiye, Sovyetler Birliği'nin beklenmedik ve şaşırtıcı çöküşü üzerine Türkistan coğrafyasındaki kardeş ülkelerini hemen tanımıştır. Ama maalesef hazırlıksız yakalanmıştır ve asırlardır ayrı kaldığı kardeşlerinin yaşamış olduğu siyasi ideolojik ve kültürel değişim hakkında bilgisizdir. Türkiye'nin doktrin olarak elinde var olan tek araç, Türk milliyetçilerinin on yıllarca propagandasını yaptığı Turancılık ya da Pantürkizm olarak bilinen Türk halklarının bağımsızlığı ve birliği yönündeki ideoloji idi. Bu ideoloji düşünce yapısını büyük ölçüde esir Türkler kavramı üzerine oturtmuştu ve Sovyet dönemi bo-

¹¹⁸ Durmuş - Yılmaz, *a.g.e.*, s. 523.

¹¹⁹ Mehmet Seyfettin Erol, "Yeni Büyük Oyunda Türkiye-Türkmenistan İlişkileri ve Türkmen Hatı", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013, s. 1836.

¹²⁰ Ticaret Bakanlığı Portalı, *a.g.e.*

¹²¹ ITC, "Trade Map", https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|792||795||TO-TAL||2|1|1|1|2|1|1|1|1|1/Erişim tarihi: 23 Temmuz 2018.

¹²² Erol, *a.g.e.*, s. 1836.

yunca oluşmuş olan zihni ve fikri değişiklikler bilinmiyordu. Bağımsızlığını kazanan kardeş ülkelere kavuşma noktasından hareketle yapılan hamlelerin muhataplarının da hemen kabul göreceği var sayılmıştı. Ne var ki, Türkistan coğrafyasının yeni kimlikli bu ülkeleri, Türkiye ile aynı frekansta değillerdi. Yeni bağımsız olmanın verdiği fırsatlardan yararlanarak kendi ihtiyaç ve çıkarları doğrultusunda dünyanın her yerinden farklı ülkelerle ilişki geliştirmek, bu yeni ulus devletlerin öncelikli ve müşterek konusuydu. Türkiye ile de bu bağlamda ilişki kurup fayda maksimizasyonu sağlamak niyetindeydiler. Bağımsızlıktan itibaren Türkiye-Türkistan Devletleri arasındaki ilişkiler her birinin kendi özgün koşullarına da bağlı olarak iniş ve çıkışlar yaşadı. Siyasi ve ekonomik ilişkilerdeki performans büyük ölçüde bu parametrelere bağlı olarak oluştu.

Türkiye'nin homojen ve bütüncül bakış açısından farklı olarak, bu ülkelerin Sovyet mirası etnik farklılıkları yeni kimlikler olarak büyük ölçüde kabul görmüş ve Türk halklarının atayurdunda bir işgal ve izleyen süreçten ideolojik değişim ve dönüşüm yaşayan Türk devletlerinin bağımsızlıktan günümüze kadarki 30 yıllık değişimleri geçmişlerinden kopuk olmamakla birlikte büyük ölçüde özgündür. Bu bağlamda her bir ülkenin durumu ve geçirdiği değişim dönüşüm süreci bu kısa çalışmada olabildiğince ortaya konmaya çalışılmıştır. Sovyet mirası yeni ulusal kimliklerle uluslararası arenaya çıkan bu devletler, belki de zorunlu oldukları için olanı sürdürme ya da bir bakıma derinleştirme yolu gitmişlerdir. Süreç henüz tamamlanmadığı için ve yeni nesillerin küresel algıları ulusal olanları sorgulatacağı için gelecek yıllarda yeni değişimleri görebileceğiz. Bunların bir kısmı sorunsal olarak ortaya çıkarken bir yandan da bölgenin jeopolitik konumu gereği bir entegrasyon gerekeceğinden Türkistan birliği veya Türkistanlık kimliği sorgulanıp bir alternatif olmaya devam edecektir. Aksi takdirde mevcut şartlar ve sorunlar bölgedeki bu kardeş devletleri o veya bu sebeple karşı karşıya getirebilir. Kapsayıcı üst bir kimlik bölge için hem zorunlu hem de gereklidir. Kanaatimce Türkistan'ın doğusunu oluşturan ve 1949 yılından beri Çin Halk Cumhuriyetince işgal altında tutulan bölgenin bağımsızlığını alacak olması Türkistan'ın birleşme ve entegrasyon sürecini hızlandırabilirdi. Bu birleşme bazıları tek bir devlet olma gibi bir anlam verebilir ki öngörümüz bu yönde değildir. Var olan devletler asgari müşterekleri belirleyip tıpkı bir Avrupa Birliği ya da Avrasya Birliği, Latin Amerika Birliği tarzında entegre olup siyasi, iktisadi ve sosyal olarak bir birliğe dönüşebilirlerdi. Çok daha az benzerlerin bunu yapmış veya yapıyor olmaları, *landlocked* ülkelerden oluşan bu coğrafya için daha büyük bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

İncelediğimiz ülkelerin tamamının birbiri ile hem sınır hem etnik azınlıklardan ötürü sorunları da mevcuttur. İktisadi olarak birbirlerini tamamlamaya ve üretim kapasitelerini birlikte artırmaya ve böylece pazarlık güçlerini artırmaya uygun kaynakları bulunmaktadır. Bölge halklarının ve yöneticilerinin siyasi ve iktisadi olarak birleşme ihtiyacının onları zorlamaya başlamasına kadar sorunların süreceği tahmin edilebilir. Küresel ve bölgesel güçlerin etkinlik mücadeleleri de hesaba katıldığında, Türkiye'nin bölgede istenilen

düzeyde siyasi başarı göstermesinin önündeki engeller de daha iyi anlaşılabilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin, kardeş ülkelere entelektüel ve motivasyon desteği sağlaması ve onları cesaretlendirmesi olasıdır. 1990'ların başında, "model ülke" olarak algılanmasına ve gösterilmesine rağmen, başarısızlıklar yaşanmış olması buna engel değildir. Akademik ve analitik yaklaşımlar yeni sorunların oluşmasına mani olabilir. Türk Konseyi bütünleşme için doğru bir kurumdur ve etkinliğini artırması entegrasyon sürecini kolaylaştıracaktır. Bu süreçte artık yardıma muhtaç tecrübesiz kardeş ülkeler değil işbirliği yapılması gereken eşit kardeşler olacaktır, olmalıdır. Türkistan'daki yetişmiş insan gücü Türkiye için de kullanılabilir bir avantajdır. Karşılıklı olarak üstünlüklü alanlarda işbirliği ve yardımlaşma imkânları saptanıp her platformda ortaya konmalıdır. Sürecin rekabetçi ve diğer ülkeler için rahatsız edici görünmemesi için bölgede Çin ve Rusya işbirliği gereklidir. Türkistan coğrafyasının büyük iki ülkesi Çin ve Rusya, Türkistan ülkelerinin doğal ve göz ardı edemeyecekleri komşularıdır. Üstelik Rusya'nın bu ülkelerle Çarlık Rusyası ve Sovyet döneminden beri devam eden girift ilişkileri mevcuttur. Bunların farkında olan Türkistan ülkeleri de zaten her iki ülke ile çok yönlü ilişkileri çoktan oluşturmuşlardır. Rusya ile bölge ülkelerinin entegrasyonun altyapısı zaten mevcuttur ve bu hiç zor olmamıştır. Çin ise büyüyen ve hammadde ihtiyacı hızla artan bir ülke olarak bölgedeki petrol, doğalgaz, altın ve uranyum, gibi yer altı zenginliklerinden pay alma isteği duymuş yanı sıra bu ülkelerdeki temel tüketim ihtiyaçlarından ötürü buranın pazar potansiyelini de dikkate almıştır. Yani bu Çin için çifte kazanç durumudur. Coğrafi yakınlık avantajı da elini güçlendirmiştir. Elbette, bu potansiyelin cezbettiği ülkeler sadece Rusya ve Çin olmamıştır. Yanı sıra ABD, Kanada, İngiltere, Fransa gibi Batılı ülkelerin doğrudan veya dolaylı olarak bölgedeki pek çok proje için istekli olduğu görülmüştür. Özetle Türkiye alternatifsiz değildir ve akılcı etkileyici çok yönlü politikaları üretecek uygulayacak entelektüel birikimi oluşturmak zorundadır. Dünya tarihi aynı kökenden gelen aynı dili konuşan ülkelerin rekabetini de çatışmasını da görmüştür. Duruma sadece bu iki parametre ile yaklaşmak sığ bir strateji olacaktır ve nitekim bu durum daha 90'lı yıllarda belli olmuştur. Türkiye, bu kardeş ülkelere etnik (Türk) ve dini (Sünni-Müslüman) aynılık bağlamında yaklaşarak ve her bir ülkeyi homojen bir bütün olarak görmeye devam etmiş ve etkinliğini kaybetmiştir. Bu ve buna benzer sebeplerle enerjisini ve kısıtlı kaynaklarını sadece bu bağlamda harcamış ve tüketmiştir. Elbette Türkiye'nin, dış politikasında, etnik ve dinsel kimliklerin ortak olduğu, belirli kültürel referansları paylaştığı bir coğrafya ile bu paydaları vurgulayan bir politika izlemesi doğal karşılanabilir, fakat sorun, Türkiye'nin bu etnik ve dinsel paydadan çok fazla getiri beklentisine girmesidir ve daha da kötüsü sonuç alamamış olmasıdır. Bu beklentinin Türkistan ülkeleri tarafından karşılanmamasının sebebi sadece siyasiler cephesinde değil akademik alanda da tam anlaşılammış ve hatta bir küskünlük havası yaratmıştır.

Türkiye'nin bu dönemde bölgedeki etkinliğini iyice yitirmesine ülkeler bazında bakacak olursak, en belirgin özellik veya sorunun Özbekistan için

muhafif lider Muhammed Salih faktörü, Kazakistan için yüksek oranlı Rus azınlık ve Rusya faktörü, Türkmenistan için Türkmenbaşı'nın liderlik tarzı (kişi kültü) ve uygulamaya koyduğu sözde denge ve tarafsızlık politikası ve Kırgızistan'ın iktisadi ve siyasi istikrarsızlığını aşamaması gösterilebilir. Bu temel sorunlar ve buna ilaveten yaşanan pek çok sorun, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğine ket vurmuş ve arzulanan iyi ilişkiler seviyesine gelinememiştir. Elbette buna ilaveten Türkiye'nin kendi iç sorunları ve kullanabileceği güç unsurlarının azlığı da eklenebilir.

Her bir bölge ülkesi ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yoğunluk düzeylerine bakıldığında Kazakistan'la oluşturulan hızlı ve yoğun ilişkilerin diğerlerinde nispeten düşük tempoda olduğu görülür. Türkiye'nin yaklaşımından kaynaklanan algı sorunu dışında, Türkistan ülkeleri de kendi aralarında bir söz birliği oluşturabilmiş değildir. Her ülkenin kendi içindeki siyasal ve ekonomik gelişmeler de birbirlerinden farklı yaklaşım içinde olmalarının bir nedeni olarak görülebilir. Bu anlamda, 90'lı yıllar, ilişkilerin tanımlanmasına yönelik girişim ve denemelerin yapıldığı yıllar olarak görülebilir. Sonuç olarak, ekonomik ve ticari ilişkilerin reelleşip hız kazanması 2000'li yıllardan sonra olabilmıştır. İlişkilerdeki beklentiler ve sonuçlar yaklaşımının incelenmesi yalnızca birkaç sebeple konunun izah edilemeyeceğini göstermektedir. Ama genel çerçeve itibariyle Türkiye'nin bölgeye ve Sovyetler sonrası döneme hazırlıksız olması, ilişkilerdeki yetersizliğin en temel sebebidir. Bu da büyük ölçüde Soğuk Savaş'ın getirdiği gergin ortama ve Türkistan coğrafyası ile ilgili Pan-Türkizm olarak algılanması hatasıdır. Bu konu günümüzde bile yüzde yüz hallolmuş değildir. Bir diğer temel sebep Türkistan ülkelerinin de Sovyet döneminde uygulanan politikalar nedeniyle bağımsızlığa hazır olmamalarıdır. Âdeta serbest bırakılmış bu devletler gerçek bağımsızlık için ciddi siyasi, ticari, hukuki ve sosyal değişikliklere ihtiyaç duymuşlardır. Bu değişimde kendilerine en çok fayda sağlayan her ülkeyle ilişki kurmaya da sıcak bakmışlardır. O yüzden incelemeye çalıştığımız 30 yıllık süre ve bu süreçteki değişim parametreleri önemlidir ve gelecekle ilgili ipuçları vermektedirler.

Türkiye'nin en bariz hatası soy ve dil bağına sahip olduğu Türkistan'daki bu yeni devletleri aynı kefeye koyup başlangıçta aynı stratejileri uygulaması olmuştur. Oysa tarihi Türkistan coğrafyasının batısında yer alan ve iki asra yakın bir süre Rus ve Sovyet kontrolünde kalan bu bölge ve halkları hem tarihsel ve sosyolojik farklılıkları hem de Rus ve Sovyet etkisi ile oluşmuş olan yeni ulus yaratma süreçlerinin etkisiyle oldukça farklılaşmışlardı ve Türkiye'de bu değişimi gözlemleyip analiz edecek entelektüel ve siyasi bir altyapı bu devletler bağımsızlığını ilan ettiklerinde mevcut değildi. Sadece Türk etnik kökeni ve dilsel akrabalık unsurlarının kullanılması bu nedenle sığ kalmış, Türkiye'yi ve uyguladığı politikaları etkisizleştirmiştir.

Oysa yetkin uzman ve akademisyenlerce her bir ülke ile ilgili dilsel dinsel kültürel sosyolojik raporlar hazırlatılarak, yol haritası ve uygulanacak politikalar buna göre belirlenebilirdi. Benzer çalışmaların hiçbir etnik ve tarihi yakınlıkları olmadığı halde ABD, Japonya ve Almanya tarafından hazırlatıl-

dığına bizzat 1993-1994'de UNDP¹²³ Bişkek ofisinde çalıştığım dönemlerde gözlemlemiş bulunmaktaydım. Üzücüdür, Türkiye sınırlı kaynaklarını büyük ölçüde plansızca harcamış ve sonuçlarını tetkik edip değerlendirmesini yapacak yetkin kadrolarının olmaması nedeniyle de bölgedeki potansiyel gücünü ziyan etmiştir.

Yine de bağımsızlıklarından itibaren Türkiye'nin Türkistan ülkeleri ile olan ilişkileri genel itibarıyla üç döneme ayrılabilir. İlk dönem bağımsızlıktan itibaren geçen üç-dört yıldır. Bu dönem Türkiye'nin bölge ülkelerine sadece duygusal ama hazırlıksız yaklaştığı dönemdir. Bu dönemin başında Türkiye'nin model ülke olarak sunulması, "*Çin'den Adriyatik'e Türk Dünyası*" söylemi, Türk asrı gibi söylemler başarılı olmamışsa da Türkiye imkânları ölçüsünde kardeş ülkelerinin bağımsız devlet olarak dünya siyasetinde yer almaları için katkı sağlamış ve destek vermiştir. İkinci dönem Türkiye'nin bölgeden uzaklaşıp kendi iç meselelerine odaklandığı dönemdir ki bu dönem yeni milenyumun başına ya da üçüncü döneme kadar sürmüştür. Duygusal ilk dönemi izleyen 1996-2002 yılları arasındaki, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerdeki beklentilerin gerçekler karşısında sorgulanır olduğu, hatta cazibesini yitirmeye başladığı yıllardır. Bu dönemde Türkiye ve Türkistan ülkeleri arasında ve hatta Türkistan'daki bu ülkelerin kendi aralarındaki ilişkilerde sorunların derinleşmeye başladığı görülmüştür. Bu dönemin en belirgin özelliği, bölgedeki her ülkenin kendi çıkarları doğrultusunda, son derece zor bir coğrafyada çok yönlü ilişki tercihlerine zorlanması ve bu çıkarlar doğrultusunda Türkiye ile ilişkilerin yönünü ve yoğunluğunu kendilerinin belirleme kararlılığını taşımalarıdır. Üçüncü ve halen devam eden dönem 2000'li yıllardan günümüze kadar olan süreçtir. İlk dönemle ilgili başarısızlık algısına rağmen, Türkiye'nin kendisi ve bu ülkeler için katkısı göz ardı edilemez. Türkiye uluslararası arenada yer edinmeye çalışan kardeş ülkelerinin uluslararası örgütlere katılımı ve dış ilişkiler konusunda kendi tecrübesinin azami ölçüde sunmuştur. Piyasa ekonomisine geçmenin zorlukları ile boğuşan ve özel sektörü olmayan bu ülkelere Türkiye'nin ticaret, enerji, müteahhitlik, imalat, ulaşım ve iletişim alanlarında önemli katkıları da olmuştur. Bölgenin, Türk işadamları için yatırıma cazip bir alan haline getirilmesi ve neticede ekonomik ilişkilerin bu derece gelişmesinde önemli unsurlardan biri, Türkiye'nin bölge ülkelerine açtığı, toplamı yaklaşık 1,2 milyar doları bulan kredilerdir. Bütün bunların sonucunda da Türkiye'nin bölge ülkelerine ihracatı yıllık 2,5 milyar doları civarında seyretmektedir. Buna bağlı olarak Türkiye'nin bağımsız Türkistan ülkeleri ile ticaret hacminin toplam ticaret hacmi içinde henüz dikkat çekecek bir düzeye ulaşmadığı söylenebilir. TÜİK verilerine göre, 2017 itibarıyla Türkiye'nin Türkistan ülkeleri de dâhil olmak üzere Türk cumhuriyetlerine ihracatı, toplam ihracatın % 2,2'sini oluşturur. Bu ülkelere yapılan ithalat ise toplam ithalatın % 1,5'üdür.¹²⁴ Bu veriler bütün pozitif yöndeki gelişmeye

¹²³ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı - BM'in küresel kalkınma için oluşturduğu bir programdır ve özellikle kalkınmakta olan ülkelere faaliyet gösterir.

¹²⁴ TÜİK, "Dış İstatistikler - Ocak 2017", <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24822/> Erişim tarihi: 22 Temmuz 2018.

rağmen Türkiye ve Türkistan ülkeleri arasındaki ticari ilişkinin hâlâ sığ olduğunu ve henüz istenen seviyeye ulaşmamış olduğunu da göstermektedir.

ABD'nin bölgeyi İran etkisinden korumak ve Rusya'dan temizlemek adına Türkiye'yi motive ettiği de ileri sürülür. Sonrasında çıkan sorunlar karşısında ABD bölgede yeni politikalar ve yeni ittifaklar kurma gereği hissetmiş ve Türkiye'yi dışlamıştır. Hiçbir Batılı ülke Sovyetler Birliği'nin halefi konumundaki Rusya gibi bir askeri gücü karşısına almazken Türkiye'nin 2001 yılına kadar bölge ülkeleri ile askeri işbirliği yapan tek NATO ülkesi Türkiye olmuş olması bu süreçten farklı tutulamaz ve faydası göz ardı edilemez. Nitekim bu yüzden Türkiye 2000 yılına kadar 4 bin civarında askeri öğrenci ve subaya eğitim vermiştir. Eğitimin yanı sıra bölge ülkelerinin ordularına askeri teçhizat da sağlanmıştır. Burda asli amaç Rusya'nın ve Rusların bu ülkelerin ordularındaki etkinliğini kırmak şeklindedir ve aslında bunun bir Amerikan planı olduğu ve Türkiye'ye görev verdiği de bazılarınca akla getirilmektedir.

Başlangıçta bu kardeş ülkelerin Türkiye'den beklentileri öncelikli olarak Rusya'nın hegemonyasından bir an önce kurtulup planlı ekonomik yapıdan serbest piyasa ekonomik yapıya geçiş ve özgür dünyaya açılmada Türkiye'nin tecrübesinden faydalanarak doğal kaynaklarını en uygun şekilde değerlendirip ekonomik avantaj sağlanarak biriktirilecek finansal kaynaklarla kısa sürede sanayileşip kalkınmalarını çabuklaştırmak olmuştur. Bu kapsamda yasal düzenlemeler ve ekonomik alt yapının kurulmasında Türkiye'nin mali, teknolojik, teknik, finansal ve ekonomik yardımlarını alabilecekleri inançları vardı. Kısa süre sonra anlaşıldı ki Türkiye teknolojik ar-ge alt yapısıyla ileri teknolojileri üretme yeteneğine sahip değildi. Sanayi üretiminde kullandığı üretim araç ve gereçlerini Batı ülkelerinden transfer etmekteydi. Dış ödemeler bilançosu kronik olarak büyük açıklar vermekte devlet dış borçlarını ödeyebilmek için IMF'le 18 kez *standby* anlaşması yapıp uluslararası piyasalardan borç arayışı içerisindeydi. Dolayısıyla, Türkiye'nin bu durumunu gören bölge ülkeleri ekonomik kalkınmalarını bir an önce gerçekleştirebilmek için Avrupa, ABD, Çin ve gücünü artan petrol fiyatları ve Putin yönetimi ile tekrar toplanan Rusya ile geliştirme arayışına girmişlerdir. Bu arada en zor anlarında yardımlarına koşan kardeş Türkiye Devleti'ni incitmek için ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlayacak küçük ve orta büyüklükteki projelerin gerçekleştirilmesinde Türk firmalarına öncelik verilmiştir. Gerçekten de firma sayısına bakılırsa bölgede en çok işletme Türklere aittir. Bu işletmeler genellikle birkaç kişinin istihdam edildiği restoran, kafe, eğlence merkezleri ve inşaat firmalarıdır. Büyük ölçekli Türk firma sayısı azdır. Bu faktörler mevcut ekonomik potansiyelin tam olarak kullanılamamasında Türkiye'nin zayıf yönlerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan, mevcut potansiyelin kullanılamaması yönünde bölge ülkelerinden kaynaklanan engellerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Sovyetler'in dağılmasıyla beraber bu yeni ülkelerde uzun bir süre yönetimde otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Yasaların yetersiz olması ve uygulamadaki yetersizlikler nedeniyle ekonomik faaliyetlerde caydırıcı bürokratik uygulamalar ve her bir işlemde görevlilerin rüşvet talebi, yatırım ikliminin çekici değil itici olması sonucunu doğurmuştur. Bu yüzden bazı Türk işletme-

ler bu güvensiz iş ortamında daha fazla barınamamışlar, işlerini tasfiye edip ya başka ülkelere gitmişler veya Türkiye'ye dönmüşlerdir.

Ayrıca bölge ülkelerinde güvenli ve istikrarlı yatırım ortamının oluşmamasında bir diğer engel de her bürokratik kademede yaygın olan rüşvet ve haksız kazanç uygulamalarıdır. Politik gücün küçük bir grup tarafından kullanılması bu sorunun devam etmesine yol açmaktadır. Yasal düzenlemeler yapılsa bile uygulamada sorunların sürdüğü gözlenmektedir. Temiz ve güvenli bir bürokratik kadro için Türkistan ülkelerine hâlâ çok iş düşmektedir ve bu sadece Türk işadamlarını değil başka ülkelerden gelecek olan potansiyeli de artırıp bölgede iş yapma konusunda cesaretlendirecektir. Her bir ülkede oranı içeriği değişmekle birlikte kamu kaynaklarının kullanımı ve paylaşımında öncelikli ve ayrıcalıklı gruplar mevcuttur. Bu durumun siyasi makamların kullanımında bir rekabet ve güç savaşı doğurduğu ülkeler anlatılırken kısmen bahsedilmiştir.

Üniversiteler her ülkede reel sektörle ve toplumla ilişkili kurumlardır. Yanı sıra bu üniversite başka bir ülke tarafından açılmışsa o üniversitede eğitim gören yerel gençler kurucu ülkenin fahri konsoloslarına dönüşüverirler. Türkiye bağımsızlıklarını kazandıktan sonra iki Türkistan ülkesinde Kazakistan ve Kırgızistan'da üniversiteler açarak yerel temsilciler kazanma adına çok yararlı bir adım atmıştır. Türk yatırımcılarının bölge ülkelerinde gereksinin duyacakları nitelikli işgücünün sağlanmasında ve toplumda Türkiye'nin tanınırlığını ve yumuşak gücünü artırma adına tıpkı Kazakistan ve Kırgızistan'da olduğu gibi diğer üç ülkede de Türkiye'nin ortaklığında üniversiteler açılmalıdır. Bu kapsamda Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile ortak üniversiteler kurmak için gerekli görüşmeler yapılmalıdır.

Türk dilli devletlerden öğrenciler getirterek Türkiye'de okumalarına dönük olarak hayata geçirilen Büyük Öğrenci Projesi¹²⁵ maalesef istenen olumlu neticeyi vermemiştir. Bu ülkelerden gelmeleri sağlanacak öğrencilerin Türkiye'nin bölge ülkelerindeki gücünü artıracak donanımda ve maneviyatta olan gençlerden seçilerek iyileştirilmesi gerekliliği vardır. Bir diğer düzenleme de bu öğrencilerle ilgili oluşturulacak takip sisteminde yapılmalıdır. Böylece her bir ülkeden uygun nitelik ve nicelik açısından seçilen doğru öğrenciler bu takip sistemi ile Türkiye ve öğrencilerin geldikleri ülkeler arasındaki akademik proje ve ticari maksatlı kullanılabilir. Bugüne kadar Türkistan ülkelerinden yükseköğrenimlerini Türkiye'de tamamlayan öğrenci sayılarına bakıldığında en fazla öğrencinin Türkmenistan'dan gelmiş olduğu görülür. Ardından sırasıyla Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gelmektedir.¹²⁶ Özbekistan öğrencilerini bu programdan çektiği için zaten Özbek öğrenci sayısı azdır. Oysa nicelik ülke nüfuslarına göre oluşturulmalı ve Özbekistan'dan en fazla öğrenci alınmalıdır. Ardından ülke nüfuslarına göre Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gelmelidir. Ama üzücü olan bu projede tabiki sadece nicelik değildir. Nitelik açısından da sorunlar mevcuttur.

¹²⁵ Yılmaz - Kılıçoğlu, "a.g.m.", s. 173.

¹²⁶ Yılmaz - Kılıçoğlu, "a.g.m.", s. 173.

Türkistan ülkeleri ve Türkiye arasındaki bir diğer sorun lojistik ile alakalıdır. Zira Türkiye'nin bölgeyle direk ulaşım bağlantısının olmaması bölge üzerinde Türkiye'nin siyasi, ticari ve ekonomik etkinliğini azaltmaktadır. Bölge ülkeleri ile Türkiye arasında ulaşım ağı ya İran ya Ermenistan ya da Gürcistan üzerinden kurulmak durumundadır. Bunlardan ilki İran'ın bölgedeki siyasi rakip olması ve yanı sıra uluslararası ambargo uygulanan bir ülke olması nedeniyle devre dışı kalmasıdır. Ermenistan hattı ise Nahcivan ve Azerbaycan arasında Zengazur geçişi nedeniyle kilitlenmektedir ve daha da kötüsü Ermenistan'ın Azerbaycan'ın resmî toprağı olan Dağlık Karabağ ve civarındaki bölgeleri geçen seneye kadar işgal altında tutmuş olması nedeniyle devre dışı kalmıştır. Zengezur geçişli bir demiryolu ve karayolu inşası için varılan mutabakatın hayata geçirilip geçirilemeyeceğı bu opsiyonun akıbetini belirleyecektir. Açık kalan tek seçenek Gürcistan geçişidir ki bu da tamamen risksiz değildir. Çünkü Gürcistan'ın iki bölgesi (Abhazya ve Güney Osetya) Rusya destekli güçlerin işgali altındadır ve bu durum bölgede potansiyel çatışma ihtimalini artırmaktadır. Türk basınında son zamanlarda sıkça yer alan Demir İpek Yolu¹²⁷ bu seçeneğın olabilirliğini ve işlerliğini daha da artırmış görünmektedir. Hâlihazırda, Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattının, Türkiye'nin Türkistan pazarına daha avantajlı ve ucuz bir şekilde ulaşabilmesi için hayati öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu hat tek başına yeterli değildir. Hazar Denizi geçişi ve Türkistan devletlerinin kendi aralarında doğu-batı ekseninde demiryollarının inşası ve var olan hatların iyileştirilmesi konusunda Türkiye'nin bölge ülkeleri ile işbirliğine gitmesi ve bu yönde somut adımlara öncülük etmesi gerekmektedir.

Başka bir ulaşım projesi ise Karadeniz-Azak Denizi-Volga Nehri-Don Nehri-Hazar Denizi kanal projesidir. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nca düşünülen ama çeşitli sebeplerle bitirilip hayata geçirilemeyen bu proje 4,5 asır sonra bir kez daha Türkiye'nin jeopolitiğine derinlik kazandırabilir. Söz konusu kanal, 1952 yılında Sovyetler Birliğı tarafından düşük tonajlı gemiler için inşa edilip gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla mevcut kanal üzerinde derinlik ve genişliğin artırılması yeterli finansal kaynak bulunduğu ve Rusya Federasyonu ikna edildiğinde mümkün olabilecektir. Bu projenin gerçekleştirilmesi halinde bölge ülkeleriyle Türkiye arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin olumlu yönde gelişeceğine kesin gözüyle bakılmaktadır. Zira bu proje ile Rusya ve Türkiye rekabet eden değil işbirliğı yapan ülkeler olmaya daha yaklaşacaklardır. Üstelik bu projenin çıktılardan muhtemelen Türkiye daha fazla pay alacaktır çünkü Rusya, bölge ülkeleri ile Sovyet döneminin sağlamış olduğu lojistik avantaja zaten sahiptir.

Bağımsızlıklarından hemen sonraki dönemde çok yönlü, yoğun, büyük ölçüde iyi niyetli ve duygusal girişimlere sahne olan Türkiye-Türkistan ilişkileri, hazırlıksız olmanın beraberinde getirdiğı sorunlar nedeniyle tıkanmalar yaşadığı konusu artık bir gerçekliktir. Bunun sebeplerinden biri kuşkusuz,

¹²⁷ <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/demir-ipek-yolu-aciliyor-londradan-kalkan-tren-pekine-kadar-gidebilecek-40627059/Erişim tarihi: 09 Eylül 2018.>

Türkiye'nin yeterli sayıda ve nitelikte bölge uzmanına sahip olmamasıdır. Sovyetler Birliği dağıldığında, Türkiye'nin bu bölgelerle ilgili, etkin dış politika yürütmesini sağlayacak, söz konusu bölgelerin tarihini, kültürünü, mevcut etnik, ekonomik, askerî potansiyelini bilen ve tabii ki Türkiye ile ilişkilerde belirleyici olan doğru stratejileri ortaya koyabilecek bölge uzmanları mevcut değildi. Bu uzmanlığı sağlayacak entelektüel altyapı için Türkiye'de yeterli ve güncel literatür de mevcut değildi. Dahası, bölge üzerine yazılmış eserler Türkçeye kazandırılmamıştı. Bölge ile ilgili literatür 1991'e kadar -birkaç istisna dışında- Türkçeye tercüme edilmemiştir. Türkistan üzerine modern külliyat son iki yüz yılda esas itibarıyla İngilizce, Almanca, Rusça ve Fransızca olarak üretilmiştir ve bu külliyatın büyük bir kısmı günümüzde bile Türkçeye tamamen çevrilmiş değildir ama otuz yıl öncesine nazaran ciddi olumlu bir değişim de söz konusudur.

Türkiye'nin Türkistan cumhuriyetleri ile ilişkilerinin analizini yaparken üzerinde durulması gereken sorunlu alanlardan bir diğer konuda ulusal kimlik yani "*Türklük*" konusudur. Türkiye'de Türklük dar ve geniş anlamda iki türlü tanımlanır. Dar anlam sadece Türkiye'deki Türkleri kapsarken geniş anlamdaki tanım bütün Türk dilli halkları kapsar. Yani bu tanıma göre, Türkistan'daki Türk dilli halkların tamamı Türk'tür. Bu nedenle Türkiye'nin resmî terminolojisinde "*Kazak*" veya "*Özbek*" terimleri yerine "*Kazak Türkleri*", "*Özbek Türkleri*" gibi adlandırmalar kullanılmaktadır. Buna koşut olarak, kendi yazılı edebiyatlarına sahip olan bölge dilleri, edebiyatları ve kültürleri akraba olmakla birlikte, bağımsız diller, edebiyatlar ve kültürler olarak görülmekten kaçınılmıştır. Türkiye dışında aynı ölçüde kullanımı ve karşılığı olmayan "*Kazak Türkçesi*" veya "*Özbek Türkçesi*" gibi kavramlar tercih edilmiş; bu yönde bir tanımlama ve algılamanın bölgede gördüğü tepki, Türkiye tarafında bazı kesimlerde doğal olarak bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Yani garip ve ilginç bir şekilde Türkiye'nin resmî tezi etno-dilsel köken birliği bir yakınlaşma aracı olacakken ters tepmiş ve Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ilişkisine zarar vermiştir. Diğer bir ifade ile Türkiye, 1991 öncesinde kurumsal düzeyde ve uzman elemanlar açısından hazırlık yapmamasının, kendisi ile ortak kültür tarihine sahip Türkistan cumhuriyetlerinin titüler uluslarının yerleşmiş ulusal kimliklerini tanıyıp, anlamamasının cezasını çekmiştir. Bu halklar üzerinde bilimsel araştırmalar yapıp, ekonomik ve sosyal değişimlerini takip etmediği gibi, sığ bir yaklaşımla, kendi ürettiği ve kabul ettiği terminolojiyi ve anlayışı bu ülkelere empoze etmeye çalışmıştır. Türkiye'yi bölge ülkeleri ile ilişkilerinde belirli bir mesafede tutan bu anlayışın ardındaki temel sebeplerden biri "*statik tarih anlayışı*"dır. Türkiye, bölgenin geçen bin yılda kendi siyasi ve ekonomik dinamikleri çerçevesinde nasıl geliştiğini ve bu geçmişin, günümüz Türkistan ulusları tarafından kendi ulusal tarihleri olarak nasıl algılandığını göz ardı etmiştir. Üstelik, sorunu doğru anlama da Türkiye tarihinden oldukça farklı dinamikler üzerinden gelişen Türkistan uluslarının modern anlamda ulusal kimlik inşasının zannedildiği gibi Sovyetler Birliği sonrasında değil, aksine Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarından bu yana devam ettiği gerçeği de başka bir handikap olmuştur. İlginçtir, günümüzün bağımsız cumhuriyetleri,

Sovyetler Birliği zamanında başlayan bu ulusal kimlik inşasını yeni bir şevkle ve bu kez kendi başlarına devam ettirmektedirler.

Türkiye açısından Türkistan cumhuriyetleri ile ilişkilerde göz ardı edilen önemli bir başka husus da, Türk Devleti'nin ve kurumlarının bu ülkelerle yürüttükleri ilişkilerde bütüncül bir yaklaşım sergilemeleridir. Bu şekilde ülkelerin özgün dinamiklerinin dikkate alınmamaktadır. Tarih, dil, inanç ve kültür avantajına sahip olunan bu ülkelerde, Türkiye'nin hâlâ ilişkilerini ideal noktaya taşıyamamış olmasının sebeplerinden birisi de budur. Yaklaşımların statikliği ve bütüncüllüğü sorunsalının yanı sıra bir de ilişki alt yapısını Türk Dünyası yaklaşımı ile çözmeye çalışmak ve ilişkileri bu zemin üzerine inşa etmeye çalışmak farklı sebeplerle sorunlara yol açmakta ve kimi zamanda ilişkileri kilitlemektedir. Türkistan'daki diller ve lehçeler ile ilgili hâlâ ciddi çalışmalar yapılmış ve bundan aksiyon planları çıkarılmış değildir. Oysa Ruslar 19. yüzyıl sonu itibariyle bölgenin bütün etnik, linguistik ve sosyolojik verilerini toplayarak bölge üzerinde hakimiyet kurmuşlardı. Elbette Türkiye için önerilen burada Rus tarzı bir hâkimiyet kurması değildir ama bahsettiğimiz tanımadığınızı anlamanız ve anlaşmanız mümkün olmadığı için bunun bilgi altyapısının oluşturulması gerekliliğinin vurgulanmasıdır. Bu yüzden Türkiye'nin hem kendi kimliğini en doğru şekilde tanımlaması adına hem de Türkistanlı kardeşlerini tanıyıp, onların da mutabık kaldığı tatminkâr bir terminolojiyi ve kavramsal altyapıyı oluşturması gereklidir. Bunu yapacak yetkin akademik kadrolar acilen oluşturulup görevlendirilmeli ve akademik çıktılar tartışılarak en ideal sonuç olup olmadıkları netleştirilmelidir. Türk Dünyası'nın gerçek anlamda oluşturulması Türkistan'ın bütünleşmesine bağlıdır. Bu bütünleşmenin dilsel ve kültürel yanı olduğu kadar toplumsal ve ekonomik boyutu da mevcuttur. Yani Türkiye olası sınır çatışmalarının ve su havzalarının paylaşımının ortak menfaate uygun şekilde halledilmesine taraf olarak Türkistan bütünleşmesini sağlamak adına aktif rol üstelenmelidir. Bu değişim ve dönüşümün sadece devletler düzeyinde değil bu kardeş halklar arasında da tesis edilerek *Türkistanlık* bilinci oluşturulmalıdır.

Bilindiği gibi Avrupa Birliği sadece ekonomik ve hukuki bir birlik olmakla kalmamış yanı sıra üst bir kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Avrupalılık olarak vücut bulan bu kimliği ortak kimlik unsurları ve tarihsel kişiliklerle sembolleştirmişlerdir. Nitekim topluluk içindeki değişim ve eğitim programlarının adları Avrupa kültür sanat ve medeniyetine katkı sağlamış herkesçe bilinen ve sevilen Socrates, Erasmus, Leonardo gibi ünlülerin adları verilmiştir. Bu tesadüfi değildir. Aynısı Türkistan ülkeleri arasında yapılarak *Türkistanlık* kimliğinin birleştirici üst kimlik etkisinden faydalanılabilir. Fârâbî, Mevlânâ, İbn-i Sina, Birûnî, Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib ve Ali Kuşçu bunlardan sadece bir kısmıdır ama bütün Türkistanlıların üzerinde birleşip sahiple-neceği kişilerdir. Üstelik tarihi Türkistan coğrafyasında yaşayan halklar kardeş halklardır ve ortak yanları Avrupalılarınkinden kat be kat fazladır. Ortak kimlik oluşturmaya dönük olarak bütün kültür unsurları kullanılabilir ama bu konu çalışmanın mevcut sınırlarını aştığı burada daha fazla değinilme-

yecektir. Bu bağlamda Türkiye'nin geniş anlamdaki Türk kimliği ve Türklük kavramlarına da kardeş ülkelerin mutabık kalacağı şekilde uyarlanıp kullanılması yerinde olacaktır. Zira bu konudaki ısrar ve dayatmalar ters tepebilir. Öyle veya böyle hâlihazırda bölgede ulus yaratma prosesleri tamamlanmış ve Özbeklik, Kazaklık, Türkmenlik gibi yerel etnik kimlikler her ne kadar yapay olsa da öncelik kazanmıştır. Bu ulusal kimlikler bağımsızlığı kazanmış bu yeni devletlerin yeni ulus devlet inşasındaki en büyük enstrümanlarıdır. O yüzden kapsayıcı üst bir kimlik olarak *Türkistanlık* bu alt kimlikleri incitmeden ve rahatsız etmeden bölgedeki bütün devlet ve halkları bütünleştirebilir. Öte yandan bölgenin bütünleşip AB tarzı bir birlik halini alması, gelirleri büyük ölçüde hammadde ve fosil yakıt enerji kaynakları ve madenlere dayalı bu devletlerin birliğin getirdiği sinerji ile üretim dinamiklerini artırmalarını sağlayacaktır. İşte bu aşamada Türkiye devreye girip bu bütünleşmenin katalizörü olabilir ve hatta birliğe dahi katılabilir. Yanı sıra bölgenin kaynaklarının uluslararası pazarlara özellikle de Avrupa'ya işlenerek taşınması konusunda köprü olabilir.

Bu ayrıntılı ve çok yönlü proje hayata geçirilemezse, Türkiye'nin, bölgedeki ulus devletlerin ulus merkezli olarak kendilerini tanımlamalarını yok saymasına, Türkistan coğrafyasına bütüncül yaklaşması ve 1991'den beri sürdürdüğü "siz hepimiz Türksünüz" içerikli politikaları bağımsızlıktan sonraki on yılda olduğu gibi ters tepecektir. Allah'tan Türkiye, söz konusu otuz yılda her ne kadar yeterli olmasa da epey tecrübe kazanmıştır ve öncelikle yapması gereken yol haritasını ve stratejini belirlemek olmalıdır. Uygulanan politikalar da bu strateji çerçevesinde oluşturularak bütün kamu kurumlarına uygulanmalı ve hatta bölgedeki Türk firmaları ve STK'lar da ikna edilerek bu süreçte katkı vermeleri sağlanmalıdır.

Kaynaklar

ARAT, Reşit Rahmeti: *Gazi Zaireddin Muhammed Babür, Babürnâme (Vekayi)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

AYDIN, Faruk: "Türkmenistan'ın Dış Politikası", <https://www.stratejikortak.com/2018/02/turkmenistanin-dis-politikasi.html>/Erişim tarihi: 17 Temmuz 2018.

AYDINGÜN, Ayşegül - TÜFEKÇİOĞLU, Hayati: "Avrasyanın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydingül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.

BALIM, Çiğdem - GÜRBÜZ, Y. Emre: "Özbekistan Respublikası: Özbek Modeli", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

BATMAZ, Nihat: "Türkiye-Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar", *Bilig*, Sayı: 29, Bahar 2004.

DURMUŞ, Mustafa - YILMAZ, Harun: “Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar - Türkiye ile İlişkiler*, Ed. Ayşegül Aydingül - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.

DÜĞEN, Turgay: “Kırgızistan’a Destek Sürecinin Önemi”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/kirgizistana-destek-surecinin-onemi/Erişim tarihi: 29.10.2021>.

ERDOĞAN, Aysel: “Kazak Türklerinde İdari Yapı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, Sayı: 2, 2019.

EROL, Mehmet Seyfettin: “Yeni Büyük Oyunda Türkiye-Türkmenistan İlişkileri ve Türkmen Hattı”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız :“Kazakistan’da Dil Uygulamaları”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 5, 2013.

GÜRBÜZ, Y. Emre: “Demokrasi ve Otoriterlik Kısacasında: Kırgızistan”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

HAKİM, Meryem: “Bağımsız Kazakistan ve Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

HANKS, Reuel R.: “Multi-vector Politics’ and Kazakhstan’s Emerging Role as a Geo-strategic Player in Central Asia”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 11, No: 3, 2009.

HÜRRİYET, “Küstah Türkmenbaşı”, 07.10.1999, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-39106266/Erişim tarihi: 16 Temmuz 2018>.

ITC, “Trade Map”, https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvp-m=1|792||795||TOTAL||2|1|1|1|2|1|1|1|1/Erişim tarihi: 23 Temmuz 2018.

İNANÇLI, Selim - KONAK, Ali - ASHİMOVA, Zuura: “Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

KARAMAN, Ömer Faruk: “Avrasya Ekonomik Birliği’nin Kırgızistan ile Türkiye İlişkilerine Etkileri”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

KARLUK, Rıdvan - HİÇ GENCER, Ayşe: “Orta Asya’da Oluşturulan Ekonomik ve Siyasi Entegrasyonlar Kapsamında Türkiye Özbekistan İlişkileri”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

KEMALOĞLU, İlyas: “Mirziyoyev’in Ziyareti Çerçevesinde Türkiye-Özbekistan İlişkileri”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/mirziyoyev-in-ziyareti-cercevesinde-turkiye-ozbekistan-iliskileri/1740453/Erişim tarihi: 26.10.2021>.

MURZAEVA, Dinara: “Kırgızistan’ın Türkiye ile Siyasi, Kültürel ve Ekonomik İlişkileri”, *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Ümraniye Belediyesi, İstanbul 2012.

NAURUZBAYEVA, Zhanara: “Paradoxes of Kazakh Language Revival in Kazakhstan”, <http://anselm.edu/institutes-Centers-and-the-arts/NHIOP/Research-center/Dodd-center/global-topics-E-journal/Global-topics-archi-ve.htm#Vol1>.

NAZARBAYEV, Nursultan: *Özgürlük ve Demokrasi Yolunda-Otobiyografi Demeçler Görüşler Amaçlar*, Hotama Kültür Yayınları, İstanbul 1992.

SAKMURZAEVA, Nargiza: “Orta Asya’da Bölge Merkezli Bütünleşme: Çabaları ve Sonuçları”, *International Conference on Eurasian Economies 2017*, Eurasian Economists Association & Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bişkek 2017.

SARAY, Mehmet: *Kırgız Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-3, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.

SARI, Mert: “Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İşbirliğinin Gelişimi”, *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

SCHATZ, Edward: *Modern Klan Politics, The Power of Blood in Kazakhstan and Beyond*, University of Washington Press, USA 2004.

T.C. TİCARET BAKANLIĞI DIŞ TEMSİLCİLİKLER VE ULUSLARARASI ET-KİMLİKLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Kazakistan Ülke Raporu*, Erişim tarihi: 29.10.2021.

TİKA: “Hakkımızda”, <http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649/> Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021, çevrimiçi.

TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu*, 2010.

TİKA, *2009 Kalkınma Yardımları Raporu*, 2009, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/KalkinmaYardimlariRaporu2009.pdf/> (Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018).

TIMETURK, “Türkiye Bizim Yıldızımız”, <https://www.timeturk.com/tr/2012/01/13/kirgizistan-yatirimcilar-icin-cennet-olacak.html/> Erişim tarihi: 29.10.2021.

TURAN, Gül - TURAN, İlter - BAL, İdris: “Turkey’s Relations with Turkic Republics”, *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, Ed. İdris Bal, Brown Walker Press, Boca Raton 2004.

TÜİK, “Dış İstatistikler - Ocak 2017”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaber-Bultenleri.do?id=24822/> Erişim tarihi: 22 Temmuz 2018.

TÜRK, Fahri: “Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 2, No: 2, 2010.

“Türkiye’de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı”, *Sözcü Gazetesi*, 05.02.2021; Türkiye’de En Fazla Hangi Ülke Vatandaşı Var? TÜİK Nüfus Verileri Açıkladı - Son dakika haberleri - *Sözcü* (sozcu.com.tr)/Erişim tarihi: 11.10.2021.

TÜRKKON, *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçivan Anlaşması*, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/02_a_Nah

civanAnlasmasi_Turkce_20140418_103111.pdf/Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018.

TÜRKMENBAŞY, Saparmyrat: *Ruhnama*, Mask Matbacılık Yayıncılık Ltd. Şti, Aşgabat 2001.

ÜNAL, Uğur: “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)’nın Kırgızistan’daki Kalkınma Programları Çerçevesinde Faaliyet Analizi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, No: 5, 2015.

YILDIRIM, Erdoğan: “Türkmenistan: ‘Aşiretten Ulusa”, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler 1. Kitap*, Ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

YILMAZ, Ayhan Nuri: “Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1990’lı Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2021.

YILMAZ, Ayhan Nuri: “2000’li Yıllarda Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 2000’li Yıllar*, Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, Berikan Yayınevi, Ankara 2020.

YILMAZ, Ayhan Nuri: “Kültür ve Sanatın Ulusal Tanınırlığın Pozitifleştirilmesinde Bir Araç Olarak Kullanılması: Türkiye’nin Kültürel Yumuşak Güç Potansiyeli”, *Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi Üzerine Analizler-Türkiye ve Dünyadan Örnekler*, Ed. Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

YILMAZ, Ayhan Nuri - KILIÇOĞLU, Gökmen: “Türkiye’nin Orta Asya’daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 234, Temmuz-Ağustos 2018.

YILMAZ, Ayhan Nuri: Türkiye, “Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması”, *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 42, Sayı: 2, Ankara 2012.

YILMAZ, Serdar: “Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vatanlar ve Gerçekler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, No: 2, 2017.

YILMAZ, Serdar: “Turgut Özal’dan Abdullah Gül’e Nursultan Nazarbayev’in Değişen Türkiye Söylemi”, *TURAN-SAM*, C. 9, No: 33, Kış-2017.

YÜCE, Mehmet: “Kırgızistan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı: 54, Ankara 2013.

İnternet Kaynakları

<http://manas.edu.kg/>.

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusyadan-ozur-dilemeli/>Erişim tarihi: 10 Eylül 2018.

<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/demir-ipek-yolu-aciliyor-londradan-kalkan-tren-pekine-kadar-gidebilecek-40627059/>Erişim tarihi: 09 Eylül 2018.

<http://www.iha.com.tr/haber-ahiska-turklerinin-evleri-yakildi-117999/>Erişim tarihi: 20 Eylül 2018.

<https://qha.com.tr/haberler/turkmenistan-karakum-colu-nde-modern-kasaba-kuracak/30899/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

<https://wannart.com/icerik/7978-esik-kurganinin-turk-dnyasina-hediyesi-altin-elbiseli-adam/>Erişim tarihi: 23.10.2021.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982>.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-in-latin-harflerine-uyarlanan-yeni-alfabesi-tanitildi/2126333/>Erişim tarihi: 23.10.2021.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkiyeden-siha-alcak/2399442/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-1-ocak-2023te-tamamen-latin-alfabesine-gececek/2142707/>Erişim tarihi: 26.10.2021.

https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/turkistan_kitap.pdf/Erişim tarihi: 03.11.2021.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kazakhstan/#people-and-society>.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/kyrgyzstan/#people-and-society/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/turkmenistan/>Erişim tarihi: 25.10.2021.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/#people-and-society/>Erişim tarihi: 26.10.2021.

<https://www.gzt.com/mecra/kazak-milli-hareketi-olas-orda-3492056/>Erişim tarihi: 3 Kasım 2021.

<https://www.haberler.com/kirgizistan-avrasya-ekonomik-birligi-ne-katildi-7577766-haberi/>Erişim tarihi: 15.09.2018.

<https://www.haberler.com/turk-askerlerinden-kirgizlara-komando-egitimi-5130765-haberi/>Erişim tarihi: 16.09.2018.

<https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.nsenergybusiness.com/features/biggest-natural-gas-reserves-countries/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

<https://www.sde.org.tr/asya/kasim-2021de-yapilacak-turk-konseyi-istanbul-zirvesine-turkmenistan-cumhurbaskani-da-katilacak-haberi-22842/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

<https://www.turkkon.org/tr>.

<https://www.turksoy.org/>Erişim tarihi: 16.08.2021.

<https://www.turksoy.org/>Erişim tarihi: 29.10.2021.

<https://www.worldometers.info/gas/gas-production-by-country/>Erişim tarihi: 28.10.2021.

Extended Abstract

The Situation and Assessment of the Turkic Republics in the Turkestan Zone In the 30th Year of Their Independence

The termination of the Cold War initiated a process that affected the whole world. While the dissolution of the Eastern Block and the Soviet Union brought the world together, it also brought forth the chance for the Turk brothers to re-join. Even though this meeting could not reach the desired level due to various reasons; there were - and are - political, economic, social and cultural repercussions to it. Although the level of this interaction varies according to the countries, what is certain is that the Turkic countries have caught up with each other and that they have united to some extent. In this very study, the situation of Turkestan countries is evaluated in the 30th year of their independence and the outcome is assessed.

Despite all its unreadiness, Turkey has tried to develop its cooperation with its brother countries in various fields in the current situation. “*The Cooperation Council of Turkic Speaking States*” or in short “*Turkic Council*”, which is desired to become an organization such as the European Union, is formed. TÜRKSOY and the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) which are to manage the culture, art and civilization mutually can be considered in this context. Not only the assertive and dominant approach of Turkey in its discourse within the first 10 years after the dissolution of the Soviet Union, connoted a “*big brother*” position among relevant countries but also caused Turkestan countries to act with deliberation when the subject is Turkey.

If we are to discuss the situation of Turkic states, the only obstacle for Kazakhstan to become a united nation-state was not the high-rate Russian population or the other ethnic groups in the country. The sub-ethnic divisions among the Kazakhs are also a big problem. Furthermore, Kazakhstan calls attention provided its gigantic surface area and the rich natural resources in their territory.

The name of the Kyrgyz nation has a historical background, unlike other Turkestan nations. Names of the other nations that disunited from the Soviet Union are mostly Soviet-era products but the name Kyrgyz is as old as, or maybe older than the Turk name. This fact has supplied Kyrgyzstan with much more material and advantages regarding the construction of their state. After politically declaring their independence, Kyrgyzstan decided to follow a much different path than the other countries located in Turkestan and preferred a pluralist, democratic political system. It might be regarded as a bold move for Kyrgyzstan to choose the parliamentary system where other Turkestan countries tried to solve their transition period problems with an authoritarian presidential system, yet the unique conditions of the zone were overlooked and thus the torments of such a decision were incurred where the democratic institutionalization has not yet fully formed.

Uzbek, which is the name of ethnicity and a nation nowadays, is a typical definition formed in the Soviet nation construction process. Uzbeks constitute the most crowded people of Turkestan. With its population approaching 35 million, Uzbekistan rises almost as a country that acquires influence with its population as it is the most crowded country in Turkestan. On the other hand, Uzbeks in neighboring countries reinforce this strength. The country’s government has been shaped around İslam Kerimov, the founding leader of the nation, and in a bizarre way.

The difference of Turkmenistan which is a Turkic country just like the 3 other countries in Turkestan or West Turkestan is that it is descended from the Oghuzs like the Turks in Turkey. The thought that Turkey should be closest with Turkmenistan after their independence, as a result, is interestingly not actualized adequately. The neutrality policy that Turkmenistan exhibited has become the base of an anti-democratic, totalitarian state system. At the present day, a *cult of personality* substitutes the Soviet ideology, to balance and guide the society.

The basis of Turkey’s nonsuccess regarding its politics for the region might be thought of as the following. Turkey being unprepared for the region and the post-Soviet period, is

the major cause for the inadequacy in its relations. This is to a great extent caused by the nervous atmosphere that the Cold War introduced and by the fact that Turkey's interest in the Turkestan zone's being perceived as Pan-Turkism. This issue is not dealt with completely even today. Another major issue is that the Turkestan countries are not ready for independence because of the policies applied in the Soviet era. Turkey's most apparent mistake is that it considered these new states in Turkestan, with which it has lineage and language bonds, as its equal and that it carried out the same strategies for them all.

Another issue that must be considered while analyzing Turkey's relations with the Turkestan republics is the national identity, or in other words the "*Turkness*" (Turkicness or Turkishness) issue. In Turkey, Turkness is defined in two senses; narrow and wide. While the narrow sense comprises only the Turks in Turkey, the definition in the wide sense comprises all peoples which speak the Turkic language. According to this definition, therefore, all peoples speaking the Turkic language in Turkestan are Turks. For this reason, in Turkey's official terminology the phrase "*Kazakh Turks*" or "*Uzbek Turks*" are used instead of "*Kazakhs*" or "*Uzbeks*". In parallel; although regional languages that have their own written literature, the literature and the culture are related, it is avoided to deem them as independent languages, literature and cultures. Concepts such as "*Kazakh Turkish (Kazak Türkçesi)*" or "*Uzbek Turkish (Özbek Türkçesi)*" are preferred and these are not widely recognized outside Turkey; the reaction that arose in the region caused by such a definition and perception generated a natural disappointment in some fractions on Turkey's side. In other words, in a bizarre and interesting manner, Turkey's official thesis ethnolinguistic origin union backlashed and when as it would be a means of rapprochement, caused damage to Turkey's relations with the countries in the region. That is to say, Turkey suffered for not preparing before 1991, on an institutional level and with regards to experts and for not recognizing or understanding the established national identities of the titular nations of the Turkestan republics which have a common cultural history with Turkey. Turkey never conducted a scientific research on these peoples to track their economic and social transformations but rather, in a shallow manner, it tried to impose the terminology and perception that it created and accepted, on these countries. One of the major reasons which keep Turkey at a particular distance from the other countries in the region is the "*static history conception*". Turkey ignored how the region has evolved within the frame of its own political and economic dynamics within the past thousand years and how this history is perceived as their own national history by the Turkestan nations. In addition, the fact that the national identity construction of the Turkestan nations which develops through very different dynamics than the Turkish history; continues since the first years of the Soviet Union, not after it, has become another handicap. Interestingly enough; the independent republics of today, continue this national identity construction which started in the Soviet Union period, on their own and with new enthusiasm this time.

Another important point that is neglected in the relations with the Turkestan republics is that the Turkish state and its institutions adopt a holistic approach in the relations that they form with these countries. This way, the unique dynamics of these countries are not considered. Critical studies about the languages and dialects in Turkestan are still not conducted and action plans regarding these are still not designed. Whereas Russians exerted dominance on the region by the end of the 19th century by gathering all the ethnic, linguistic and sociological data about the region. Naturally, it is not advised for Turkey to exert domination here as the Russians did but what we are emphasizing is the necessity of forming the information infrastructure of this as it is not possible to understand and agree with one that you do not know. Therefore, Turkey both needs to define its identity in the most accurate way and get to know its brothers in Turkestan, and form the satisfactory terminology and the conceptual infrastructure that they also agree upon. The formation of the Turkic World is contingent upon Turkestan's integration. I am of the opinion that this alteration and transformation will only be possible by forming the awareness of being from *Turkestan*.

AZERBAJCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ÖNEMLİ BİR KAVŞAK: İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI

Öğr. Gör. Fatih ERARSLAN* - Fatma Nur ÖZDEMİR**

Öz

Azerbaycan ve Türkiye derin etnik, tarihi ve kültürel bağlara sahiptir. Heydar Aliyev tarafından ortaya atılan “Bir Millet İki Devlet” söylemi iki ülke arasındaki etnik ve kültürel bağları vurgulayan bir söylem olarak öne çıkmıştır. 1990’lı yılların başında Ermenistan’ın Azerbaycan’ ait olan toprakları işgali ile başlayan Dağlık Karabağ sorunu, yaklaşık otuz yıldır devam eden ve uluslararası kuruluşların çözüm üretilmediği bir sorundur. Türkiye, Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan’ı işgalci devlet olarak tanımlayan ve sınırlarını kapatan tek ülke olmuştur. Ermenistan’ın işgal ettiği toprakları genişletmek için 27 Eylül 2020’de başlattığı saldırı sonucu İkinci Karabağ Savaşı yaşanmıştır. 44 gün süren savaş Azerbaycan’ın zaferi ile sonuçlanmış ve Azerbaycan işgal altındaki toprakların önemli bir kısmını kurtarmıştır. Savaş boyunca Türkiye siyasi, diplomatik, teknik ve askerî destek vererek Azerbaycan’ın en büyük destekçisi olmuş, Türk yapımı İHA/SİHA’ların savaşta etkin olarak kullanılmasını savaşın kazanılmasında oldukça etkili olmuştur.

Tarihsel ve betimsel bir metodolojinin kullanılacağı bu çalışmada “İkinci Karabağ Savaşında Türkiye’nin Azerbaycan’a verdiği somut desteğin, gelecekte iki ülke arasındaki ilişkilerde stratejik işbirliğine dönüşüp dönüşmeyeceğine” cevap aranacaktır. Çalışma “İkinci Karabağ Savaşı’ndan sonra “Bir Millet İki Devlet” söylemi, ilk defa söylemsel düzeyden çıkarak somut bir çıktıyla dönüşmüştür” denencesine dayalı olarak hazırlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan, Türkiye.

An Important Crossroads in Azerbaijan-Turkey Relations: Second Karabakh War

Abstract

Azerbaijan and Turkey have deep ethnic, historical and cultural relations. The discourse of “One Nation, Two States” put forward by Heydar Aliyev has

Geliş Tarihi: 01 Kasım 2021 - Kabul Tarihi: 27 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Fatih Erarslan - Fatma Nur Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İst. 2021, s. 315-334.

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa Meslek Yüksekokulu Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Böl., fatih.erarslan@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2863-6310.

** YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl., Uluslararası Güvenlik ve Terör Programı ftmnozdemirrr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5136-8516.

come to the fore as a discourse emphasizing the ethnic and cultural relations between the two countries. The Nagorno-Karabakh conflict, which started with the occupation of Azerbaijani lands by Armenia in the early 1990's, is a problem that has been going on for nearly thirty years and that international organizations could not find a solution to. Turkey has been the only country that defined Armenia which has occupied Azerbaijani lands as an occupying state and closed its borders. The Second Karabakh War took place as a result of the attack launched by Armenia on September 27, 2020 to expand the occupied territories. The war, which lasted for 44 days, resulted in the victory of Azerbaijan and Azerbaijan liberated a significant part of the occupied lands. Throughout the war, Turkey has been the biggest supporter of Azerbaijan by providing political, diplomatic, technical and military support, the effective use of Turkish-made UAVs/SIHAs in the war has been very effective in winning the war.

In this study, in which a historical and descriptive methodology will be used, an answer will be sought "whether the concrete support of Turkey to Azerbaijan in the Second Karabakh War will turn into a strategic cooperation in the relations between the two countries in the future". The study was prepared based on the hypothesis that "after the second Karabakh War, the discourse of "One Nation, Two States" turned into a concrete output for the first time out of the discursive level".

Keywords: Second Karabakh War, Azerbaijani, Turkey.

1. Giriş

Etnik, tarihsel, dinsel ve kültürel bağlar açısından köklü ilişkilere sahip olan Azerbaycan ve Türkiye, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Haydar Aliyev tarafından ortaya atılan "Bir Millet İki Devlet" söylemi ile tasvir edilen Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde dostluk ve kardeşlik temaları ön planda olmuştur. İki ülke arasındaki derin etnik, kültürel ve dinsel bağların dışında sahip oldukları jeopolitik konumlar, ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz üreticisi olması, Türkiye'nin ise bu alan için büyük bir tüketici olmasının yanı sıra Azerbaycan kaynaklarının Batı'ya taşınmasında güvenli bir güzergâh olması enerji alanında işbirliklerinin önünü açarak büyük projelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler zaman zaman yaşanan bazı kırılmalara rağmen genel olarak olumlu seyretmiştir. Türkiye, Azerbaycan'ın en büyük ikinci ticaret ortağı haline gelmiş, iki ülke arasında ticaret hacminin artırılması için yeni hedefler konmuştur.

Karabağ sorunu, 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında bulunan fikri çatışmaların sıcak çatışmaya dönmesi ile ortaya çıkmıştır. 1980'lerin başından 1990'lı yıllara kadar uzanan süreçte yaşanan çatışmalar uluslararası kamuoyunun gündeminde yer almıştır. 1992 yılının Ocak ayı itibari ile Dağlık Karabağ kendi bağımsızlığını her ne kadar ilan etmiş olsa da uluslararası arenada kabul görmemiştir. Bu bağımsızlık ilanı sonrasında Ermenistan ile bağlantısı olmamasına rağmen birleşme hayalleri sıcak çatışmaların daha da alevlenmesini sağlamıştır.

Güney Kafkasya bölgesinde yer alan Dağlık Karabağ, 1990'lı yılların başında Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Ermenistan neredeyse kendi topraklarının yarısına tekabül eden Azerbaycan topraklarını kendi toprakları gibi

göstermeye çalışmış ve işgal otuz yıl devam etmiştir. Birinci Karabağ Savaşı'nın üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen BM Güvenlik Konseyi ve sorunun çözümü için kurulan Minsk Grubu işlevsiz kalmıştır. Ermenistan'ın irredentist politikalarından vazgeçmemesi üzerine Azerbaycan, 2010'da kabul ettiği askerî doktrin çerçevesinde Dağlık Karabağ sorununun çözüme kavuşması için siyasi, diplomatik ve askerî her türlü seçeneğe başvuracağını ilan etmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında ufak çaplı çatışmalar yaşanmaya devam etmiştir. Rusya karşıtı söylemleri ile bilinen Nikol Paşinyan'ın 2018 yılında iktidara gelmesi ile bölgede değişim yaşanabileceği ileri sürülmesine karşın Azerbaycan'a yönelik provokatif ve saldırgan bir politika takip etmeye başlamıştır.

Ermenistan, 27 Eylül 2020'de işgal ettiği toprakları genişletmek için yeni bir saldırı başlatmıştır. Ermenistan'ın saldırısına Azerbaycan'ın karşılık vermesi üzerine 44 gün devam edecek İkinci Karabağ Savaşı yaşanmıştır. Ermenistan'ın gerçekleştirdiği saldırılar Azerbaycan'ın savaşa girmesi için legal bir zemin oluşturmuştur. BM Güvenlik Konseyi ve Minsk Grubu'nun işgalin üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen sorunun çözümünde işlevsiz kalması ve alınan kararların uygulamaya geçmemesi Azerbaycan açısından sorunun diplomatik yollarla çözülemeyeceğini ortaya koymuştur. Birinci Karabağ Savaşı'na göre Azerbaycan ordusunun Türkiye ile gerçekleştirdiği ortak tatbikatlarla çok daha iyi durumda olması, şüphesiz Azerbaycan'ın savaşa girmesinde oldukça etkili olmuştur. 10 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında imzalanan mutabakat ile çatışmalar durdurulmuş ve İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanmıştır.

İkinci Karabağ Savaşında Türkiye, Azerbaycan'a siyasi, diplomatik, teknik ve askerî destek vererek Azerbaycan'ın kazandığı zaferde etkili olmuştur. Son yıllarda savunma sanayisinde büyük atılımlar gerçekleştiren Türkiye ile geliştirdiği askerî işbirliği Azerbaycan'a önemli kazanımlar sağlamış, savaş sırasında Türk yapımı İHA/SİHA'ların etkin şekilde kullanılması Azerbaycan'ın savaşı kazanmasında oldukça etkili olmuştur. Türkiye Birinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ı işgalci devlet olarak tanıyıp sınırlarını kapatan tek ülke olmasına rağmen o dönemin şartları göz önüne alınarak Azerbaycan'a sahada askerî olarak destek verememiştir. İkinci Karabağ Savaşı'nda ise Azerbaycan'a verdiği somut destek, Azerbaycan'ın 30 yıldır işgal altındaki topraklarının % 80'ini geri almasına büyük katkı sağlamıştır. Dolayısıyla İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde önemli bir kavşak olmuştur.

Tarihsel ve betimsel bir metodolojinin kullanılacağı bu çalışmada, "İkinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği somut desteğin, gelecekte iki ülke arasındaki ilişkilerde stratejik işbirliğine dönüşüp dönüşmeyeceğine" cevap aranacaktır. Çalışma "İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra 'Bir Millet İki Devlet' söylemi, ilk defa söylemsel düzeyden çıkararak somut bir çıktıya dönüşmüştür" denencesine dayalı olarak hazırlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikli olarak Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihsel arka planı ele alınacaktır. Sonraki bölümde Dağlık Karabağ sorununa değinilecektir. Sonrasında ise İkinci Karabağ Savaşı ve sonuçları ele alınarak savaşın Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine etkileri analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

20. yüzyıl, hem Osmanlı Devleti hem de Azerbaycan için oldukça sancılı geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın ardılı olarak Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, Azerbaycan ise Sovyetler Birliği içerisinde yer almıştır.¹ Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan, bağımsızlığını kazanması ile birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Rusya Federasyonu'nun hâkimiyet kurma isteği, bazı aktörlerin güç mücadelesi ve demokrasinin olgunlaşmaması Azerbaycan'ın yaşadığı bazı temel sorunlardır. Azerbaycan'ın 1991'de bağımsızlığını ilan etmesine kadar Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler sınırlı olmuştur.² 1991'de SSCB dağıldığında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet Türkiye olmuştur. Bağımsızlığını ilan etmesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler yoğunluk kazanmıştır. İki ülke ortak tarih, kültür ve dil bakımından müstesna ilişkilere sahiptir. 1992'de Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal ettiğinde Türkiye, halkın baskısına rağmen Azerbaycan safında savaşa girememiştir. Dönemin Başbakanı Demirel'in savaşa girmemesinin esas nedeni ise Ermenistan'ı destekleyen Rusya ile çatışmaktan uzak durmak istemesidir. Ancak Türkiye, Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan'ı işgalci devlet olarak nitelendiren ve Ermenistan'a sınırlarını kapatan tek ülke olmuştur.³

SSCB'nin dağılması sonucu bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetleri, Kafkasya'yı Türkiye açısından önemli bir coğrafya haline getirmiştir.⁴ Güney Kafkasya'da yer alan Azerbaycan, Türkiye'nin Kafkasya politikasında büyük önem arz etmektedir. Bu önem etnik, kültürel ve dini bağlara dayandığı kadar Azerbaycan'ın jeopolitiği ile de alakalıdır. Azerbaycan Türkiye'nin Türkistan'a açılan kapısıdır. Türkiye ise Azerbaycan'ın Batı'ya açılan kapısı konumundadır.⁵ Azerbaycan Türkiye'yi Türkistan'daki Türk cumhuriyetlerine bağlayan bir köprü konumunda iken Türkiye ise Azerbaycan'ın uluslararası topluma entegrasyonunu kolaylaştıran ve Batı piyasalarına erişimini sağlayan ülke pozisyonundadır.⁶ Dolayısıyla her iki ülke de dış politikalarında birbirine özel önem atfetmektedir. Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra özellikle Ebülfez Elçibey döneminde dış politikasında Türkiye ile yakınlaşmaya öncelik vermiştir. İki ülke arasında ilişkilerin geliştirilmesi için birçok protokol imzalanmıştır.⁷ Ancak bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan, birtakım siyasi,

¹ Sevilay Yıldırım, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Dağlık Karabağ Meselesi", Azerbaycan ve Dağlık Karabağ, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, YTB, 5-12, 2020, s. 5.

² Araz Aslanlı, "Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012, s. 177.

³ Ali Mesimov, "Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001, s. 282; Hasan El-Shagel, "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerine Ticaret ve Enerji Kaynaklarının Etkisi", *Anadolu Yakın Doğu Araştırmaları Merkezi*, 2021, s. 4.

⁴ Gamze Güngörmüş Kona, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *Panorama Hakemli e-dergi*, Aralık 2004, s. 2.

⁵ Muharrem Ekşi, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 36, Sayı: 2, 95-112, 2009, s. 107.

⁶ El-Shagel, *a.g.e.*, s. 6.

⁷ Mesimov, *a.g.e.*, s. 276-277.

ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaşmıştır. Zengin enerji rezervlerine sahip olan Azerbaycan, bu kaynakların çıkarılması ve aktarılması konusunda yeterli güce sahip olmadığından Batılı ülkelerin desteğini alabilmek için uluslararası anlaşmalar yapmayı tercih etmiştir. Bu anlaşmalar Azerbaycan ekonomisine büyük katkı sağlasa da Türkiye ile ilişkilerin yoğunlaşmasına engel olmuştur.⁸

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde dostluk ve kardeşlik temaları göze çarpmaktadır. 1994 yılında Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinde iki ülke ilişkileri için kullandığı "*Tek Millet İki Devlet*" söylemi, iki ülke arasındaki ilişkilerde slogan haline gelmiştir. Bu söylemin iki ülke arasındaki etnik, tarihsel ve kültürel bağları öne çıkaran bir tanımlama olduğu söylenebilir. Sloganlaşan bu duygusal söylemin aslında olanakları aşan yüksek beklentiler doğurduğu ifade edilebilir. Bu tanımlama dış politikada iki ülke arasındaki moral değerlerin öne çıkmasına, ilişkilerde reelpolitik yerine kardeşlik esasına göre dizayn edilmesine ve dolayısıyla yüksek beklentilere neden olmuştur.⁹

İki ülke arasındaki ilişkilerde enerji faktörü ön plandadır. Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz üreticisi olması, Türkiye'nin ise büyük bir enerji tüketicisi olması ve enerjinin taşınmasında alternatif bir güzergâh olması enerji alanının öne çıkmasına neden olmaktadır. 1994 yılında "*Asrın Anlaşması*" olarak tarihe geçen Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden Batı'ya ulaşmasını öngören anlaşma imzalanmıştır.¹⁰ Azerbaycan ve Türkiye arasında petrol, doğalgaz ve demiryolu hatlarının kurulması ile başlatılan ortaklıklar 2000'li yıllarda hayata geçmiştir. 2006 yılında Azerbaycan petrolünü Gürcistan üzerinden Ceyhan'a ve buradan dünya enerji piyasasına ulaştıracak Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı açılmıştır. 2007 yılında ise Şahdeniz yatağından çıkarılan Azerbaycan doğalgazını Türkiye'ye taşıyacak 980 km. uzunluğundaki Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı faaliyete başlamıştır.¹¹ 2012 yılında ise iki ülke arasında Trans Anadolu Doğalgaz Hattı Projesi (TANAP) imzalanmıştır. Bu proje Türkiye'yi Azerbaycan gazının Avrupa piyasasına taşınmasında önemli bir geçiş güzergâhı haline getirirken, Azerbaycan'ı ise Türkiye için önemli bir enerji partneri haline getirmiştir.¹² 2017 yılında ise Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı hizmete açılmıştır. BTK, Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmek için yapılan oldukça önemli bir projedir.¹³ Boru hatlarının açılması sadece Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini değil, Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin de gelişmesine katkı sağlamıştır. Türkiye enerji ihtiyacını karşılarken, Azerbaycan ise kaynaklarının güvenli şekilde uluslararası piyasaya çıkışını sağlamıştır.

⁸ Kona, *a.g.e.*, s. 4.

⁹ Ekşi, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁰ A.e., s. 100.

¹¹ Ömer Göksel İşyar, "Azerbaycan ve Dış Politikası", *Orta Asya ve Kafkasya*, Ed. Tayyar Arı, MKM Yayıncılık, Bursa 2010, s. 69-70.

¹² Murteza Hasanoglu - Asim Memmedov - Bahtiyar Maharramov, "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 522-529, 2020, s. 526.

¹³ El-Shagel, *a.g.e.*, s. 13-14.

Gürcistan'ın da dâhil edilmesiyle bölgede işbirliğine dayanan bir mekanizma oluşturulmuştur. Azerbaycan Türkiye'nin ana doğalgaz ihracatçısı haline gelmeye başlamıştır. Bu durum ise Türkiye'nin Rus gazına olan bağımlılığını azaltması için oldukça önemlidir. Azerbaycan gerçekleşen projeler ile rezervlerini uluslararası piyasaya ihraç ederek büyük kazanımlar elde ederek kalkınmayı başarmıştır. Ekonomik kalkınmasına paralel olarak uluslararası arenada konumunu güçlendirmeyi başarmıştır.

Türkiye ve Azerbaycan arasında enerjinin yanı sıra askerî güvenlik, savunma, vize muhafiyeti, eğitim ve kültür alanında birçok anlaşma imzalanmıştır. Bağımsızlığını yeni kazanan Türk cumhuriyetlerinin insan kaynağının yetiştirilmesi amacıyla başlatılan “*Büyük Öğrenci Projesi*” kapsamında binlerce Azerbaycanlı öğrenciye Türkiye’de yüksek öğretim kurumlarında eğitim almak üzere burs imkânı tanınmış, 2012 yılından sonra ise “*Türkiye Bursları*” adıyla devam eden süreçte Azerbaycan en çok burs verilen ülkelerin başında gelmiştir.¹⁴

Türkiye ile Ermenistan arasındaki yumuşama süreci Azerbaycan ile Türkiye arasında soğukluk yaşanmasına neden olmuştur. 2004 yılından itibaren Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılacağına dair haberler Azerbaycan tarafında rahatsızlığa yol açmış, Türkiye ise işgal sona ermedikçe sınırın açılmayacağına dair teminat vermiştir.¹⁵ Türkiye ile Ermenistan arasındaki sıkıntıları gidermek için İsviçre'nin arabuluculuğunda 2007 yılında diplomatik açılım başlatılmıştır. 2009 yılında haftalarca süren görüşmeler ardından bir asırlık düşmanlığı bir kenara bırakmak için protokoller imzalanmıştır. Protokol, 1993'ten itibaren kapalı olan sınırın yeniden açılmasını öngörmektedir.¹⁶ Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi için gerçekleştirilen futbol diplomasisi istenen verimi sağlayamamış ve Azerbaycan ile ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur.¹⁷ Bunun üzerine Azerbaycan, Rusya ve İsrail ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bakü yönetimi, Türkiye'ye ihraç edilen doğalgazın fiyatını yükseltmiştir.¹⁸ Bu durumun ortaya çıkmasında ise iki ülke arasındaki ilişkilerin duygusal zeminine oturtulması ve arzu edilen politikardan farklı bir politika izlenmesi etkili olmuştur.¹⁹ 2010 yılında ise cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Bakü'ye ziyareti ile ilişkiler yeniden canlandırılmıştır.²⁰

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından itibaren yaklaşık 20 yılı aşkın bir sürede iki ülke arasındaki ilişkilerin duygu ve ideoloji yoğunluklu olduğu söylenebilir. Ancak günümüzde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ideolojik boyuttan sıyrılmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler ciddi projelerle güçlendirilerek kurumsallaşmaya başlamış ve stratejik ortaklık temelinde geliştirilmiş-

¹⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁵ Ömer Göksel İşyar, *a.g.e.*, s. 102-103.

¹⁶ CBC, “Turkey Armenia Agree to Forge Ties”, 11.10.2009, (Çevrimiçi) <https://www.cbc.ca/news/world/turkey-armenia-agree-to-forge-ties-1.805150>, 26.10.2021.

¹⁷ Mehmet Fatih Öztarsu, “Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü”, Ed. Nezir Akyeşilmen, *Barış Konuşmak*, ODTÜ Yayıncılık, 239-260, 2012, s. 256.

¹⁸ El-Shagel, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁹ Ekşi, *a.g.e.*, s. 99.

²⁰ El-Shagel, *a.g.e.*, s. 5.

tir.²¹ 2019 yılı verilerine göre Türkiye, Azerbaycan'ın en büyük ikinci ticaret ortağıdır. 2019 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 4,5 milyar dolar olmuştur. İki ülke arasındaki ticaret hacminin 15 milyar dolara çıkması için hedef konmuştur.²² Dolayısıyla Türkiye'nin yakın bir zamanda Azerbaycan'ın en büyük ticaret ortağı haline geleceği söylenebilir. Rusya'dan ithal edilen doğalgazın payı düşerken, Azerbaycan'dan ithal edilen doğalgazın payı sürekli artmaktadır. 2020 yılının ilk dört ayında Azerbaycan gazının ithalattaki payı ilk kez Rusya'yı geçmiştir. SOCAR başta olmak üzere Azerbaycan şirketlerinin Türkiye'ye yatırımları her geçen gün artmaktadır.²³

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini özetlemek gerekirse, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunluk kazanmaya başladığı görülmektedir. Azerbaycan ve Türkiye arasında etnik, dini ve kültürel bağlardan dolayı dostane ilişkiler kurulmuştur. Bu bağlar haricinde iki ülke jeopolitik olarak birbirleri için büyük önem arz etmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerde zaman zaman kırılmalar yaşansa da özellikle son on yılda stratejik ortaklık temelinde gelişmeye başladığı söylenebilir. Çalışmanın ileriki kısımlarında değinileceği üzere İkinci Karabağ Savaşı ise ilişkilerde önemli bir kavşak olmuş ve Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin stratejik ortaklık seviyesine çıktığını göstermiştir.

3. Karabağ Sorunu ve Birinci Karabağ Savaşı

Karabağ, Azerbaycan'da bulunan Aras ve Kür ırmakları ile Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Gökçe Gölü arasında kalan dağlık bir bölgedir. Azerbaycan açısından diğer bölgelerle birlikte, İran ve Ermenistan'ı kontrol edebilecek bir konumda olması sebebiyle jeopolitik açıdan önem arz etmektedir.²⁴ Karabağ, tarihsel sürecin her döneminde coğrafi olarak önem arz eden bir yer olmuştur. Maddi ve manevi özellik taşıyan tarihsel dokusu ile beraber doğal kaynaklarından dolayı sadece Azerbaycan açısından değil, Kafkasya için de önem arz etmektedir. Kafkasya'da bulunan diğer güçler Azerbaycan'ın sahibi olduğu Karabağ Bölgesi'ni ele geçirmek için devamlı mücadele içerisinde olmuştur. Bu nedenle Karabağ Bölgesi'nin konumsal ve stratejik değeri her dönem bölge de bulunan devletler ile Azerbaycan açısından sorunlar ortaya çıkarmıştır.

Türk bölgesi olarak kabul edilen Karabağ'ın tarihine bakıldığında, Türk ve Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir bölge olduğu bilinmektedir. Karabağ'ın bu açıdan Türk niteliği Ruslar tarafından dahi kabul edilmiştir. Bu minvalde Sovyetler Birliği döneminde 1 Aralık 1920'de ve 1921'de Karabağ'a Azerbaycan'ın sahip olduğu resmen teyit edilmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Sa-

²¹ Aslanlı, *a.g.e.*, s. 177.

²² T.C. Cumhurbaşkanlığı, "Azerbaycan İle Ticaret Hacmimizi 2023 Yılında 15 Milyar Dolara Çıkarcacağız", 25.02.2020, (Çevrimiçi) <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/116798/-azerbaycan-ile-ticaret-hacmimizi-2023-yilinda-15-milyar-dolara-cikaracagiz->, 3.11.2021.

²³ Burak Çalışkan, "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Türkiye'ye Yansımaları", İNSAMER, 20 Temmuz 2020, (Çevrimiçi) https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-turkiye-ye-yansimalari_3110.html, 24.10.2021.

²⁴ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, ASAM Yayınları, Cilt: 1, Sayı: 7, 393- 430, 2001, s. 393-394.

vaşının bitmesine müteakip belirli bir süre bölgeyi kontrol altında tutan İngiltere’de, 28 Ocak 1919 tarihli bir tebliğ ile bu bölgeyi Azerbaycan’ın parçası olarak kabul etmiştir.²⁵

Karabağ bölgesinde sorunların başlangıcı çok eskilere dayanmaktadır. 1917 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali sonrasında “*Milletlerin Haklar Bildirisi*” ile milletlerin geleceklerini kendilerinin tayin etmesi ilkesi benimsenmiştir. Bunun sonucunda bölgede silahlanan Ermeniler, Azerbaycan’a ait bölgelere saldırılar başlatmışlardır. Ermeniler, 1918 yılında yaklaşık 30 bin Azerbaycan Türkünü katletmişlerdir.²⁶ Bu kanlı olayın sürdüğü dönemde Ermeniler, Tiflis ve Karabağ bölgelerinde bulunan Rus askerî garnizonlarından destek görmüşlerdir. Bu süreçte en çok zarar gören Şuşa bölgesi olmuştur. Nüfusunun neredeyse tamamı Azerbaycan Türklerinden oluşan bu şehirde binlerce insan katledilmiştir.

1980’lerin sonlarına doğru SSCB’nin dağılma sürecine girmesi sonrasında Ermenistan’ın Karabağ bölgesi üzerinde hak iddia etmesi ve bölgedeki Ermenilerin gösterileri ile sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1991 yılı içerisinde Azerbaycan ve Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanması sonrasında Karabağ bölgesinde bulunan Ermenilerin bağımsızlık çabaları, bölgede konumlanmış olan Rusların da içerisinde bulunduğu sıcak çatışmalara dönüşmüştür.

Ermenistan’ın Karabağ bölgesinde yarattığı sorunların altında yatan ana sebep “*denizden denize büyük Ermenistan*” idealini gerçekleştirme arzusudur.²⁷ Bu minvalde Karabağ sorunu işgal boyutunda ilk olarak 1988 yılında patlak vermiştir. Karabağ bölgesinde Azerbaycan Türklerine karşı Ermeni saldırıları başlamıştır.

1989’da Karabağ’da Azerbaycan Türklerine yönelik Ermeni saldırıları yoğunlaşarak zirveye ulaşmıştır. Bu saldırılar Karabağ bölgesinin dışına da çıkmıştır. Kısa sürede ortaya çıkan saldırılar ise Azerbaycan ve Moskova tarafından durdurulamamıştır. Bu süreçte Moskova meydana gelen olaylarda Ermenilerin yanında olduklarını gösterir politikalar izlemiştir. Bu durumu protesto eden Azerbaycan’a karşı, Moskova askerî birliklerini Bakü’ye sevk etmiştir. Bu olay Azerbaycan tarihine 15 Ocak 1990’da, Kara Pazartesi olarak geçmiştir.²⁸

Azerbaycan 26 Kasım 1991’de bağımsızlığını kazanması sonrasında, Dağlık Karabağ’ın özerklik statüsünü kaldırıp bu bölgeyi merkezi yönetime bağlayarak kendi kontrolü altına almıştır. Çok kısa bir süre sonra Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeniler, 10 Aralık 1991’de bağımsızlık kararı almıştır. 1992 yılında Rusya Federasyonu birliklerinin Dağlık Karabağ’dan çekilmesi ile anlaşmazlık savaşa dönüşmüştür. Azerbaycan’da, Elçibey’in iktidara gelmesinin ardından Moskova tarafından desteklenen Ermeniler, 1993-1994 döneminde Dağlık Karabağ ve Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a bağlayan Azerbaycan topraklarını işgal etmişlerdir. Dağlık Karabağ’da beş (Hankenti, Şuşa,

²⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınevi, İstanbul 1987, s. 623- 624.

²⁶ Nazile Abbash, *Yüzyılın Soykırımı Hocalı*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2011, s. 16.

²⁷ Bilal Niyazi Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınları, Ankara 2009, s. 24.

²⁸ Nurullah Aydın, “Türkiye’nin Dağlık Karabağ Politikası”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 153-169, 2013, s. 154-155.

Ağdere, Hocalı, Hocavent) ve çevresindeki yedi rayon (Laçın, Kelbecer, Kubatlı, Cebraill, Zengilan, Fuzuli, Ağdam yerleşim bölgeleri) olmak üzere toplam on iki Azerbaycan rayonu Ermenistan işgali altında kalmıştır.²⁹ Bütün bu çatışmalar sırasında özellikle 25-26 Şubat 1992 tarihinde bölgedeki Hocalı kasabasında 600'ün üstünde Azerbaycan Türkününün katledilmesi ve Hankendi'deki 366. Rus alayının da katliama katılması ancak soykırım kavramı ile ifade edilebilir.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde 1988 yılının Şubat ayı içerisinde Ermeniler, bazı Azerbaycan Türklerine ait yerleşim noktalarına saldırılar düzenleyerek evlerini ateşe vermişlerdir. 16 Haziran 1988 tarihinde Ermenistan kendi parlamentosunda, Karabağ bölgesinin Ermenistan'a katılması hususunda bir karar almıştır. Bu süreç içerisinde Ermenistan'da bulunan Azerbaycan Türkleri sınır dışı edilmeye başlamıştır. 12 Ocak 1990 tarihinde, Guşçu köyünde oturan Azerbaycan Türkleri katledilmiştir. Ermeniler, Sovyet askerlerinin destekleri ile 24 Mart 1990 tarihinde Bağanis-Ayırım köyüne de saldırarak, ikisi kadın ve biri iki aylık çocuk olmak üzere yedi köylüyü işkence yaparak öldürmüş ve naaşlarını yakmışlardır. Bağanis-Ayırım köyünde bulunan on bir ev de ateşe verilmiştir. 18-20 Ağustos tarihleri arasında da Ermeniler ve Sovyet birlikleri Gubadlı ve Laçın köylerine saldırı başlatmıştır. 10 Ağustos 1990 tarihinde de Tiflis-Bakü hattında seyir halinde bulunan yolcu otobüsü, Yevlak ili sınırları içinde patlatılmıştır. Meydana gelen patlamada on yedi kişi hayatını kaybetmiş ve on beş kişinin de yaralandığı bildirilmiştir.³⁰ 1988-1994 arasında meydana gelen Birinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ın Azerbaycan saldırıları sonrasında toplam 32 binden fazla sivil Azerbaycan Türkü ve 16 bin civarında ise Azerbaycan askeri öldürülmüştür.

Ermeni saldırılarında Rus birliklerinin aktif katılımı sonrasında Azerbaycan yönetiminde bulunan Elçibey, uluslararası kamuoyunu tekrar harekete geçirmek için Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi kurumlar özelinde girişimlerde bulunmuştur. BM Güvenlik Konseyi, Karabağ'da meydana gelen olaylar özelinde 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar almıştır. Bu kararlar çerçevesinde Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu ifade edilmiş ve Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları hemen terk etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Bu çerçevede sorunu çözmek için oluşturulan Minsk Grubu'na her iki taraftan da temsilciler katılmış ancak geçen süre zarfında herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir.³¹

Çatışmalar sonrasında barış anlaşması imzalanması amacıyla AGİT bünyesinde Türkiye'nin de dâhil olduğu 12 üyeli Minsk Grubu kurulmuş ve 1997 yılı itibarıyla daha aktif görev almaya başlamıştır. Taraflar arasında diyalog kurulması için bir platform oluşturma amacıyla ortaya çıkan Minsk Grubu sorunun çözüme kavuşturulmasında uygulanabilir bir teklif geliştirmeyi başaramamıştır. Bu süreçte taraflar taviz vermeye yanaşmamakla birlikte, Ka-

²⁹ Ahmet Sapmaz, Gökhan Sarı, "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 15, 0-31, 2012, s. 4.

³⁰ Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s. 135-136.

³¹ Alâeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 134.

rabağ'ın statüsünü belirleyecek kurallar açısından arabulucuların herhangi bir anlaşmaya ulaşamamış olmaları da sorunun çözümünü sağlayamamıştır.

1994'te ateşkes ile başlayan ve AGİT Minsk Grubu'nun on yılı aşkın süren sorunun çözümü için yaptığı müzakereler neticesinde, 29 Kasım 2007'de her iki aktörün de başlangıçta kabul edilebilir şekilde yaklaştığı bir plan sunulmuştur. Madrid Prensipleri olarak bilinen bu plan doğrultusunda Karabağ etrafındaki rayonların Azerbaycan'a devredilmesi, Karabağ'a ara statü getirilip nihai vaziyete doğru müzakereler için harekete geçilmesi, Karabağ ile Ermenistan arasındaki koridorun açılması, zorunlu göçe maruz kalan kişilerin topraklarına dönmesi ve AGİT'in kontrolünde bölgeye barış gücünün konuşlandırılması öngörülmüştür. Madrid Prensipleri iki taraf içinde memnuniyet yaratacak bir çözüm planını belirtse de, taraflar çözüm konusunda uzlaştırılmadığı için net bir ilerleme kaydedilememiştir. Aynı zamanda 2010'dan itibaren Minsk barış yolundaki çözüm sürecinin daha çok Rusya'nın kontrolünde yürütülmesi de sorun yaratmıştır. Bu durum da Rusya'nın sorunun çözümü engellendiği, bölgesel istikrarsızlığın kendi politik istikrarını güçlendirdiği çıkarımlarından kaynaklanmaktadır.³²

Birinci Karabağ Savaşı'ndan 28 yıl geçmesi sonrasında bu sorun 27 Eylül 2020 tarihinde her iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerini ateşkes sürecini bozmakla itham etmesi ile tekrar ortaya çıkmıştır. Yeniden ortaya çıkan çatışmalar ve savaş 10 Kasım 2020 tarihi itibari ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı N. V. Paşinyan ve Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin arasında imzalanan anlaşmayla sonlandırılmıştır. Anlaşma çerçevesinde, 10 Kasım 2020 tarih saat 00.00 itibariyle, çatışmaların son bularak, tarafların da elinde tuttıkları mevzilerde kalması hedeflenmiştir. Bu sürecin ve Azerbaycan'ın bölgedeki hâkimiyeti açısından yeni bir dönem başlatabileceği değerlendirilmektedir.³³

4. İkinci Karabağ Savaşı ve Sonuçları

Etnik temelli savaşlara sahne olan Güney Kafkasya'da yer alan Dağlık Karabağ, 1990'lı yıllarda Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve savaş 1994 yılındaki ateşkes anlaşması ile sonuçlanmıştır. Ermenistan neredeyse kendi topraklarının yarısına tekabül edecek Azerbaycan topraklarını işgal etmiş ve işgal altındaki bu topraklar Ermenistan'ın toprakları gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Barışı tesis etmek amacıyla oluşturulan Minsk Grubu ve BM Güvenlik Konseyi'nin işlevsizliği sorunun barışçıl yollarla çözülemeyeceğini ortaya koymuştur.³⁴ Minsk Grubu üyesi ülkelerin ve uluslararası toplumun Birinci Karabağ Savaşı'nın üzerinden yıllar geçmiş olmasına karşın soruna çözüm üretmemeleleri üzerine Azerbaycan, Türkiye'nin de desteğiyle askerî kapasitesini geliştirme

³² Aybars Görgülü, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Dağlık Karabağ Sorunu", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 1-6, 2014, s. 3.

³³ Gafar Shamilov - Canan Öykü Dönmez Kara, "Birinci Dağlık Karabağ Savaşı Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları: Bakü Binegedi İlçesi Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı Özel Sayısı, 107-136, 2021, s. 113.

³⁴ Nazrin Alizada, "Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi", ANKASAM, 30.12.2020, (Çevrimiçi) <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/>, 2.11.2021.

yoluna gitmiştir. Azerbaycan 2010 yılında kabul ettiği askerî doktrin çerçevesinde Ermenistan işgali altındaki Dağlık Karabağ'daki yedi rayonun kurtarılması için her türlü diplomatik, siyasi ve askerî seçenekleri uygulayacağını duyurmuştur. Bu doğrultuda askerî harcamalarını artırmıştır.³⁵ Birinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Ermenistan, Karabağ üzerindeki işgalini devam ettirmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında sık sık ufak çaplı çatışmalar yaşanmaya devam etmiştir. 2016 yılında ise "Dört Gün Savaşı" olarak adlandırılan çatışmada Azerbaycan, stratejik önem taşıyan üç tepeyi Ermenistan'dan geri alarak askerî seçeneklerle topraklarını işgalden kurtarabileceğini göstermiştir.³⁶

Ermenistan'da 2018 yılında Kadife Devrim ile gelen, Rusya karşıtı söylemleri ile öne çıkan ve ABD'nin adamı olarak nitelendirilen Nikol Paşinyan'ın başbakan olmasıyla bölgede bir değişim yaşanabileceği öne sürülmüştür. Ancak iktidara gelmesinden sonra ciddi bir değişim yaşanmamış ve Rusya'nın Ermenistan üzerindeki hakimiyeti devam etmiştir. Diaspora ile sorunlar yaşayan Paşinyan, toplumsal desteğinin azaldığını düşündüğü için milliyetçi söylemlere sarılmaya başlamıştır.³⁷ Azerbaycan'a yönelik daha saldırgan bir politika benimsemiş ve Azerbaycan'a yönelik provokatif eylemler artmıştır. 2019 yılında Paşinyan bir konuşmasında, "Dağlık Karabağ Ermenistan'dır (nokta)" ifadesini kullanmıştır. Bunun üzerine Aliyev ise "Dağlık Karabağ Azerbaycan'dır (ünlem)" sözleri ile karşılık vermiştir. Ermenistan'ın provokatif eylemleri iki ülke arasındaki tansiyonun yükselmesine neden olmuştur.

Ermenistan işgal ettiği toprakları genişletmek için 27 Eylül 2020'de Karabağ'a yeni bir saldırı başlatmıştır. Ermenistan'ın başlattığı bu saldırıya Azerbaycan ordusu karşılık vermiş ve iki ülke arasında 44 gün sürecek İkinci Karabağ Savaşı yaşanmıştır.³⁸ Azerbaycan'ın 30 yıldır dondurulmuş sorunun çözümü için askerî seçeneklere başvurmasının birçok haklı gerekçeleri mevcuttur. Öncelikli olarak Ermenistan'ın irredentist politikaları ve başlattığı saldırılar Azerbaycan'ın savaşa girmesi için legal bir zemin oluşturmuştur. Sorunun çözümü için oluşturulan Minsk Grubu'nun işlevsizliği, alınan kararların bir türlü uygulamaya geçmemesi sorunun diplomatik yollarla çözülemeyeceğini ortaya koymuştur. Bu haklı gerekçelerin yanında 1992-1994 yılları arasında yaşanan Birinci Karabağ Savaşı'na göre Azerbaycan ordusu çok daha donanımlı bir yapıdadır. Türkiye'nin sadece manevi açıdan değil, vermiş olduğu teknik ve askerî destek Bakü yönetimine hem sahada hem de psikolojik olarak büyük avantaj sağlamıştır. Tüm bu faktörler Azerbaycan'ın savaşa girmesinde etkili olmuştur.

27 Eylül - 10 Kasım 2020 tarihleri arasında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı, yaklaşık 30 yıldır diplomasi ile çözülememiş bir sorundur. Savaş, Azerbaycan ordusunun üstün başarısı ile neticelenmiştir.³⁹ Birinci Karabağ Sa-

³⁵ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları", Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline, *ULISA*12, Sayı: 8, 14-19, s. 17.

³⁶ Alizade, *a.g.e.*

³⁷ Çalışkan, *a.g.e.*

³⁸ Hasanoğlu vd., *a.g.e.*, s. 526.

³⁹ Hülya Kınık, "Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan", *Karadeniz 2020 Gelişmeleri İşışğında Bölgesel Değerlendirmeler*, Ed. Özgür Tüfekçi, KTÜ-SAM Kitapları, 51-77, Trabzon 2020, s. 52.

vaşı'ndan sonra Azerbaycan ordusu ilk defa sahada kazanımlar elde etmiştir. İşgal altındaki toprakların önemli bir kısmını geri almıştır. Cebrail, Füzuli, Kubadlı ve Zengilan gibi stratejik iller ile buralara bağlı birçok köy işgal altından kurtarılmıştır. Ermenistan ile Karabağ arasında yer alan ana ikmal yollarının bulunduğu oldukça stratejik bir alan olan ve Karabağ'ın kalbi olarak nitelendirilen Şuşa ilinin Ermenistan'ın işgalinden kurtarılması Erivan'ı mağlubiyeti kabul etmeye zorlamıştır.⁴⁰

10 Kasım'da Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında savaşı sona erdiren mutabakat imzalanmış ve çatışmalar durdurulmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin tarafından imzalanan mutabakatın maddeleri ise şu şekildedir;⁴¹

- *Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde tam bir ateşkes ve askerî operasyonlar 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00'dan itibaren ilan olunur. Azerbaycan Cumhuriyeti ve bundan sonra taraflar olarak adlandırılan Ermenistan Cumhuriyeti mevkilerine çekilirler.*
- *Ağdam bölgesi ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kazah bölgesinde işgal ettiği araziler 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilecektir.*
- *Dağlık Karabağ'daki ateşkes hattı boyunca ve Laçın koridoru boyunca Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü Birliği 1960 silahlı asker, 90 zırhlı personel taşıyıcısı, 380 adet askerî otomobil ve özel teknik araç yerleştirilecektir.*
- *Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü Birliği, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin geri çekilmesine paralel olarak yerleştirilecektir. Rusya Federasyonu Barış Gücü Birliği'nin kalma süresi, taraflardan hiçbiri bu sürenin bitmesine 6 ay kala itiraz etmediği takdirde, gelen 5 yıllık dönem için otomatik uzatılır.*
- *Çatışma tarafları tarafından anlaşmanın hayata geçirilmesinin güçlendirilmesi için ateşkesi izlemek üzere bir Barış İzleme Merkezi kurulacaktır.*
- *Ermenistan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile alakasını temin edecek Laçın koridorunu (5 km. eninde) tutarak Kelbecer bölgesini 15 Kasım 2020'ye kadar, Laçın bölgesini ise 1 Aralık 2020'ye kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Şuşa şehrine dokunulmayacaktır.*
- *Tarafların anlaşması temelinde, gelen üç yılda bu rotayı korumak için Rusya Barış Gücü Birliği'nin yeniden yerleştirilmesi ile Hankendi ve Ermenistan arasında iletişim temin eden Laçın koridoru boyunca yeni bir ulaşım inşası (köprü) planı kararlaştırılacaktır. Azerbaycan Cumhuriyeti yol güvenliğine garanti verir. Laçın koridoru boyunca her iki istikamette vatandaşlar, ulaşım vasıtaları ve mallar garanti altındadır.*
- *Zoraki göçmenler ve sığınmacılar, Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere döneceklerdir.*

⁴⁰ Mehmet Çağatay Güler, "Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem", *SETA*, Sayı: 301, 2020, s. 1.

⁴¹ Stratejik Düşünce Enstitüsü, "Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni", 11.11.2020, (Çevrimiçi) <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni-habe-ri-20029>, 1.11.2021.

- Askerî esirlerin ve diğer mahkûmların ve ölenlerin cesetlerinin değişik tokuşu hayata geçirilir.
- Bölgede tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları açılacak, Ermenistan Cumhuriyeti, vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantıları/kanalları sağlayacaktır. Ulaşım kanalları üzerindeki kontrol, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Servisi organları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım hattının inşası sağlanacaktır.

İmzalanan mutabakat, Azerbaycan ve Rusya açısından başarılı kabul edilirken Ermenistan için başarısızlık olarak kabul edilmiştir. Altı hafta süren savaştan mağlubiyetle ayrılan Ermenistan'ın Başbakanı Nikol Paşinyan ülkesinde şiddetli protestolarla karşılaşmıştır.⁴² Mutabakat gereği Ermenistan Kelbecer, Laçin ve Ağdam bölgelerini boşaltmıştır.⁴³ Dağlık Karabağ çevresindeki yedi rayonun Azerbaycan'a bırakılması, Azerbaycan'ın stratejik açıdan önemli olan Suşa'da kalması, Dağlık Karabağ'a özerklik ya da kendi kaderini tayin hakkından hiç bahsedilmemesi Azerbaycan açısından oldukça önemli kazanımlardır. Azerbaycan Nahçıvan koridoru ile toprak bütünlüğünü sağlamıştır. Azerbaycan ile Nahçıvan arasında açılacak koridor yalnızca Azerbaycan için değil Türkiye için de büyük bir kazanım olmuştur. Böylelikle Türkiye ve Azerbaycan'ın karayoluyla birbirine bağlanması mümkün hale gelmiştir.⁴⁴

Azerbaycan Dağlık Karabağ'da ilerlediği alanlarda kontrol sağlasa da, Rusya askerî birliklerini konuşlandırarak stratejik açıdan önemli yüksek koridorlarda kontrolü ele geçirmiştir.⁴⁵ Rusya, Nahçıvan koridorunda sadece güvenliği değil ulaşımın kontrolünü de üstlenerek denetimi elinde tutmuştur. Laçin koridorunun nereden geçeceği belli iken, Nahçıvan koridoru açıkça belirtilmemiştir.⁴⁶ Ateşkes anlaşmasının sonucu olarak bölgeye Rus askerlerinin girmesi ile sorun tam olarak çözülmemiştir. Sorunun çözümünün daha da karmaşık bir hâl aldığı söylenebilir.⁴⁷ Rusya, savaşa dâhil olmadan kendi barış birliklerini bölgeye gönderme şansı bulmuştur. Ayrıca Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığının da arttığı ifade edilebilir.

⁴² Şevval Beste Gökçeklik, "Dağlık Karabağ Savaşının Ermenistan ve Diasporadaki Yansımaları", AVİM, 25.11.2020, (Çevrimiçi) <https://avim.org.tr/tr/Yorum/2020-DAGLIK-KARABAG-SAVASININ-ERMENISTAN-VE-DIASPORADAKI-YANSIMALARI>, 29.10.2021.

⁴³ Bilgin, *a.g.e.*, 2020, s. 7.

⁴⁴ Pınar Sayan, "Dağlık Karabağ'da Yeni Durum: Kapsayıcı Bir Politika İnşa Edebilmek", *İSTANPOL Politika Notu*, 24.11.2020, (Çevrimiçi) <https://www.istanpol.org/post/da%C4%9F%C4%B1k-karaba%C4%9F-da-yeni-durum-kapsay%C4%B1c%C4%B1-bir-bar%C4%B1C5%9F-i-n%C5%9Fa-etmek>, 25.10.2021.

⁴⁵ Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Ateşkes Anlaşması Sonrası Türkiye'nin Rolü Ne Olacak, Arka Planda Neler Yaşandı?", BBC, 10.11.2020, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432>, (28.10.2021).

⁴⁶ Salih Yılmaz, "Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşmasının Değerlendirilmesi", *Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline*, *ULİSA12*, Sayı: 8, 34-39, 10.11.2020, s. 37.

⁴⁷ Kenan Aslanlı, "Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bağlamında Karabağ'ın İşgali Sorunu", *Azerbaycan ve Dağlık Karabağ*, 2020, s. 19.

Azerbaycan sahada elde ettiği başarıyı diplomatik alana da taşımayı başarmıştır. Bişkek Protokolü ile oluşan statüko değişmiş, işgal altındaki toprakların % 80'i özgürleştirilmiştir. Ermenistan Dağlık Karabağ'ı çevreleyen tüm rayonları kaybetmiştir. Dolayısıyla Karabağ zaferi Azerbaycan için birçok noktada oldukça önemli bir başarıdır.⁴⁸ Azerbaycan savaşı yalnızca sahada askerî olarak kazanmamıştır. Azerbaycan kendi tezini tüm dünyaya duyurmayı başarmıştır. Sahada mutlak üstünlüğünü elinde tutmasına rağmen ateşkes isteğine ve sorunun diplomatik kanallarla çözülmesi talebine olumlu karşılık vermesi barış yanlısı bir ülke olduğu imajının artmasına yol açmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı bölgedeki dengelerin değişmeye başladığını ortaya çıkarmıştır. Savaştan sonra bölgedeki güç dengesine bakıldığında; Rusya ve Türkiye lehine, ABD ve AB aleyhine bir değişiklik yaşanmaya başladığı görülmektedir. Türkiye, ateşkes anlaşmasını imzalamasa da perde arkasında önemli bir aktör olmuştur. Savaşı sona erdiren mutabakat, Rusya'nın bölgede önemli bir aktör olarak kalmaya devam edeceğini, Türkiye'nin ise yeni bir aktör olarak bölgeye girdiğini göstermiştir. Rusya'nın tutumu AGİT'i marjinalleştirerek ABD ve diğer Batılı ülkelerin bölgedeki etkinliklerinin azalmasına neden olmuştur. Rusya gönderdiği barış birlikleriyle Güney Kafkasya'daki en önemli aktör olmaya devam edeceğini göstermiştir.⁴⁹

5. İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan-Türkiye İlişkilerine Etkileri

Türkiye, Karabağ sorununda daima Azerbaycan'ın haklı davasından yana tavır sergilemiştir. Ekonomik, diplomatik, teknik ve askerî destek vererek Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması için büyük çaba göstermiş ve göstermeye devam etmektedir. 1992-1994 yılları arasındaki Birinci Karabağ Savaşını izleyen 26 yıllık süre içerisinde Azerbaycan, ilk defa sahada büyük kazanım elde etmiş ve savaştan zaferle ayrılmıştır. Türkiye, 44 gün süren savaşta politik, diplomatik ve askerî olanakları ile Azerbaycan'ı en üst düzeyde desteklemiştir.

Savaş boyunca üst düzey yetkililer tarafından Ermenistan'ın gerçekleştirdiği saldırılar kınanmış, Azerbaycan'a destek açıklamalarında bulunulmuştur. Türkiye, üyesi olduğu tüm uluslararası platformlarda Azerbaycan'ın haklı davasını savunmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki dört parti (AK Parti, CHP, MHP ve İYİ Parti) tarafından Ermenistan'ın Tovuz bölgesine saldırısı sonrasında bu saldırıyı kınayan ortak bildiri yayınlanmış ve Ermenistan'ın bölgedeki barış ve huzurun önündeki en büyük engel olduğu vurgulanmıştır. Üst düzey yetkililer tarafından Azerbaycan'a resmî ziyaret gerçekleştirilmiştir. Meclis Başkanı Mustafa Şentop Azerbaycan Meclisi'nde konuşma yapmıştır.⁵⁰

Azerbaycan ve Türkiye arasında askerî işbirliğinin hukuki zeminini 2010 yılında imzalanan "*Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması*" oluşturmaktadır. Bu anlaş-

⁴⁸ Güler, a.g.e., s. 3.

⁴⁹ Stefan Meister, "Dağlık Karabağ'da Savaş ve Ateşkes-Güney Kafkasya ve AB İçin On Olası Sonuç", Heinrich Böll Stiftung, 18.11.2020, <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabag-da-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>, (26.10.2021).

⁵⁰ Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, *Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi*, Ankara 2021, s. 53-56.

manın en önemli özelliği, üçüncü tarafların saldırısı durumunda saldırıya uğrayan tarafın desteklenmesini öngörmesidir. Bu anlaşmadan sonra iki ülke arasında birçok ortak tatbikat düzenlenmiştir.⁵¹ Ortak tatbikatlarla Azerbaycan ordusunun manevra kabiliyetini geliştiren Türkiye, verdiği teknik destekle Azerbaycan'a askerî olarak büyük avantaj sağlamıştır.⁵² Savunma sanayisinde büyük atımlımlar gerçekleştiren Türkiye ile gerçekleştirdiği askerî işbirliği Azerbaycan'a çok önemli kazanımlar sağlamıştır. Savaşta Türk yapımı İHA/SİHA'ların kullanılması Azerbaycan'ın saha üstünlüğünde büyük avantaj sağlamış, 120 km. menzile sahip TRG-300 Kaplan Füzesi gibi stratejik silahlar Azerbaycan'ın savaşı kazanmasında oldukça etkili olmuştur.⁵³ Türk savunma sanayisinin ürünü olan İHA/SİHA'ların kullanımı Azerbaycan'a sadece askerî olarak değil psikolojik olarak ta üstünlük sağlamıştır. Ermenistan'ın moralinin bozulmasını sağlayarak Ermeni askerlerinin dirençlerinin kırılmasında oldukça etkili olmuştur. Savaşta etkili şekilde kullanılan Türk SİHA'ları, uluslararası basında da büyük dikkat çekmiştir. 17 Kasım 2020'de Türk askerlerinin Azerbaycan'a gönderilmesini içeren tezkere TBMM'de kabul edilmiştir.⁵⁴

Savaş boyunca Türkiye tarafından verilen siyasi, diplomatik ve askerî desteğin yanı sıra Türk halkı tarafından Azerbaycan'a büyük bir toplumsal destek verilmiştir. Ev ve iş yerlerine Azerbaycan bayrağı asan Türk halkı, Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olduğunu göstermiştir. Ermenistan'ın saldırılarını kınamak için mitingler düzenlenmiş ve Azerbaycan'a insani yardım gönderilmiştir. Verilen koşulsuz destek, uluslararası arenada Türkiye'nin Azerbaycan'ın gerçek müttefiki olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Türkiye Azerbaycan'a verdiği açık destek ile Güney Kafkasya'da barışın inşa edilmesinde önemli bir aktör olduğunu ortaya koymuştur. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin tutumu "*Rusya müsaade etmediği sürece Karabağ sorunu çözülemez*" algısının yıkılmasına neden olmuştur.⁵⁵

İkinci Karabağ Savaşı iki ülke arasında sağlam temellere dayanan ilişkileri farklı bir boyuta taşımıştır. Dolayısıyla İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir kavşak ve bir dönüm noktasıdır. Azerbaycan ve Türkiye'nin destansı işbirliği ile kazanılan Karabağ zaferi birçok açıdan önem arz etmektedir. Öncelikli olarak bu zafer Türk ve İslam dünyası başta olmak üzere toprakları hukuksuz şekilde işgal altında olan devletlere bu durumun ilelebet sürmeyeceği mesajını vermiştir. Bu zafer Türk Dünyası açısından daha kapsamlı işbirliklerinin önünün açılmasına katkı sağlayacaktır. Şüphesiz bu zafer iki ülke arasındaki ekonomik, siyasi ve askerî entegrasyon sürecini daha da hızlandıracaktır. Ermenistan işgali altındaki toprakların kurtarılması, bu bölgelerin Azerbaycan ekonomisine entegre edilmesine yol açacak ve yeni yatırım alanları ortaya çıkacaktır. Şüphesiz yeni yatırım alanlarından en çok yararlanacak kesimler arasında da Türk iş adamları gelmektedir.

⁵¹ A.e., s. 58.

⁵² Meister, *a.g.e.*.

⁵³ Bilgin, *a.g.e.*, s. 17.

⁵⁴ Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁵⁵ Alizada, *a.g.e.*.

Kasım 2020’de Ermenistan’ın yenilgisi ile başlayan yeni dönemin kazanları Azerbaycan ve Türkiye’dir. İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye’nin Güney Kafkasya’daki konumu güçlendirmiş ve Türkiye’nin Güney Kafkasya’da belirleyici aktörlerden biri olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. İkinci Karabağ Savaşı tüm bölgesel ve küresel aktörlere Güney Kafkasya’da Türkiye’nin dışarıda tutulduğu bir çözümün mümkün olmayacağını göstermiştir. Türkiye ile Azerbaycan ittifakının bölgenin kaderinin belirlenmesinde kilit bir rol oynadığı ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin bölgede etkin bir aktör olarak varlığını kanıtlaması kuşkusuz Azerbaycan için büyük önem taşımaktadır. Kasım 2020’de savaşı sona erdiren bildirinin maddelerinin hayata geçirilmesi için de Türkiye’nin varlığı oldukça önemlidir. Ayrıca Türkiye’nin Kafkasya jeopolitiğinde etkin bir aktör olması Rusya’nın bölgedeki tekelinin kırılması açısından son derece önemlidir. Gürcistan ve Ukrayna gibi ülkeler de Türkiye’yi Karadeniz’de Rusya’yı dengeleyebilecek bir müttefik olarak algılamaya başlamıştır.

6. Sonuç

Haydar Aliyev’in “*Bir Millet İki Devlet*” söylemi ile tasvir edilen Azerbaycan ve Türkiye arasında derin etnik, kültürel ve tarihsel bağlar mevcuttur. Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Azerbaycan ve Türkiye arasında derin etnik, kültürel, dini ve tarihsel bağların dışında iki ülke jeopolitik açıdan birbirleri için büyük önem arz etmektedir. Coğrafi olarak yakınlığının yanı sıra Azerbaycan, Türkiye’nin Türkistan’a açılan kapısı, Türkiye ise Azerbaycan’ın Batı’ya açılan kapısı durumundadır. 1990’lı yılların başında Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesiyle başlayan Dağlık Karabağ sorununda Türkiye, Ermenistan’ı işgalci devlet olarak tanımlayan ve sınırlarını kapatan tek ülke olmuştur. Türkiye, Ermenistan ile olan sınırını kapatsa da o dönemin şartları da göz önünde bulundurularak Azerbaycan’a sahada aktif olarak destek verememiştir. 2000’li yıllardan sonra faaliyete başlayan BTC, BTE, TANAP ve BTK gibi projeler ile iki ülke arasındaki ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Bu projeler sayesinde Azerbaycan kaynaklarının güvenli şekilde uluslararası piyasaya çıkışını sağlarken, Türkiye ise enerji ihtiyacını karşılamıştır. Azerbaycan gerçekleşen projeler ile rezervlerini uluslararası piyasaya ihraç ederek büyük kazanımlar elde ederek kalkınmayı başarmış ve ekonomik olarak kalkınmasına paralel olarak uluslararası arenada konumunu güçlendirmeyi başarmıştır. Türkiye ise Rus gazına olan bağımlılığını azaltmıştır. Türkiye’nin Ermenistan ile başlattığı normalleşme açılımı ise Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin zarar görmesine neden olmuştur. Ancak 2010 yılından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

27 Eylül 2020’de Ermenistan’ın saldırısı sonucu başlayan İkinci Karabağ Savaşı 44 gün süren çatışmaların ardından Azerbaycan’ın zaferi ile sonuçlanmıştır. Azerbaycan işgal altındaki topraklarının büyük kısmını kurtarmıştır. Türkiye, savaş boyunca Azerbaycan’a siyasi, diplomatik, teknik ve askerî destek vermiş, Türkiye’nin verdiği bu somut destek Azerbaycan’ın zafer kazanmasında belirleyici olmuştur. Türk yapımı İHA/SİHA’ların savaşta etkin şekilde kullanılması Azerbaycan’a sahada büyük avantaj sağlamıştır. İkinci Karabağ

Savaş iki ülke arasındaki ilişkileri farklı bir boyuta taşımış ve ilişkilerde önemli bir kavşak olmuştur. Birinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye Azerbaycan'a sahada aktif olarak destek verememiş ve savaş sonrasında Azerbaycan toprakları Ermenistan işgali altında kalmıştır. İkinci Karabağ Savaşı'nda ise Türkiye'nin verdiği somut destek sayesinde Azerbaycan işgal altındaki topraklarının büyük çoğunluğunu kurtarmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan ve Türkiye için kullanılan "Bir Millet İki Devlet" söylemi ilk defa somut bir çıktıya dönüşmüş ve iki ülke arasındaki ilişkiler stratejik ortaklık seviyesine geçmiştir. Türkiye uluslararası arenada Azerbaycan'ın gerçek müttefiki olduğunu bir kez daha ispatlamıştır. İkinci Karabağ Savaşı'nın hem bölgesel hem de küresel çapta yansımaları olmuştur. Türkiye, Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirmiş ve bölgedeki barışın inşasında önemli bir aktör olduğunu ispatlamıştır. Türkiye'nin bölgedeki etkisini artırması savaşı sonlandıran mutabakatın maddelerinin hayata geçirilmesi için oldukça önemlidir. Bu zafer Türk ve İslam dünyası başta olmak üzere toprakları hukuksuz şekilde işgal altında olan devletlere bu durumun ilelebet sürmeyeceği mesajını vermiştir. Bu zafer Türk Dünyası açısından daha kapsamlı işbirliklerinin önünün açılmasına katkı sağlayacaktır. Türkiye'nin Kafkasya jeopolitiğinde etkin bir aktör olması Rusya'nın bölgedeki tekelinin kırılması açısından son derece önemlidir. İkinci Karabağ Savaşı gelecekte iki ülke arasında siyasi, ekonomik ve askerî entegrasyon sürecini hızlandıracaktır.

Kaynaklar

- ABBASLI, Nazile: *Yüzyılın Soykırımı Hocalı*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2011.
- ALİZADE, Nazrin: "Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi", ANKASAM, <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/>, (2.11.2021), 2020.
- ASLANLI, Araz: "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, ASAM Yayınları, 1 (7), 393-430, 2001.
- ASLANLI, Araz: "Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1(1), 175-196, 2012.
- ASLANLI, Kemal: "Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bağlamında Karabağ'ın İşgali Sorunu", *Azerbaycan ve Dağlık Karabağ*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, YTB, 13-19, 2020.
- ATTAR, Aygün: *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- AYDIN, Nurullah: "Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 153-169, 2013.
- BİLGİN, Mustafa Sıtkı: "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları", *ULİSA12*, (8), 14-19, 2020.
- "Turkey Armenia Agree to Forge Ties", CBC, 11.10.2009, <https://www.cbc.ca/news/world/turkey-armenia-agree-to-forge-ties-1.805150>, (Çevrimiçi 26.10.2021).
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, *Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi*, 1. Baskı, İstanbul 2021.
- ÇALIŞKAN, Burak: "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Türkiye'ye Yansımaları", İNSAMER, 20 Temmuz 2020, https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-turkiye-ye-yansimalari_3110.html, (Çevrimiçi 28.10.2021).
- EKŞİ, Muharrem: "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitığe", *Avrasya Etüdleri*, 36(2), 95-112, 2009.
- EL-SHAGEL, Hasan: "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerine Ticaret ve Enerji Kaynaklarının Etkisi", Anadolu Yakın Doğu Araştırmaları Merkezi, <https://ayam.com.tr/arastir>

ma/azerbaycan-turkiye-iliskilerine-ticaret-ve-enerji-kaynaklarinin-etkisi/, (Çevrimiçi 28.10.2021).

GÖKÇELİK, Şevval Beste: 2020 Dağlık Karabağ Savaşının Ermenistan ve Diaspora-daki Yansımaları, AVİM, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/2020-DAGLIK-KARABAG-SAVASININ-ERMENISTAN-VE-DIASPORADAKI-YANSIMALARI>, (Çevrimiçi 29.10.2021).

GÖKSEDEF, Ece: “Dağlık Karabağ: Ateşkes Anlaşması Sonrası Türkiye’nin Rolü Ne Olacak, Arka Planda Neler Yaşandı?”, BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432>, (Çevrimiçi 28.10.2021).

GÖRGÜLÜ, Aybars: “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Dağlık Karabağ Sorunu”, *Yeni Türkiye*, (60), 1-6, 2014.

GÜLER, Mehmet Çağatay: “Karabağ’ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem”, *SETA*, Sayı: 301, 2020.

HASANOĞLU, Murteza - MEMMEDOV, Asim - MAHARRAMOV, Bahtiyar: İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522-529, 2020.

İŞYAR, Ömer Göksel: Azerbaycan ve Dış Politikası, *Orta Asya ve Kafkasya*, Ed. Tayyar Arı, Bursa, MKM Yayıncılık, 2010.

Hülya Kınık: “Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan”, *Karadeniz 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*, Ed. Özgür Tüfekçi, KTÜ-SAM Kitapları, 51-77, Trabzon 2020.

KONA, Gamze Güngörmüş: “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Büyük Umutlar-Talihsiz Gelişmeler ve Yapılması Gerekenler”, *Panorama Hakemli e-dergi*, <https://cesran.org/turkiye-azerbaycan-iliskileri-buyuk-umutlar-talihsiz-gelistmeler-ve-yapilmasi-gerekenler.html>, (Çevrimiçi 23.10.2021).

MEISTER, Stefan: “Dağlık Karabağ’da Savaş ve Ateşkes-Güney Kafkasya ve AB İçin On Olası Sonuç”, Heinrich Böll Stiftung, <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>, (Çevrimiçi 29.20.2021).

MESİMOV, Ali: “Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, 7(1), 274-285, 2001.

SAPMAZ, Ahmet - SARI, Gökhan: “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8 (15), 0-31, 2012.

SHAMİLOV, Gafar - KARA, Dönmez - ÖYKÜ, Canan: “Birinci Dağlık Karabağ Savaşı Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları: Bakü Binegedi İlçesi Örneği”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı Özel Sayısı, 107-136, 2021.

ŞİMŞİR, Bilal Niyazi: *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 5. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara 2009.

ÖZTARSU, Mehmet Fatih: Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü, *Barış Konuşmak Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi*, Ed. Nezir Akyeşilmen, ODTÜ Yayıncılık, 239-260, 2012.

SAYAN, Pınar: “Dağlık Karabağ’da Yeni Durum: Kapsayıcı Bir Politika İnşa Edebilmek”, <https://www.istanpol.org/post/da%C4%9Fl%C4%B1k-karaba%C4%9F-da-yeni-durum-kapsay%C4%B1c%C4%B1-bir-bar%C4%B1%C5%9F-i-n%C5%9Fa-etmek>.

T.C. Cumhurbaşkanlığı, “Azerbaycan ile Ticaret Hacmimizi 2023 Yılında 15 Milyar Dolara Çıkaracağız”, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/116798/-azerbaycan-ile-ticaret-hacmimizi-2023-yilinda-15-milyar-dolara-cikaracagiz->, (Çevrimiçi 31.10.2021).

URAS, Esat: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınevi, İstanbul 1987.

YALÇINKAYA, Alâeddin: *Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.

YILDIRIM, Sevilay: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Dağlık Karabağ Meselesi, *Azerbaycan ve Dağlık Karabağ*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, YTB, 5-12, 2020.

YILMAZ, Salih: “Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşmasının Değerlendirilmesi, Karabağ Zaferi: Kafkasya’da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline”, *ULİSA12*, Sayı: 8, 10.11.2020.

Extended Abstract

An Important Crossroads in Azerbaijan-Turkey Relations: Second Karabakh War

Azerbaijan and Turkey have deep ethnic, historical and cultural relations. The themes of friendship and brotherhood come to the fore in the relations between the two countries. The discourse of “*One Nation, Two States*” put forward by Haydar Aliyev has become a slogan in relations as a discourse emphasizing the ethnic, religious and cultural relations. In the Nagorno-Karabakh conflict, which started with the occupation of Azerbaijani lands by Armenia in the early 1990s, Turkey has been the only country that has defined Armenia, which has occupied Azerbaijani lands, as an occupying state and closed its borders. Apart from ethnic, cultural, religious and historical relations, the two countries are of great geopolitical importance for each other. In addition to its geographical proximity, Azerbaijan is Turkey’s gateway to Central Asia, and Turkey is Azerbaijan’s gateway to the West. Azerbaijan is in the position of a bridge connecting Turkey to the Turkic republics in Central Asia, while Turkey is in the position of a country that facilitates the integration of Azerbaijan into the international community and provides access to Western markets.

The energy factor is at the forefront in the relations between the two countries. The fact that Azerbaijan is an oil and natural gas producer, and Turkey is a large energy consumer and an alternative route for the transportation of energy causes the energy field to come to the fore. Projects such as Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline (BTC), Baku-Tbilisi-Erzurum Pipeline (BTE), Trans Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) and Baku-Tbilisi-Kars railway (BTK), which started to operate after the 2000s, contributed greatly to the development of relations between the two countries. While Turkey meets its energy needs, Azerbaijan has ensured the safe release of its resources to the international market. With the inclusion of Georgia, a cooperative mechanism was established in the region. Azerbaijan has started to become Turkey’s main natural gas exporter. This situation is very important for Turkey to reduce its dependence on Russian gas. Azerbaijan has managed to develop by making great gains by exporting its reserves to the international market with the realized projects. In parallel with its economic development, it has succeeded in strengthening its position in the international arena. In addition to energy, many agreements have been signed between Turkey and Azerbaijan in the fields of military security, defense, visa exemption, education and culture. The detente process between Turkey and Armenia, which started with the diplomatic opening in 2007, caused a standoff between Azerbaijan and Turkey. In 2009, after weeks of negotiations, protocols were signed to put aside a century of hostility. Normalization with Armenia has adversely affected Azerbaijan-Turkey relations. Relations were revived in 2010 with the visit of President Abdullah Gül to Baku.

Nagorno-Karabakh, located in the South Caucasus, which is the scene of ethnic-based wars, was occupied by Armenia in the 1990’s and the war resulted in a ceasefire agreement in 1994. Armenia has occupied the Azerbaijani lands, which will correspond to almost half of its own lands, and these occupied lands have been tried to be shown as the lands of Armenia. Armenia launched a new attack on Karabakh on September 27, 2020, to expand the occupied territories. The Azerbaijani army responded to this attack launched by Armenia and the Second Karabakh War took place between the two countries, which would last for 44 days. The Second Karabakh War, which took place between September 27 and November 10, 2020, is a problem that has not been resolved with diplomacy for nearly 30

years. The war ended with the outstanding success of the Azerbaijani army. After the First Karabakh War, the Azerbaijani army achieved gains in the field for the first time. It took back a significant part of the occupied lands. On November 10, a memorandum of understanding that ended the war between Azerbaijan, Armenia and Russia was signed and the conflicts were stopped.

Turkey has always taken a stand in favor of the just cause of Azerbaijan in the Karabakh conflict. Turkey has made great efforts to ensure the territorial integrity of Azerbaijan by providing economic, diplomatic, technical and military support and continues to do so. During the 44-day war, Turkey supported Azerbaijan at the highest level with its political, diplomatic and military capabilities. Military cooperation with Turkey, which has made great strides in the defense industry, has brought very important gains to Azerbaijan. The use of Turkish-made UAVs/ SİHAs in the war provided a great advantage in the field superiority of Azerbaijan and was very effective in winning the war.

The Second Karabakh War brought the relations between the two countries, which are based on solid foundations, to a different dimension. In the First Karabakh War, Turkey could not actively support Azerbaijan in the field and after the war, the Azerbaijani lands remained under the occupation of Armenia. In the Second Karabakh War, thanks to the concrete support of Turkey, Azerbaijan liberated most of its occupied territories. The discourse of “*One Nation, Two States*” used for Azerbaijan and Turkey has turned into a concrete output for the first time and the relations between the two countries have reached the level of strategic partnership. Therefore, the Second Karabakh War is an important crossroads and a turning point in Turkey-Azerbaijan relations. Turkey has proven once again that it is a true ally of Azerbaijan in the international arena. The Second Karabakh War had both regional and global repercussions. Turkey has strengthened its position in the South Caucasus and has proven to be an important factor in peace building in the region. It has been revealed that the alliance between Turkey and Azerbaijan plays a key role in determining the fate of the region. In addition, the fact that Turkey is an active actor in the geopolitics of the Caucasus is extremely important in terms of breaking Russia’s monopoly in the region.

BAĞIMSIZLIĞINI YENİDEN KAZANIŞININ 30. YILINDA AZERBAYCAN

Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI*

Öz

28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC), 23 ay gibi kısa bir süre varlık gösterse de sahip olduğu siyasi ve hukuki yapısı ile çağdaşı birçok devletin ilerisinde bir demokrasi örneği olmuştur. Bu yönleriyle AHC, sahip olduğu millet kimliği ve cumhuriyet rejimi ile sadece Güney Kafkasya tarihi açısından değil, Türk-İslam tarihi açısından da önemli bir prototiptir. Hüseyin Baykara’nın ifadesi ile tam manasıyla bir hukuk devleti olan AHC, bunu sadece yazılı metinlerde bırakmamış, hayatın her alanında da uygulamaya geçirmiştir. İşçi ve çocuk haklarını kanunlarla güvence altına alan AHC, Doğu’nun ve Türk Dünyası’nın ilk cumhuriyeti olarak birçok Batılı ülkeden önce kadınlara seçme-seçilme hakkı vererek demokratik ve eşitlikçi anlayışını siyasi ve sosyal hayatın tamamına yaymaya çalışmıştır.

AHC’nin Bolşevikler tarafından işgalinden yaklaşık olarak 70 yıl sonra 18 Ekim 1991’de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını yeniden ilan etmiştir. Aynı tarihte kabul edilen “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akti”nde Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği’nin hukuksuz olarak Azerbaycan’ı işgal ettiği, ülkenin kaynaklarını sömürdüğü belirtilmiş ve Azerbaycan’ın AHC’nin mirasçısı olduğu vurgulanmıştır. Bu vurgu, Azerbaycan’ın köklü devlet geleneğe işaret etmesi bakımından da oldukça önemlidir. AHC’nin mirası, Güney Kafkasya’nın en büyük ülkesi Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesini ve gelecek hedeflerini bütünüyle şekillendiren manevi bir güce dönüşmüştür. Bu haliyle AHC dönemi, siyasi, sosyal, hukuki ve ekonomik açıdan ortaya koyduğu ilkeler ve ideallerle Azerbaycan Cumhuriyeti için bir nevi laboratuvar vazifesi de görmüştür.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Karabağ Sorunu, Türkiye, Ermenistan.

Geliş Tarihi: 17 Kasım 2021 - Kabul Tarihi: 04 Aralık 2021.

Atıf Bilgisi: Esmâ Özdaşlı, “Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 335-362.

* Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, eozdasli@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2336-9719.

The Republic of Azerbaijan On The 30th Anniversary Of Regaining Its Independence

Abstract

The Azerbaijan Democratic Republic (ADR), which declared its independence on 28 May 1918, showed an example of democracy ahead of many contemporary states with its political and legal structure despite its short existence for 23 months. With its national identity and republican regime, ADR was an important prototype both for the history of the South Caucasus and for the Turkish-Islamic history. As suggested literally by Hüseyin Baykara, ADR covered the rule of law in written texts and put it into practice in all areas of life as well. The first republic of the East and the Turkic World to have guaranteed the rights of workers and children with laws, ADR tried to spread its democratic and egalitarian understanding to the entire political and social life by giving women the right to vote and to be elected before many Western countries.

The Republic of Azerbaijan declared its independence again on 18 October 1991, approximately 70 years after the Soviet occupation of ADR. In the Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan, adopted on the same date, it was stated that Tsarist Russia and the Soviet Union illegally occupied Azerbaijan, exploited the country's resources, emphasizing that Azerbaijan is the heir of ADR. The emphasis is highly significant in that it refers to the deep-rooted state tradition of Azerbaijan. Thus, the legacy of ADR turned into a spiritual force that completely shaped the founding philosophy and future goals of the Republic of Azerbaijan, the largest country in the South Caucasus. With the principles and ideals set forth in political, social, legal and economic terms, the ADR period served as a kind of laboratory for the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *The Azerbaijan Democratic Republic, Republic of Azerbaijan, Karabakh Problem, Turkey, Armenia.*

Giriş

Doğu'nun ve Türk Dünyası'nın ilk cumhuriyeti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (AHC) mirası, Güney Kafkasya'nın en büyük ülkesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini ve gelecek hedeflerini bütünüyle şekillendiren manevi bir güce dönüşmüştür. Bu manevi güç, kendisinden beş yıl sonra kurulan Türkiye açısından da eşsiz bir örnek ve model olmuştur. AHC'nin demokratik, laik, hukukun üstünlüğüne, güçler ayrılığına ve siyasi katılımı toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde genişleten anlayışı ile kadın, işçi ve çocuk haklarına verdiği önem Türkiye'de de aynı hassasiyetle uygulanmaya çalışılmıştır.

Sahip olduğu siyasi, ekonomik ve sosyal anlayışıyla çağını aşan bir demokrasi örneği gösteren AHC'nin Bolşevikler tarafından işgalinden yaklaşık olarak 70 yıl sonra bağımsızlığını yeniden ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti, iç ve dış politikada çok sayıda sorunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Her şeyden önce bu dönemde topraklarının bir kısmı işgal edilmişti ve Ermenilerin saldırıları da devam etmekteydi. Bunun yanı sıra Azerbaycan, yeni kurulan her devletin karşılaştığı siyasi ve ekonomik sorunlarla mücadele etmek ve merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçişin sancuları ile de baş etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta Sovyetler Birliği'nden devralınan kötü miras, bağımsızlığın ilk yıllarında çok ciddi siyasi, ekonomik ve askerî sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Sahada yeterli tecrübeye sahip olunma-

masına Ermenistan'ın sürekli olarak Rusya, İran ve Batılı ülkelerce desteklenmesi de eklenince, 1994'te imzalanan Bişkek Anlaşması'na gelindiğinde topraklarının % 20'si Ermenilerce işgal edilmiş, bir milyona yakın vatandaşı topraklarından kovulmuş bir ülke manzarası ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Güney Kafkasya'nın en güçlü ülkesi haline gelen Azerbaycan, bağımsızlığını kazandığı ilk yıllardan itibaren sahip olduğu enerji kaynaklarını en uygun şart ve fiyatlarla küresel piyasalara ulaştırmak için girişimlerde bulunmuştur. Azerbaycan, izlediği başarılı enerji politikasıyla elde edilen enerji gelirlerini hem ülkenin ekonomik açıdan gelişimine hem de savunma sanayisinin güçlendirilmesine yönlendirmiştir. Neticede İkinci Karabağ Savaşı'na gelindiğinde Ermenistan'dan çok daha güçlü bir orduya sahip olmuştur. Rusya, İran ve Batılı ülkelerin doğrudan ve dolaylı destekleri ile yaklaşık olarak otuz yıl Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan'ın tüm diplomatik girişimlere kapılarını kapatması, Azerbaycan açısından askerî yolla çözümü tek seçenek haline getirmiştir.

Bununla birlikte demokrasi, özgürlük gibi bir takım olumlu söylemlerle 2018'de iktidara gelen Nikol Paşinyan, kısa sürede attığı adımlarla Karabağ Klanı'nın işgalci politikalarının varisi olduğunu açıkça göstermiştir. Başbakan olduktan sonra ilk ziyaretini Karabağ'a yapan Paşinyan'ın eşi Anna Hakobyan da İkinci Karabağ Savaşı'na yakın bir döneme kadar Azerbaycan'a karşı saldırgan eylem ve söylemlerde bulunmuş, oğlu Aşot ise askerliğini işgal altındaki Azerbaycan topraklarında yapmıştır. Paşinyan'ın Karabağ Klanı'nı aratmayan saldırgan politikalarına ek olarak 2019'da Savunma Bakanı David Tonayan'ın açıkladığı ve bir devlet politikası haline getirilen "*yeni topraklar için yeni savaş*" doktrini işgali genişletmeye yönelik girişimlerin olacağını göstermiştir. Nitekim son yıllarda Ermeniler cephe hattının dışındaki bölgelere yönelik saldırılarını artırmış, İkinci Karabağ Savaşı'na giden süreçte özellikle 12 Temmuz 2020 Tovuz saldırıları önemli dönemeçlerden biri olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı da geçmişte çoğu kez yaşandığı gibi Ermenilerin sivillere saldırı yapması ile başlamış, böylesi bir saldırıya gerek siyasi gerekse askerî açıdan hazırlıklı olan Azerbaycan'ın hızla karşılık vermesi ile 30 yıllık işgalin 44 günde sona erdirildiği büyük bir askerî zafer elde edilmiştir.

Türkiye, Azerbaycan'a bağımsızlığını yeniden ilan ettiği 1991'den itibaren siyasi, ekonomik ve askerî açıdan destek olmuş, Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınırlığının artırılması ve Karabağ'da Ermeni işgalinin sona erdirilmesi için diplomatik manada yardımlarda bulunmuştur. Türkiye-Azerbaycan enerji iş birliği, her iki ülkeye de hem ekonomik hem de stratejik açıdan büyük faydalar sağlamıştır. Öncelikle bu iş birliğiyle Azerbaycan, Moskova'nın "*boru hattı*" şantajını göz ardı etme imkânına kavuşmuş ve Rusya'nın devre dışı bırakıldığı alternatif boru hatlarıyla kaynaklarını Türkiye üzerinden küresel piyasalara ulaştırmayı başarmıştır. Türkiye ise Azerbaycan ile yaptığı iş birliği sayesinde bir taraftan enerjide tedarikçi ülke çeşitliliğini artırarak Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmış, diğer taraftan da "*güvenilir enerji geçiş ülkesi*" olma politikasını güçlendirmiştir. Özellikle Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı ve devamında Trans-Adriyatik Boru Hattı'nın faaliyete geçmesiyle iki ülke, Avru-

pa'nın enerji güvenliği açısından da kilit ülkeler haline gelmişlerdir. Sonuçta Türkiye-Azerbaycan ilişkileri “bir millet iki devlet” ülküsüne uygun olarak her geçen gün gelişmiş, 16 Ağustos 2010’da imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ve İkinci Karabağ Savaşı’nın ardından imzalanan Şuşa Beyannamesi ile taraflar arasında askeri ittifak resmen kurulmuştur ve “stratejik ortaklık” yapısı tam anlamıyla inşa edilmiştir.

1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin (Birinci Cumhuriyet) Kuruluşuna Giden Süreç

Çarlık Rusya’nın 1905 yılında Japonya ile yaptığı savaşı kaybetmesinin ardından yaşanan ekonomik ve siyasi kriz ihtilal ile sonuçlanmıştır. Meşrutî yönetime geçilmesi ile sonuçlanan ihtilal, Çarlık coğrafyasında baskı altında yaşayan tüm halklar için geçmişe nazaran daha fazla özgür bir dönemi başlatmıştır. İhtilal sonrası ortaya çıkan görece özgürlük ortamından mümkün olduğunca istifade etmeye çalışan Rusya mahkûmu topluluklarda, başta eğitim olmak üzere sosyal ve siyasi hayatın tüm alanlarında çok yönlü bir millî aydınlanma süreci başlamıştır. Özellikle, 1905 yılında faaliyete başlayan Rusya Parlamentosu’nda yer alan Azerbaycanlı Türk/Müslüman vekillerin çalışmaları, parlamentarizm kültürünün gelişmesi açısından bir tecrübe süreci sayılabilir.¹ Dolayısıyla 1905’ten itibaren Rus Duması’na vekil gönderen Azerbaycan’ın yaşadığı bu parlamenter sistem deneyimi cumhuriyetin ilanı ve sonrası için önemli bir kazanım olmuştur. İhtilal sonrası ortaya çıkan siyasi özgürlük ortamından azami derecede istifade etmeye çalışan Azerbaycan’da, millî şuuru ve varlığı canlı tutmayı hedefleyen Bakü ve Gence merkezli olarak kurulan siyasi partilerin yanı sıra hayır müesseseleri, maarif cemiyetleri ve Difai teşkilatları kültürel uyanışın yanında millî bağımsızlık hareketinin örgütlenmesine de büyük katkı sağlamışlardır.² Bir nevi bağımsızlığın gerektirdiği müesseselerin oluşturulmaya çalışıldığı hazırlık süreci olarak değerlendirilen bu dönemde millî ve medeni uyanışın sağlanmasında basın da büyük bir rol üstlenmiştir.³

1917 yılında önce Şubat İhtilali ve akabinde gerçekleşen Ekim İhtilali, bir asra yakın Çarlık Rusya’nın hâkimiyetinde yaşayan Azerbaycan’da, millî mücadeleye için gerekli koşulları yaratmış ve Çarlık Rusya’nın yıkılışı diğer mazlum milletler ve Rusya İmparatorluğu’nun tüm demokratik güçleri ile beraber büyük ümitle karşılaşmıştır.⁴ Aslında ihtilalden sonra Lenin ve Stalin imzasıyla yayınlanan “Rusya Milletlerinin Hakları Beyannamesi”nde yer alan; “Rusya toplulukları kendi mukadderatlarına bizzat kendileri hâkim olacak ve istedikleri takdirde Rusya’dan tamamıyla ayrı bağımsız bir devlet kurabilecekler” şek-

¹ Ali Asker - Elnur Paşa, “Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan’da Parlamentarizm Kültürü”, 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongre Kitabı, Ed. Mehmet Topal - Rza Mammadov, Eskişehir 2018, s. 468.

² Sebahattin Şimşir, “Mehmet Emin Resulzade’nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İstiklal ve İşgali (1918-1920)”, *Türk Yurdu*, Yıl: 107, Sayı: 368, Nisan 2018, s. 26.

³ Şimşir, *a.g.e.*, s. 26.

⁴ Mehman A. Damirli, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, [https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357502&/Azerbaycan-Halk-Cumhuriyeti-\(1918-1920\)-/Dr.-Mehman-A.-Damirli-](https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357502&/Azerbaycan-Halk-Cumhuriyeti-(1918-1920)-/Dr.-Mehman-A.-Damirli-), (10.09.2021).

lindeki hüküm Azerbaycan ve Türkistan Türklerinin bağımsızlık idealleri için büyük bir umut ışığı olmuştur.⁵ Özellikle ihtilalden sonra yayınlanan; etnik ve ulusal grupların kendi gelecekleri ile ilgili özgürce karar verebileceklerinin, yani self determinasyon (kendi kaderini tayin) hakkına sahip olduklarının açıkça dile getirilmesi Çarlık yönetiminin baskısından bunalan Rus olmayan halklarda Bolşeviklere yönelik sempati yaratmıştır.⁶ Ancak kısa süre sonra Sovyet liderlerinin Rusya içinde yaşayan halklara eşitlik, egemenlik ve self determinasyon hakkı verme iddiası ile ortaya koydukları bu bildirimlerin, gerçekte çok etnikli Sovyet coğrafyasında sosyalist devrimi tesis etmek için kullanılan bir araç olduğu ve söylemden öteye gidemediği, uygulanan katı ve baskıcı politikalar ile kısa sürede ortaya çıkmıştır.⁷ Özellikle Stalin'in Marksist doktrinde kapitalizme karşı özgür olmak ve proletarya diktatörlüğünü gerçekleştirmek amacıyla sadece işçi sınıfına tanınan self determinasyon hakkının Komünist Parti'nin çıkarlarına uygun olduğu sürece kullanılabileceği yönündeki görüşü,⁸ Türk halklarında büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Ermeni asıllı komünist Stephan Şaumyan'ın Kafkasya Fevkalâde Komiserliği'ne getirilmesi Azerbaycan'da Bolşeviklere olan güveni sarsarken, Şaumyan'ın Ermeni Taşnak Partisi ile anlaşarak 31 Mart 1918'de Bakü'de yaptığı soykırım⁹ Azerbaycan'da bağımsız bir milli devlet kurulması yönündeki beklentiyi artırmıştır.

1.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918 - 28 Nisan 1920)

Bolşeviklerin ve Ermeni çetelerinin Bakü ve diğer Azerbaycan topraklarında yaptığı saldırılar, ihtilalin başlarında Bolşeviklere duyulan ilginin yerini giderek hayal kırıklığına bırakmasına neden olmuş ve Ekim Devrimi'nden sonra hemen hemen bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarında teşekkül eden Trans-Kafkasya (Mavera-i Kafkas) Federasyonu'nun kurulması ile sonuçlanmıştır.¹⁰ Ancak bu üç devlet arasında var olan tarihi ve siyasi sorunlar, ortak bir devlet çatısı altında yaşamının mümkün olmadığını göstermiş, Türkiye ile yapılan Batum ve Trabzon Barış konferanslarını müteakip,¹¹ Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti Seym'i Tiflis'te yaptığı son toplantıda kendini feshetmiş¹² ve 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de ise Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlıkla birlikte Gür-

⁵ Vuğar Akifoğlu, "Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)", *DTCF Dergisi*, Cilt: 57, Sayı: 2, 2017, s. 780.

⁶ Antonio Cassese, *Self Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*, Cambridge University Press, 1995, p. 16.

⁷ Esma Özdaşlı, "Mahkûm Milletlerin Hapishanesinde Bir Aydın: Bahtiyar Vahabzade (Hayatı, Fikirleri ve Türkiye'ye Bakışı)", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, Mart 2016, s. 223.

⁸ Abdullah Uz, "Teori ve Uygulamada Self-Determinasyon Hakkı", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 3, Sayı: 9, 2007, s. 61-62.

⁹ Akifoğlu, *a.g.e.*, s. 780.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafyası Fakültesi Yayınları, 1970, s. 417.

¹¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 417.

¹² Kurat, *a.g.e.*, s. 476.

cistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın ise Erivan olurken Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) başkentini Gence olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Çünkü o tarihlerde Bakü, 31 Aralık 1917'de "*Kafkas Fevkalâde Komiseri*" olarak Petrograd'dan gönderilen ve Ermeni komünistlerinin en ileri gelenlerinden olan Şaumyan'ın düzenlediği bir hükümet darbesi ile 18 Mart 1918'de Kızıl Ordu'nun eline geçmişti ve bu nedenle geçici olarak başkent Gence olmuştu.¹³ Dolayısıyla Batum Anlaşması'nın imzalandığı tarihte Güney Kafkasya'da dört ayrı hükümet bulunmaktaydı: Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Cumhuriyetleri ve Bakü Komünü¹⁴ (Sovyeti).¹⁵ Askerî gücü bütünüyle Rus ve Ermeni birliklerine dayanan Bakü Sovyeti, 1918'in bahar aylarından itibaren Türk ve Müslüman nüfusa yönelik soykırım başlattığında Resulzade şunları yazacaktır: "*Ortaya çıkan bu durum karşısında tek kurtuluş umudu Türkiye'dir. Ancak bu kardeş millet Azerbaycan'ı düşmanların zulmünden kurtarabilir.*"¹⁶ Resulzade'nin bu beklentisine uygun olarak Osmanlı Devleti ve Azerbaycan arasında yapılan Batum müzakerelerinde (4 Haziran 1918) bazı gizli anlaşmalar da akdedilmiştir. Azerbaycan Hükümeti, söz konusu anlaşmanın IV. maddesine göre; dâhilde asayiş sağlamaya üzere Türkiye'den askerî yardım isteme hakkına sahipti.¹⁷ Bu maddeye dayanarak Haziran 1918'de Azerbaycan Milli Meclis Reisi Resulzade riyasetinde bir heyet İstanbul'a gelmiş ve Bakü'yü Bolşeviklerin işgalinden kurtarmak için yardım istemiştir.¹⁸

Sadece Kafkasya tarihi açısından değil genel Türk ve İslam tarihi açısından da büyük önem taşıyan AHC, Türk ve Doğu halklarının tarihî sürecinde millet kimliğine ve cumhuriyet rejimine dayalı olarak kuruluş ilk siyasal ve sosyal oluşum olma özelliğine sahiptir.¹⁹ Bu durum yani millî devlet vurgusu o dönemde gerek siyasiler gerekse aydın kesim tarafından da sık sık yapılmıştır. Resulzade AHC'nin kuruluşunun birinci yılında yayınladığı bildiride, AHC'nin millî devlet kültürü temeli ve millî demokratik Türk devletçiliği esasları üzerine kurulduğunu söylerken, aynı tarihte ünlü besteci Üzeyir Hacıbeyli yazdığı bir yazıda ülkenin "*sağlıklı bir millet düşüncesi, Türklük ideali üzerine kurulduğunu*" ifade etmiştir.²⁰ Bu bakımdan AHC, 1870 yılından beri Kafkasya Türklerinin geçirdikleri milletleşme sürecinin ulaştığı zirvedir ve bu süreç millî bir devletin ortaya çıkışıyla sonuçlanmıştır.²¹

¹³ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁴ Bakü gubernatörlüğünün sınırlarında kurulan ve Sovyet tarihçileri tarafından "*Bakü Komünü veya 26 Bakü Komiserleri*" olarak ifade edilen Bakü Sovyeti aslında Rus ve Ermeni çıkarlarını temsil eden bir oluşumdur ve başında Ermeni asıllı Stepan Şaumyan bulunmaktaydı. AHC'yi ortadan kaldırmayı ve bölgenin büyük bir bölümünü Ermenistan'a bağlamayı amaçlayan Bakü Sovyeti, Moskova'daki Bolşevik yönetimine bağlı bir hükümet konumundaydı. (İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 580.)

¹⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 581.

¹⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 507.

¹⁹ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 586-587.

²⁰ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 587.

²¹ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 587.

AHC, bir devlet için 23 ay gibi oldukça kısa bir süre varlığını sürdürmesine rağmen Doğu'nun ve Türk Dünyası'nın ilk cumhuriyeti²² olmasının yanında, Hüseyin Baykara'nın vurguladığı üzere tam anlamıyla bir hukuk devleti idi.²³ Rezulzade de AHC'nin esas olarak üç temel ilke üzerine kurulduğunu vurgulamıştır: Ulusal egemenlik, özgürlük ve eşitlik.²⁴ Zaten 28 Mayıs 1918'de ilan edilen ve Ulusal Konsey Sekreteri Hasan Bey Ağayev tarafından okunan altı maddelik İstiklâl Beyannamesi de AHC'nin meşruiyet kaynağının hukuk ve milletin iradesi olduğunu net olarak ortaya koymaktadır. Söz konusu beyannamede; AHC'nin halkının özgürlük haklarına sahip bağımsız bir halk cumhuriyeti olduğu, sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşlara milliyet, din, mezhep, sınıf ve cinsi fark gözetmeden vatandaşlık ve siyasi hakların temin edileceği açıkça vurgulanmıştır.²⁵ Benzer şekilde İstiklâl Beyannamesi'nin 5. maddesinde; devletin liberal iktisadi politika izleyeceği, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, sınırları içinde yaşayan bilcümle (bütün) milletlere serbestane gelişimleri için geniş ortam oluşturmaktadır" ifadeleri ile netleştirilmiştir.²⁶

İstiklâl Beyannamesi'nde vurgulanan; Azerbaycan'da yaşayan herkesin hiçbir ayırım olmaksızın hukuken eşit statüde olduğu yönündeki madde, siyasi ve toplumsal hayatın her alanına sirayet etmiştir. Örneğin 29 Kasım 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun oluşumuyla ilgili Azerbaycan Milli Şurası adına, M. E. Rezulzade'nin imzasıyla yayınlanan seçim kanununda, azınlıkta kalan vatandaşlara da seçilme hakkı tanınacağı ifade edilmiştir. Buna göre 120 kişilik meclisin; 80'i Türk/Müslüman, 21'i Ermeni, 10'u Rus, 1'i Alman ve kalan 6 parlamenterin de farklı teşkilatlarca belirlenmesi öngörülmüştür.²⁷

AHC'de eşit, genel ve gizli seçim hakkı belirlenirken, İslam dünyasında ilk kez cinsiyet farkı gözetilmeksizin eşit oy hakkı öngörülmüştür. Seçim Kanunu'na göre 20 yaşına ulaşmış kadın ve erkeklerin oy kullanma hakları bulunmaktaydı. Demokratik temsil ve eşitlik ilkelerinin en üst düzeyde temini anlamına gelen bu anlayış,²⁸ o dönemin gelişmiş birçok Batılı ülkesinden daha ileri bir demokratik devlet yapısı öngörmekteydi. Örneğin kadınlar seçme seçilme hakkını Fransa'da 1944, Belçika'da 1948, İsviçre'de ise ancak 1971'de

²² Aslında Türk Dünyası'nda AHC'den önce de bağımsız cumhuriyet kurmaya yönelik başka bazı girişimler olmuştur. Bazı kaynaklarda Batı Trakya Bağımsız Hükümeti/Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin (1913), Alaş Orda Hükümeti'nin (13 Aralık 1917) ve Kırım Halk Cumhuriyeti'nin (27 Aralık 1917) Türk Dünyası'nın ilk cumhuriyetleri olduklarına yer verilmektedir. Gerçekten de tarih olarak önce kurulmalarına rağmen bahsi geçen özellikle de ilk iki cumhuriyetin varlıklarının kısa süreli olması, her üçünün de cumhuriyet rejiminin tam uygulamadan yıkılmış olmaları AHC'nin Türk Dünyası'nın ilk cumhuriyeti olduğu yönündeki görüşün daha fazla kabul görmesine neden olmaktadır. Çünkü AHC demokratik ve laik bir cumhuriyet olarak 23 ay varlığını sürdürmüş ve devlet yapısının gerektirdiği siyasi, ekonomik ve askerî unsurları bizzat uygulama imkânı bulmuştur.

²³ Damirli, *a.g.e.*

²⁴ Dilara Mehmetoğlu, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Rolü*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 88.

²⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 578-579.

²⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 579.

²⁷ Fatma Rodoplu, *Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Tarihi, Rusçadan Türkçeye Çeviri ve Değerlendirmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 5.

²⁸ Asker - Paşa, *a.g.e.*, s. 472.

elde etmişlerdir. Günümüzde dahi bazı İslam ülkelerinde kadınların siyasal karar alma sürecinin dışına itildiği düşünüldüğünde, AHC'nin 100 yıl öncesinde kurumsallaştırmaya çalıştığı demokratik ve eşitlikçi siyasal ve sosyal hayatın değeri daha iyi anlaşılabilir olur. Sonuç olarak AHC'nin en belirgin ve kendinden önceki Türk devletlerinden en bariz farkı; laikliği benimsemiş, ulus-devlet yapısına uygun siyasal yapısıdır.²⁹

1.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yıkılışı (28 Nisan 1920)

1917'de Bolşevik İhtilali'nden sonra komünistler yönetimi hemen ele geçiremediler, 1922'ye kadar iç savaş yaşanmıştır. Ülkelerinde komünizmin yayılmasından endişe eden Batılı ülkelerin iç savaşta Kızıl Ordu'ya karşı eski Çarlık askerlerinden kurulan Beyaz Ordu'ya destek vermeleri ve hatta İngiltere, Fransa, ABD ve Japonya bu desteğini Rusya'ya asker çıkararak da göstermeleri Bolşeviklere ciddi manada zarar vermiş, ancak ilerleyen dönemlerde Kızıl Ordu yavaş yavaş sahaya hâkim olmuştur. Neticede güçlenen Kızıl Ordu, Güney Kafkasya'ya yönelmiş, 28 Nisan 1920'de AHC'yi işgal etmiş ve Azerbaycan'da yaklaşık olarak 70 yıl sürecek olan Sovyet esareti başlamıştır. İşgal ile birlikte AHC kurucuları ve Müsavat Partisi üyeleri için son derece zor bir süreç başlamış; yurt dışına kaçabilenler hayatlarının sonuna kadar çok zor şartlarda sürgün hayatı yaşarken, yakalananların önemli bir kısmı öldürülmüştür. AHC'nin yıkılışı ile Müsavat Partisi lideri ve AHC Milli Şura Başkanı Resulzade için de ömrünün son yıllarına kadar devam edecek muhaceret hayatı başlamıştır. Bir ömür boyu uğruna mücadele ettiği ülkesi, 6 Mart 1955'te hayata gözlerini yumarken de son sözü olmuş ve büyük lider "Azerbaycan" diyerek ruhunu teslim etmiştir. 1953'te katıldığı bir radyo programında sarf ettiği dizeler, Resulzade'nin vatanperverliğini ve ülkesinin bir gün mutlaka yeniden istiklale kavuşacağına olan ümidini yansıtmaktadır âdeta:

*"Sen bizimsin, bizimsin, durdukça bedende can,
Yaşa, yaşa, çok yaşa, ey şanlı Azerbaycan!"³⁰*

Elbette Resulzade'nin yükselttiği bayrak hiçbir zaman inmemiştir. Bilakis o şanlı bayrak, 1991'e kadar bağımsızlık özlemiyle yanan binlerce Azerbaycan Türkü'nün gönül burçlarında dalgalanmış ve bağımsızlığın yeniden ilan edilmesiyle layık olduğu yere tekrar dikilmiştir. Türk Dünyası'nın ve tüm doğu milletlerinin ilk cumhuriyeti olan AHC'nin mirası, Güney Kafkasya'nın en büyük ülkesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini ve gelecek hedeflerini bütünüyle şekillendiren manevi bir güce dönüşmüştür. Bu manevi güç, kendisinden beş yıl sonra kurulan Türkiye açısından da eşsiz bir örnek ve model olmuştur. AHC'nin; demokratik, laik, hukukun üstünlüğüne, güçler ayrılığına ve siyasal katılımı toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde genişleten anlayışı; kadın, işçi ve çocuk haklarına verdiği ehemmiyet Türkiye'de de aynı hassasiyetle uygulanmaya çalışılmıştır.

²⁹ Niyazi Qasimov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 9, Mayıs 2017, s. 86.

³⁰ Reis Resulzade, "Resulzade'nin Gerçekleşen Arzusu: Azerbaycan Cumhuriyeti 100 Yaşında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 377, Cilt: 63, Mayıs 2018, s. 6.

Atatürk'ün Resulzade'ye hitaben sarf ettiği şu sözler, AHC'nin devlet anlayışının Türkiye'nin kurucu lideri tarafından da benimsendiğinin kanıtıdır: *“Ben dünyaya senden üç sene erken göz açtım. Ama tüm Türk Dünyası'nda ilk kez Türk'ün cumhuriyet ve bağımsızlık bayrağını sen yükselttin. Bayrak inmesin diye onu senin ellerinden alıp Türkiye üzerinde ben salladım. İnmez! Demişsin, bu bayrak aşağı inmeyecektir.”*³¹

Azerbaycan'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı için bir ömür mücadele eden Resulzade'nin bu uğurda tüm ailesi de büyük zorluk ve fedakârlık çekmiştir. Kendisi gibi tüm sülalesi de Stalin tarafından sürgüne gönderilen Resulzade'nin oğlu Azer Bey dışında bu muhaceret hayatından dönen olmamış ve torunu Reis Resulzade'nin vurguladığı üzere hiçbirinin mezarı dahi bilinmemektedir.³²

2. Sovyetler Birliği'nin Yıkılışı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığını Yeniden Kazanmasına Giden Süreç

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile uluslararası sistemin yapısında meydana gelen köklü değişim, dünyadaki tüm devletleri farklı düzeylerde etkilemiştir. Bu süreçte yeni yapının nasıl olacağına ilişkin birçok düşünce ortaya atılmış; örneğin Francis Fukuyama *“Tarihin Sonu”* teziyle liberal demokratik değerlerin zaferini ilan ederken, Charles Krauthammer ise ünlü makalesi *“Tek kutuplu An”* ile Soğuk Savaş'ın bitimiyle dünyanın tartışmasız egemen gücünün ABD olduğunu ileri sürmüştür.³³ Sistemin yapısına ilişkin tüm bu tartışmalara rağmen hemen hemen herkesin üzerinde uzlaştığı en önemli konu ise bu büyük değişim ve dönüşümden en fazla post-Sovyet devletlerin etkileneceği gerçeği olmuştur. Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine, komünist sistemden demokrasiye hızlı bir geçiş yapan bu ülkeler 1990'lı yıllarda siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan büyük sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu sorunlara Sovyet Çarlık döneminden itibaren bilinçli olarak yapılan sınır ve nüfus değişikliklerinin neden olduğu etnik ve dini çatışmalar da eklenince, eski Sovyet coğrafyasında kurulan devletler için zorlu bir mücadele süreci başlamıştır. Bir taraftan bağımsızlığını korumaya, güçlendirmeye ve uluslararası alanda tanınırlıklarını arttırmaya çalışan bu devletler, diğer taraftan da Sovyet mirası sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır.

2.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Yeniden İlanı (İkinci Cumhuriyet)

Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını yeniden ilan etmiştir. Nasıl ki 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki AHC'yi ilk tanıyan devlet Osmanlı Devleti olmuşsa, bağımsızlığını yeniden ilan eden ve AHC'nin mirasçısı olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni de ilk tanıyan devlet 9 Kasım 1991'de Türkiye olmuştur. Türkiye o tarihten günümüze kadar Azerbaycan'ın askeri, siyasi ve ekonomik açıdan en önemli destekçisi olmuş ve iki ülke ilişkileri *“Bir Millet İki Devlet”* ülküsüne uygun olarak her geçen

³¹ Yalçın Sarıkaya, “Kederlerden Zaferlere 103. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkgün*, <https://www.turkgun.com/kederlerden-zaferlere-103-yilinda-azerbaycan-cumhuriyeti-makale-151969>, (11.09.2021).

³² Resulzade, *a.g.e.*, s. 6.

³³ Özdaşlı - Kodaman, *a.g.e.*, s. 48-49.

gün gelişmiş, 16 Ağustos 2010'da imzalanan “*Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması*” ve İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından imzalanan Şuşa Beyannamesi ile iki ülke arasındaki askeri ittifak resmen kurulmuştur ve “*stratejik ortaklık*” yapı-sı tam anlamıyla inşa edilmiştir.

Bağımsızlığın ilanından sonra Azerbaycan'ın iç ve dış politikasını ve diğer devletler ile ilişkilerini etkileyen en önemli konular; yeni kurulan devletin uluslararası tanınırlığının artırılması, Karabağ'ın işgalinin sona erdirilmesi ve sahip olunan kaynakların en uygun fiyat ve şartlarla küresel enerji piyasasına aktarılması olmuştur. Gerçekten de Azerbaycan bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren izlediği enerji politikası çerçevesinde gerçekleştirdiği enerji projeleri ile ekonomisini ve ordusunu güçlendirmiş ve Güney Kafkasya'nın en büyük devleti haline gelmiştir.

Her ne kadar Azerbaycan Türkleri 70 yıl komünist rejimin baskısı altında yaşasa ve milli kimliklerini unutturmaya yönelik ciddi bir asimilasyon politikasına maruz kalsalar da AHC'nin varlığını, mirasını hiçbir zaman unutmamışlardır. Sovyet idaresinin tüm tazyiklerine rağmen milli kimliklerini muhafaza eden Azerbaycan Türklerinin bu manada toplumsal hafızaları hep taze kalmış ve Sovyetler Birliği'nin yıkılma emarelerini iyice göstermeye başladığı 1980'li yılların ortalarından itibaren Karabağ'da Ermeni ayrılıkçıların başlattığı olaylar Azerbaycan'da bağımsızlık ateşini iyice körüklemiştir. Özellikle 19-20 Ocak 1990'da meydana gelen ve “*20 Yanvar Olayları*” diye bilinen hadiseler, Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden süreçte en önemli dönemeçlerden biri olmuştur. Karabağ ve Ermenistan'da yaşayan Türklere karşı saldırılarının artıran Ermenilere Moskova'nın gerekli tepkiyi göstermemesi üzerine 19 Ocak gecesi başlayan gösterilerde, bir kısmını Ermenilerin oluşturduğu Sovyet askerleri kadın, çocuk, yaşlı demeden 150'ye yakın Türk'ü katletmiştir. Bu katliam halkın Moskova'ya olan güvenini tamamen ortadan kaldırmış, Ebülfez Elçibey önderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi'ne (AhC)³⁴ olan desteği artırmıştır. Sonuçta Karabağ'da çatışmaların artması ve “*Moskova'nın adamı*” olarak görülen Ayaz Mutallibov'un bu konuda gerekli adımları atmaması; Muttalibov ve onun nezdinde komünist rejime olan tepkiyi ve halkın bağımsızlık isteğini iyice artırmıştır. Neticede bağımsızlık isteği kitlesel bir hâl alarak Elçibey başkanlığında Azerbaycan Halk Cephesi'ni ortaya çıkarmıştır. Aslında AhC tek bir siyasi hareketi barındırmıyordu. Temel ideolojik görüşü bağımsızlık ve milliyetçilik olmasına rağmen içerisinde sosyal demokratlar, liberaller ve radikal milliyetçiler gibi çok farklı gruplar yer almaktaydı.³⁵

AhC'nin yoğun baskısı neticesinde 18 Ekim 1991'de bağımsızlık ilan edilmiş ve “*Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akti*” kabul edilmiştir. Bu aktin önemi, Çarlık döneminde Azerbaycan'ın hukuksuz olarak işgal edildiğinin, Sovyetler Birliği'nin savaş ilan etmeden yine uluslararası hukuku ağır bir şekilde ihlal ederek bağımsız AHC'yi işgal ettiğinin, 70 yıl

³⁴ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kısaltması olan AHC ile karışmaması için Azerbaycan Halk Cephesi için metin içinde (AhC) şeklinde bir kısaltma yapılması tercih edilmiştir.

³⁵ AhC'nin bu yapısı, Elçibey'in başta Karabağ sorunu olmak üzere yaşadığı başarısızlıklar sonucunda kısa sürede arkasındaki desteği yitirmesinin de bir nedenidir. Özdaşlı - Kodaman, *a.g.e.*, s. 57.

boyunca Azerbaycan'a karşı sömürge politikası izlendiğinin, doğal kaynaklarının acımasızca sömürüldüğünün³⁶ açıkça dile getirilmesi ve tam bağımsız bir devlet olma hedefinin vurgulanmasıdır. Bununla birlikte bu akit, bağımsızlığını yeniden ilan eden devletin iç ve dış politikada nasıl bir duruş sergileceğinin, özellikle Rusya'ya karşı izlenecek siyasetin de ipuçlarını vermiştir. Nitekim bağımsızlığın ilanından kısa süre sonra Azerbaycan ülkedeki tüm Rus askerî üslerini kapatmış ve Rus askerlerini 1993 yılı itibarıyla ülkeden çıkarmıştır. AHC'nin mirasçısı olunduğunun açıklanması, hem köklü devlet geleneğinin vurgulanması hem de Nihal Atsız'ın da üzerinde durduğu devletlerin "*tarihî sürekliliğinin*" varlığı bakımından son derece isabetli bir karardır. Bu nedenle 18 Ekim 1991'in Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan ettiği tarih değil, daha önce alınan bağımsızlığın yeniden ilan edildiği tarih olduğunun belirtilmesi önemlidir. Qasımlı'nın da ifade ettiği üzere 19. yüzyılda Rusya tarafından işgal edilen hanlıklar düzeninde yaşayan Kafkas Azerbaycanı 1918-20 yıllarında bağımsız devlet kimliğine kavuşmasaydı, Nisan 1920 sonrasında kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve 1991'de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti olmayacaktı. Bu bakımdan Azerbaycan'ın, Rusya safına ne tür bir kimlikte katılacağı belirsiz kalacağından ve yapay devlet kimliği dahi olmayacağından 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığı bir soruna dönüşecekti.³⁷ 29 Aralık 1991'de ise 18 Ekim'de Meclis tarafından kabul edilen bağımsızlık kararı halkoylaması ile kabul edilmiş ve bağımsızlık hukuken de tasdik edilmiştir.

Bağımsızlık ilan edildiğinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başında 20 Yanvar Olayları'ndan sonra Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreterliği'ne getirilen Ayaz Mutallibov bulunmaktaydı.³⁸ Mutallibov tipik bir parti "*aparatchik*" idi, yani kayıtsız şartsız Moskova'ya sadık, Moskova'nın talimatlarının dışına çıkmamaya özen gösteren bir anlayışa sahipti ve bu yüzden SSCB'de yaşanan gelişmeleri anlayamamış ve halkının dışında kalmıştı. Bu tutumu sebebiyle de başlangıçta çözülmesi kolay ve olanaklı sorunların büyümesine sebebiyet vermiştir.³⁹ Sovyetler Birliği döneminde Komünist Partisi üyesi olan Mutallibov'un yaptığı en büyük hatalardan biri Karabağ'daki çatışmalar nedeniyle halkın Moskova'ya olan tepkisini görmezden gelerek Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olmak için anlaşma yapması ve dolayısıyla fiilen savaş halinde olduğu Ermenistan ile aynı ortaklık içinde yer almakta hiçbir sakınca duymamasıydı. Bunlara ek olarak Hocalı Soykırımı'nı halktan gizlemesi ve daha bu soykırım şoku atlatılmadan 27 Şubat'ta aralarında BDT Ortak Ordusu'na katılma kararının da bulunduğu bir dizi anlaşmayı imzalaması, zaten halkın çoğunluğunun boykot ettiği bir seçimle iktidara gelen ve bu nedenle "*meşruiyeti*" tartışılan Mutallibov'un sonunu getirmiştir. Muhalefetin baskı-

³⁶ Azerbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı", <http://www.e-qanun.az/framework/6693>, (21.08.2021).

³⁷ Mehmetov, a.g.e., s. 587.

³⁸ Okan Yeşilot, "Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı: Azerbaycan", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 146, Bahar 2021, s. 6.

³⁹ Zeynep Salmanlı, *1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 22.

sıyla istifa eden Mutallibov'un yerine Yakub Memmedov vekâleten devlet başkanlığı görevine getirilmiştir ve AhC öncesi yaklaşık iki ay ülkeyi yönetmiştir.⁴⁰

7 Haziran 1992'de seçimleri kazanarak devlet başkanı seçilen Ebülfez Elçibey gerek içerde gerekse dışarda ciddi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Azerbaycan dış politikasının en önemli ağırlık noktasını Karabağ sorunu, yeni kurulan devletin uluslararası alanda bağımsız hareket edebilme kabiliyetinin artırılması oluşturmuştur. Buna ek olarak sahip olunan hidrokarbon kaynaklarının uluslararası piyasalara en uygun fiyat ve şartlarda satılması için özellikle Batılı ülkeler nezdinden ciddi manada mesai harcanmıştır. Ayrıca Rusya'nın ülkedeki etkisini kırmak da Elçibey'in öncelikleri arasında idi. Bu maksatla Muttalibov'un 21 Aralık 1991'de Alma-Ata Bildirisi ile katılım anlaşması yaptığı BDT üyeliğinin mecliste onaylanmaması için ciddi çaba sarf eden Elçibey, Rus üslerini kapatmış ve Rus askerlerini 1993 yılı itibarıyla ülkeden tamamen çıkarmıştır. Diğer taraftan Elçibey'in daha iktidara gelmeden sık sık dile getirdiği "*Birleşik Azerbaycan*" (Bütöv Azerbaycan) fikri, ülke nüfusunun yarısını Türklerin oluşturduğu İran'da tedirginliğe neden olmuştur. Bu bakımdan Elçibey'in Moskova ve Tahran karşıtı net tutumunun ve Türkiye'ye olan bağlılığının iktidardan indirilmesindeki en önemli nedenlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Rusya'nın desteklediği Suret Hüseyinov'un 4 Haziran 1993'te yaptığı darbe ile görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Darbenin, Elçibey'in haziranın ortalarında planlanan İngiltere ziyareti sırasında yapılacak petrol anlaşması öncesi yapılması darbeye Moskova'nın parmağı olduğu yönündeki iddiaları kuvvetlendirmektedir. Nitekim Hüseyinov'un darbenin ardından *Nezavisimaya Gazeta*'ya yaptığı açıklamada, petrol anlaşmasının öncelikle Rusya ile yapılması gerektiğini söylemesi de bu iddiayı doğrulamaktadır.⁴¹ Ayrıca Rusya'nın, Azerbaycan'dan çekilirken bu ülkeye bırakması gereken silahları da darbeci Hüseyinov'a bırakması, darbenin arkasındaki güç hakkında net fikir edinmemizi sağlamaktadır.⁴²

3 Ekim 1993'te iktidara gelen Haydar Aliyev, 50 yılı aşkın bir süre Sovyetler Birliği'nin önemli mevkilerinde bulunmasının verdiği tecrübe ile dış politikada bölgesel dengeleri dikkate alan kararlar almış, özellikle devlet başkanlığının ilk dönemlerinde Rusya ve İran'ı tedirgin edecek adımlar atmaktan itinayla kaçınmıştır. 20 Eylül 1994'te yapılan "*Asrın Anlaşması*" ile Azerbaycan petrollerinin Batılı şirketlerin de dahil olduğu konsorsiyum ile uluslararası piyasalara ulaştırılmasını sağlaması en önemli başarılarından biridir. Bu konsorsiyumda en büyük pay Batılı şirketlerin olsa da Rusya'ya % 10'luk pay vererek bu ülkenin tepkisini azaltmaya çalışmıştır. Rusya'ya karşı denge politikası izleyen Aliyev, ilerleyen dönemlerde Türkiye ile çok daha yakın ilişki kurmuştur.

Ekim 2003'te Devlet Başkanı olan İlham Aliyev de sefeli gibi bölgesel dengeleri dikkate alan bir politika izlemiştir. Temelleri Haydar Aliyev tarafından

⁴⁰ Özdaşlı - Kodaman, *a.g.e.*, s. 52-54.

⁴¹ Yasin Aslan, *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 1996, s. 143.

⁴² Nazım Cafersoy, *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2000)*, ASAM, Ankara Çalışmaları Dizisi, No: 1, Ankara 2000, s. 14.

atılan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın (BTC) faaliyete başlaması İlham Aliyev dönemine denk gelmiş; TANAP, TAP gibi projelerin de hayata geçmesi ile Azerbaycan ekonomik açıdan hızla gelişmiştir. Karabağ sorununun diplomatik yollardan çözümü için ciddi manada mesai harcayan İlham Aliyev, Ermeni saldırganlığının artması ile askeri seçeneği özellikle son yıllarda daha fazla gündeme getirmiştir. Sonuçta enerji gelirleri ile gelişen ekonomi ordunun gerek kurmay aklı gerekse askeri teçhizat bakımından modernleşmesini sağlamış, bu da Azerbaycan'a 2020'de Karabağ Zaferi'ni getirmiştir.

2.2. Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Türkiye'nin Tutumu

Türkiye, Azerbaycan'ı 9 Kasım 1991'de tanımıştır. Bu haliyle Türkiye, Azerbaycan'ı dünyada tanıyan ilk ülke olmuştur. Elbette Azerbaycan'ın bağımsızlığını 18 Ekim'den hemen sonra tanınması için Türk kamuoyunun çok ciddi baskısı olmuş ve özellikle Türkiye'nin Türk Dünyası ile ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli bir isim olan Alparslan Türkeş bu süreçte devrin hükümeti nezdinde aktif bir politika izlemiştir. Bu dönemde Ermeni işgalinin hızla genişlemesi içerde Azerbaycan'a yönelik hassasiyeti artırmış ve Azerbaycan'ın hızla tanınması için ciddi bir direnç oluşmuştur. Tüm bunlara rağmen devrin hükümeti, her ne kadar çok büyük sorunlarla boğuşsa da kuzeydeki büyük komşunun resmen yıkılmamasından ve böylesi bir adımın ikili ilişkilere zarar vereceği düşüncesinden hareketle Azerbaycan'ı tanıma konusunda daha yavaş ve temkinli adımlar atmıştır. 8 Mart 1991'de Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'ın bir mülakatta kullandığı cümleler bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Vural bu sözleri sarf ettiğinde, üç Baltık ülkesi (Letonya, Estonya, Litvanya⁴³) bağımsızlık yolundaki en önemli virajlardan biri olan Baltık Yolu'nu⁴⁴ çoktan inşa etmiş, diğer Sovyet Cumhuriyetleri'nin birçoğunda da bağımsızlık yolunda önemli adımlar atılmış ve hatta Azerbaycan'da bağımsızlığa giden süreçte en önemli dönemeçlerden biri olan 20 Yanvar Olayları yaşanmış ve Batılı ülkelerde Sovyetler Birliği'nin kesin olarak yıkılacağına yönelik fikir çoktan oluşmuştu. Buna rağmen Vural, Turgut Özal'ın planlanmış ziyaretinin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni ufuklar açacağını, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının Sovyetler Birliği'nin iç sorunu olduğunu ve Türkiye'nin bu meselede "sığ milliyetçi politikalarından kaçınması" gerektiğini söyleyebilmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla 1990'lı yılların başında Karabağ sorununda Türk politik elitinin duruşunda Sovyetler Birliği'nin çökeceğine yönelik bir beklentinin olmaması ve Batı'nın aksine Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu durumun iyi analiz edilememesi etkili olmuştur.

⁴³ Hatta Volkan Vural'ın Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin geleceğine yönelik iyimser düşüncelerini dile getirdiği tarihten hemen hemen yıl önce, 11 Mart 1990'da Litvanya bağımsızlığını ilan etmişti.

⁴⁴ Üç Baltık ülkesinin vatandaşları Molotov-Ribentrop Antlaşması'nın (23 Ağustos 1939) 50. yıl dönümü olan 23 Ağustos 1989'da oluşturdukları 600 kilometrelik insan zinciri ile Sovyet işgalini protesto etmiş ve "Baltık Yolu" olarak isimlendirilen bu eylemden yaklaşık olarak iki yıl sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

⁴⁵ Vurghun Hasanlı, "Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı (1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 12, Ağustos 2017, s. 59.

3. Azerbaycan Dış Politikasını Etkileyen Temel Unsurlar

3.1. Karabağ Sorunu

Karabağ sorunu, Çarlık döneminden itibaren Rusların Güney Kafkasya'ya hâkim olmak için Azerbaycan topraklarında “tampon” bir Ermeni devleti kurmaya yönelik politikalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. I. Petro ile imparatorluk sürecine giren Rusya, Türkistan'da ve Kafkasya'da topraklarını Türkler aleyhine sürekli olarak genişletmiştir. 1802'de Gürcistan'ı ele geçiren Ruslar, daha güneye bugünkü Azerbaycan ve Ermenistan -ki o dönemde Ermenistan da bir Türk toprağıdır- topraklarına indiklerinde birbirleri ve İran'daki hanedanlıklarla sürekli mücadele eden otonom Azerbaycan Hanlıkları ile karşılaşmışlardır. O tarihlerde Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarında çok az sayıda Ermeni yaşamaktaydı ve o tarihe kadar bölgede Ermenilere ait bir devlet de var olmamıştı. Azerbaycan topraklarının 19. yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar tarafından işgali ve bu toprakların daha sonra Ermenilere verilmesi ile başlayan bu sorun, günümüze kadar Türklere karşı katliam, soykırım ve sürgün gibi birçok hukuksuz hadisenin yaşanmasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi İran, kısa süreli kesintiler hariç Gazneliler'den itibaren yaklaşık olarak 1000 yıl (1925'e kadar) Türkler tarafından yönetilmiştir. Büyük Selçuklu, Safeviler, Afşar ve Kaçar hanedanlıkları, Harzemşahlar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular İran'da hüküm süren Türk devletleridir. 15. yüzyıldan sonra ise sırasıyla Safeviler, Afşar Hanedanlığı ve Kaçar Hanedanlığı (1925'e kadar) İran'ı yönetmiştir. Afşar Hanı Nadir Şah'ın (1736-1747) ölümünden sonra ise Afşarlar'ın merkezi otoritesi zayıflamış ve Azerbaycan topraklarındaki hanlıklar otonom bir yapıya kavuşmuştur. Elbette daha bağımsız hareket etmekle birlikte bu hanlıkların İran'daki Türk hanedanlığı ile bütün bağlarını kopmamıştı. Rusların Kafkasya'nın güneyine indikleri dönemde Türk Hanlıkları hem birbirleri ile hem de İran'daki Türk hanedanı ile mücadele içerisindediler ve bu durum Rusların kısa sürede Türk topraklarını işgal etmesini kolaylaştırmıştır. Nitekim 1803-1813 arasında yapılan Rus-Kaçar (İran) savaşları neticesinde Karabağ'a bağlı Gülistan köyünde imzalanan Gülistan Antlaşması ile Karabağ, Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Talış Hanlıkları Rusya, Güney Azerbaycan hanlıkları ise İran hâkimiyetine bırakılmıştır.⁴⁶ İkinci Rus-Kaçar Savaşı'ndan (1826-28) sonra imzalanan Türkmençay Antlaşması (18 Şubat 1828) ile Gülistan Antlaşması'na ek olarak İrevan ve Nahçıvan hanlıkları da Rusya'ya verilmiştir.⁴⁷ Bu anlaşmalar ile Azerbaycan toprakları Rusya ve İran arasında ikiye bölünmüş ve Aras Nehri iki ülke arasında sınır kabul edilerek Türk coğrafyası parçalanmış ve günümüze kadar devam eden “Azerbaycan'ın bölünmüşlüğü” sorunu ortaya çıkmıştır.

⁴⁶ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 4, 1991, s. 320.

⁴⁷ Mehmetov, a.g.e., s. 487.

1828'e kadar varlığını sürdüren İrevan Hanlığı merkez olmak üzere Azerbaycan topraklarında bir Ermeni Devleti kurmak isteyen Ruslar açısından en önemli sorunlardan biri bölgedeki Ermeni nüfusunun azlığı idi. Aslında Azerbaycan topraklarının elde tutulması için bölgeye kendilerine "sadık" Ermenilerin yerleştirilmesi fikri I. Petro'dan itibaren Rus işgal politikasının bir parçasıydı. Hatta I. Petro Kasım 1724'te yayınladığı fermanında, Ermenilerin Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki topraklarına; Bakü, Derbend ve ayrıca Mazenderan ve Gilan gibi bölgelere yerleştirilmesini resmileştirerek, Ermenilerin Rusya'nın Güney Kafkasya'dan İran Körfezi'ne kadar olan bölgeyi ele geçirme planında "beşinci kuvvet" görevini üstleneceğini açığa vurmaktadır.⁴⁸ En nihayetinde Osmanlı Devleti ve Kaçar Hanedanlığı ile yapılan savaşlar Rusların Anadolu, İran ve Rusya'dan Azerbaycan topraklarına Ermenileri yerleştirmek için beklediği fırsatı sunmuş, Türkmençay Antlaşması'nın (1828) 15. maddesine göre Kaçar yönetimi altında yaşayan 50.000, Osmanlı Devleti ile imzalanan Edirne Antlaşması'na (1829) göre ise Osmanlı topraklarında yaşayan 84.000 Ermeni'nin başta Karabağ, Nahçıvan ve İrevan olmak üzere Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine karar verilmiştir. I. Nikolay ise 1828'de Nahçıvan ve İrevan Hanlığı topraklarında "Ermeni Vilayeti" kurulduğunu bir fermanla açıklamış, 1849'da ise bu idari birimin adı "Erivan Eyaleti/Guberniyası" olarak değiştirilmiştir. Yapılan tüm demografik değişikliklere rağmen 19. yüzyılın sonunda Erivan Eyaleti, Bakü ve Gence (Yelizavetopol) eyaletlerinden sonra Türk nüfus bakımından Kafkasya'nın üçüncü büyük eyaleti konumundaydı.⁴⁹ Bu süreçte gerek zorunlu gerekse gönüllü olarak 20. yüzyılın başlarına kadar devam bu nüfus hareketleri neticesinde yaklaşık olarak 1 milyon 300 bin Ermeni Rusya, Anadolu ve İran'dan Kafkasya'ya göç ettirilmiştir.⁵⁰

Azerbaycan topraklarına Ermenilerin yerleştirilmesi ve bu topraklarda yaşayan Türklerin zorla göç ve sürgün edilmeleri Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiş ve 1920'de Gökçe ve Zengezur'un da Ermenilere verilmesi ile 114 bin km² olan Azerbaycan'ın yüzölçümü 1991'e gelindiğinde 86 bin km²'ye düşürülmüş ve Türkiye'nin Türk Dünyası ile bağlantısı koparılmıştır. Bunlara ek olarak Nahçıvan'a muhtar cumhuriyet, Dağlık Karabağ'a ise muhtar vilayet statüsü verilerek bu bölgelerin adım adım Azerbaycan ile bağı koparılmaya çalışılmıştır. SSCB'nin yıkılma sürecine girmesi ile birlikte Ermeniler Dağlık Karabağ'ın muhtar statüsünden yararlanarak bölgeyi kademeli olarak ele geçirmiştir.⁵¹

Azerbaycan ve Ermenistan'da yaşayan Türklere yönelik baskı ve sürgünler Stalin'in ölümüne kadar tüm hızıyla devam etmiş, sadece 1948-53 yılları arasında "Türksüz Ermenistan" hedefi ile Ermenistan SSC'de yaşayan yüzbinlerce Türk Azerbaycan topraklarına sürülmüştür.⁵² Stalin'in ölümünden sonra da

⁴⁸ Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, "Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri", *Tesam Akademi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Ocak-Şubat 2017, s. 11.

⁴⁹ Mehdiyev, *a.g.e.*, s. 12.

⁵⁰ Yeşilot, *a.g.e.*, 2008, s. 192.

⁵¹ Alkan, *a.g.e.*, s. 138.

⁵² Mehdiyev, *a.g.e.*, s. 23.

Karabağ'da zaman zaman Türkler ve Ermeniler arasında bazı çatışmalar yaşansa da asıl ciddi sorunlar 1980'li yılların ortalarından itibaren yaşanmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin büyük bir kriz içinde olduğu bu dönemde Gorboçov'un "yeni düşünce" olarak adlandırdığı "glasnost/açıklık" ve "perestroyka/yeniden yapılanma" politikası Karabağ'da çatışmayı iyice artırmış, iki Sovyet cumhuriyetini silahlı çatışmanın eşiğine getirmiştir. 1987'de Gorboçov'un üzerinde oldukça etkili bir isim olan Ermeni asıllı ekonomi başdanışmanının Abel Aganbekyan'ın Dağlık Karabağ'ın Ermenilere ait olduğu şeklindeki açıklaması bölgedeki Ermenileri daha da cesaretlendirmiş ve Türklere yönelik saldırılarını artırmıştır. Nitekim bir yıl sonra 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Sovyeti, Türk üyelerin katılımı olmaksızın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılma kararı almış, ancak SSCB Yüce Sovyeti bu karara şiddetle karşı çıkmış ve 12 Ocak 1989'da Yukarı Karabağ'da yönetimi devralmıştır.⁵³ 1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile Karabağ sorunu iki bağımsız devlet arasında savaş yaşanmasına neden olmuştur. 1991-93 yılları arasında Ermeniler, Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonu işgal etmiş, Mayıs 1992'de Laçin'i ele geçirerek Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki kara bağlantısını kurmuşlardır. Taraflar arasındaki çatışmayı kısa süreliğine sona erdiren 5 Mayıs 1994 tarihli Bişkek Ateşkes Antlaşması imzalandığında, Azerbaycan topraklarının % 20'si işgal edilmiş ve 1 milyondan fazla Türk muhacir durumuna düşerek başta Bakü olmak üzere farklı şehirlerde çok ağır şartlarda yaşamaya mecbur bırakılmıştır.

Azerbaycan her ne kadar Karabağ sorununun çözümünde sonuna kadar diplomasi masasından ayrılmasa da özellikle son yıllarda askeri yolla çözümü daha fazla değerlendirmeye almıştı. Birleşmiş Milletler'in (BM) işgali sona erdirmesi için Ermenistan'a gerekli ve etkili bir biçimde baskı kur(a)maması ve hatta Rusya, ABD ve Fransa'nın AGİT Minsk Grubu eş başkanları olmalarına, dolayısıyla tarafsız bir duruş sergilemeleri gerekmesine rağmen Karabağ sorunu ile ilgili BM'de yapılan oylamalarda dahi Ermenistan lehine tavır almaları, bu ülkelerin sorunu çözmek değil işgali meşrulaştırmak için gayret sarf ettiklerini net olarak göstermiştir ve bu noktada askeri çözüm tek seçenek olarak Azerbaycan'ın ajandasında yer almaya başlamıştı. Aslında AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi üyesi olmaları, Ermenistan'a yönelik baskının artırılması için önemli bir unsur olabilirdi. Hâlihazırda 1993 yılı içerisinde BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı ve "Ermenilerin acilen işgal ettiği topraklardan çekilmesi gerektiğini" vurgulayan 822, 853, 874 ve 884 No'lu kararlar bile tek başına söz konusu eş başkanların Ermenistan'a baskı kurması için önemi bir dayanaktı. Ancak eş başkanların Ermeni yanlısı tavırları işgalin sonlanması için ciddi ve kalıcı önlemlerin alınmasını engellemekteydi. Hatta "işgale karşı alındığı" görüntüsü çizen bahsi geçen kararların satır araları incelendiğinde dahi Ermeni tarafgirliğinin bir şekilde cümlelere sirayet ettiği görülür. Bu bakımdan işgalin sanki sadece "Dağlık Karabağ'daki Ermenilerce" yapıldığı, dolayısıyla Ermenistan'ın bu işgalde herhangi bir işti-

⁵³ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 1, İlkbahar 2001, s. 400-401.

raki veya sorumluluğunun olmadığı vurgusunun yapılması önemlidir. BMGK, “işgalin Ermenilerce sona erdirilmesi” ifadesi ile Ermenistan’ı bu hukuksuz girişimlere verilecek tepkinin muhatabı olmaktan kurtarmaya çalışmıştır. Hâlbuki bu kararı alanlar da çok iyi bilmektedir ki bu işgali yapan Rusya, İran ve Batılı ülkelerin maddi ve manevi desteklerini alan Ermenistan’dır. Ayrıca Ermenilerin işgal ettiği topraklardan çıkmaması durumunda herhangi bir yaptırımın öngörülmemesi (Irak’ın Kuveyt’i işgalinde olduğu gibi) sorunun İkinci Karabağ Savaşı’na kadar çözümsüz kalmasında etkili olmuştur.

3.2. Karabağ Sorununda Türkiye’nin Tutumu

1990’lı yılların başında Türkiye, Soğuk Savaş dönemi boyunca SSCB’ye karşı Batı Bloku ile eşgüdümlü olarak sürdürdüğü politikaya resmî düzeyde bütünüyle zarar vermemek için Karabağ konusunda bir müddet Batılı ülkelere benzer bir tutum izlemiş,⁵⁴ hatta bir süre Karabağ sorununu “Sovyetler Birliği’nin iç sorunu” olarak dahi görmüştür. Ermenistan’ı bağımsızlığı ilan etmesinden kısa süre sonra tanıyan Türkiye, Ermenistan’ın işgale tüm hızıyla devam ettiği bir dönemde bu ülkeye buğday yardımı yapmış ve elektrik vermiştir. Kanımızca Türkiye’nin Ermenistan’a yönelik gereğinden fazla ılımlı yaklaşımı; Ermenistan’ın Azerbaycan ile olan sorunlarını çözeceğine, işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkacağına, uluslararası alanda 1915 Olayları’nı “soykırım” olarak tanıtmaya yönelik davranışlarından ve Türkiye’den toprak iddialarından vazgeçireceğine kısaca Ermenistan’ın “ehlileşeceğine” olan inancından kaynaklanmaktaydı. Ancak resmî tavrın aksine, Azerbaycan topraklarının işgali, Türk kamuoyunda ciddi bir tepki oluşturmuş, bu durum zamanla Türk Hükümeti’nin konuyla ilgili daha sert bir resmî söylem geliştirmesine ve Ermenistan’a yönelik daha mesafeli bir yaklaşım izlemesine neden olmuştur. Bu nedenle başlangıçta Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında tarafsız bir tutum sergilemeye çalışan devrin hükümeti, ilerleyen dönemlerde Ermenistan karşıtı bir söylem geliştirmek zorunda kalmıştır.⁵⁵

Türkiye’nin Ermenistan’a karşı izlediği yapıcı ve gereğinden fazla ılımlı politikaya rağmen Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgalden vazgeçmemiş, hatta Dağlık Karabağ’dan sonra çevresindeki rayonları da işgale başlamıştır. 1993’te Kelbecer’in işgali ile Türkiye, Ermenistan ile sınırları kapatmış ve diplomatik ilişkisini kesmiştir. Türkiye’nin Ermenistan’a yönelik politikasının değişmesinde Azerbaycan topraklarının işgalinin yanı sıra tüm girişimlerine rağmen Erivan’ın asılsız iddialarından vazgeçmemesi de etkili olmuştur. Örneğin 23 Ağustos 1990’da kabul edilen ve Ermenistan Anayasası’nın (1995) dibace bölümünde atıfta bulunulan Bağımsızlık Bildirisi’nin 11. maddesinde Türki-

⁵⁴ Uslu, Sovyetler Birliği’nin yıkılış sürecinde Türk liderlerin, Sovyet faktörü nedeniyle bölge ile politikalarını geleneksel çerçevede tuttuklarını, SSCB’nin yıkılışının Türk makamları açısından bir bakıma endişe kaynağı olduğunu, bunun en önemli nedeninin ise, Türkiye’nin Batı dünyası için öneminin, komünizme karşı kalkan vazifesi gördüğünü düşünmelerinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Bkz. Nasuh Uslu, “Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya Politikası Üzerinde Etkili Olabilecek Faktörler”, *Türkler*, Cilt: 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 269.

⁵⁵ Esmâ Özdaşlı, “1990’lı Yıllarda Asılsız Ermeni Soykırım İddiaları ve Türk Dış Politikasına Etkileri”, *Türk Dış Politikası (1990’lı Yıllar)*, Ed. Ömer Kurtbağ - Serkan Kekevi, Berikan Yayınları, Ankara 2020, s. 519-520.

ye'nin doğusu için “Batı Ermenistan” ifadesi kullanılmış, böylece Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve Türkiye-Ermenistan sınırının tanınmadığı da resmi düzeyde dile getirilmiştir. Benzer şekilde Erivan, Türkiye-Ermenistan sınırını tayin eden Moskova ve Kars Anlaşmalarını (1921) da tanımadığını çeşitli düzeylerde yaptığı resmi açıklamalarla ilan etmiş, Ermenistan Parlamentosu 23 Eylül Şubat 1991'de bu antlaşmaları tanımayacağını açıklarken, 1991'de alınan bağımsızlık kararında “Bağımsızlık Bildirisine sadık kalınacağı” vurgulanmıştır. Bu bakımdan Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri kesmesinde Karabağ işgali kadar Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik saldırgan politikaları da etkili olmuştur. Tüm bunlara rağmen Türkiye'de bazı çevreler, Ermenistan'ın bu saldırganlığını göz ardı edip “Azerbaycan'ın iki ülke ilişkilerini ipotek altına aldığı” yönündeki gerçek dışı suçlamalarda bulunabilmektedirler. Hâlbuki Türkiye, 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdığında Ermenistan, Azerbaycan topraklarını zaten işgal etmekteydi ve ilişkilerin kesildiği 1993'e kadar da bu saldırgan politikasından hiçbir şekilde ödün vermemiştir. Hatta Hocalı Soykırımını gerçekleştirdiğinde dahi Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerini bütünüyle kesmemiştir. Eğer Türkiye'nin Ermenistan sınırını kapatmasının tek nedeni Azerbaycan topraklarının işgali olsaydı, 1991'de daha işgal devam ederken Türkiye'nin Ermenistan'ı tanımaması gerekirdi.⁵⁶

Aslında Ermenistan'ın 2 Nisan 1993'te Dağlık Karabağ dışındaki Kelbecer'i işgali sadece Türkiye'nin sınırı kapatması ile sonuçlanmamış, ayrıca Ermenilerin özellikle Batılı ülkelerde yaptığı “mazlum Hristiyan halkın kurtuluş mücadelesi propagandasına” da ciddi zarar vermiştir. Çünkü o tarihe kadar Türk topraklarının işgalini meşrulaştırmaya çalışan Ermeni lobisi “dini motifleri” de kullanarak uluslararası topluma Karabağ'da yaşananların bölgesel ve “mazlum” Ermeni halkının kurtuluş mücadelesi olduğu yalanı üzerinden seslenmekteydi. Bu nedenle Kelbecer'in işgali Ermenilerin gerçek niyetini daha net ortaya koymuş, işgalin Büyük Ermenistan hayalinin bir parçası olduğunu kanıtlamıştır. Zaten 1993 yılı içerisinde BMGK'nin Karabağ ile ilgili aldığı dört kararın da Kelbecer'in işgali sonrasına denk gelmesi de işgalin Dağlık Karabağ'ın dışına yayılmasına verilen bir tepkidir. Örneğin 30 Nisan 1993'te alınan 822 sayılı karar 2 Nisan 1993'te Kelbecer'in işgali sonrası, 29 Temmuz 1993 tarihli 853 sayılı karar 23 Temmuz'da Ağdam'ın işgali sonrası, 14 Ekim 1993'te alınan 874 sayılı karar Fuzuli, Cebrail ve Gubadlı'nın işgali sonrası ve 12 Kasım'da alınan 884 sayılı karar ise Zengilan'ın işgali üzerine alınmıştır. O zaman şöyle bir soru da akla gelebilir. Eğer Ermeniler işgali Dağlık Karabağ ile sınırlı tutsalardı ve Laçın koridorunu açmak ve Dağlık Karabağ'ın güvenliğini sağlamak için işgali çevre rayonlara yaymasalardı, BMGK üyeleri Ermeni işgaline karşı bu kararları alırlar mıydı? Alınan kararların tarihi net olarak göstermektedir ki, Minsk Grubu eş başkanları dahi BMGK üyeleri işgal Dağlık Karabağ ile sınırlı tutulsaydı büyük ihtimalle hiçbir adım atmayacaklardı. Dolayısıyla Ermenistan'ın gücüyle orantısız bu işgalci zihniyeti, Batılı ülkelerde zorlamayla da olsa birtakım cılız tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. Bununla birlikte daha Kelbecer işgal

⁵⁶ Özdaşlı, a.g.e., 2020, s. 521.

edilmeden, Mayıs 1992'de Laçın'ın işgaliyle Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında bağlantı kurulması ve devamında işgalin Dağlık Karabağ'ın ötesine geçmesi ile Azerbaycan yaşananların "masum Hristiyan Ermenilerin" kurtuluş mücadelesi olmadığını, "denizden denize Büyük Ermenistan" hayalinin bir parçası olduğunu uluslararası topluma daha rahat anlatabilme imkânına kavuşmuştu.

3.3. Azerbaycan'ın Enerji-Politikası ve Türkiye

Her şeyin merkezden planlandığı komünist sistemde tüm cumhuriyetlerin ekonomik yapısı Sovyet sistemi ile bütünleştirilmiş, bu durum 1991'de post-Sovyet coğrafyada kurulan devletlerin siyasi ve ekonomik açıdan Rusya'dan bağımsız hareket etmelerini engelleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde "bölgeleri birbirlerine bağlama" politikası gereği cumhuriyetler arasında yapılan yüksek düzeyli ticaret hem her cumhuriyeti Moskova'ya bağlamış hem de diğer Sovyet Cumhuriyetleri'ni birbirlerine bağımlı hale getirmiştir.⁵⁷ Bunun dışında bu bölgelerin tüm dünya ile bağlantısı ve ticareti de Rusya üzerinden sağlandığı için tüm demiryolları ve boru hatları da Rusya'ya doğru inşa edilmiştir. Dolayısıyla Türk cumhuriyetleri yeni yollar ve boru hatları inşa edene kadar dünya pazarına ulaşma konusunda Rusya'ya bağımlı olmuşlardır.⁵⁸ Hatta geçmişten miras kalan Moskova merkezli ekonomik sistemin gerekli kıldığı Rusya'ya aşırı bağımlılık, bazı devletlerde günümüzde bile çok ciddi boyutlara ulaşmış durumdadır. Özellikle 1993'te ilan ettiği "Yakın Çevre Doktrini" sonrasında eski yaşam alanı olarak gördüğü bölge devletlerindeki etkisini korumak ve artırmak için boru hatlarını ve ulaşım kanallarını bir "şantaj" unsuru olarak kullanan Moskova, bu sayede doğal kaynakların küresel piyasalara ulaştırılmasında da söz sahibi olmayı hedeflemektedir. Gerçekten de Azerbaycan dâhil hidrokarbon zengini bölge devletleri Moskova'nın boru hatları üzerindeki hakimiyeti nedeniyle uzun yıllar kaynaklarını değerinin çok altında Rusya'ya satmak zorunda kalmışlar, ilerleyen dönemlerde ise Rusya'nın devre dışı bırakıldığı yeni hatların inşa edilmesi ile "boru hattı baskısından" kısmen de olsa kurtulmuşlardır.

1848'de dünyada sanayi yöntemiyle ilk petrol üretiminin yapıldığı, 1924'te ise açık denizde (offshore) ilk petrol aramalarının yapıldığı Azerbaycan, gerek Çarlık Rusya'nın gerekse Sovyet Rusya'nın ülke içi enerji ihtiyacının önemli bir kısmını tek başına karşılamakta iken, bu dönemlerde yapılan enerji ihracatının da en önemli kaynağı durumundaydı. Yüzyıllarca Azerbaycan'ın zenginliklerini sömüren Rusya, hem boru hatları üzerinde tekel kurmuş hem de üretim tesislerine yeterince yatırım yapmayarak başka bir emek ve kaynak hırsızlığına da imza atmıştır. Bu duruma bir de Sovyet döneminde petrol endüstrisinde çalışan kalifiye elemanların bilinçli olarak çoğunlukla Slav asıllılardan seçilmesi ve bu kişilerin önemli bir kısmının 1991'den sonra Azerbaycan'dan ayrılması eklenince, 1991'de bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan açısından şöyle vahim bir sahne ortaya çıkmıştır: Kaynağı

⁵⁷ Özdaşlı, a.g.e., 2020, s. 29-30.

⁵⁸ Dinçer Taşçıkâr, "Orta Asya'daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun", Alaeddin Yalçınkaya (der.), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998, s. 235.

olan ancak bu kaynağı verimli şekilde işleyebilecek modern tesislere ve yeterli kalifiye elemana sahip olmayan, ayrıca bu kaynakları isteği şekilde küresel piyasalara ulaştırabilecek boru hatları bulunmayan bir ülke. Bu öylesi bir kötü tablo idi ki, 2000'li yılların ortalarına kadar doğalgaz üretimi ülke içi talebi dahi karşılamayacak düzeye inmiş ve doğalgaz ithal edilmek zorunda dahi kalınmıştır. Dünyanın en zengin doğalgaz kaynaklarına sahip ülkesi Azerbaycan'da 2007 yılına kadar üretilen doğalgaz ülke içi talebin sadece % 40'ını karşılayabilmiş ve 1990-95 yılları arasında Türkmenistan ve İran'dan, 2000-2006 yılları arasında ise Rusya'dan doğalgaz ithal edilmiştir. 2007'den itibaren doğalgaz ülke içi talebi ancak karşılayacak duruma gelmiştir.⁵⁹

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazandığı 1991'den itibaren sahip olduğu kaynakları en uygun şart ve fiyat üzerinden küresel piyasalara ulaştırmak için büyük gayret göstermiştir. Bunun için öncelikle Rusya'nın büyük oranda devre dışı bırakıldığı, ancak bütünüyle küstürülmediği uluslararası projelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. 20 Eylül 1994'de imzalanan "Asrın Anlaşması" ile Azerbaycan'ın en önemli petrol sahaları olan Azeri, Çıralı ve Güneşli sektörlerindeki petrolün önde gelen küresel enerji şirketlerinden oluşturulacak konsorsiyum ile işletilmesine karar verilmiştir. Anlaşmada Rusya'ya da % 10'luk pay verilerek Elçibey'in iktidardan indirilmesinin bir nedeni olan Rusya'nın enerji projelerinden bütünüyle dışlanması yönündeki adımlara da son verilmiştir. Nitekim tecrübeli siyasetçi Haydar Aliyev bir taraftan Asrın Anlaşması'na dâhil ederek Rusya'dan gelebilecek tepkileri azaltmaya çalışırken, diğer taraftan da enerjiyi alternatif güzergâhlardan ihraç etmek için Batılı şirketlerle temaslarını artırmıştır. Bu açıdan 1999'da anlaşması yapılan BTC'yi, Aliyev'in Rusya ile Batı arasındaki hassas dengeyi gözetken diplomasinin bir eseri olarak görmek gerekir. Asrın Anlaşması'nda Rusya'ya verdiği pay ile kendisine enerji politikasında manevra alanı açan Aliyev, Moskova'ya rağmen Batılı enerji şirketleri ile Türkiye'den TPAO'nun katıldığı BTC'nin işletme faaliyetlerini yürütecek olan BTC Co. Şirketi'nin kurulmasını başarmıştır.⁶⁰

Her şeyden önce o tarihlerde Azerbaycan topraklarının % 20'si işgal eden Ermenistan'ın stratejik ortağı Rusya idi ve Rusya ile yaşanacak derin bir çatışma Ermenistan'ın işgali genişletmesi için fırsat yaratabilirdi. O dönemde askeri gücü yetersiz olan ve siyasi açıdan oldukça kırılğan bir yapı üzerinde duran Azerbaycan açısından yeni bir Ermeni saldırısının sonuçları çok ağır olabilirdi. Dolayısıyla Aliyev'in iktidarının ilk yıllarında, Rusya ile Batı arasındaki hassas terazinin ibresinin görünürde Moskova'yı işaret etmesini de Ermeni işgalini ve bu işgalde Rusya'nın etkisini göz ardı ederek anlayabilmek mümkün değildir. Nitekim ilerleyen yıllarda enerji gelirleriyle gelişen ekonomisini ordunun modernizasyonuna yönlendiren Aliyev, Batı ve Türkiye ile ilişkilerinde Rusya'nın tepkisine neden olabilecek adımlar atmaktan da

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Esmâ Özdaşlı, "Bir Dış Politika Aracı Olarak Azerbaycan'ın Enerji Güvenliği ve Politikası", *Türkiz*, Yıl: 8, Sayı: 45, Kasım 2017, s. 68-72.

⁶⁰ BTC Co.'nun hissedarları şunlardır: BP (Birleşik Krallık) %30.1, SOCAR (Azerbaycan) %25, Chevron (ABD) %8.9, StatoilHydro (Norveç) 8.71, TPOA (Türkiye) %6.53, ENI (İtalya) %5, TOTAL (Fransa) %5, ITOCHU (Japonya) % 3.4, INPEX (Japonya) %2.5, CONOCOPHLLIPS (ABD) %2.5, AMEREDA HESS (ABD) %2.36.

çekinmemiştir. İlham Aliyev'in devlet başkanlığına denk gelen bir dönemde 2006 yılında faaliyete geçen BTC ile Azerbaycan petroleri Gürcistan ve Türkiye yoluyla Akdeniz'e, oradan da tankerlerle küresel piyasalara ulaşmaktadır. Toplam uzunluğu 1776 kilometreyi bulan ve 1076 kilometresi Türkiye'den geçen BTC, sadece Azerbaycan ekonomisine büyük katkı yapmakla kalmamış, aynı zamanda Çarlık döneminden itibaren boru hatlarının hep Rusya'ya doğru inşa edilmesi, böylece kaynak ülkelerin Moskova'dan bağımsız enerji politikası yürütmelerini engellemeye yönelik politikaya da darbe vurmuştur.

3.3.1. Türkiye-Azerbaycan Enerji İş Birliği'nin Avrupa'nın Enerji Güvenliğine Katkıları

1991'de bağımsızlığını geri kazanmasından sonra Azerbaycan'ın Türkiye ile enerji alanında yaptığı iş birliği her iki ülkeye de hem ekonomik hem de stratejik faydalar sağlamıştır. Dolayısıyla iki ülke enerji ortaklığı, karşılıklı yarara dayanmakta ve kazan-kazan politikası çerçevesinde yürütülmektedir. Öncelikle bu iş birliği her iki ülkeye de Rusya karşısında önemli kazanımlar sağlamış; Azerbaycan Moskova'nın "boru hattı" şantajını göz ardı etme imkânına kavuşurken, Türkiye ise Azerbaycan ile kaynak çeşitliliği yaparak Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltma olanağı yakalamıştır. Bununla birlikte yine bu iş birliği, Azerbaycan'a kaynaklarını değeri üzerinden satma imkânı verirken, Türkiye'nin de "enerjide geçiş ülkesi" olma politikasına büyük katkı sağlamıştır.

Türkiye'nin 20 şehrinden geçen Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP), Azerbaycan'ın en zengin doğalgaz sahaları olan Şahdeniz-II yatağından ve Hazar Denizi'nin güneyindeki diğer sahalardan çıkan doğalgazın öncelikle Türkiye'ye, devamında ise Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile Avrupa'ya gaz akışını sağlamaktadır. TAP, TANAP ve Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı (SCP) ile Güney Gaz Koridoru'nu oluşturmaktadır. Ardahan'ın Türkgözü köyünden başlayan TANAP, Edirne'nin İpsala ilçesinde son bulmaktadır. TANAP 2018'de faaliyete geçerken, Aralık 2020 itibarıyla Azerbaycan doğalgazı TAP üzerinden doğrudan İtalya'ya ulaşmış bulunmaktadır. TANAP'ın devamı niteliğinde olan ve toplam uzunluğu 878 km. olan TAP; Yunanistan, Arnavutluk ve Adriyatik Denizi üzerinden İtalya'ya gaz sevkiyatı yapmaktadır. TANAP Türkiye'nin, TAP ise Avrupa'nın enerji güvenliğine ve arz kaynaklarının çeşitlendirilmesine büyük katkı sağlamıştır.⁶¹ Dolayısıyla TAP Avrupa'nın Rusya'ya enerji bağımlılığını azaltan önemli bir seçenek haline gelmiş, bu nedenle de TANAP ve TAP'ı Avrupa Birliği de desteklemiştir. Avrupa Komisyonu'nun 31 Temmuz 2018'de enerji projelerini destekleyen CEF Energy programından TANAP'a 5 milyon avro hibe tahsis etmesi de bu durumu kanıtlamaktadır.⁶²

Özellikle 2014'te Kırım'ın işgali sonrası Avrupa'nın Rusya'ya enerji bağımlılığının kendisi açısından ne denli ciddi bir güvenlik sorunu haline geldiğini bir kez daha göstermiştir. Bulgaristan, Slovakya, Finlandiya gibi AB ülke-

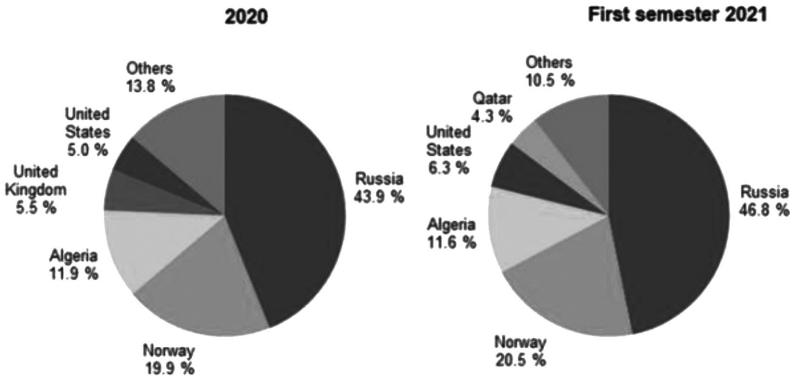
⁶¹ "Güney Gaz Koridoru'nda Büyük Adım: TANAP ve TAP Birleşti", <https://www.tanap.com/media/basin-bultenleri/guney-gaz-koridorunda-buyuk-adim-tanap-ve-tap-birlesti/>, (11.07.2021).

⁶² Murat Temizer, "Avrupa Komisyonu'ndan TANAP'a 5 Milyon Avro Hibe", Anadolu Ajansı, 31 Temmuz 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupa-komisyondan-tanap-a-5-milyon-avro-hibe/1218406>, (11.06.2021).

lerinde doğalgazda Rusya'ya olan bağımlılık neredeyse yüzde yüzlere kadar çıkmış olması birliğin Kırım'ın işgaline karşı net bir tavır alınamamasında ve Rusya'ya karşı ciddi manada bir ambargo uygulanamamasında oldukça etkili olmuştur. Nitekim Kırım'ın işgalinin ardından AB ülkeleri Rus gazının ithalatını azaltacaklarını açıklamış, 2015'te ithalatta az da olsa düşüş yaşanmış ancak 2016 ve 2018 dönemlerinde birliğin Rusya'dan aldığı gaz yeniden artmıştır. Özellikle AB'nin lokomotif gücü Almanya'da bu oranın % 50'ye yakın olması, Berlin'in Moskova'yı daha kısık sesle tenkit etmesine neden olmuştur.

Aslında uzun yıllardır Brüksel'in üye ülkelerin birlik dışındaki herhangi bir ülkeye enerji bağımlılığını % 30'un altına düşürme gibi bir hedefi olsa da sadece 2020 ve 2021 yılları bile AB'nin bu hedefin çok uzağında olduğunu göstermektedir. Her iki dönemde de Rusya'ya olan doğalgaz bağımlılığı % 50'ye yakındır.⁶³ Dolayısıyla Rusya yaşana tüm çatışmalara rağmen AB'nin en büyük doğalgaz satıcısı olma özelliğini hale korumaktadır.

Extra EU imports of natural gas from main trading partners, 2020 and first semester 2021
(share (%) of trade in value)

Source: Eurostat database (Comext) and Eurostat estimates

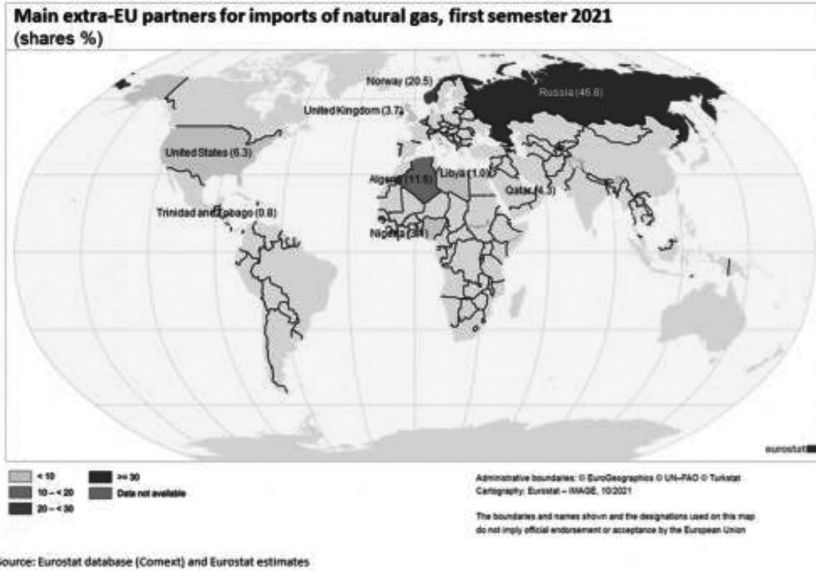
eurostat

Kaynak: Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat>, (12.09.2021).

Dünyanın en büyük doğalgaz ihracatçısı Rusya'nın geçmişte enerji kartını cesurca kullandığı birçok örneğin varlığı, Brüksel'in Moskova'ya olan enerji bağımlılığını birlik açısından ciddi bir tehdit olarak görmesine neden olmaktadır. Batı eğilimli politikaları nedeniyle Ukrayna'da 2006'da yaşanan gaz krizi, 2009'da yine Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan çatışma sonrası Rusya'nın Ukrayna'ya olan gaz akışını kesmesi ile Doğu ve Orta Avrupa'daki bazı ülkelerin doğalgaz sıkıntısı çekmesi Rusya'nın enerji kozunu dış politik hedefleri için kolayca uygulayabileceğine dair yakın döneme ait birkaç örnektir. Rus-

⁶³ "EU Imports of Energy Products-Recent Developments", Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments#Main_suppliers_of_natural_gas_and_petroleum_oils_to_the_EU, (12.09.2021).

ya'nın enerjiyi bir silah gibi kullanmaya yönelik hamlelerine Kırım'ın işgali sonrası da devam etmesi Avrupa'nın alternatif kaynak ülkelere yönelmesinde itici güç olmuş, bu süreçte Azerbaycan "güvenilir kaynak ülke", Türkiye ise "güvenilir geçiş ülkesi" olarak AB'nin enerji güvenliği açısından dikkate değer aktörler haline gelmişlerdir. Bu nedenle Brüksel, TAP'ın da faaliyete geçmesiyle özellikle Ermeni lobbiesinin kışkırtmalarıyla izlediği Türk karşıtı politikaları devam ettirmeye çalıştığında artık "enerji güvenliği"nin Azerbaycan ve Türkiye ile daha fazla güçlendiğini dikkate almak zorunda kalacaktır.

Kaynak: Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat>, (12.09.2021).

Tabi ki burada şu vurguyu da yapmak gerekir. Rusya sadece hidrokarbon kaynakları ile değil, aynı zamanda sahip olduğu boru hattı ağlarıyla da küresel enerji piyasasının en önemli aktörlerinden biridir ve kaynak zengini ancak boru hattı olmayan devletleri bu hatlar üzerinden baskı altında tutmaya çalışmaktadır. Boru hattı diplomasisi diyebileceğimiz bu güç ile Moskova, özellikle 1990'ların başında Azerbaycan'ın da dâhil olduğu kaynak zengini olan ancak Sovyet politikaları nedeniyle kaynağını satabilecek hatta sahip olmayan ülkelere karşı ciddi baskı oluşturmuş, bu ülkelerin kaynaklarının piyasanın çok altında fiyatlardan alarak başka bir haksız kazanç elde etmiştir. Bu haksız rekabete o dönemde en fazla tepki gösteren liderlerden biri Türkmenistan Devlet Başkanı Türkmenbaşı olmuştur. Ona ait sözler üzerinden o dönemde alternatif boru hatlarına sahip olmayan Türk devletlerinin yaşadığı iktisadi kaybı net olarak anlatmak mümkündür. Rusya'nın baskısından kurtulmak isteyen Türkmenistan 1990'lı yıllarda mali bakımdan sadece Rusya'nın değil İran'ın da benzer yaklaşımlarına maruz kalmıştır. Türkiye'ye doğalgaz satmak

isteyen Türkmenbaşı Moskova ve Tahran'ın boru hattı şantajına şu sözlerle tepki göstermiştir: “Biz İran’a yılda 8 milyar metreküp doğalgaz satıyoruz. Siz de onlardan alıyorsunuz. İnşallah size de doğalgaz veririz.” Ocak 2020’ye ait şu rakamlar hem Türkmenistan’ın hem de Türkiye’nin uğradığı mali kaybı net olarak ortaya koymakta, Türkmen liderin bu serzenişinde ne denli haklı olduğunu göstermektedir.⁶⁴ Bahsi geçen tarihte Türkmenistan’ın İran’a yaklaşık olarak 30 dolara, Rusya’ya ise 45 dolara sattığı gaz Türkiye’ye 90-110 dolar arasında değişen fiyatlarla gelmiştir.⁶⁵

Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Türkiye-Azerbaycan enerji iş birliğinin, hem Azerbaycan’ı Rusya’nın “boru hattı” baskısından kurtardığını, hem de ekonomik, siyasi ve askerî açıdan gelişmesine büyük katkı sağladığını söyleyebiliriz. Çünkü 1990’lı yıllarda Azerbaycan topraklarının yaklaşık olarak % 20’sini işgal eden Ermenistan Rusya, İran ve Batılı ülkelerce desteklenmekteydi. Bu işgalin sona erdirilmesi için Azerbaycan’ın siyasi, askerî ve ekonomik açıdan gelişmesi gerekmektedir ve Azerbaycan isabetli bir strateji ile 1990’lı yılların başından itibaren Batılı enerji şirketleri ile geliştirdiği iş birliği ile kaynaklarını Rusya’ya devre dışı bırakarak küresel piyasalara ulaştırmayı başarmış, enerjiden elde edilen kaynağın önemli bir kısmını da ordunun modernizasyonuna yönlendirmiştir. Azerbaycan’a 2020’de hak ettiği zaferi getiren de izlenilen başarılı enerji politikası ve buna bağlı olarak askeri gücün tahkim edilmesidir. Türkiye ise Azerbaycan’ı bağımsızlığını yeniden kazandığı 1991’den itibaren her açıdan desteklemiş, bir taraftan Azerbaycan ordusunun teknolojik açıdan ve modern askerî eğitim ile gelişmesine katkı sunarken, diğer taraftan da siyasi ve diplomatik alanda verdiği destekle uluslararası enerji şirketleriyle ve Batılı ülkelerle temas kurmasını kolaylaştırmıştır.

Sonuç

28 Nisan 1920’de AHC’nin Bolşevik tarafından işgal edilmesinden yaklaşık olarak 70 yıl sonra onun mirasını devralan Azerbaycan Cumhuriyeti 18 Ekim 1991’de bağımsızlığını yeniden ilan etmiştir. Büyük bir mücadeleyle kazanılan istiklalden sonra Azerbaycan iç ve dış politikada çok sayıda sorunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Her şeyden önce bu dönemde topraklarının bir kısmı işgal edilmişti ve Ermenilerin saldırıları da devam etmekteydi. Bunun yanı sıra Azerbaycan, yeni kurulan her devletin karşılaştığı siyasi ve ekonomik sorunlarla mücadele etmek ve merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçişin sancıları ile de baş etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta Sovyetler Birliği’nden devralınan kötü miras, bağımsızlığın ilk yıllarında çok ciddi siyasi, ekonomik ve askerî sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Karabağ Savaşı neticesinde Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü saldırı altında kalmış ve işgale uğramıştır. Ateşkes antlaşması imzalandığında ülkenin yaklaşık % 20’si işgal edilmiş ve bir milyona yakın Türk yurtlarından edilmiştir. Aslında 1990’lı yılların başlarında Azerbaycan kamuoyunda az da olsa BM’nin ve AGİT’in sorunu

⁶⁴ Esmâ Özdaşlı, *İsrail’in Orta Asya (Türkistan) Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri*, Nobel, Ankara 2020, s. 166.

⁶⁵ “Türkmenbaşı: Gazi Bizden Alın”, *Milliyet*, 08.01.2002, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/gazi-bizden-alin-5228608>, (21.08.2021).

barışçıl yollarla çözeceğine dair inanç vardı. Ancak kısa sürede özellikle BM tarafından sorunu çözmekle görevlendirilen AGİT Minsk Grubu Eş Başkanları'nın (Fransa, Rusya ve ABD) açıkça Ermeni yanlısı tavırları, statükonun devamını sağlamak ve işgali meşrulaştırmaya yönelik adımları diplomatik yolla çözümün mümkün olmadığını göstermiş ve Azerbaycan açısından askeri çözümü tek seçenek haline getirmiştir. Bu anlayışla Azerbaycan, ekonomisinin en önemli girdisi olan enerji gelirlerini ordusunu güçlendirmek için harcamış ve İkinci Karabağ Savaşı'na gelindiğinde gerek askeri-teknoloji gerekse kurmay aklı açısından Ermenistan'ın çok ilerisinde gelişmiş bir orduya sahip olmuştur. Özellikle Nisan 2016'da yaşanan Dört Gün Savaşları Azerbaycan ordusunun kendisini sahada test edebileceği önemli bir deneyim olmuştur. Bu savaşta 1994'ten sonra ilk defa Ermenilerce işgal edilen bazı stratejik tepeleri ele geçiren Azerbaycan, temas hattında kendi lehine değişiklik yapmıştır. Dolayısıyla Dört Gün Savaşları hem Azerbaycan hem de Ermenistan açısından psikolojik bir eşik olmuş, Azerbaycan askeri yolla çözüme ulaşabileceğini görmüş ve Rusya'nın desteğini alan Ermenistan'ın yenilemeyeceği mitini de yıkmıştır.

Türkiye Azerbaycan'ın bağımsızlığını geri kazanmasından sonra siyasi, ekonomik ve askeri açıdan sürekli olarak desteklemiştir. İki ülkenin enerji alanında sürdürdüğü iş birliği neticesinde Türkiye hem ihtiyaç duyduğu enerjinin önemli bir kısmını temin ederek özellikle Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmış hem de doğudan batıya, kuzeyden güneye inşa edilen boru hatları ile ihracatçı ve ithalatçı ülkeler arasında "güvenilir geçiş ülkesi" olma stratejisini güçlendirmiştir. Özellikle TAP'ın işleme açılması ile Türkiye ve Azerbaycan, Avrupa'nın enerji güvenliği açısından kilit ülkeler haline gelmişlerdir. Bu bakımdan sahip olduğu eşsiz konumunu izlediği başarılı enerji diplomasisi ile bir güce dönüştürmeyi başaran Türkiye'nin "enerjide doğal köprü" olma hedefi açısından Azerbaycan'ın katkıları büyüktür.

Kaynaklar

- ALKAN, Akın. *Karadeniz Güvenliği*, Nobel Yayınları, Ankara 2006.
- AKİFOĞLU, Vugar: "Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)", *DTCF Dergisi*, Cilt: 57, Sayı: 2.
- ASKER, Ali - PAŞA, Elnur, "Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan'da Parlamentarizm Kültürü", *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongre Kitabı*, Ed. Mehmet Topal ve Rza Mammadov, Eskişehir 2018.
- ASLANLI, Araz: "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 1, İlkbahar 2001.
- BUNİYATOV, Ziya Musa: "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 4, 1991.
- CAFERSOY, Nazım: *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2000)*, ASAM, Ankara Çalışmaları Dizisi, No: 1, Ankara 2000.
- CASSESE, Antonio: *Self Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*, Cambridge University Press, 1995.
- DAMİRLİ, Mehman A.: "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", [https://www.tarih-tarih.com/?Syf=26&Syz=357502&/Azerbaycan-Halk-Cumhuriyeti-\(1918-1920\)-/-Dr.-Mehman-A.-Damirli-\(10.09.2021\)](https://www.tarih-tarih.com/?Syf=26&Syz=357502&/Azerbaycan-Halk-Cumhuriyeti-(1918-1920)-/-Dr.-Mehman-A.-Damirli-(10.09.2021)).
- HASANLI, Vurghun: "Türkiye Kamuoyunda Azerbaycan'ın Bağımsızlığı (1991 Senesinde Yayınlanan Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman Gazeteleri Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 12, Ağustos 2017.
- KURAT, Akdes Nimet: *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafyası Fakültesi Yayınları, 1970.

MEHMETOĞLU, Dilara: *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Rolü*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.

MEHMETOV, İsmail: *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.

MEHDİYEV, Gaffar Çakmaklı: "Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri", *Tesam Akademi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Ocak-Şubat 2017.

ÖZDAŞLI, Esmâ: "1990'lı Yıllarda Asılsız Ermeni Soykırım İddiaları ve Türk Dış Politikasına Etkileri", Ed. Serkan Kekevi - Ömer Kurtbağ, *Türk Dış Politikası (1990'lı Yıllar)*, Berikan, Ankara 2020.

ÖZDAŞLI, Esmâ: *İsrail'in Orta Asya (Türkistan) Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri*, Nobel, Ankara 2020.

ÖZDAŞLI, Esmâ: "Bir Dış Politika Aracı Olarak Azerbaycan'ın Enerji Güvenliği ve Politikası", *Türkiz*, Yıl: 8, Sayı: 45, Kasım 2017.

ÖZDAŞLI, Esmâ: "Mahkum Milletlerin Hapisanesinde Bir Aydın: Bahtiyar Vahabzade (Hayatı, Fikirleri ve Türkiye'ye Bakışı)", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, 2016.

QASIMOV, Niyazi: "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 9, Mayıs 2017.

RESULZADE, Reis: "Resulzade'nin Gerçekleşen Arzusu: Azerbaycan Cumhuriyeti 100 Yaşında", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 377, Cilt: 63, Mayıs 2018.

RODOPLU, Fatma: *Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Tarihi, Rusça'dan Türkçeye Çeviri ve Değerlendirmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

SALMANLI, Zeynep: *1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

SARIKAYA, Yalçın: "Kederlerden Zaferlere 103. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti", *TÜRK GÜN*, <https://www.turkgun.com/kederlerden-zaferlere-103-yilinda-azerbaycan-cumhuriyeti-makale-151969>, (11.09.2021).

ŞİMŞİR, Sebahattin: "Mehmet Emin Resulzade'nin Hatıraları Işığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklal ve İlgali (1918-1920)", *Türk Yurdu*, Yıl: 107, Sayı: 368, Nisan 2018.

TAŞÇIKAR, Dinçer: "Orta Asya'daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun", Alaeddin Yalçınkaya (der.), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998.

TEMİZER, Murat: "Avrupa Komisyonundan TANAP'a 5 Milyon Avro Hibe", *Anadolu Ajansı*, 31 Temmuz 2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupa-komisyonundan-tanap-a-5-milyon-avro-hibe/1218406>, (11.06.2021).

USLU, Nasuh: "Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya Politikası Üzerinde Etkili Olabilecek Faktörler", *Türkler*, Cilt: 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

UZ, Abdullah: "Teori ve Uygulamada Self-Determinasyon Hakkı", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 3, Sayı: 9, 2007.

YEŞİLOT, Okan: "Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı: Azerbaycan", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 146, Bahar 2021.

YEŞİLOT, Okan: "Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, Temmuz 2008.

Diğer Kaynaklar

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı", <http://www.e-qanun.az/framework/6693>, (21.08.2021).

"Güney Gaz Koridoru'nda Büyük Adım: TANAP ve TAP Birleşti", <https://www.tanap.com/medya/basin-bultenleri/guney-gaz-koridorunda-buyuk-adim-tanap-ve-tap-birlesti/>, (11.07.2021).

"Türkmenbaşı: Gazi Bizden Alın", *Milliyet*, 08.01.2002, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/gazi-bizden-alin-5228608>, (21.08.2021).

"EU Imports of Energy Products-Recent Developments", Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments#Main_suppliers_of_natural_gas_and_petroleum_oils_to_the_EU, (11.09.2021).

Extended Abstract

The Republic of Azerbaijan On The 30th Anniversary Of Regaining Its Independence

The Azerbaijan Democratic Republic (ADR), which declared its independence on 28 May 1918, showed an example of democracy ahead of many contemporary states with its political and legal structure despite its short existence for 23 months. With its national identity and republican regime, ADR was an important prototype both for the history of the South Caucasus and for the Turkish-Islamic history. As suggested literally by Hüseyin Baykara, ADR covered the rule of law in written texts and put it into practice in all areas of life as well. The first republic of the East and the Turkic World to have guaranteed the rights of workers and children with laws, ADR tried to spread its democratic and egalitarian understanding to the entire political and social life by giving women the right to vote and to be elected before many Western countries.

The Republic of Azerbaijan declared its independence again on 18 October 1991, approximately 70 years after the Soviet occupation of ADR. In the Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan, adopted on the same date, it was stated that Tsarist Russia and the Soviet Union illegally occupied Azerbaijan, exploited the country's resources, emphasizing that Azerbaijan is the heir of ADR. The emphasis is highly significant in that it refers to the deep-rooted state tradition of Azerbaijan. Thus, the legacy of ADR turned into a spiritual force that completely shaped the founding philosophy and future goals of the Republic of Azerbaijan, the largest country in the South Caucasus. With the principles and ideals set forth in political, social, legal and economic terms, the ADR period served as a kind of laboratory for the Republic of Azerbaijan.

With the end of the Cold War, radical changes occurred in the structure of the international system, and the states established in the post-Soviet geography, including Azerbaijan, were affected most by these changes. These states experienced a rapid transition from central planning to market economy, from communist system to democracy and had to deal with major political, economic and social problems in the 1990s. The addition of ethnic and religious conflicts stemming from deliberate border and population changes as from the Tsarist Russia led to a hard challenge for the states established in the former Soviet geography. On one hand, these states struggled to protect and strengthen their independence and increase their international recognition; on the other hand, they had to deal with the problems of the Soviet legacy. After the declaration of independence, among the most important issues affecting Azerbaijan's domestic and foreign policy and relations with other states were to increase the international recognition of the newly established state, end the occupation of Karabakh and transfer the owned resources to the global energy market at the most affordable prices and conditions. Indeed, Azerbaijan has strengthened its economy and army with the energy-based projects and policies having been followed since the first years of its independence and has become the largest state in the South Caucasus. Turkey has supported Azerbaijan politically, economically and militarily since 1991, when it re-declared its independence, and provided diplomatic assistance to increase Azerbaijan's international recognition and to end the Armenian occupation in Karabakh. In addition, Turkey's contributions are of vital importance in the success of Azerbaijan in delivering its hydrocarbon resources to international markets. In this respect, Turkey-Azerbaijan energy cooperation has brought great benefits to both countries, both economically and strategically. This cooperation has given Azerbaijan the opportunity to ignore Moscow's "pipeline blackmail" and manage

to deliver its resources to global markets via Turkey through alternative pipelines that bypassed Russia. Thanks to the cooperation with Azerbaijan, Turkey has increased the variety of energy supplying countries and reduced its dependence on Russia, strengthening its 'reliable country for energy transition' policy. Especially following the activation of the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline and the Trans Adriatic Pipeline, Turkey and Azerbaijan have become key countries in energy security in Europe. Turkey-Azerbaijan relations have developed day by day in line with the 'one nation two states' ideal. With the Strategic Partnership and Mutual Assistance Agreement, signed on 16 August 2010, and the Shusha Declaration, signed after the Second Karabakh War, the military alliance was officially established between the two states and the strategic partnership structure was constructed completely.

AYRIMCILIK SORUNU BAĞLAMINDA BULGARİSTAN'DAKİ TÜRK AZINLIK: 1989 SONRASI DÖNEM

Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ* - Zeynep ŞEN KALFA**

Öz

Bu çalışmanın amacı, 1989 yılı sonrası Bulgaristan'da yaşayan ve ülke nüfusunun yaklaşık % 10'unu oluşturan Türk azınlığın ülke içinde yaşadığı ayrımcılık sorununu ele almaktır. Bu bağlamda ele alınan ayrımcılık sorunu, Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa göre yasal, ekonomik ve kültürel olmak üzere üç başlık altında toplanmıştır. Metodolojik açıdan bu çalışmada, kartopu yöntemi kullanılmış olup, Türk azınlık parti temsilcileri başta olmak üzere bu konu ile ilgilenen diğer temsilcilerle Bulgaristan'da yapılan röportajlara dayanmaktadır. Ayrıca çalışmaya ışık tutabilecek konu ile alakalı her türlü yazılı ve görsel kaynaklar ikincil veri olarak kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen veriler doğrultusunda, komünizm dönemi ile kıyaslandığında Bulgaristan'daki Türklerin durumunda belirgin iyileşmeler olsa da, bahsedilen azınlığın 1989 sonrası dönemde farklı şekillerde yasal, ekonomik ve kültürel ayrımcılığa maruz kaldığı görülmektedir. Türk azınlığın maruz kaldığı sorunlar çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olup, bu sorunların aşılabilmesi için birtakım önerilere de yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bulgaristan'daki Türk Azınlık, Bulgaristan Türkleri, Azınlık Sorunları, Risk Altındaki Azınlıklar, Ayrımcılık.

The Discrimination Issue Toward the Turkish Minority In Bulgaria In The Post-1989 Era

Abstract

This study aims to deal with the discrimination problem experienced by the Turkish minority living in Bulgaria after 1989 and constituting approximately

Geliş Tarihi: 15 Ekim 2021 - Kabul Tarihi: 14 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Muzaffer Ercan Yılmaz - Zeynep Şen Kalfa, "Ayrımcılık Sorunu Bağlamında Bulgaristan'daki Türk Azınlık: 1989 Sonrası Dönem", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 363-378.

* Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, muzafferercan@uludag.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3938-0579.

** Uludağ Üniversitesi İİBF/Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi, zeynepsen-ius@windowlive.com, ORCID ID: 0000-0003-1199-8702.

10 % of the country's population. In this context, the issue of discrimination is grouped under three headings: legal, economic, and cultural, according to the Turkish minority living in Bulgaria. Methodologically, the snowball method was used in this study. It is based on interviews made in Bulgaria with other representatives of the Turkish minority party, especially those interested in this subject. In addition, all kinds of written and visual sources related to the topic that could shed light on the study were used as secondary data. In line with the data obtained from the study, although there are significant improvements in the situation of Turks in Bulgaria compared to the communist period, it is seen that the mentioned minority was exposed to legal, economic, and cultural discrimination in different ways in the post-1989 period. Also, in this study, the problems faced by the Turkish minority were discussed in detail, and some suggestions were also included to overcome these problems.

Keywords: Turkish Minority in Bulgaria, Bulgarian Turks, Minority Issues, Minorities At Risk, Discrimination.

Giriş

Azınlıklar, buldukları ülkelerde sıklıkla baskı, asimilasyon ve ayrımcılığa maruz kalabilen kırılgan insan topluluklarıdır. Uluslararası hukuk açısından azınlık kavramının, üzerinde fikir birliğine varılmış net bir tanımı yoktur. Sosyolojik bir kavram olarak azınlık, bir devlet ülkesinde sayısal bakımdan az olan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan grupları ifade etmektedir. Bu grupların genellikle dil, din/mezhep veya etnik köken itibarıyla bir farklılığa sahip olmaları gerektiği, çoğunluktan bunlardan biri veya hepsi ile ayrıştıkları literatürde kabul gören bir genellemedir.¹

Dünyada tamamen homojen nüfusa sahip hiçbir ülke yoktur. Diğer bir ifadeyle, her ülke az ya da çok bir ya da birden fazla azınlık nüfus barındırmaktadır. Bu yadsız durum, azınlıkların karşılaştıkları farklı zorlukları, genel bir ifadeyle dünya gündeminden neredeyse hiç düşmeyen azınlık sorununu da beraberinde getirmektedir.

Bulgaristan da bir istisna değildir. Bu ülke de, pek çok Balkan ülkesi gibi, çok sayıda azınlık barındıran bir ülkedir. Ancak yaklaşık sekiz milyonluk bu küçük Balkan ülkesinin en az % 10'luk bir kısmını, ülkedeki Türk nüfus oluşturmaktadır. Bulgaristan'da komünist yönetimin çöktüğü 1989 yılına kadar ülkedeki Türk azınlık çok büyük baskı ve asimilasyon politikalarının kurbanı olmuş, etnik kimlikleri reddedilmiş, hatta toplu halde isim değiştirmeye zorlanarak Komünist Parti tarafından asimile edilmeye çalışılmıştır. 1989 sonrasında yaşanan rejim değişikliği sonrasında durumda kısmi iyileşme başlamış, özellikle Bulgaristan Devleti Avrupa Birliği (AB) hedefine yönelince, çok temel bir AB ilkesi olan "ayrım gözetmeme" (*non-discrimination*) ilkesi çerçevesinde insan hakları ve azınlık hakları doğrultusunda daha somut adımlar atmaya başlamıştır. Bu kapsamda Bulgaristan ayrıca 7 Eylül 1992 tarihinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni onaylamış, 2007 yılında gerçekleşen AB üyeliği de, Bulgaristan'ın demokratikleşme ve hukuk devletine geçiş sürecini taçlandıran bir gelişme olarak kaydedilmiştir.

¹ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 17. Baskı, Turhan Kitap, Ankara 2018, s. 74.

Bulgaristan'ın komünist rejimi terk etmesi ve AB hedefine yönelmesi, kuşkusuz ülkedeki Türklerin haklarını kullanabilmeleri adına göz ardı edilemeyecek olumlu gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Aynı şekilde AB üyeliği de, AB hukukuna uyumu zorunlu kıldığından, Bulgaristan'da artık kritik bir azınlık sorunu kalmadığı düşünülebilir ve nitekim bu, Bulgar yetkililerce de sıkça ifade edilmiştir.

Ancak gerçekte durum böyle midir? Daha açık bir ifadeyle, AB ile bütünleşen Bulgaristan'da artık bir Türk azınlık sorunu kalmamış mıdır? Yoksa ülkedeki Türk azınlık, belki komünist rejim dönemindeki kadar keskin olmayan, fakat kendini yine de bariz bir biçimde hissettiren değişik baskı ve ayrımcılık politikalarına mı maruz kalmaktadırlar? Başka bir ifadeyle, “ayırım gözetme” ilkesi gerçek anlamda ne ölçüde yaşama geçirebilmiştir?

İşte bu temel araştırma sorularından yola çıkan çalışma, 1989 sonrası döneme ilişkin olarak Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığı mercek altına almaktadır. Metodolojik açıdan çalışma, temelde Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık temsilcileriyle yüz-yüze derinlemesine mülakat tekniğine dayanmıştır. Mülakat yapılacak kişiler kartopu yöntemine göre seçilmiş ve toplamda on iki kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ortalama yarım saat ile kırk beş dakika aralığında gerçekleştirilen mülakatlarda görüşmecilere, Türk azınlık olarak Bulgaristan'da yaşamının hissettirdikleri, çoğunlukla uyum ve entegrasyon konusunda yaşadıkları deneyimler, kamusal hizmetlere erişim noktasında güçlüklerle karşılaşmış ve karşılaşmadıkları ve ayrımcılığa maruz kalıp kalmadıklarına yönelik sorular yöneltilmiştir. Söz konusu bu birincil verilerin yanı sıra, konu ile ilgili yazılı ve görsel kaynaklar da ikincil veri olarak kullanılmıştır.

1989 sonrası dönemi daha sağlıklı değerlendirebilmek adına, anılan dönem öncesinin kısa bir özeti ile başlayan çalışma, verilerin analizi doğrultusunda çalışmanın odaklandığı 1989 sonrası dönemin tartışılması ve değerlendirilmesiyle devam edecektir. Çalışmayı sonlandırırken, sorunlu alanlara ilişkin kolektif uyuşmazlık çözümü ve toplumsal barışı desteklemeye yönelik birtakım önerilere de yer verilecektir.

1989 Öncesi Dönem: Kimlik Çatışması ve Tarihsel Arka Plan

AB verileri Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığın 800.000-850.000 aralığında olduğunu gösterse de komünist yönetim döneminde izlenen asimilasyon politikalarından ötürü, Türk azınlığın gerçek nüfusunun bu rakamın çok üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Türk kaynaklı atıflarda genellikle bir milyon ile bir buçuk milyon arası rakamlar telaffuz edilmektedir.²

Rakamlar tartışmalı da olsa, Türk azınlığın en düşük ihtimalle Bulgaristan nüfusunun % 10'una karşılık gelen büyük bir topluluk olduğu ortadadır. Zaten tarihsel olarak Bulgaristan Devleti'nin Türklere yönelik tehdit algısını da, bu büyüklük oluşturmaktadır. Kaldı ki % 10'luk rakamlar geniş ölçekli asimilasyon politikaları sonrası günümüzde ifade edilen rakamlar olup, bu

² Balgöç, “Bulgaristan Azınlık Raporu”. <http://www.balgoc.org.tr/bilgi/bulgazinlik.html>, (20.10.2020).

rakamların geçmişte çok daha yüksek düzeyde olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Bulgarların etnik kökeni üzerine değişik görüşler ileri sürülmüşse de, Attila Hunları ile birlikte bölgeye geldikleri, dolayısıyla Türk orijine sahip oldukları, ancak 6. yüzyıldan itibaren bünyelerine giren Slav ırkın kültürünün etkisinde kalarak zaman içerisinde kültürel olarak Slavlaştıkları genel kabul gören tezlerden biridir.³ Fakat öyle bile olsa, Bulgar etnik kimliğinin Slav dili ve Hristiyanlık temelinde kristalleştiği, yine bu temelde diğer gruplara yönelik “*etnosentrik*” bir yapı kazandığı yadsınamaz bir gerçektir. Zaten sosyal kimlikler, doğuştan sahip olunmayan, bireylerin gelişim sürecinde sosyalleşme ve idealleştirme sonucu sosyal olarak inşa edilen, fakat bir kez oluştuğundan sonra değişime dirençli hale gelen realitelerdir.⁴

Daha açık bir biçimde belirtmek gerekirse, insan gelişimine ilişkin araştırmalardan öğrendiğimiz kadarıyla, birey herhangi bir bilinç veya etnik kimlikle dünyaya gelmemektedir. Bireyin etnik kimliği, küçüklüğünden itibaren girdiği sosyal etkileşimlerin bir toplamı olan sosyalleşme süreci sonucu şekillenmektedir. Dolayısıyla bu süreçte, etnik kimliğin oluşumuna etki eden faktörler de değişiklik gösterebilmektedir. Bireyi şekillendiren kimi sosyal çevreler, örneğin soy ya da kan bağına önem verebilirken, kimileri ortak dil, kültür, tarih gibi etkenlere daha fazla vurgu yapabilmektedir.⁵ Nitekim geleneksel toplumlarda genellikle kan bağıının, endüstrileşmiş toplumlarda ise ortak dil, ortak çıkar ve birlikteliğin daha belirleyici olduğu gözlenmektedir.

Ancak nasıl şekillenirse şekillensin, emin olduğumuz bir şey varsa, o da etnik kimliğin bir kez oluştuğundan sonra son derece katı bir hale gelmesi ve değişime yönelik elastikiyetini büyük ölçüde kaybetmesidir. Her ne kadar teorik olarak etnik kimliğin değişimi, diğer sosyal kimlikler gibi, mümkün olsa da, bunun istisnai durumlar dışında pek gerçekleşmediğini görmekteyiz.

Etnik kimliğin bu denli katı olmasının temel nedeni, söz konusu kimlik ile benlik arasında kurulan güçlü psikolojik bağda yatmaktadır. Yakın aile bağlarıyla gelişme ve sosyalleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu bağ, bireyin en temel ihtiyaçlarından olan aitlik ve güvenlik, sevmeye ve sevilme ihtiyaçlarını karşıladığı için değişimi oldukça zordur. O kadar ki, etnik grubun bir başarısı çoğu kez şahsi bir başarı gibi algılanmakta, yine grup başarısızlığı aynı biçimde şahsi bir başarısızlık gibi acı verebilmektedir.⁶

Ancak etnik kimlik doğal ve evrensel bir olgu olmakla birlikte, bunun doğrudan bir çatışma kaynağı olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Eğer böyle olsaydı, dünya üzerinde yüzlerce farklı etnik grubun, sadece farklılık temelinde birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmaları gerekirdi. Fakat yine de her etnik kimlik, kendisinden olmayanları az ya da çok bir tehdit olarak

³ Bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985; Osman Karatay, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

⁴ Eric Rayner, *Human Development: An Introduction to the Psychodynamics of Growth, Maturity and Ageing*, Routledge, New York 2005.

⁵ Richard Jenkins, *Social Identity*, Routledge, London and New York 2004.

⁶ Steve Fenton, *Ethnicity*, Blackwell, Malden, MA 2003, pp. 3-4.

görme eğilimindedir. İleri derecede sanayileşmiş, demokratik toplumlarda bu durum daha az hissedilirken, gelişmekte olan toplumlarda ise daha belirgin bir biçimde kendini gösterebilmektedir. Bunun azınlıklar yönünden sonucu, azınlıkların da aynı biçimde dominant grubun baskı ve asimilasyon politikalarına maruz kalabilmeleri riskidir.

Bulgaristan'daki durum da çok farklı değildir. 11. ve 12. yüzyıllardan itibaren bugünkü Bulgaristan'a göç etmeye başlayan Türklerle, orijinleri Türk dahi olsa farklı bir sosyal kimlikle kendilerini tanımlayan Bulgarlar arasında bir kimlik çatışması durumu ortaya çıkmıştır. Bu çatışma gerçekte büyük çaplı bir fiziksel çatışma olarak kendini göstermemiştir. Ancak daha çok iki toplum arasına psikolojik bariyerler ören bir etken olarak belirlemiştir. Türk ve Bulgar toplumları ayrı köylerde veya bölgelerde yaşamayı tercih etmişler, kent türü büyük yerleşim yerlerinde ise ayrı mahallelerde ikamet etmişlerdir. Dil ve din farkı ile bu farklılık temelinde şekillenen kültür, iki toplum arasındaki iletişim ve etkileşimi minimum düzeyde tutmuştur.⁷

14. yüzyıl sonlarından itibaren Bulgaristan topraklarının Osmanlı Devleti egemenliğine girmesiyle, Osmanlı'nın "Balkanlaştırma" politikası çerçevesinde Bulgaristan'a daha fazla Türk nüfus gönderilmeye başlanmış ve bu kez kendini Bulgar olarak tanımlayan topluluk, sayıca kendi bölgelerinde çok olsalar dahi, genel anlamda çoğunluğun egemenliğinde yaşar bir pozisyona gerilemişlerdir. Beş yüzyıla yakın bir süre Osmanlı egemenliğinde kalan Bulgarlar, toplu bir tarihsel travma tecrübe etmemiş olsalar dahi, bu dönemi kendi sosyal kimliklerine büyük bir tehdit olarak algılamışlardır ve sosyal hafızalarına da bu şekilde kazımışlardır. Dolayısıyla 19. yüzyıl sonlarına doğru bağımsızlığını kazanan Bulgaristan'ın ulus inşa etme süreci, kaçınılmaz bir biçimde Osmanlı ve Türk karşıtlığı üzerine şekillenmiştir.⁸ Bu çerçevede ülkedeki Türk nüfus çeşitli baskılarla göçe zorlanmış, göç ettiremeyenler ise asimile edilmeye çalışılmıştır.

Ancak asıl kırılma İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Her şeyden önce savaş sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu uluslararası sistemde Bulgaristan, konumunu Sovyetler Birliği önderliğindeki Doğu Bloğu içerisinde yer alma şeklinde belirlemiştir. Daha doğrusu Sovyetler Birliği ordusunun Balkanlar'ın büyük bir bölümünü fiilen kontrol etmesi sonucu böyle olmuştur. Bu durum, ABD önderliğindeki karşı blokta yer alan Türkiye'nin, Bulgaristan'daki Türk azınlığa sahip çıkamama, ya da yeterince çıkamama sonucunu beraberinde getirmiştir. Zira Türkiye'nin Türk azınlığın haklarını koruma yönünde atacağı adımlar, bloklar arası ilişkilere etki etme potansiyeline sahip olduğundan, Bulgaristan Türkiye'nin bu yönde bir risk alamayacağını hesap etmiştir.

Öte yandan İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, Sovyetler Birliği'nin de bariz desteğiyle, Bulgaristan İşçi Partisi ve İşçilerin Sosyal Demokrat Partisi'nin birleşmesi ile ortaya çıkan Bulgaristan Komünist Partisi (BKP), he-

⁷ Richard J. Crampton, *Bulgaristan Tarihi*, Çev. Nuray Ekici, JeoPolitika Yayınları, Bursa 2007, s. 15.

⁸ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Yayınları, Ankara 2004.

men hemen alternatifsiz bir biçimde yönetimi devralmıştır. Başlangıçta rejimi güçlendirme gayreti içerisinde olan ve bu bağlamda çok fazla toplumsal huzursuzluk yaratmama gayreti içerisinde olan BKP, özellikle 1970'li yıllara gelindiğinde, Bulgaristan'da mutlak itaate dayalı tek bir ulus yaratma politikasına yönelmiştir. Bu çerçevede önce Pomak ve Çingenelerin adları, Bulgar adlarıyla değiştirilmeye başlanmıştır.⁹ Bu arada ülkede yaşayan çok küçük orandaki Yunan, Ermeni ve Yahudilerin isimlerine pek dokunulmamış, zira bunlar sayıca çok küçük olduklarından, hem tek ulus politikasına tehdit olarak algılanmamış, hem de Bulgar diline ve dinine çok yabancı olarak değerlendirilmemişlerdir.

1980'li yıllarda ise Bulgaristan yönetimi asıl büyük tehdit olarak gördükleri Türkleri hedef almaya ve özellikle söz konusu yılların ikinci yarısından itibaren Türk isimlerini zorla değiştirilmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, anadilde konuşmanın yasaklanması başta olmak üzere, ibadethanelerin kapatılması, cenaze veya sünnet gibi dini vecibelerin yerine getirilmesi konusunda getirilen kısıtlamalar türünden pek çok insan hakları ihlali yaşanmıştır.¹⁰ Hatta Bulgaristan yönetimi, Türklerin aslında Bulgar oldukları, Osmanlı yönetimi döneminde zorla Türkleştirildikleri gibi savlar dahi ortaya atmaya başlamışlardır. Salt asimilasyon politikasının meşrulaştırılmasına yönelik bu savlar Türkler arasında bir karşılık bulmasa da, uluslararası arenada durumu bilmeyen, özellikle de kimi Türk karşıtı çevrelerce, Bulgaristan yönetiminin girişimlerinin “anlaşılır” olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Türkiye bu durumdan çok rahatsız olmuş ve Bulgar yönetimini Arap Birliği, İslam Konferansı Örgütü, Birleşmiş Milletler gibi pek çok uluslararası toplum örgütlenmelerine şikâyet etmişse de, istediği desteği alamamıştır.¹¹

Yine de Bulgaristan'da yaşananların yurt dışına taşarak Avrupa kamuoyuna yansması sonucu, politik mahkumlarıyla ünlü Belene Kampı 1987 yılında kapatılmış, 1989 yılına kadar süren baskılar sonucu da Bulgaristan yönetimi nihayet Türk azınlığın ülkeden göç etmesine izin vermiştir. Bu gelişme üzerine Türkiye'nin sınır kapıları, dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın talimatlarıyla Bulgaristan Türklerine açılmıştır. 1989 yılı yaz aylarında yoğunluk kazanan göç hareketiyle birlikte bir yıl içerisinde yaklaşık 350 bin kişi Türkiye'ye göç etmiştir. Daha küçük oranlarda olmak üzere diğer bazı Bulgaristan Türkleri ise değişik Avrupa ülkelerine dağılmışlardır.

Bu büyük göç dalgasının ardından Bulgaristan'daki Türk topluluğu âdeta başsız bir gövde gibi kalmıştır. Çünkü göç edenlerin büyük bir kısmını aydın ve iyi eğitilmiş kesim oluşturmuştur.¹² Geride kalanların yeniden kendilerini yaratmaları ise uzun zaman almış ve bu süre de Bulgar yönetimince asimilasyon politikalarında bir avantaj olarak kullanılmıştır. Yine de her türlü

⁹ Birgül Demirtaş Coşkun, *Bulgaristan'la Yeni Dönem: Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri*, ASAM Yayınları, Ankara 2001, s. 24.

¹⁰ Emin Atasoy, *Bizden Olan Ötekiler: Asimilasyon Kıskaçındaki Bulgaristan Türkleri*, MKM Yayıncılık, Bursa 2011.

¹¹ Faruk Sönmezoglu, *Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 455-456.

¹² Kader Özlem, *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*, Dora, Bursa 2019.

göçe zorlama ve asimilasyon politikalarına rağmen Türk topluluğu yok olmamış ve en olumsuz şartlarda dahi varlığını korumasını bilmiştir. Bugün Bulgaristan nüfusunun en az % 10'una tekabül eden Türk azınlık özellikle Sofya, Şumnu, Kırcaali, Filibe ve Dobruca kentlerinde yoğun olarak yaşamaktadır. Bulgaristan'da Türk kimliği çerçevesinde, Türklere yakın akraba konumunda olan Tatarlar ve Gagavuzlar da bulunmaktadır.

1989 Sonrası Bulgaristan Türk Azınlığı ve Ayrımcılık Sorunu

1989 yılı sonlarında Bulgaristan'da komünizmin yıkılması ve Todor Jivkov önderliğindeki BKP'nin iktidardan düşmesinin ardından genel olarak insan hakları ve spesifik olarak azınlık hakları alanlarında olumlu bir gelişim süreci başlamıştır. Bu bağlamda öncelikle temel hak ve özgürlüklerin baskı altında tutulmasından vazgeçilmiştir. 1991 yılında kabul edilen ve hâlâ yürürlükte olan Bulgaristan Anayasası modern anlamda insan haklarını hem listelemiş, hem de ihlal girişimlerine karşı koruma mekanizmaları geliştirmiştir. Bunun yanı sıra Bulgaristan, insan hakları konusunda pek çok uluslararası antlaşmaya da taraf olmaya başlamıştır. Örneğin 1992 yılında Avrupa Konseyi'ne üye olan Bulgaristan, 7 Eylül 1992 tarihinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni onaylamış, yine 11 Ekim 1997'de Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi'ne imza koymuştur. Ancak bunlardan da önemlisi, Batı Avrupa ile bütünleşme ve AB'ye en kısa sürede entegre olma niyetini ortaya koyan Bulgaristan, Kopenhag kriterleri doğrultusunda AB müktesebatına uyum sağlamak için yerel mevzuatını AB mevzuatına uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede 1998 yılından 2005 yılına kadar AB komisyonu tarafından çeşitli uyarılara maruz kalan Bulgaristan'da azınlık hakları, en azından hukuksal düzeyde, uluslararası standartlara yaklaşmıştır. Nitekim AB Komisyonu'nun AB üyesi olmadan önce Bulgaristan'la ilgili olarak 26 Eylül 2006 tarihinde yayımladığı son raporunda, ülkede gerçekleştirilen reform ve düzenlemelerin takdirle karşılandığı ifade edilmiştir. Ayrıca raporun sonuç kısmında Bulgaristan'ın, Kopenhag kriterleri doğrultusunda AB siyasi, ekonomik ve hukuki kriterlerine yeterli derecede uyum sağladığı açıklanmış ve böylece ülkenin Birliğe tam üyeliğinin 01 Ocak 2007'de gerçekleşmesinin önü açılmıştır.¹³

Bugün Bulgaristan'da çok partili demokratik siyasal hayata geçişin üzerinden yaklaşık 30 yıl, AB üyeliğinin üzerinden ise 13 yıl geçmiş bulunmaktadır. Ülkedeki Türk azınlığın durumu genel olarak değerlendirildiğinde, komünist döneme göre büyük ilerlemeler kaydedildiği göz ardı edilemez bir gerçektir. Örneğin Türklerin Hak ve Özgürlükler Hareketi Bulgar siyasi yaşamında bir yer edinmiş, en azından hareketin izole edilme politikasından vazgeçilmiş, anadili Bulgarca olmayanlara kendi dillerinde eğitim hakkı tanınmış, Türkçe basın yayın faaliyetlerine izin verilmiş, dinsel faaliyetlerde de yine kısmi bir serbestleşme dönemine girilmiştir. Fakat öte yandan Bulgaristan'da yaşayan

¹³ Sema Ibryam, *AB'ye Uyum Sürecinde Bulgaristan'da Değişen Azınlık Hakları Anlayışı ve Yükselişe Geçen Milliyetçiliğin Siyasal Tezahürü*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 12.

Türk azınlık liderleri ve diğer ilgililerle yapılan yüz-yüze görüşmelere bakıldığında, Türk azınlığa yönelik bazı yapısal veya uygulamaya dönük sorunların hâlâ ciddi düzeyde devam ettiği görülmektedir. Bu sorunlar temelde ayrımcılık ile alakalı olup, üç ana başlık altında özetlenebilir: Yasal ayrımcılık, ekonomik ayrımcılık ve kültürel ayrımcılık.

Yasal Ayrımcılık

Ayrımcılığın en bariz şekli, yasal ayrımcılıktır. Yasal ayrımcılık, en genel bir ifadeyle, hukuk önünde veya siyasal sistem içerisinde azınlık gruplarına eşit hak ve olanakların sağlanmamasını ifade eder. Bu, kamu hizmetlerine alımlarda azınlıklara konan kısıtlamalar, seçme ve seçilme hakkının azınlıklar aleyhine sınırlandırılması ve genel olarak kamusal alanlarda azınlıkların “eşit yurttaş” statüsüne sahip olamamaları şeklinde kendini gösterebilir.¹⁴

Gerçekte 1991 yılında kabul edilen Bulgaristan Anayasası ve onu izleyen yerel mevzuat her türlü yasal ayrımcılığı yasaklamakta ve yasa önünde tüm Bulgar vatandaşlarına eşit haklar tanımaktadır. Ancak uygulama bundan farklıdır.

Öncelikle Bulgaristan yönetiminin Türkleri azınlık olarak tanıdığına dair bir düzenleme mevcut değildir. Bu durum, herkese eşit haklar sağlama gayesi ile meşrulaştırılmaya çalışılsa da, kaçınılmaz bir biçimde Türk azınlığının Bulgar çoğunluk nezdinde bir çoğunluk yönetimi ve bunun sonuçlarına maruz kalması durumunu beraberinde getirmektedir. Sadece Bulgaristan Anayasası'nın 36. maddesinin 2. fıkrasında “*anadili Bulgarca olmayan Bulgar vatandaşları*” ifadesi geçmek suretiyle bir azınlık atfı yer alsaydı da, grup hakları düzeyinde bunun bir karşılığı bulunmamaktadır. Oysa azınlık haklarının özü zaten azınlık gruplarının çoğunluğa ezdirilmemesi için, bu gruplara çoğunluktan ayrı haklar tanınması ve bunların sorunsuzca uygulanmasıdır. Böyle bir durum Bulgaristan'da söz konusu değildir. Bu durumun bir yansıması olarak Türkler, ayrıca Bulgaristan ulusal meclisinde temsil noktasında da sıkıntı yaşamaktadırlar.

Diğer yandan “*yasa önünde eşitlik*” bağlamında da uygulamada ciddi sıkıntılarla karşılaşıldığı, yapılan yüz-yüze görüşmelerden anlaşılmaktadır. Kamu hizmetlerine alımlarda Bulgarlar tercih sebebi olmakta, özellikle emniyet, istihbarat, yargı, askerlik gibi kritik kamu hizmetlerinden Türkler çeşitli bahanelerle uzak tutulmaya çalışılmaktadır. “*Yasa önünde eşitlik ve kamu hizmetlerine alımlarda ayırım gözetmeme*” ilkesi ancak alt düzey ve kritik olarak değerlendirilmeyen kamusal hizmetler için söz konusu olmakta, diğer durumlarda ise göz ardı edilemeyecek bir ayrımcılık uygulanmaktadır. Bu yöndeki eleştirilere Bulgar otoriteler yasada herhangi bir ayrımcılık yer almadığına dair savunmada bulunsalar da, buradaki ayrımcılık zaten bizatihi yasanın kendisinden kaynaklanan değil, ama yasanın gerektiği gibi, hukuken ifadeyle, “*aslına ve ruhuna uygun*” uygulanmamasından kaynaklanan ayrımcılıktır. Yine 2019 yılı itibarıyla Razgrad valisi olarak görev yapan Günay

¹⁴ Muzaffer Ercan Yılmaz, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Etnik Çatışmalar*, Nobel, Ankara 2007, s. 11.

Hüsmen, Bulgar yetkililerce yasal ayrımcılık olmadığına dair bir kanıt olarak gösterilse de, bu ve benzeri bazı atamaların gerçekte uluslararası baskı ve eleştirileri önlemek adına sembolik olarak yapıldığı, nitekim oransal olarak da söz konusu atamaların yasal ayrımcılık sorununu ortadan kaldırır bir nitelik taşımadığı anlaşılmaktadır.

Ekonomik Ayrımcılık

Bir diğer ayrımcılık türü, ekonomik ayrımcılıktır. Ekonomik ayrımcılık azınlık gruplarının ulusal gelir dağılımında dezavantajlı bir konumda bırakılmaları, ulusal gelirden daha az pay almaları, sistemsel olarak emek yoğun işlerde çalışmaya zorlanmaları, ekonomik açıdan ilerlemeleri için gerekli koşulların sağlanmamış olması ve bölgesel kaynaklarının dominant grupların hâkimiyetindeki ulusal kaynaklara aktarılması şeklinde gerçekleşebilmektedir.¹⁵

Bulgaristan'daki duruma bakıldığında, öncelikle Türk azınlığın yoğun olarak yaşadıkları yerlerde yatırım eksikliğine bağlı olarak ortaya çıkan yüksek işsizlik oranı hemen dikkat çekmektedir. Örneğin AB üyeliği öncesinde Türklerin ve Pomakların işsizlik oranı genel olarak % 35-38 arasında değişirken, Doğu ve Batı Rodop kırsalında yaşayanlar arasında bu oran % 55'lere kadar yaklaşmıştır.¹⁶ Bulgaristan'ın AB'ye tam üye olmasından sonra bu durum biraz olumlu yönde değişmişse de, halen Türk azınlık arasında işsizlik oranının, net rakamlara ulaşılamasa da, oldukça yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir. Ülkedeki Türklerin önemli bir bölümü dağlık kesimlerdeki arazilerde, başta tütün üretimi olmak üzere, tarım yaparak ve küçük çaplı hayvan yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlamaktadır. Yaygın yoksulluk, Türklerin yoğun yaşadıkları kırsal bölgelerde hemen göze çarpmaktadır. Yoksulluk sarmalını kırmaya çalışan kimi gençler şehirlere göç etmekte, ancak kendilerini yine emek yoğun işlerde düşük ücretlerle çalışırken bulmakta, sonuçta yoksulluk ortamından yine kurtulamamaktadırlar. Bulgaristan AB'ye üye olduktan sonra Türkler arasındaki kısmen nitelikli işgücü gelişmiş Batı Avrupa ülkelerine yönelmiş, bu durum Bulgaristan Türklerinin gelir düzeyini bir miktar yükseltmişse de, bu kez de topluluk içi nitelikli eleman sorununu ortaya çıkarmıştır. Nitekim bir Bulgaristan Türkü bir görüşme esnasında, basit bir çatı tamiri için dahi aylarca beklemek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Öte yandan Bulgaristan ekonomisini iyileştirmek üzere AB tarafından gönderilen fonlar da Bulgar yetkililerce Bulgar nüfusun yoğunlukta yaşadığı yerler için kullanılmakta, dolayısıyla Türk nüfus bu iyileştirmelerden de hak ettiği payı alamamaktadır.¹⁷

Kültürel Ayrımcılık

Nihayet ayrımcılığın kendini gösterdiği bir diğer alan da, kültürel ayrımcılıktır. Kültürel ayrımcılık azınlık grup kültürünün dışlanması, kötü portre

¹⁵ Steve Fenton and Harriet Bradley, *Ethnicity and Economy: Race and Class Revisited*, Palgrave Macmillan, New York 2002, pp. 1-15.

¹⁶ Özlem, *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*, s. 323.

¹⁷ A.e., s. 323-324.

edilmesi ya da azınlık kültürüne yeterince yaşam alanı tanınmaması şeklinde ifade edilebilir.¹⁸ Azınlık kültürünün dışlanması ve kötü portre edilmesi daha gizli den gizli ye seyrederken, söz konusu kültüre yaşam alanı tanınmaması daha belirgin bir biçimde kendini gösterebilmektedir.

Bulgaristan'daki Türk azınlığa yönelik olarak kültürel ayrımcılığın her iki versiyonu da mevcuttur. Yapılan yüz-yüze görüşmelerde, Türk kültürünün Bulgarlar tarafından gizli veya açık bir şekilde aşağılandığı, modern yaşamın gereklerine uymayan, geri bir kültür olarak değerlendirildiği dile getirilmiştir. Bunun kaçınılmaz bir yansıması olarak da Türklerim popüler sosyal etkinliklerin dışında tutulmaları ve önyargularla anılmaları, sıklıkla karşılaşılan bir durum olarak kendini göstermektedir.

Ancak kültürel ayrımcılığın diğer versiyonu, yani Türk yerel kültürüne yeterince yaşam alanı tanınmaması, Bulgaristan Türkleri açısından daha katlanılması zor bir durumdur. Bu alandaki en ciddi sorun, her şeyden önce Türkçe anadilde eğitim sorunudur. Bulgaristan'daki Türklerin geçmiş yıllarda Türkçe eğitim hakları bulunurken, BKP iktidarı döneminde, 1951-1952 ders yılında, Türkçe okutulan derslerin oranı üçte bire indirilmiş, aynı yıl azınlık okulu kavramı da terk edilerek Türk ve Bulgar okulları birleştirilmeye başlanmıştır. 1959 yılında Türk azınlık okulları tamamen kapatılarak Türkçe, seçmeli ders olarak haftada bir saate indirilmiştir. 1974 yılına gelindiğinde ise Türkçe eğitime tamamen son verilmiştir.¹⁹

Jivkov yönetiminin yıkılmasından sonra, anadilde eğitim konusunda kısmi bir iyileşme süreci yaşanmıştır. Örneğin 1991 yılında Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Türkçenin haftada dört saat okutulmasına izin verilmiştir. 1999 yılında kabul edilen Milli Eğitim Kanunu ile de Türkçe, mecburi seçmeli ders programına alınmıştır. Ancak uygulamada haftada dört saat olarak sunulan Türkçe derslerin hafta sonlarında veya normal eğitim saatleri dışında verilmesi, bu derse olan talebin düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca Türkçe dersi alanların ikinci bir yabancı dil dersi seçemeyeceği kuralı getirilerek, Türk azınlık öğrencileri için Türkçe, âdeta bir yabancı dil statüsünde sunulmuştur.²⁰

Diğer yandan 1991 Anayasası'nın 53. maddesinin 5. fıkrası, kanun tarafından belirlenen şartlar altında gerçek ve tüzel kişilerin özel okul açma hakkına sahip olduğunu hükme bağlamaktadır. Buna istinaden Bulgar hükümetinin finansal açıdan desteklediği kimi özel okullar bulmakta, ama aynı destekle açılan bir Türk azınlık okulu bulunmamaktadır. Bulgar yetkililer bu durumu Türk azınlık gençlerinin Türkçeye yeterince ilgilerinin olmamasıyla açıklasalar da, Türk azınlığa bu açıklama tatmin edici gelmemektedir. Bulgaristan Türkleri, Sofya yönetiminin bilinçli bir biçimde anadil konusundaki haklarını asgarî düzeyde tuttuğunu, dolayısıyla bu noktada kültürel bir ayrımcılığa maruz kaldıklarını düşünmektedirler.

¹⁸ A.e., s. 14.

¹⁹ Özlem, *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*, s. 313.

²⁰ A.e., s. 314.

Kültürel ayrımcılık konusunda bir diğer sorunlu alan da, Türkçe yayımlar ve medya meselesidir. Yasal olarak bakıldığında aslında Türkçe yayımlar konusunda komünist dönemdeki yasak kalkmış olmasına rağmen, bu noktada ciddi bir boşluk bulunmaktadır. Ülkede küçük azınlık gruplarının dahi ulusal gazeteleri bulunurken, Türkçe bir ulusal gazete yer almamaktadır. Hâlbuki tarihsel olarak Bulgaristan Türklerinin basın yayın hayatı oldukça zengin olup, örneğin sadece 1878-1939 arası dönemde 132 gazete ile 18 dergiden bahsetmek mümkündür.²¹

Jivkov sonrası dönemde süreli yayımlar konusunda kısmi bir hareketlenme gözlenmiştir. Örneğin Hak ve Özgürlükler Hareketi, Hak ve Özgürlük adı altında bir Türkçe ve Bulgarca karma yayın çıkarmaya başlamıştır. Ancak zaman içerisinde Bulgarca, yayında ağırlık kazanmış ve 1990'lı yılların sonlarına doğru da anılan yayın sonlandırılmıştır. Yine Işık ve Güven adı altında iki yayın organı daha Bulgaristan Türklerinin yayın hayatına kazandırılmışsa da, bunlar da ekonomik gerekçelerle uzun soluklu olamamışlardır.

Günümüzde, Kırcaali Haber Gazetesi, Alev, Mozaik ve Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü'nün resmî yayını olan Müslümanlar Dergisi gibi kimi süreli yayımlar yayın hayatında olsalar da, bunlar Türk nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan ve nüfusla orantılı bir yayın profili görünümü sergilemekten oldukça uzak bir noktadılar.

Televizyon yayımları bağlamında ise herhangi bir Türkçe televizyon kanalının bulunmadığını söylemek mümkündür. Sadece 2000 yılından itibaren, o zamanlar AB'ye tam üyelik sürecinde ilerleyen Bulgaristan, devlet televizyon kanalı olan BNT1'de hafta içi her gün 16.00-16.10 saatleri arasında 10 dakika Türkçe yayına başlamıştır. Ancak ülke içindeki aşırı milliyetçi çevreler buna dahi tahammül edemeyip, Türkçe yayının tamamen kaldırılması için 2009 yılında ülke genelinde bir kampanya başlatmışlardır. Hatta o dönemde iktidarda bulunan GERB Partisi konuyu referanduma götürmek istemiş, fakat Türkiye ve AB'den gelen baskılar sonucu geri adım atmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Türkçe televizyon yayını konusu hâlâ sorunlu bir alan olmaya devam etmektedir. Ayrıca sürekli Türkçe yayın yapan bir radyo kanalının da yer almadığını not etmek gerekir.²²

Nihayet Bulgaristan'daki Türk azınlık açısından kültürel ayrımcılığın kendini gösterdiği bir başka alan da, dini nitelikli sorunlar alanıdır. Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü gibi bir kurum bulunmakla ve dini ihtiyaçlara kısmen yanıt vermekle birlikte, din öğretmenlerinin yetersizliği ile vakıf malları konularında ciddi sorunlar bulunmaktadır.

Konuyu bir parça açmak gerekirse, 2000 yılından itibaren isteyen Müslüman ailelerin çocuklarına dini eğitim verebilecekleri esnekliği getirilirken, uygulamada eğitim verebilecek öğretmen yetersizliği hemen dikkat çekmektedir. Çünkü bu alanda eğitim gören öğretmen adayları mezuniyet sonrası ciddi bir işsizlik sorunu ile karşılaşabilmekte, Başmüftülük bünyesinde iş bulsalar

²¹ A.e., s. 319.

²² A.e., s. 320-321.

dahi maaşlarını düzenli alamama durumu söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla dini eğitim verebilecek nitelikte öğretmen, nicelik itibariyle şu an yeterli düzeyde değildir.

Diğer yandan vakıf malları konusunda da ciddi sorunlar bulunmaktadır. Osmanlı döneminde yapılan vakıf eserlerinin büyük kısmı Bulgaristan Devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra tahrip edilmiş, hatta yıkılanlar olmuş, komünizm döneminde ise bu yapılar kamulaştırılmıştır. Komünizm sonrası dönemde vakıf mallarının bir kısmı Başmüftülüğe iade edilmeye başlanmışsa da, söz konusu malların büyük bir kısmı halen devlet mülkiyetinde olup, Bulgaristan hükümetinin devir noktasında ağır ve isteksiz davranması dikkat çekicidir.

Sonuç

Üçlü ayrımcılık yaklaşımı çerçevesinde analiz etmeye çalıştığımız Bulgaristan'daki Türk azınlık sorunu, risk altındaki azınlıklara örnek teşkil eden temel sorunlardan biri olarak varlığını korumaya devam etmektedir. Kuşkusuz komünist rejimin terk edilmesinden sonra Bulgaristan'daki Türk azınlığın durumunda, en azından geçmiş yıllara göre, bir iyileşme süreci başlatılmıştır ve Bulgar hükümetinin bu yöndeki çabaları da, AB'ye girme motivasyonu ile ilgili olsun ya da olmasın, takdir görmeye değerdir. Ancak gelinen noktada hâlâ büyük sorunlar bulunmakta ve Bulgaristan Türklerinin maruz kaldıkları ayrımcılık sorunu değişik düzeylerde devam etmektedir.

Yasal ayrımcılık noktasında AB'ye tam üye olan ve üyelik sürecinde Kopenhag kriterleri doğrultusunda iç hukukunu AB hukuku ile büyük ölçüde uyumlaştıran Bulgaristan'da, görünürde azınlık hakları açısından büyük bir sorun yok gibidir. Ancak asıl sorun uygulamada görülen aksaklıklardır. Özellikle Türk azınlık mensuplarıyla yapılan görüşmelerde en ön plana çıkan sorun, kamu alımlarında, özellikle kritik görevlere ilişkin kamu alımlarında, Türk azınlık üyelerinin bariz bir biçimde tercih edilmemesi ve buna yönelik bahaneler üretilmesidir. Dolayısıyla hukuken ne olduğu değil, nasıl uygulandığı temel sorun gibi gözükmektedir. Bazı bireylerin hata yapmaları veya kötü niyetli davranmaları, dünyanın her yerinde rastlanabilecek anlaşılabilir bir durumdur. Ancak devlet adaletli olmak zorundadır. Devletin temel meşruiyet kaynağı budur. Bulgaristan'daki durum, maalesef sistematik düzeyde bir yasal ayrımcılık yapıldığına dair güçlü işaretler taşımaktadır. Eğer Bulgaristan Devleti medeni, demokratik dünya uluslar ailesinin saygın bir üyesi olmak istiyorsa, kamu alımlarında etnik kökenden kaynaklı ayrımcılığın üstesinden gelecek tedbirleri süratle almak zorundadır.

Ekonomik ayrımcılık noktasında da yine Türk azınlığın yoksul pozisyonu, onların çoğunlukla ve sistemle entegre olmalarını engelleyen yapısal bir sorun olarak kendini göstermektedir. Etnik kimlik elbette tek başına da bir değerdir. Ancak araştırmalar göstermektedir ki, refah düzeyi düşük topluluklar, çoğunluk tarafından dışlanma riskiyle karşı karşıya kaldıkları için daha çok kendi içlerine dönmekte, bu da kaçınılmaz bir biçimde "*etnosentrizm*", yani grup içi kayırma ve grup dışını dışlama sorununu beraberinde getirmekte-

dir.²³ Aynı mantık çerçevesinde, refah düzeyi arttıkça toplumlar arası ilişki ve uyum gelişmekte, tolerans artmakta ve azınlık gruplarının sisteme entegrasyon trendi de yükselmektedir.²⁴ Dolayısıyla Bulgaristan Devleti'nin Türk azınlığın yoğun olarak yaşadığı yerlere ilişkin yatırım politikaları üretmesi, buraları kalkındırmaya çalışması, toplumsal uyum ve barış adına isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Kültürel ayrımcılık sorunu ise, yukarıda da belirtildiği gibi, çoğu zaman yasal ve ekonomik ayrımcılık kadar bariz olmayan, fakat gizli den gizli yapısal şiddet (*structural violence*) içeren yaygın sosyal uygulamalara işaret etmektedir.²⁵ Bu durum, etnik gruplar arasında önemli derecede psikolojik bariyerler yaratan ve bu yüzden farklı grupların uyum içinde yaşama olanaklarını kısıtlayan ciddi bir negatif etkidir. Üstelik popüler kültüre nüfuz etmesi ve yaygın sosyal uygulamalar şeklinde kendini göstermesi, sorunun anlaşılması ve ele alınmasını da zorlaştırabilmektedir. Ancak kültürel ayrımcılık devam ettiği sürece toplumlar arasında tam bir barıştan söz etmek mümkün değildir. Çünkü barış, sadece fiziksel şiddetin yokluğu durumu değildir. Pozitif anlamda bir barış, aynı zamanda insanların uyum ve işbirliği içinde yaşadıkları, birbirlerini hem cins olarak gördükleri ve ona uygun davranış sergiledikleri bir anlayışı ifade eder.²⁶ Öte yandan ciddi boyutlarda kültürel ayrımcılığa maruz kalan azınlıklarda dominant gruplara veya onların temsil ettiği sisteme yönelik saldırgan, revizyonist eğilimler gelişmesi de, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Kültürel ayrımcılıkla mücadele etmek ve toplumlar arası uyumu pekiştirebilmek için "*problem çözüm toplantıları, toplumlar arası diplomasi etkinlikleri, topluluk festivalleri*" organize etmek gibi bir dizi adım atmak mümkündür.²⁷

Sonuç itibarıyla Bulgaristan'daki Türk azınlık, komünizm sonrası dönemde atılan bazı pozitif adımlara rağmen, halen risk altındaki bir azınlık konumunda olup, değişik düzeylerde yasal, ekonomik ve kültürel ayrımcılığa maruz kalmaya devam etmektedir. Bu durum, *ayrım gözetmeme* ilkesini net bir biçimde yaşama geçirmesi gereken AB'ye girmiş bir Bulgaristan'da ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Bulgar yetkililer ayrımcılık sorununun giderilmesi bağlamında daha tatminkar adımlar atmalı ve farklılıkları bir tehdit olarak algılamak yerine, 21. yüzyılın gereklerine uygun olarak farklılıklarla ulus olma bilinciyle hareket etmelidirler.

Kaynaklar

ATASOY, Emin: *Bizden Olan Ötekiler: Asimilasyon Kısılcacındaki Bulgaristan Türkleri*, MKM Yayıncılık, Bursa 2011.

²³ John Burton, *Violence Explained*, Manchester University Press, Manchester and New York 1997.

²⁴ Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley 1985, pp. 653-681.

²⁵ Johan Galtung, "Cultural Violence", *Journal of Peace Research*, Vol. 27, No: 3, 1990.

²⁶ Andrew Fitz-Gibbon, *Positive Peace*, Rodopi Publishers, Amsterdam, Netherlands 2010.

²⁷ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Interactive Problem Solving in Intercommunal Conflicts", *Peace Review: A Journal of Social Justice*, Vol. 17, No: 4, 2005, pp. 443-447.

BURTON, John: *Violence Explained*, Manchester University Press, Manchester and New York 1997.

COŞKUN, Birgül Demirtaş: *Bulgaristan'la Yeni Dönem: Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri*, ASAM Yayınları, Ankara 2001.

CRAMPTON, Richard J.: *Bulgaristan Tarihi*, (çev.) Nuray Ekici, JeoPolitika Yayınları, Bursa 2007.

FENTON, Steve, *Ethnicity*, Blackwell, Malden, MA 2003.

FITZ-GIBBON, Andrew: *Positive Peace*, Rodopi Publishers, Amsterdam, Netherlands 2010.

GALTUNG, Johan: "Cultural Violence", *Journal of Peace Research*, Vol. 27, No: 3, 1990.

HOROWITZ, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley 1985.

IBRYAM, Sema, *AB'ye Uyum Sürecinde Bulgaristan'da Değişen Azınlık Hakları Anlayışı ve Yükselişe Geçen Milliyetçiliğin Siyasal Tezahürü*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

JENKINS, Richard: *Social Identity*, Routledge, London and New York 2004.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.

KARATAY, Osman, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

KARPAT, Kemal H.: *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, İmge Yayınları, Ankara 2004.

ÖZLEM, Kader: *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*, Dora, Bursa 2019.

PAZARCI, Hüseyin: *Uluslararası Hukuk*, 17. Baskı, Turhan Kitap, Ankara 2018.

RAYNER, Eric: *Human Development: An Introduction to the Psychodynamics of Growth, Maturity and Ageing*, Routledge, New York 2005.

SÖNMEZOĞLU, Faruk: *Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

YILMAZ, Muzaffer Ercan: "Interactive Problem Solving in Intercommunal Conflicts", *Peace Review: A Journal of Social Justice*, Vol. 17, No: 4, 2005.

_____. *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Etnik Çatışmalar*, Nobel, Ankara 2007.

İnternet Kaynağı

Balgöç, " Bulgaristan Azınlık Raporu". <http://www.balgoc.org.tr/bilgi/bulgazinlik.html>, (20.10.2020).

Extended Abstract

The Discrimination Issue Toward The Turkish Minority In Bulgaria In The Post-1989 Era

Minorities are vulnerable populations that can often be subjected to oppression, assimilation, and discrimination within their countries. The term minority refers to groups that are fewer in number, non-dominant, and have characteristics that differ from the majority in a country. It is generally accepted in the literature that minority groups should differ from the majority in terms of one or more of language, religion/sect, or ethnic origin.

As minorities face discriminations, oppression and assimilation, minority rights have long been considered as part of human rights. Therefore, the prohibition of mishandle and mismanagement of minority rights have been worded in many human rights-related documents. As expressed, the “*principle of non-discrimination*” requires that any right set forth by legislation shall be secured without discrimination on any ground such as sex, race, color, language, religion, political or other opinion, national or social origin, association with a national minority, property, birth or other status.

Regarding the Turkish minority in Bulgaria, it is the outcome of the First and Second World Wars. The borders of Balkan countries were delineated based on power sharing and the structure of populations was not taken into consideration. In Bulgaria, the Turkish minority comprises at least 10 % its population of eight million. From the 1950s until 1989, when Bulgaria’s communist administration collapsed, the Turkish minority suffered enormous pressure, such that its ethnic identity was denied, and the Communist Party attempted to assimilate it. When the regime changed in late 1989, the situation partially improved, especially once Bulgaria decided to become a European Union (EU) member state. It started to take more concrete steps in terms of human rights and minority rights within a very basic EU principle of non-discrimination. Accordingly, Bulgaria also ratified the European Convention on Human Rights on 7 September 1992. These developments cleared the way for EU membership in 2007, which was recorded as a crowning Bulgaria’s democratization and transition to the rule of law.

Bulgaria’s abandonment of communism and its turn towards the EU target undoubtedly brought positive developments that cannot be ignored for the Turks to exercise their minority rights. Likewise, since EU membership necessitates harmonization of Bulgarian law with EU law, it is logical to think that that there is no longer a critical minority problem in Bulgaria, as Bulgarian officials often state.

However, is this really the case? Is there no longer a Turkish minority problem in Bulgaria, which is integrated with the EU? Alternatively, is Bulgaria’s Turkish minority exposed to different policies of oppression and discrimination that are not as sharp as during the communist regime, but still make themselves obvious? In other words, to what extent has the principle of non-discrimination actually realized in Bulgaria? To address these research questions, this study focused on the Turkish minority living in Bulgaria since 1989, based on some face-to-face interviews, as well as relevant secondary data.

The findings of the study show that a certain degree of progress has been made in the positions of the Turkish minority in the post-communist period, but the minority still suffers some degree of legal, economic, and cultural discriminations.

As a full EU member, Bulgaria sees no major minority rights problems. Officials claim that Bulgaria has harmonized its domestic law with EU law in line with the Copenhagen criteria, particularly regarding legal discrimination. However, the real problem exists in practice. The persons we talked in Bulgaria argued that the

most prominent problem was not being accepted in critical public posts, such as police officers, and judges. Turkish minority citizens are not clearly preferred for these occupations and Bulgarian officials make excuses for this. Therefore, it seems that main problem is not legal but how laws are applied.

As for economic discrimination, unemployment in areas with dense Turkish minority populations is disproportionately high due to a lack of investment. Although this improved somewhat after Bulgaria became a full EU member, unemployment among the Turkish minority is still very high, although net figures are not available. A significant proportion of Turkish Bulgarians earn their living in mountainous areas, mainly through tobacco production, agriculture, and small-scale animal husbandry. Widespread poverty is immediately apparent in rural areas where Turks live intensely.

Finally, there is cultural discrimination, which can be expressed by excluding a minority group's culture or providing insufficient living space for minority culture. Both versions of cultural discrimination exist for the Turkish minority in Bulgaria. The persons we talked in Bulgaria claimed that Turkish culture was either implicitly or explicitly humiliated by Bulgarians and considered backward for not complying with the requirements of modern life. Inevitably, therefore, many Turks are excluded from popular social activities while prejudice about the Turkish minority is common. The second kind of cultural discrimination, namely insufficient living space for local Turkish culture, creates a difficult situation for Bulgarian Turks. The most serious problem is education in Turkish. While Turks in Bulgaria earlier gained the right to study Turkish, the proportion of courses taught in Turkish was reduced to one third in time, legally or practically.

SOĞUK SAVAŞ'IN SONUNDAN GÜNÜMÜZE ABD'NİN TÜRKİSTAN POLİTİKASI

Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ*

Öz

Bu çalışmada ABD'nin Soğuk Savaş'ın sona ermesinden günümüze kadarki Türkistan politikası, özellikle 2000'li yıllar odaklı olarak çözümlenmektedir. Çalışmanın temel savı, ABD'nin bölgeye yönelik yaklaşımının 1990'larda ekonomik ve enerji odaklı iken 2000'lerde 11 Eylül saldırılarını takiben terörle küresel savaş bağlamında güvenlik odaklı bir dönüşüm geçirdiğidir. Söz konusu dönüşüm sonrası geçen yirmi yıllık sürede ABD'nin bölge politikası terörle mücadele ekseninde ve Afganistan'ı merkez alarak oluşturulmuş, dolayısıyla da ABD söz konusu süreçte bölge ülkeleriyle ilişkilerinde güvenlik-demokratikleşme ikilemi yaşamış ve bu Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerine olumsuz yansımıştır. Obama ve Trump dönemlerinde ilişkilere yeni bir yön verilmek istense de güvenlik odaklı bakış açısı ağırlığını korumuştur. Çalışma söz konusu bu süreçleri üç başlık altında ele almaktadır: Öncelikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin bölgeye yönelik politikaları değerlendirilmiş, ardından 11 Eylül saldırıları ve Afganistan işgalinin bölgeye yönelik Amerikan politikasına etkileri üzerinde ayrıntısıyla durulmuş ve son başlık altında da ABD'nin bu kez Afganistan'dan çekilmesinin bölgeye olan etki ve yansımaları çözümlenmiştir.

Anahtar kelimeler: ABD, Türkistan, Türk Cumhuriyetleri, Obama, Trump.

Turkestan Policy Of The United States from the End of the Cold War to the Present

Abstract

This study seeks to analyze the US policy towards Turkestan in the post-Cold War Era with a special focus on the developments in the 2000s. Its main argument is that despite that the US approach towards Turkestan was mostly economic and energy-based during the 1990s, it has transformed into a security-oriented trajectory in the 2000s in the context of the US-led global war on terror in the aftermath of September 11 terror attacks. Since then the US policy

Geliş Tarihi: 17 Ekim 2021 - Kabul Tarihi: 14 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Ömer Kurtbağ, "Soğuk Savaş'ın Sonundan Günümüze ABD'nin Türkistan Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 379-404.

* Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, omer.kurtbag@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5702-7912.

has been Afghanistan-centered and thus it has encountered a security-democratization dilemma in its relations with Turkic republics. In spite of the attempts by both Obama and Trump administrations to pursue a new course in US' Turkestan policy, it still has remained mostly security-oriented. The study examines these processes in three subtitles: Firstly, it elaborates on the US policy on Turkestan in the post-Cold War era. Secondly, it outlines the change in US policy in the wake of September 11 attacks by focusing on the impact of US invasion of Afghanistan on the region. And thirdly, it analyzes the implications of the US withdrawal from Afghanistan for Turkestan.

Keywords: *The US, Turkestan, Turkic Republics, Obama, Trump.*

Giriş

Bu çalışmada, ABD'nin Soğuk Savaş sonrasında Türkistan'a yönelik politikaları, özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası bölgesel stratejileri ve girişimleri ile Ağustos 2021 itibarıyla Amerikan ordusunun Afganistan'dan çekilme süreci dikkate alınarak çözümlenecektir. Çalışmanın ilk alt başlığında, ABD'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgeye yönelik yaklaşımı üzerinde durulacak ve ilk yıllarda bölgeye fazla önem vermeyen ABD'nin on yılın ikinci yarısında bölgeye olan ilgisindeki artış tartışılacaktır. İkinci alt başlıkta, Türkistan bölgesinde ABD'nin 11 Eylül saldırıları sonrası politikaları, Afganistan'ı işgali ve bu işgalin bölgedeki Türk cumhuriyetlerine olan etkisi, bu ülkelerin Rusya ve Çin ile olan ilişkileri de göz önünde tutularak ayrıntısıyla değerlendirilecektir. Bu başlık altında, ABD'nin Obama yönetiminde bölgeye yönelik geliştirdiği politikalar ile Trump yönetiminin yeni Türkistan stratejisi de ele alınacaktır. Son alt başlıkta ise, ABD'nin Afganistan'dan çekilme sürecinin ve bölgeye yönelik yeni yaklaşımının Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerine olan etkisi çözümlenerek çalışma sonlandırılacaktır.

1. Soğuk Savaş Sonrası Yıllarda ABD'nin Türkistan Politikası

Türkistan coğrafyası SSCB'nin yıkılması ve eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık süreçleri sonrasında ABD, Rusya ve Çin gibi büyük güçler arasında "Yeni Büyük Oyun" (New Great Game) olarak nitelenen rekabetin başlıca sahalarından biri olmuştur.¹ Amerikalı stratejist Brzezinski² tarafından satranç tahtasına benzetilen Avrasya'nın merkezindeki Türkistan, SSCB'nin yokluğunda ABD için artık dış politikasında hayati çıkarlarının olmadığı marjinal öneme sahip³ bir bölgeden ziyade nüfuzunu artırabileceği jeopolitik bir çekim alanı olarak görünmüştür.⁴ Bir çalışmaya göre, "ABD'nin 1990 öncesinde 'tanımlanmış', 'tutarlı' ve 'bütüncül' bir Orta Asya politikasının olmadığı

¹ Ainur Nogayeva, "ABD, Rusya ve Çin'in Nüfuz Mücadelesinde Orta Asya: Araçlar ve Süreçler", *Bilgi*, Sayı: 62, Yaz 2012, s. 183; Alexander Cooley, *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*, Oxford University Press, Oxford 2012, p. 3-4.

² Zbigniew Brzezinski, *Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperative*, Basic Books, New York 1997.

³ Elizabeth Wishnick, *Growing U.S. Security Interests in Central Asia*, U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 2002, s. 1.

⁴ Oğuzhan Açıkalın, "Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Güç Mücadeleleri", Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul 2009, s. 69; Şatlık Amanov, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve Bunun Güncel Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme", *Avrasya Etüdüleri*, C: 13, Sayı: 31-32, 2007, s. 4.

iddia edilebilir.⁵ Bölge, hem zengin doğal kaynaklara sahip olması hem de ABD'ye rakip ya da düşman olan İran, Rusya ve Çin gibi aktörlere coğrafi yakınlığından ve komşuluğundan dolayı Soğuk Savaş sonrasında ABD açısından artık hayli önemliydi.⁶ ABD stratejisi de bölgede hiçbir büyük ya da bölgesel gücün tek başına hâkim olmaması üzerine kuruluydu.

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında ABD'nin Türkistan'a fazla ilgi duyduğunu söylemek zordur. *"Bölge Amerikan siyaset yapımcıları tarafından 'uzak', 'kapalı' ve stratejik değeri düşük 'önemsiz' bir bölge olarak görülmüyordu."*⁷ Bunda, özellikle o dönem Rusya ile ilişkilerine öncelikli önem veren ABD'nin Moskova'yı rahatsız etmeme isteği etkiliydi. ABD'nin bölgeye esas ilgisi ancak 1990'ların ortalarından itibaren artmaya başladı.⁸ Nitekim Soğuk Savaş sona ererken ABD'nin dik-kati daha çok SSCB'nin parçalanmasının yaratabileceği olası sorunlar, Arap-İsra-il Barış Süreci ve Balkanlar'daki çatışmalar ile Irak'taki Saddam yönetiminin Kuveyt'i işgaline karşı verilecek tepkiye odaklıydı.⁹ Yine de ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın bölgeye ziyaretini takiben Washington bölge ülkelerinde diplomatik temsilciliklerini faaliyete geçirdi. Bush yönetimi açısından SSCB'nin dağılması ile birlikte yeni bağımsızlığını kazanan Kazakistan'daki nükleer silahların kontrol altına alınması meselesi özel bir önem taşıdı.¹⁰ Bu silahların Rusya'nın da yardımıyla Kazakistan'dan çıkarılması ve ülkenin nükleer silahlardan arındırılmış ülke statüsüne alınması ile ABD'nin endişeleri de yatışmış oldu. Yine Kazakistan ile 1994'te bir de Savunma İş Birliği Anlaşması yapan ABD bu ülkeyle güven ve karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler geliştirmeye çalıştı. Nükleer silahlar sorununun çözülmesi sonrasında ABD'nin bölgeye yönelik ilgisi Clinton yönetimi altında ekonomik konuların genel olarak Amerikan dış politikasındaki etkisinin artmasına paralel bir seyir izledi. Nitekim 1999'da Amerikan Kongresi'nden geçen İpek Yolu Strateji Yasası da, Erhan'ın ifade ettiği gibi:

*"Esas olarak ABD'nin ve Amerikalı girişimcilerin bölgedeki ekonomik ve ticari çıkarlarının sağlanmasını kolaylaştıracak bir eksen üzerine oturtulmuş, bu ana hat çevresinde demokratikleşmenin sağlanmasından insan haklarının desteklenmesine kadar ABD'nin küreselleşme tanımına uyan çeşitli unsurlar serpiştirilmişti."*¹¹

Aynı şekilde 1999 Ulusal Strateji Belgesi'nde de bölgeyle ilgili ABD'nin başlıca çıkarları ekonomik nitelikli olarak tanımlanmıştı.¹² Clinton yönetimi-

⁵ A.e., s. 5.

⁶ Mehmet Akif Okur, "Amerikan Dış Politikası ve Orta Asya: Dünya Düzeni Değişirken İlişkilerin Geleceği Üzerine Düşünceler", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ed. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012, s. 251.

⁷ Amanov, a.g.e., s. 22.

⁸ Çağrı Erhan, (2004), "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri", *Uluslararası İlişkiler*, C: 1, No: 3, s. 123.

⁹ A.e., s. 130.

¹⁰ Wishnick, a.g.e., p. 3; Cooley, a.g.e., p. 20; Ferhat Pirinççi, "Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C: 63, No: 1, 2008, s. 209.

¹¹ Erhan, a.g.e., s. 134-135.

¹² A.e.

nin Türkistan'a yönelik dış politikasının hedefleri esasen dört başlıkta toplanmaktaydı: Demokratikleşme, piyasa reformları, Batılı siyasi ve askeri kurumlarla bütünleşme ve terörle mücadele ile nükleer silahların yayılmasının önlenmesi gibi güvenlik meselelerinde işbirliği.¹³ ABD bu hedefleri gözetirken bölge ülkelerinin egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü vurgulamayı da ihmal etmedi.¹⁴ Nitekim bu ülkelerin Rus ya da Çin etkisine girmemesi için kendi ayakları üzerinde durabilmeleri, bağımsız karar alabilmeleri ve ekonomik, siyasi ve askeri açıdan bu iki büyük güce yaslanmamaları ABD için büyük önem arz etmekteydi.¹⁵ ABD'nin bölgeye yönelik artan ilgisine rağmen 11 Eylül saldırılarına kadar bu ilginin 2000'lerle kıyaslandığında daha sınırlı kaldığı görülmekteydi.¹⁶

Bu noktada özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren Rusya'nın bölgeye artan ilgisi, AB'nin bölgeye yönelik projeler geliştirmesi, Türkiye'nin bölgede beklenen etkinliği gösterememesi ve Amerikan şirketlerinin bölgeye yatırım yapmaya başlaması üzerine Washington'ın ekonomik anlamda Türkistan'a ilgisi giderek arttı.¹⁷ Söz konusu hedefler doğrultusunda Clinton yönetiminin bu dönemde Türkistan'a olan ilgisi ekonomik ve askeri yardım ile enerji başlıklarında yoğunlaştı. ABD'nin bölge ülkelerine 1992-2000 arasında yaklaşık 3 milyar dolarlık bir mali yardım yaptığı görülmekteydi. Kazakistan'a 1 milyar, Kırgızistan'a 725 milyon, Özbekistan'a 600 milyon, Tacikistan'a 475 milyon ve Türkmenistan'a 250 milyon dolar yardım yapılmıştı.¹⁸ ABD'nin kendi yardımları dışında Dünya Bankası, Uluslararası Kalkınma Örgütü ve Avrupa Yeniden Yapılanma ve İmar Bankası gibi uluslararası kuruluşların Türk cumhuriyetlerine kredi vermelerinde devreye girerek etkili olduğu da bir gerçektir.¹⁹

Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının çıkarılması ile dünya pazarlarına ulaştırılması ABD'nin Türkistan'daki başlıca çıkar konusu olduğu gibi, bu konuda Washington özellikle Rusya ve İran'ı dışarıda bırakan projeleri destekledi.²⁰ Nitekim enerji arzı kaynaklarını çeşitlendirmek isteyen ABD için, Türkistan bölgesi ve özellikle de Hazar havzasındaki zengin hidrokarbon rezervlerinin çıkarılarak dünya pazarlarına emniyetli biçimde ulaştırılması büyük önem arz etti.²¹ Özellikle Kazakistan ve Türkmenistan'ın çıkardıkları doğalgazı Batı pazarlarına ulaştırmak için Rusya'ya olan bağımlılıkları ABD'yi rahatsız etti. Bundan dolayı ABD bu iki ülkedeki Rus etkisini zayıflatmada enerji politika-

¹³ A.e., s. 136; Pirinççi, *a.g.e.*, s. 210; Wishnick, *a.g.e.*, p. 4.

¹⁴ Eugene Rumer, Richard Sokolsky and Paul Stronski, "U.S. Policy Toward Central Asia 3.0", *Carnegie Endowment for International Peace*, Washington D.C., 2016, p. 3.

¹⁵ Mehmet Akif Kireççi, *Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya Politikaları*, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2011, (Çevrimiçi) https://www.ayu.edu.tr//static/kitaplar/abd_ortaasya_raporu.pdf, 15 Eylül 2021, s. 36.

¹⁶ Pirinççi, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁷ Erhan, *a.e.*; İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 278.

¹⁸ Açıkalm, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹ Erhan, *a.g.e.*, s. 139.

²⁰ Okur, *a.g.e.*, s. 252.

²¹ Açıkalm, *a.g.e.*, s. 70.

sını etkin bir araç olarak kullanmaya çalıştı. Kireççi'nin ifadesiyle, “*ABD, Rusya'nın enerji hatlarındaki tekeline kırarak, Orta Asya ülkelerine alternatif enerji nakil hatları opsiyonları sunmak*” istedi.²² Bu kaynakların aynı zamanda İran üzerinden de taşınmasını ve dünya pazarlarına ulaşmasını istemeyen Washington, bu amaçla bölge ülkeleri üzerinde baskı kurmaktan kaçınmadı. Bu saiklerle hareket eden ABD, enerji nakil projelerinin Kafkasya ayağında Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesini destekledi ve bu proje 2006'da tamamlandı.²³ Ancak Kafkasya'nın aksine, Türkistan coğrafyasında ABD'nin bu konuda çok başarılı bir sonuç alamadığı ve daha çok maliyeti yüksek ve güvenliği sorunlu projeleri salt stratejik çıkarlarına uyduğu için desteklediği görülmekteydi.²⁴

ABD Rusya'ya karşı bölgedeki nüfuzunu NATO üzerinden de artırmaya çalıştı ve bu amaçla NATO'nun Barış İçin Ortaklık (BİO) programını kullandı.²⁵ Türk cumhuriyetleri BİO'ya katılmakla kalmayıp Avrupa-Atlantik Konseyi'ne de katıldılar ve böylece NATO çerçevesinde güvenlik iş birliğinin bir parçası oldular.²⁶ Yine 1997'de Central Asian Battalion (Centrasbat-97) tatbikatı kapsamında ABD Hava Kuvvetleri Birlikleri Özbekistan'a iniş yaparken bu tatbikata ABD askerleri takip eden yıllarda da katıldılar. 1999'da ise ABD Merkez Komutanlığı CENTCOM Kazak, Kırgız ve Özbek askerlere ABD'de askeri eğitim verdi.²⁷ 1 Ekim 1999'dan itibaren de Türkistan ABD Merkez Komutanlığı'nın sorumluluk bölgesine dâhil edildi.²⁸ Diğer yandan, 1997'de ABD desteğinde Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova tarafından kurulan ve sonradan Özbekistan'ın da dâhil olduğu GUUAM ise yine bölgedeki Rus etki ve nüfuzunu kırmaya dönük bir girişimdi.²⁹ Ancak ne BİO programı ne de GUUAM etkin bir şekilde yürütülebildi ve böylece başarısı tartışmalı girişimler olarak kaldı.

ABD'nin bölgeye ilgisi Soğuk Savaş sonrasında artarken çoğu doğal kaynak zengini olmakla birlikte küçük ve zayıf devletlerden oluşan Türk cumhuriyetleri ise büyük güçlerle ilişkilerinde dengeli ve temkinli hareket etme ihtiyacı duydular.³⁰ Kireççi'nin sözleriyle ifade etmek gerekirse:

²² Kireççi, *a.g.e.*, s. 6.

²³ A.e., s. 40; Erhan, *a.g.e.*, s. 135; Jeffrey Mankoff, “Searching for a Silk Road: The United States in Central Asia”, *Al Jazeera Center for Studies Report*, 30 July 2015, (Çevrimiçi) <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2015/07/2015730105241426649.html>, 1 Eylül 2021; Zhuldyz Kanapiyanova, (The US and Russian Policy toward Central Asia in the Framework of the Geopolitical Theory, *Eurasian Research Journal*, C: 2, No: 2, 2020, p. 61.

²⁴ Açıklan, *a.g.e.*, s. 73.

²⁵ Wishnick, *a.g.e.*, p. 3; Kanapiyanova, *a.g.e.*, p. 59; Pirinççi, *a.g.e.*, s. 220; Pauline Jones Luong and Erika Weinthal, “New Friends, New Fears in Central Asia”, *Foreign Affairs*, C: 81, No: 2, Mar-Apr 2002, p. 61.

²⁶ Mehmet Ç. Güler, “ABD'nin Orta Asya Stratejisi: Bağımsızlığı Sağlamak mı, Çevreleme Doktrini mi?”, *Anadolu Ajansı*, 14 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/abd-nin-orta-asya-stratejisi-bagimsizligi-saglamak-mi-cevreleme-doktrini-mi-/1733938>, 12 Eylül 2021.

²⁷ Erhan, *a.g.e.*, s. 143-144.

²⁸ Amanov, *a.g.e.*, s. 20; Pirinççi, *a.g.e.*, s. 220.

²⁹ Açıklan, *a.g.e.*, s. 87; Kanapiyanova, *a.e.*; Wishnick, *a.g.e.*, p. 18.

³⁰ Suinbay Suyundikov, “ABD'nin Orta Asya Politikaları”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 02 Temmuz 2020, (Çevrimiçi) <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/abd-nin-orta-asya-politikalari?tmpl=component&print=1>, 10 Eylül 2021.

“Bölge ülkeleri, bir yandan Rusya, Çin ve Hindistan gibi Asya’nın büyük ülkelerine olan yakınlığın meydan okumalarıyla baş etmeye çalışırken, bir yandan da en büyük küresel güç olarak ekonomisi ve askeri gücüyle bölge parametrelerinde var olmak isteyen Amerika Birleşik Devletleri’nin taleplerini dengelemek ve bir uyum geliştirme çabası içinde olmuşlardır.”³¹

21. yüzyıla gelindiğinde ise, bir yandan Afganistan operasyonu ile bölgede askeri varlık gösteren ABD ile diğer yandan bölgeden elini hiç çekmeyen Rusya ve son dönemde bölge üzerinde Kuşak ve Yol (Belt and Road) gibi girişimler örneğindeki gibi jeopolitik hırsları artan Çin arasındaki bölgesel rekabetin yeni bir ivme ve hız kazandığı gözlenmektedir. Bu anlamda Amerikan politikası Türkistan’da Rus ve Çin etkisini mümkün olduğu kadar zayıflatma endeksli olageldi. ABD 2001’deki Afganistan operasyonu sonrası bölge ülkeleri ile yakın askeri işbirliği içine girerken terörizmle mücadele de başlıca ortak çıkar alanını oluşturmuştur. Dolayısıyla 1990’larda daha ekonomik nitelikli ve enerji odaklı ilerleyen ilişkiler, aşağıda irdeleneceği üzere, 2000’lerde askeri ve siyasi tarafı ağır basan bir dönüşüm geçirmiştir.

2. 11 Eylül Saldırıları ve Afganistan’ın İşgali Sonrası ABD’nin Türkistan Politikası

1990’larda jeostratejik konumu ve sahip olduğu zengin enerji kaynaklarıyla ABD açısından önem taşıyan Türkistan bölgesine yönelik olarak Clinton yönetiminin geliştirdiği ve uyguladığı ekonomik temelli Amerikan politikası Bush yönetimi tarafından 11 Eylül saldırılarına kadar büyük ölçüde devam ettirildi.³² 11 Eylül 2001’deki terör saldırıları sonrasında Türkistan bölgesi terörizmle mücadele anlamında güvenlik açısından Washington için büyük önem arz etmeye başladı. Cooley’in ifadesiyle bölge, Sürekli Özgürlük Operasyonu (Operation Enduring Freedom) adı altında yürütülen Afganistan müdahalesi için “stratejik bir cephe hattı” haline geldi.³³ Başka bir deyişle, Afganistan operasyonu nedeniyle Türkistan coğrafyasının ve Türk cumhuriyetlerinin “emlak değeri” ABD gözünde birden arttı.³⁴ Pirinççi’nin tespitiyle, “11 Eylül saldırılarının gerçekleşmesinden sonra Washington’un Orta Asya politikasında ağırlık merkezinin ekonomi-politik boyuttan güvenlik boyutuna doğru kaydığı” söylenebilir.³⁵ Amerikalı bir uzmanın ülkesinin bölgeye bakışına atfen kullandığı nitelemeyle, “Eğer 1990’larda Rusya prizmasından Orta Asya baktıysak, bu 2000’lerde tam da bir Afganistan prizması olmuştu.”³⁶ Washington ilk etapta bölgeyle ilgili uzun vadeli hesaplar yapmadan ve kısa vadeli mülahazalarla

³¹ Kireççi, *a.g.e.*, s. 10.

³² Wishnick, *a.g.e.*, p. 5; Erhan, *a.g.e.*, s. 139.

³³ Cooley, *Great Games*, p. 30; Amanov, *a.g.e.*, s. 21.

³⁴ Olga Olikier ve Shlapak, David A., “U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles”, *RAND Corporation*, 2005, (Çevrimiçi) <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG338.html>, p. xiii., 9 Eylül 2021.

³⁵ Pirinççi, *a.g.e.*, s. 217.

³⁶ Amy Mackinnon, “Central Asia Braces for Fallout of U.S. Pullout from Afghanistan”, *Foreign Policy*, July 16, 2021, (Çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2021/07/16/central-asia-us-afghanistan-withdrawal-impact/>, 14 Eylül 2021.

hareket etti ama sahadaki durum aksi yönde gelişecekti. Nitekim 11 Eylül saldırılarını takiben ABD Afganistan'a saldırmak üzere bölgede askerî üsler edinmeye çalıştı ve bu doğrultuda 2001 sonunda Özbekistan ve Kırgızistan'da istediğini alırken diğer Türk cumhuriyetleri de Afganistan operasyonuna istihbarat paylaşımında bulunarak ve hava sahalarını ABD'ye açarak destek verdiler.³⁷ Nitekim bu ülkeler için Afganistan, hem Taliban yönetiminde seküler rejimlerine tehdit oluştururken hem de aynı zamanda Türk cumhuriyetlerine Afgan topraklarından saldırı düzenleyen Özbekistan İslami Hareketi'ne ev sahipliği yapması açısından bir istikrarsızlık kaynağıydı.³⁸ Tacikistan kimi havaalanlarını ABD kullanımına sunarken Özbekistan'da Karşı-Hanabad ve Kokand askerî üsleri, Kırgızistan'da ise Manas askerî üssü ABD'ye açıldı ve böylelikle bu ülkeler ABD'nin terörle küresel savaşta bölgedeki başlıca ortakları oldular.³⁹ Bu üç ülkeye ekonomik yardımlar da 2001 yılına göre üç kat artırılarak 2002 yılı için 580 milyon dolara çıkarıldı.⁴⁰ Yine 2001-2003 arası askerî yardımlar da 1992-2000 dönemine göre iki kat artırıldığı gibi, bundan en fazla payı Özbekistan aldı.⁴¹

ABD'nin Türkistan'a askerî olarak yerleşmesi bölge ülkelerindeki otoriter yönetimlerin de iç siyasette işine yaradı. 2002'de ABD ile stratejik işbirliği anlaşması imzalayan Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ABD'nin ülkesindeki varlığını ve bunun karşılığında Washington'dan aldığı siyasi ve cömert mali desteği ülkedeki aşırı İslamcılık ile mücadelesini meşrulaştırmak ve ülke dışındaki itibarını artırmak için kullandı. Anlaşma ile demokrasi, insan hakları ve basın özgürlüğü gibi alanlarda Özbek yönetiminin olumlu adımlar atması da öngörülmüştü. Bazı Batılı insan hakları örgütlerince eleştirilse de bu anlaşma ABD bakımından Afganistan'daki askerî operasyonlar için hayati önemdeydi.⁴² Bu açıdan üs ayrıcalığını istediği gibi kullanan ABD yönetimi Kerimov'un görev süresini keyfi biçimde uzatmasına ve muhaliflere yönelik baskısına ses çıkarmamayı yeğledi.⁴³ Yine Kırgızistan'daki Amerikan üssü ve askerî varlığı da, ülkesindeki meşruiyeti giderek gölgelenen Kırgız Devlet Başkanı Asker Akayev açısından benzer bir rol oynadı. Bush yönetimi askerî üsler karşılığında bu ülkelere terörle ve uyuşturucu ile mücadele ve sınır güvenliği gibi başlıklarda dış yardımda da bulundu. Akayev yönetimi bu şekilde ABD'nin ortağı olarak uluslararası itibarını artırma fırsatı yakalarken bundan cesaret alarak demokratikleşme noktasında ülkenin geriye gitmesine yol açan uygulamalara bile girişti. Hatta Kırgız güvenlik birimleri ve istihbaratı İslamcı terör tehdidi gerekçesini abartarak ABD yardımlarının akışını güvenceye

³⁷ Erhan, *a.g.e.*, s. 143; Açıkalin, *a.g.e.*, s. 90; Amanov, *a.g.e.*, s. 19; Olikier ve Shlapak, *a.g.e.*, p. 12; Suyundikov, *a.e.*; Mankoff, *a.e.*

³⁸ *A.e.*

³⁹ Erhan, *a.e.*; Kanapiyanova, *a.g.e.*, p. 61; Kireççi, *a.g.e.*, s. 37; Pirinççi, *a.g.e.*, s. 221; Suyundikov, *a.e.*; Alexander Cooley, "Base Politics", *Foreign Affairs*, C: 84, No: 6, Nov-Dec 2005, p. 86.

⁴⁰ Erhan, *a.e.*

⁴¹ Pirinççi, *a.e.*

⁴² Erhan, *a.e.*

⁴³ *A.e.*, p. 87; Cooley, *Great Games*, p. 33.

almaya çalıştı.⁴⁴ Dolayısıyla, ABD'nin bu ülkelerdeki askerî varlığının her iki ülkenin otoriter liderlerinin ülkelerindeki siyasi konum ve meşruiyetlerini arttırmalarına hizmet ettiği yorumları yapıldı.⁴⁵ Ancak bölge ülkeleri bir yandan ABD ile bu şekilde yakınlaşırken diğer yandan Rusya ve Çin ile ilişkilerini de ihmal etmediler ve üç büyük güç arasında dengeli bir politika izlemeye gayret gösterdiler.⁴⁶

Rusya ve Çin, 11 Eylül sonrası ABD'nin bölgeye bu şekilde girmesinden ilk etapta fazla rahatsız olmadılar. Rusya, Afganistan operasyonu için ABD'ye destek olurken ya da en azından buna ses çıkarmazken⁴⁷ ABD ise bunun karşılığında Rusya'nın dini radikalizmle mücadele gerekçesiyle yürüttüğü Çeçenistan'daki askerî harekâtına tepki vermedi.⁴⁸ Yine Moskova'nın "NATO'nun genişlemesinde ve İttifak'ın operasyonlarında daha fazla söz sahibi olmayı" istediği de görülmekteydi.⁴⁹ Ancak Rusya, ABD'nin Afganistan operasyonu bitince hem bu ülkeden hem de Türkistan'dan ayrılacağından şüpheliydi.⁵⁰ Nitekim ABD'nin 2002'de Rusya'dan habersiz Özbekistan ile gizlice anlaşma yapması Putin yönetimini rahatsız ederken ülke içinde de Moskova'ya ABD'nin bölgeye girişine ses çıkarılmamasından dolayı eleştiriler geldi.⁵¹ Erhan'ın belirttiği gibi, "Rusya, ABD'nin kendisini devre dışı bırakarak Orta Asya'da izlediği politikalar karşısındaki rahatsızlığını, Afganistan operasyonundan sonra Bush yönetiminin Irak'a yönelik tavrına destek veremeyerek gösterdi."⁵² 2002'de bölge ülkeleriyle bir acil müdahale gücü kuran Moskova yönetimi Kırgızistan ile imzalanan anlaşma ile de bu ülkede asker bulundurma hakkı elde etti.⁵³

Çin de, ABD'nin bölgedeki askerî varlığına açıkça itiraz etmeyerek kendi ülkesinde bağımsızlık mücadelesi veren Uygur Türklerini el-Kaide ile bağlantılı oldukları gerekçesiyle bastırmada 11 Eylül sonrası ABD'nin terörle küresel mücadele söylemini hızla benimsedi.⁵⁴ Ayrıca Çin yönetimi Pakistan'ı Afganistan'daki terörle mücadelede ABD'yi desteklemesi için teşvik etti.⁵⁵ ABD yönetimi ise karşılığında Doğu Türkistan İslami Hareketi'ni terör örgütleri listesine alıp Çinli yetkililere Guantanamo Hapishanesi'ndeki Uygurlar ile görüşme yapma izni tanıdı.

⁴⁴ A.e., p. 88-89.

⁴⁵ Alexander Cooley, "A Post-American Central Asia", *Foreign Affairs*, 23 August 2021, (Çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2021-08-23/post-american-central-asia>, 12 Eylül 2021.

⁴⁶ A.e.

⁴⁷ Cooley, *Great Games*, p. 7.

⁴⁸ Pirinççi, *a.g.e.*, s. 228; Erhan, *a.g.e.*, s. 123.

⁴⁹ A.e., s. 144.

⁵⁰ Ehsan M. Ahrari, *Büyük Güçler Hegemona Karşı: Rusya, Çin ve Hindistan'ın Yükselişi*, (Çev. Erhan Baltacı), Avangard Kitap, İstanbul 2017, s. 143.

⁵¹ Erhan, *a.g.e.*, s. 144-145.

⁵² A.e., s. 145.

⁵³ A.e.

⁵⁴ Cooley, *Great Games*, p. 80.

⁵⁵ Wishnick, *a.g.e.*, p. 8.

Sonuçta, Rusya da Çin de Afganistan'daki Taliban yönetiminin ABD eliyle devrilmesinden rahatsız değildi, fakat ABD'nin bu hedefe ulaştıktan sonra bölgeyi terk etme söylemine temkinli yaklaştılar.⁵⁶ Nitekim başlarda uzun vadeli planlar yapmayan ABD de bölgeye kalıcı olarak yerleşmek zorunda kalınca ve bölge ülkeleriyle bunun karşılığında askerî ve ekonomik yardım ilişkisi geliştirince Rusya ile Çin'in Türkistan'daki Amerikan varlığının geçici olmayacağı inancı daha da perçinlendi.⁵⁷

ABD Afganistan operasyonu sonucunda Taliban yönetimini devirmeyi başarırken Türk cumhuriyetleri bu operasyonu destekledikleri gibi kendi ülkelerindeki İslamcı militanlar ile mücadeleye de hız verdiler.⁵⁸ Bölge ülkelerinin ABD ile yakınlaşması ve Afganistan'daki terörle savaşa destek vermesi, kendi ülkelerinde terörizmle mücadelelerine uluslararası toplumdan daha fazla destek almalarını da sağladı. Türk cumhuriyetlerinin ABD ile yakınlaşma yoluyla elde edebilecekleri başlıca çıkarlar ise Ahrari'ye göre şunlardı:⁵⁹

- ABD'nin ekonomik ve teknolojik açıdan bu ülkelere sağlayabileceği imkânlar ve fırsatlar,

- ABD'nin bu ülkelerin Rusya ve Çin ile ilişkilerinde sorunlar yaşamaları halinde ABD seçeneğine sarılabilme ve ABD ile ilişkileri bir koz olarak kullanabilme imkânları,

- Uzun vadede Barış İçin Ortaklık gibi NATO programlarına katılımın bu ülkeleri ittifak ile daha yakın bağ kurmaya ve belki de ittifaka katılma kadar götürebilmesi ihtimali,

- ABD'nin radikal İslam ile mücadeledeki kararlı sicili ve Türk cumhuriyetlerinin bu konuda Washington'a güvenmeleri.

Afganistan Operasyonu sonrasında ABD açısından işler yolunda gibi görünüyordu. Ancak kısa sürede Washington yönetimi bölgedeki askerî varlığının ve nüfusunun artmasına rağmen bölge ülkeleriyle güvenlik iş birliğinin yol açtığı çelişkilerle yüz yüze kaldı. Bu noktada ABD'nin demokrasi, insan hakları ve iyi yönetim söylemi ile bu ülkelerin söz konusu değerlerden uzak yönetimlerine İslamcı radikalizmle mücadelelerinde verilen destek Bush yönetimi için bir ikilemi beraberinde getirdi.⁶⁰ Bush yönetimi bu güvenlik-değerler ikilemini aşmakta zorlansa da askerî gereklilikler çoğu zaman demokrasi ve insan hakları gündemine ağır bastı.⁶¹ Washington'daki kimi çevreler Afganistan'a yakın bir bölgede üs sahibi olmanın demokrasiye destekten daha önemli bir çıkar konusu olduğu düşüncesindeydi. Bunlara göre TBMM'nin 1 Mart 2003'te ABD'nin Irak'ı kuzeyden işgaline destek veren tezkereyi reddi de ABD'nin demokratik rejimlere her zaman güvenemeyeceğini ortaya koymuştu.⁶² Nitekim bir analistin tespit ettiği gibi, "ABD'nin Orta

⁵⁶ Ahrari, a.e.; Cooley, *Great Games*, p. 21.

⁵⁷ A.e., p. 30.

⁵⁸ Cooley, *A Post American Central Asia*.

⁵⁹ Ahrari, a.g.e., s. 216.

⁶⁰ Wishnick, a.g.e., s. 2; Cooley, *Great Games*, p. 24; Pirinççi, a.g.e., s. 223.

⁶¹ A.e.; Rumer, Sokolsky and Stronski, a.g.e., p. 3.

⁶² Cooley, *Base Politics*, p. 79-80.

Asya'daki en büyük dezavantajıysa, demokrasi ve insan haklarına yönelik vurgusunun bölgedeki diktatörler tarafından bir tehdit olarak" algılanmasıydı.⁶³ ABD yönetimi bu ülkelerle güvenlik işbirliğinin söz konusu rejimleri demokratik reformlar yapmaya zorlayacağını umsa da sonuç öyle olmadı. Söz gelimi, Özbekistan'da Kerimov yönetimi otoriter tutumunu devam ettirip başkanlık süresini uzatırken ABD'nin Özbek istihbaratı ile işbirliği yapıp terör şüphelilerine kötü muameleye ortak olması da ABD'nin söz konusu ikilemi aşamadığını gösterdi. Ayrıca ABD'nin tüm çekilme vaatlerine rağmen bölgede azalmak bir yana artan askerî varlığı karşısında Rusya ve Çin de Shanghai İşbirliği Örgütü ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü gibi alternatif oluşumları öne çıkardılar.⁶⁴

ABD'nin Mart 2003'te Irak'ı işgali ve bunu gerekçelendirmek için kullandığı "ülkeye Saddam sonrasında özgürlük ve demokrasi getirme" söylemi Türkistan'da da yankı buldu ve bölgedeki otoriter rejimleri endişelendirdi. Hemen akabinde Gürcistan (2003), Ukrayna (2004) ve Kırgızistan (2005)'da art arda gerçekleşen "renkli devrimler" dalgası ise ABD'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerine iyice zarar verdi.⁶⁵ Hatta kimi analistlere göre, 2004-2008 arası dönem ABD'nin Türkistan'da etkisinin en zayıf olduğu zaman dilimiydi.⁶⁶ Benzer bir devrimden korkan Özbek hükümetinin Andican'daki muhalefeti Mayıs 2005'te sert biçimde bastırması ve yüzlerce sivil ölüme yol açması karşısında Washington'un olayı kınayarak tepki göstermesi ve uluslararası soruşturma çağrısı yapması bu ülkeyle ilişkilerde gerginliğe yol açtı.⁶⁷ ABD'nin "Orta Asya'ya demokrasi getirme amacı güden bir komplo içerisinde olduğunu"⁶⁸ düşünen Özbek yönetimi Amerikan (Karşı-Hanabad ya da K-2) üssünün faaliyetlerine engel olurken Batılı sivil toplum kuruluşlarını da ülkeden gönderdi. ABD'ye iyice sinirlenen Kerimov demokratikleşme ya da insan hakları gibi gündemleri bulunmayan Rusya ve Çin ile yakınlaşırken bu iki ülkenin öncülüğündeki Shanghai İşbirliği Örgütü de Washington'dan K-2 üssünün misyonunu tamamladığı gerekçesiyle kapatılması için takvim açıklanmasını talep etti.⁶⁹ ABD ise bu talebe kulak tıkadı ve Afganistan'ın istikrar kazanması halinde zaten askerlerin çekileceğini hatırlattı. Amerikalı bir yetkilinin ifadesiyle, "yabancı askerlerle ilişkilerin belirlenmesi meselesi, Şangay İşbirliği Örgütü'nün değil, tek tek devletlerin kararına bağlı bir meseleydi."⁷⁰ ABD'den daha fazla destek göremediğini düşünen ve Andicanlı mültecilerin Kırgızistan'dan Romanya'ya BM tarafından tahliyesine ABD'nin de destek vermesine tepki du-

⁶³ Ahrari, *a.g.e.*, s. 146.

⁶⁴ Cooley, *A Post-American Central Asia*.

⁶⁵ Nogayeva, *a.g.e.*, s. 193; Cooley, *Great Games*, p. 30.

⁶⁶ Suyundikov, *a.e.*; Okur, *a.g.e.*, s. 255.

⁶⁷ Cooley, *Base Politics*, p. 79; Cooley, *Great Games*, p. 25; Kanapiyanova, *a.g.e.*, p. 61; Mankoff, *a.e.*; Pirinççi, *a.g.e.*, s. 224-225; Alexander Cooley, "Ordering Eurasia: The Rise and Decline of Liberal Internationalism in the Post-Communist Space", *Security Studies*, C: 28, No: 3, 2019, p. 601.

⁶⁸ Ahrari, *a.g.e.*, s. 144.

⁶⁹ *A.e.*; Amanov, *a.g.e.*, s. 15-16; Cooley, *Base Politics*, p. 89.

⁷⁰ Ahrari, *a.g.e.*, s. 207.

yan Taşkent yönetimi, nihayet Temmuz 2005'te Amerikan üssünü kapatma kararı aldı ve Amerikan askerleri birkaç ay içinde ülkeden ayrıldı.⁷¹ Amerikalı kimi yetkililer, üssün kapatılması ve Amerikan askerlerinin Özbekistan'dan ayrılmasının Washington'ın demokrasiye olan bağlılığının bir göstergesi olduğu yorumunda bulunsalar da, üssün kullanıldığı dönemdeki demokrasi dışı uygulamaları ABD'nin görmezden geldiği de açıktı.⁷² Mayıs 2005'te ABD destekli GUAM'dan ayrılan Taşkent, 2006'da ise Washington ile arayı daha da açacak bir adım atarak Rusya öncülüğündeki KGAÖ'ye katıldı.⁷³ İlişkilerdeki kötüleşmeye karşın Kerimov NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına üyelik ihtimaline ve Amerikan askerlerinin geri dönüşüne kapıyı tamamen kapatmadı ama Kerimov'un devrilmesi sonrasında bu mümkün olmadı. ABD 2015'te Özbekistan'daki üsse yeniden dönme yönünde bir eğilim sergiledi. Nitekim Türkmenistan'ın tarafsızlık politikası izlediği ve ülkedeki Rus üssünden dolayı Rus yörüngesinde politika izleyen Tacikistan'ın durumları düşünüldüğünde Özbekistan ABD için tek uygun seçenek olarak kalmaktaydı.⁷⁴ Ancak ABD bu amacına ulaşamadı.

Kırgızistan'da ise, ABD 2004'te Akayev yönetiminden Manas üssünün yanı sıra Osh ve Batken bölgelerinde iki üs talebinde daha bulundu. Ancak ülkede daha sonra çıkan karışıklıklar üzerine iki ülke arasında Afganistan operasyonu sırasında çok önemli rol oynayan Manas üssünün statüsünün sorgulanmasına neden olan sorunlar yaşandı. Öncelikle Kırgızistan da ABD'nin ülkedeki demokratikleşme girişimlerinde dahil olduğundan şüphe etmekteydi.⁷⁵ Akayev'in görevine son verilmesiyle sonuçlanan 2005'teki devrimden sonra yeni Devlet Başkanı Kurmanbek Bakiyev baskıcı ve yolsuzluğa bulaşan bir yönetim sergiledi. Bakiyev yönetimi ayrıca ABD'den destek alabilmek için Manas üssünü de bir koz olarak kullandı ve Washington'ı yönetimine desteğinin sürdürdüğünü göstermeye zorladı. Bölge ülkeleriyle ABD'nin arasının açılmasından ise Rusya ve Çin istifade ettiler. İki ülke hem Kırgız lidere Amerikan üssünü kapatması için baskı yaptılar hem de bölgede kendi kurumlarını öne çıkarmaya yöneldiler. KGAÖ'nün faaliyetlerini genişleten Rusya Manas üssü yakınlarında bir üs kurduğu gibi Tacikistan ile de beş bin Rus askerinin bu ülkeye konuşlandırılmasını kapsayan bir anlaşma imzaladı. Öte yandan Shanghai İşbirliği Örgütü giderek daha anti-Amerikan bir tutumla hareket etmeye başladı. Nitekim bölgede askeri tatbikatlar düzenleyen örgüt Taşkent'te de karşı terör merkezini faaliyete geçirdi.⁷⁶

Rusya, Bakiyev'in Manas'taki ABD üssünü kapatacağı beklentisiyle bu ülkeye 2 milyar dolarlık bir acil finans ve yatırım paketi önerisinde bulundu. 2009'da üssün kapatılacağına Bakiyev tarafından açıklanmasıyla telaşa düşen ABD tarafı Haziran 2009'da üs için ödediği yıllık bedeli yaklaşık dört

⁷¹ Cooley, *Great Games*, p. 39; Cooley, *Base Politics*, p. 79.

⁷² *A.e.*, s. 91.

⁷³ Cooley, *A Post-American Central Asia*; Mankoff, *a.e.*; Pirinççi, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁴ Kanapiyanova, *a.g.e.*, p. 62.

⁷⁵ Ahrari, *a.g.e.*, s. 144.

⁷⁶ Cooley, *A Post-American Central Asia*.

kat artırarak 63 milyon dolara çıkartırken askeri rolünü perdelemek için de üssü Manas Transit Merkezi olarak yeniden adlandırdı.⁷⁷ Bundan hoşnut olmayan ve ABD'nin teklifini kabul eden Bakiyev'in ikili oynadığını düşünen Moskova ertesi yıl Bakiyev'in devrilmesini uzaktan izlemekle yetindi.⁷⁸ Rus medyası da üssün ABD kullanımında kalmasını eleştiren ve Bakiyev'in yol-suz bir diktatör olduğunu ileri süren yayınlar yaparken Rus yönetimi 2 milyar dolarlık yatırımın 1.7 milyarını ödemeyi durdurdu.⁷⁹ Bakiyev sonrasında Nisan 2010 seçimlerini kazanarak iktidara gelen ve Rusya'ya yakın duran Almazbek Atambayev yönetimi Haziran 2014'te ülkedeki Amerikan üssünün faaliyetine son verdi ve Türkistan'da kalan son ABD üssü de böylece kapanmış oldu.⁸⁰ Ülkede askeri üsler de bulunduran Rusya'nın bu kararın gerisindeki esas aktör olduğu görülmekteydi. Ancak Afganistan'daki misyonuna son vermeye hazırlanan ABD için de üssün eski önemini koruduğu zaten tartışmalıydı.

Türkmenistan tarafsızlık politikası izleyen bir ülke olarak ABD ile ilişkilerinde hayli temkinli hareket etti. Tarafsızlık statüsüne rağmen Türkmen yönetimi ABD ile lojistik işbirliğinde bulunduğu gibi hava sahasının kullanımına da izin vermekteydi.⁸¹ Ancak bunun ötesinde Türkmenistan Amerikan askeri yardımı almayı reddederek tarafsızlık politikasına ters düşmekten kaçındı.⁸² ABD yönetimi Türkmen doğalgazının Afganistan üzerinden Pakistan ile Hindistan'a ulaştırılmasını sağlayacak olan TAPI (Türkmenistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan boru hattı) projesine destek verdi. 2020'ye kadar tamamlanması planlanan proje Rusya'yı dışarda bırakması açısından dikkat çekiciydi. Ancak projenin önünde hem bürokratik ve hukuki engeller hem de Afganistan'daki istikrarsızlık ile Pakistan-Hindistan ilişkilerindeki gerginlikler gibi aşılması zor önemli sorunlar bulunmaktaydı.⁸³ Nitekim taraf ülkelerin temsilcileri 2018'de Afganistan'da bir araya gelseler de projenin 2020'ye kadar tamamlanması mümkün olmadı.⁸⁴

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev liderliğinde Türkistan'da Çin, Rusya ve ABD arasında dengeleri gözetten bir politika izledi ve ekonomik kalkınmayı önceleyerek "çok vektörlü" bir dış politika benimsedi.⁸⁵ Söz konusu dış politika kapsamında, Rusya ile yakın askeri işbirliği yapsa ve Bush yönetiminin demokratikleşme gibi hedeflerine sıcak bakmasa da NATO'nun Barış

⁷⁷ A.e.; Kanapiyanova, *a.g.e.*, p. 61.

⁷⁸ Cooley, *A Post-American Central Asia*; Cooley, *Great Games*, p. 3.

⁷⁹ Ahrari, *a.g.e.*, s. 145.

⁸⁰ Mankoff, *a.e.*; Cordelia B. Ponczek, "Risks and Rewards of a U.S. Return to Central Asia", *CEPA*, 04 Mayıs 2021, (Çevrimiçi) <https://cepa.org/risks-and-rewards-of-a-u-s-return-to-central-asia/>, 16 Eylül 2021.

⁸¹ Cooley, *Great Games*, p. 45.

⁸² Pirinççi, *a.g.e.*, s. 226.

⁸³ Kanapiyanova, *a.g.e.*, s. 64.

⁸⁴ Mamuka Tsereteli, "The Evolution of Central Asian Energy", *American Foreign Policy Council, Defense Dossier*, Issue 27, 2020, p. 14.

⁸⁵ Andrei Kazantsev, Svetlana Medvedeva and Ivan Sfranchuk, "Between Russia and China: Central Asia in Greater Eurasia", *Journal of Eurasian Studies*, C: 12, No: 1, 2021, p. 58.

İçin Ortaklık programına katılmaktan ve yine ABD'nin Irak işgaline sembolik bir destek olarak Irak'a küçük bir askerî birlik göndermekten çekinmedi. Ülkenin Türkistan bölgesi ile ekonomik bütünleşmesine büyük önem veren Kazak yönetimi Çin ile de 2007'de enerji anlaşmaları imzaladı.⁸⁶

ABD'nin Afganistan'ı Güney Asya ve Türkistan'a bağlayarak⁸⁷ ekonomik kalkınmayı teşvik etme girişimleri de ters tepti. Bu tür girişimler aksine daha cömert ve somut girişimlerde bulunan Rusya ile Çin'in ekmeğine yağ sürdü. Nitekim Çin Devlet Başkanı Xi Jinping 2013'te Kazakistan'da Nazarbayev Üniversitesi'ndeki konuşmasında Bir Kuşak Bir Yol (One Belt One Road) projesini ilan etti.⁸⁸ Bu bağlamda Pekin Yönetimi Batı Çin ile Türkistan'ı birbirine bağlayacak yollar, raylar ve boru hatları inşa etme vaadinde bulundu. Diğer taraftan Rusya da kendi girişimi olan Avrasya Birliği'ne hız verdi ve Türk cumhuriyetlerinin bu birlikte yer alması için uğraştı.⁸⁹ Kuşak ve Yol projesini ABD'nin 2011'de Obama döneminde başlattığı Asya'ya yönelme (rebalancing) stratejisine verilmiş bir cevap olarak da yorumlamak mümkündür. Zira Çin bu proje ile Batı Asya'ya yönelik jeopolitik hedefleri olan bir girişimi devreye sokarak Amerikan hegemonyasına karşı çıkmak istemişti. Türkistan coğrafyasının kaynak zengini ama az nüfuslu, küçük ve zayıf ülkelerden oluşması bölgeyi Çin'in projesi açısından cazip kılan önemli bir faktördü.⁹⁰ Bölge ülkelerinin otoriter yönetimleri de benzer yönetim şeklinde sahip Çin ile ilişkilerini geliştirme konusunda istekliydiler. Çin ile bu tür bir ilişkinin bu ülkelere kimi ekonomik avantajlar sağlayabileceği hususu bölgenin projeye olan ilgisini arttırmaktaydı.

2009'da Obama yönetiminin işbaşına gelmesinden sonra Türkistan'ın önemi ABD için yeniden arttı ve yeni ABD yönetimi ilişkilerinin bozulduğu Türk cumhuriyetleri ile arasını düzeltme gayreti içine girdi.⁹¹ Ancak bölge ülkelerine yönelik ABD kaynaklı demokratikleşme ve insan hakları eleştirileri azalsa da, Türkistan'ı Afganistan'daki terörle mücadele operasyonları açısından stratejik ve lojistik bir geçiş noktası olarak değerlendiren ABD stratejisinin temelinde Obama döneminde de büyük bir değişiklik gözlenmedi. Nitekim Pakistan ile ilişkileri bozulan ve bu ülkeden Afganistan'a geçişlerde sorun yaşayan ABD aynı yıl içinde Kuzey Dağıtım Ağı (Northern Distribution Network)'ni kurdu.⁹² Daha uzun bir rota olmasına ve yüksek maliyetine

⁸⁶ Ahrari, *a.g.e.*, s. 210-211.

⁸⁷ ABD'nin Türkistan'ı Güney Asya ile Afganistan üzerinden bütünleştirme çabalarını Amerikanlı Türkistan uzmanı Frederick Starr'ın 2005'te ortaya attığı "Büyük Orta Asya Ortaklığı" kavramına kadar geri götürmek mümkündür. Nitekim Amerikalı politika yapıcılar üzerinde etkili olan bu fikrin ABD'nin 2006 Ulusal Güvenlik Stratejisi'ne de yansdığı ve burada Türkistan'ın Güney Asya başlığı altında ele alındığı görülmüştür. Yine ABD Dışişleri Bakanlığı da aynı yıl içinde bölgeye bakan Avrupa ve Avrasya İşleri dairesinin bu görevine son vererek bunun yerine aynı görevi görmek üzere Güney ve Orta Asya İşleri Bürosu'nu görevlendirmiştir. Bkz. Okur, *a.g.e.*, s. 251-252.

⁸⁸ Mankoff, *a.e.*; Mehmetali Kasım, "Çin ve Amerika Rekabetinde Orta Asya'nın Konumu", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C: 46, 2020, s. 311.

⁸⁹ Cooley, *A Post-American Central Asia*.

⁹⁰ Kasım, *a.g.e.*, s. 310.

⁹¹ Okur, *a.g.e.*, s. 255.

⁹² Cooley, *Great Games*, p. 48.

rağmen Kazakistan ve Özbekistan üzerinden Afganistan'a ulaşan bu koridor sayesinde ABD'nin Afganistan'daki operasyonlarını daha etkin yürütmesi mümkün olabildi. Bu ağ Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerin yeniden düzelme yoluna girmesini sağlasa da mevcut otoriter yönetimlerin demokrasi ve insan hakları eleştirilerini püskürtmek için söz konusu ağdan kaynaklı ABD'nin kendilerine olan lojistik bağımlılığını istismar ettikleri ve örneğin Afganistan'a geçen mallardan alınan transit geçiş ücretlerini artırdıkları görüldü.⁹³ Ancak bu ağın esas önemi, Afganistan'ın kıtanın geri kalanı ile bağlantısının sağlanmasının mümkün olabileceğini göstermesi ve bunun son başlıkta ele alınacak olan birkaç yıl sonraki Yeni İpek Yolu vizyonuna temel sağlamasıydı.⁹⁴

2010'ların ortalarına gelindiğinde ise hem bölge hükümetleri hem de kamuoyları ABD politikalarına artık şüpheyle yaklaşmaktaydı. Obama yönetiminin 2014 sonunda Afganistan'dan çekilme kararı, Rusya ile Çin'in bölgeye yönelik ilgisinin arttığı bir dönemde bu şüpheleri daha da artırdı. Son kalan ABD askerleri 2014'te Manas'taki üssü terk ederken Kırgızistan böylece Rusya'nın nüfuzuna terk edilmiş olmaktaydı. Bölgede Amerikan ilke ve değerlerinden ziyade artık Shanghai İşbirliği Örgütü'nün güvenlik odaklı yaklaşımı ve bunun aşırıcılık, terörizm ve ayrılıkçılık ile mücadele söylemi hâkim olmaya başladı.⁹⁵ Dolayısıyla, güvenlik odaklı ABD stratejisi Rusya ve Çin'in çok daha kapsayıcı ve tutarlı görünen projeleri karşısında ekonomik, ticari ve enerji gibi diğer boyutları bakımından pek de somut kazanımlar elde edememiş ve kimi analistlerce "modası geçmiş" olarak nitelenmişti.⁹⁶

2015'te ABD Dışişleri Bakanlığı C5+1 formatında beş Türk cumhuriyeti ile ABD'yi kapsayan ve dışişleri bakanları düzeyindeki diyalogu içeren bir oluşumu ilan etti.⁹⁷ Bölge ekonomilerinin dünyayla bütünleşmesini hedefleyen ancak Afganistan'ı dışlaması nedeniyle eleştirilen⁹⁸ bu oluşuma ilaveten Obama yönetimi bölgede KGAÖ'nün artan etkisine karşı Türk cumhuriyetlerinden askerî uzmanların ve personelin eğitilmesine yönelik bir başka projeyi daha başlattı.⁹⁹

2017'de işbaşına gelen Donald Trump yönetiminde ise ABD, Türkistan'a yönelik Amerikan stratejisini (US Strategy for Central Asia) beş yıl aradan sonra 5 Şubat 2020'de 2019-2025 dönemi için güncelleyerek yayınladı.¹⁰⁰ Bölgede birkaç yıldır IŞİD'in güçlenmesi, cihatçıların bölgeye dönüşü, Kazakis-

⁹³ A.e.

⁹⁴ Mankoff, a.e.

⁹⁵ Cooley, *A Post-American Central Asia*.

⁹⁶ Suyundikov, a.e.

⁹⁷ Kasım, a.g.e., s. 312.

⁹⁸ Frederick S. Starr, "America Inches Toward a Serious Central Asia Strategy", *American Foreign Policy Council*, Defense Dossier, No: 27, 2020, p. 21-22.

⁹⁹ Kanapiyanova, a.g.e., s. 64.

¹⁰⁰ U.S. Department of State, *United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity*, February 20, 2020, (Çevrimiçi) <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity/>, 1 Eylül 2021.

tan'daki lider değişimi ve Çin'in artan nüfusu gibi ABD açısından kaygı verici kimi gelişmeler yeni yönetimi stratejisinde bir güncellemeye zorladı.¹⁰¹ Nitekim Trump yönetiminde ABD'nin dikkati, Aralık 2017'de ilan edilen Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde de görülebileceği üzere,¹⁰² terörle mücadelede yeniden büyük güçler arası rekabete kaymıştı ve bu noktada Türkistan'da da Rusya ve Çin ile daha etkin bir şekilde mücadele edilmesi yönünde bir irade mevcuttu.¹⁰³ Bu bağlamda Türkistan, strateji belgesinde adları hiç geçmese de¹⁰⁴ her iki rakip ülkenin çevrenmesi açısından ABD için yeniden önem kazandı. Nitekim Zianghong'a göre, ABD yeni Türkistan stratejisiyle Çin'i hedef aldığını gizleme ihtiyacı bile duymamıştı.¹⁰⁵ Çin ile Rusya'nın kendi projeleri olan Kuşak ve Yol ile Avrasya Ekonomik Birliği'ni birbirine bağlama yönünde 2015'te attıkları adımlar da Washington açısından alarm vericiydi. Bu nedenle iki ülke arasındaki artan işbirliğini ABD kendisine karşı bir manevra olarak yorumlamaktaydı. Bu anlamda, Amerikan düşünce kuruluşlarının yıllardır bir an önce güncellenmesi çağrısını yaptıkları yeni Türkistan stratejisi ABD'nin iki ülkeye karşı bölgedeki nüfusunun azalmadan sürmesini hedefliyordu.¹⁰⁶ Buna ilaveten, Türkistan'da Mart 2018 ve Kasım 2019'da Türk cumhuriyetleri arasında yapılan son iki zirveden çıkan sonuçlar da bölge ülkelerinin artan Rus ve Çin nüfuzundan rahatsız olduklarını ortaya koyduğundan yeni bir Amerikan stratejisine olan ihtiyaç artık kaçınılmaz hale gelmişti.¹⁰⁷ ABD Dışişleri Bakanı Pompeo'nun yeni Amerikan stratejisi açıklanmadan hemen önce bölgeye yaptığı ziyaret de ABD'nin bölgeyi kendi haline bırakmayacağını bir göstergesiydi.

Yeni Türkistan stratejisinde, daha önceki yönetimler gibi Trump yönetimi de Türk cumhuriyetlerinin egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü vurgulamayı ihmal etmedi.¹⁰⁸ ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan büyükelçi Alice Wells'in nitelemesiyle bu aslında bölgeye yönelik Amerikan stratejisinin "kutsal üçlüsü" (holy trinity) idi. Pompeo, Kazakistan ve Özbekistan'ı kapsayan bölgeye yönelik ziyareti sırasında "Orta Asya'daki her bir ulusun bağımsız ve egemen olmasını istiyoruz; bölgedeki başka bir ülkenin himayesinde olmasını veya vasal devlet haline gelmesini değil" sözleriyle ABD'nin bu yaklaşımını

¹⁰¹ Burak Çalışkan, "ABD'nin Yeni Orta Asya Stratejisinin İpuçları", İNSAMER, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 11 Mart 2020, s. 1.

¹⁰² US National Security Strategy, *The White House*, December 2017, (Çevrimiçi) <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>, 12 Ekim 2021.

¹⁰³ Mansur Mirovalev, "Is US Losing the New Great Game in Central Asia", *TRT World*, 18 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.trtworld.com/magazine/is-us-losing-the-new-great-game-in-central-asia-33873>, 12 Ekim 2021.

¹⁰⁴ Peter Leonard, "US Strategy for Central Asia: An Old Recipe for a New Situation", *Eurasianet*, 06 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://eurasianet.org/perspectives-us-strategy-for-central-asia-an-old-recipe-for-a-new-situation>, 21 Eylül 2021.

¹⁰⁵ Zeng Zianghong, "Analysis of the United States' New Central Asia Strategy", *China International Studies*, May/June 2020, p. 80-82.

¹⁰⁶ *A.e.*, p. 82-83.

¹⁰⁷ *A.e.*, p. 84.

¹⁰⁸ Starr, *a.g.e.*, p. 20.

özetledi.¹⁰⁹ Strateji belgesinde geçen, “beş ülkeyle yakın ilişkilerin ve işbirliğinin ABD değerlerini teşvik edeceği ve bölgesel komşuların etkisine karşı bir denge sağlayacağı” şeklindeki ifadeler ise, ABD’nin bölgede çevreleme politikasını andıran bir yaklaşım sergilediğinin işareti olarak yorumlandı.¹¹⁰ Obama döneminde başlatılan C5+1 inisiyatifi de yeni stratejide devam ettirilmekte ve böylece yeni yönetimce sahiplenilmekteydi.¹¹¹ Stratejide öngörülen diğer hedefler ise, Türkistan’daki terör tehdidinin ortadan kaldırılması, Afganistan’ın istikrarının desteklenmesi, Türkistan ile Afganistan arasında bağlantının kurulması, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının teşviki ile Türkistan’ın kalkınması için ABD yatırımlarının teşvik edilmesi idi.¹¹² Pompeo’nun “... ancak ABD’nin bölgedeki yatırımları arttığında gerçek kalkınma ve ekonomik iyileşmenin yaşanacağını ...” sözleri ABD’nin bölgeye ekonomik anlamda ilgisinin artacağını bir göstergesiydi.¹¹³ Bu anlamda ABD geçmiştekenden farklı olarak ekonomik çıkarlarının da güvenlik çıkarları kadar önemli olduğunu kabul etmekteydi.¹¹⁴ Isakov’un vurguladığı üzere:

“Çin’in bölge ülkelerine sağladığı milyonlarca dolarlık kredi ve hibeler, Rusya’nın Avrasya Ekonomik Birliği, Kolektif Güvenlik Anlaşma Örgütü ve her ikisinin Şanghay İşbirliği Örgütü üzerinden bölgede tesis ettiği araçlar, ABD’yi bölgede var olabilmek için yeri geldiğinde kesenin ağzını açması gerektiği kanısına itmiş gibi” idi.¹¹⁵

Nitekim ABD’nin son otuz yılda beş Türk cumhuriyetine yönelik mali yardımlarının 9 milyar doların biraz üzerinde kalması, ama sözgelimi İsrail’e bir kalemde yaptığı yardımların 38 milyar dolar olması gibi istatistikler, ABD’nin bölgeye yeterince kaynak ayıramadığının ve bundan sonra çok daha fazlasını ayırması gerektiğinin bir göstergesiydi.¹¹⁶

Bu gündeme ve hedeflere bakıldığında daha önceki Amerikan yönetimlerinin politikalarıyla devamlılık dikkat çekiciydi.¹¹⁷ Ancak bu kez Afganistan politikasının Türkistan politikasından bağımsız şekilde değil, tam aksine ikisini birbirine bağlayacak şekilde geliştirilmesi önceki dönemlerden önemli bir farklılıktı.¹¹⁸ Bu noktada Afganistan’da çekilme sonrası olası bir istikrarsızlık

¹⁰⁹ Mehmet Ç. Güler, “ABD’nin Orta Asya Stratejisi: Bağımsızlığı Sağlamak mı, Çevreleme Doktrini mi?”, *Anadolu Ajansı*, 14 Şubat 2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/abd-nin-orta-asya-stratejisi-bagimsizligi-saglamak-mi-cevreleme-doktrini-mi-/1733938>, 10 Eylül 2021.

¹¹⁰ A.e.

¹¹¹ Zianghong, *a.g.e.*, p. 88.

¹¹² Çalışkan, *a.g.e.*, s. 1-2; Leonard, *a.e.*; Charles Ziegler, “America’s Central Asian Dilemma”, *The National Interest*, 23 May, 2021, (Çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/feature/america%E2%80%99s-central-asian-dilemma-185684>, 12 Ekim 2021.

¹¹³ Güler, *a.e.*

¹¹⁴ Starr, *a.e.*

¹¹⁵ Abdrasul Isakov, “ABD’nin Yeniden Yükselen Orta Asya İlgisi”, *ANKASAM*, 14 Mart 2019, (Çevrimiçi) <https://www.ankasam.org/abd-nin-yeniden-yukselen-orta-asya-ilgisi/>, 15 Eylül 2021.

¹¹⁶ Zianghong, *a.g.e.*, p. 99.

¹¹⁷ Leonard, *a.e.*

¹¹⁸ Prathamesh Karle, “Trump’s Central Asia Policy”, *Observer Research Foundation*, 04 August 2020, (Çevrimiçi) <https://www.orfonline.org/expert-speak/trump-central-asia-policy/>, 23 Eylül 2021.

ya da karışıklığın tüm bölgeye yayılmamasında yeni strateji ile Türk cumhuriyetlerine önemli rol düşmekteydi.¹¹⁹ Afganistan daha önce Türkistan ile Güney Asya arasında bir köprü olarak düşünülürken şimdi Trump yönetimi ülkeyi Türkistan'ın bir parçası olarak değerlendirerek Kabil'in bu bölge ile bağlantısını ve iş birliğini güçlendirmeyi hedeflemekteydi.¹²⁰ O zamana kadar Türk cumhuriyetleri terör örgütlerine ev sahipliği yapan Afganistan'ı bir tehdit ve istikrarsızlık kaynağı olarak görmüşler ve bu ülkedeki sorunların kendilerine de sıçramasından büyük endişe duymuşlardı.¹²¹ Dolayısıyla da bu ülke ile kapsamlı bir iş birliği kurma noktasında isteksizlerdi. Ancak Afganistan ile ABD'nin istediği yönde bağlantı kurulmasının önündeki en önemli engel olan Özbek lider Kerimov'un 2016'daki ölümü ve ardından ülkenin yeni Mirziyoyev yönetimi altında iyi komşuluk politikası izlemeye başlaması bu bağlantının kurulması için kapıyı araladı. Nitekim Mirziyoyev'in Mayıs 2018'deki ABD ziyareti yeni Özbek yönetiminin denge politikası çerçevesinde ABD ile ilişkileri yeni bir seviyeye yükseltme niyetini ortaya koymuştu. Yine Özbekistan'ın tutumundaki bu değişiklik ile birlikte daha önce ikili temelde yürütülen kimi enerji projelerinin tamamlanması ve yenilerinin geliştirilmesinin mümkün hale gelmesi de bölgede yeni iş birliği fırsatlarına imkân yaratmaktaydı. Bu doğrultuda ABD Aralık 2018'de Afgan mallarının Türkmenistan yoluyla Avrupa'ya taşınmasını sağlayacak olan Lapis Lazuli Koridoru projesi ile Türk cumhuriyetleri ile imzaladığı Ticaret ve Yatırım Çerçeve Anlaşmasına Afganistan'ın katılımını güçlü biçimde desteklerken Tacikistan'da da bir Ortak Sınır Güvenliği Akademisi kurmayı planlamaktaydı.¹²² Sonuç olarak, bölgesel dinamikler ABD'yi bölgeye yönelik stratejisinde güncelleme yapmaya zorlamış ve bunun yarattığı fırsatlar ile imkânlar yeni Amerikan stratejisine de yansımıştı.¹²³

Bir diğer önemli farklılık ise Türkistan ile Güney Asya'nın birbirine bağlanmasına yönelik eski stratejilerdeki hedefin yeni stratejide yer almaması ve bölgenin kendi başına bağımsız bir şekilde değerlendirilmesiydi.¹²⁴ Nitekim 2011'de ilan edilen Yeni İpek Yolu inisiyatifinden de yeni stratejide söz edilmekteydi. Zianghong'a göre, bu farklılıkların gerisinde üç faktör vardı: Birincisi, Rusya, İran ve Çin'in çevrelenmesi açısından Türkistan'ın bir "jeopolitik blok" olarak artan önemi; ikincisi, Çin'e karşı ABD, Hindistan, Avustralya ve Japonya arasında geliştirilen ve QUAD (Quadilateral Security Dialogue-Dörtlülük Güvenlik Diyalogu) kısaltmasıyla ifade edilen oluşuma öncülük ederken Pakistan ile Türkistan'ı birbirine bağlama çabasının ABD'nin Pakistan ile ilişkilerindeki kötüleşmeden dolayı tutarsız olacağı ve üçüncüsü de, o zamana

¹¹⁹ Zianghong, *a.g.e.*, p. 87-88.

¹²⁰ *A.e.*, p. 90.

¹²¹ *A.e.*, p. 104-105.

¹²² *A.e.*, p. 91.

¹²³ Catherine Putz, "A New US Strategy for Central Asia: Continuity under Better Conditions", *The Diplomat*, 06 February 2020, (Çevrimiçi) <https://thediplomat.com/2020/02/a-new-us-strategy-for-central-asia-continuity-under-better-conditions/>, 1 Eylül 2021.

¹²⁴ Mirovalev, *a.e.*

dek bu iki bölgeyi bağlantılı hale getirme yönündeki ABD girişimlerinin pek de ilerleme kaydedememesi ile Türk cumhuriyetlerinin bu konuda gönülsüz olmaları.¹²⁵

3. ABD'nin Afganistan'dan Çekilmesi ve Türkistan'a Etkileri

Obama yönetiminin 2014 sonundan itibaren NATO komutasındaki Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (International Security Assistance Force-ISAF) misyonunu sonlandırarak Afganistan'dan çekilme kararını ilanı ile birlikte Türkistan'ın Afganistan'ın işgali sonrasında kazandığı stratejik önemin azaldığı söylenebilir. Nitekim Afganistan'a geçiş kapısı olarak Türkistan'ın stratejik öneminin ABD gözünde azalacağına dair öngörüler bu bağlamda kimi çalışmalarda yer bulmuştu.¹²⁶ Afganistan'daki operasyonlar için bölge ülkelerine eskisi kadar bağımlı olmayan ABD bölgenin Yeni İpek Yolu (New Silk Road) inisiyatifi adı altında başlattığı projede oynayabileceği role odaklandı. 2011'de Hindistan ziyaretinde Dışişleri Bakanı Clinton tarafından açıklanan¹²⁷ ve Türkistan'ın dış dünya ile bağlarını güçlendirme planı doğrultusunda hazırlanan bu proje ile ABD, bölgeyi alternatif projelerle şekillendirmeye çalışan ve Washington ile ilişkileri sorunlu hale gelen Rusya ve Çin'e cevap vermeye çalıştı. Bu noktada en önemli husus, ABD'nin bölge ülkelerine bölgeden ayrılmayacağı ve onları Rusya ile Çin'in insafına terk etmeyeceği güvencesi vermesiydi. Türkistan coğrafyasında Rus-Çin işbirliği güçlenirken bu projeye ABD Türk cumhuriyetlerinin egemenliğinin ve bağımsızlığının korunmasına daha fazla odaklanan bir politika izlemiş olmaktadır.¹²⁸ Projede Hindistan'a da önemli bir rol verilmekte ve bölge ülkelerinin dış dünya ile bağlantısının Hindistan üzerinden sağlanması hedeflenmekteydi. Yeni İpek Yolu girişimi kapsamında Obama yönetimi Türkistan'dan Hindistan'a uzanan ve Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ı bağlayan TAPI boru hattı, CASA-100 elektrik hattı ve Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve Pakistan'ı bağlayan enerji şebekesi projelerini ortaya attı ve destekledi.¹²⁹ Ancak kimi analistlerin de tespit ettiği üzere, Obama döneminin sonuna gelindiğinde Yeni İpek Yolu projesinin Afganistan ile Güney Asya bağlantısının sağlanması noktasında başarılı sonuç verdiğini söylemek mümkün değildi.¹³⁰

29 Şubat 2020'de Trump yönetimi ile Taliban arasında Doha'da imzalanan anlaşma uyarınca Biden yönetiminin 31 Ağustos 2021'de Afganistan'daki yaklaşık 20 yıllık askerî varlığını tamamen çekmesi ile ardından Amerikan destekli Afgan hükümetinin düşmesi ve Taliban'ın yeniden ülkenin kontrolü ele geçirmesinin Türkistan'a önemli etkileri oldu. Çekilme ile birlikte Afganis-

¹²⁵ Zianghong, *a.g.e.*, p. 89-90.

¹²⁶ Rumer, Sokolsky and Stronski, *a.g.e.*, p. 1.

¹²⁷ Hillary Rodham Clinton, "Remarks on India and the United States: A Vision for the 21st Century," *U.S. Department of State*, 21 Jul 2011, (Çevrimiçi) <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2011/07/168840.htm>, 12 Temmuz 2021.

¹²⁸ Mankoff, *a.e.*

¹²⁹ *A.e.*; Okur, *a.g.e.*, s. 252.

¹³⁰ Rumer, Sokolsky and Stronski, *a.g.e.*, p. 5.

tan'da yeni bir iç savaş ihtimali belirirken bunun sonucunda bölge ülkelerine terör tehdidinin sıçraması ve Afgan göçmen akını gerçekleşmesi de beklentiler arasındaydı.¹³¹ Nitekim ABD'nin 2001'de Afganistan'ı işgal ettiği zamanki Türkistan ile 2021'in çok kutuplu dünya düzeninin bir izdüşümünü andıran Türkistan'ı arasında aradan geçen yirmi yılda büyük bir fark gözlenmekteydi. ABD ve Batı'nın bölgedeki güç boşluğundan istifade ederek Türkistan'da askerî varlık gösterme ve bölgeye nizam verme dönemi 2021'e gelindiğinde artık geride kalmış görünmekteydi. Bu açıdan ABD'nin Türkistan'a yönelik politikasında da değişiklik olması beklentisi oluştu. Gerek Rusya gerekse de Çin bölgede ABD ve Batılı ülkelerin liberal ilke ve değerlerinden çok farklı değer ve ilkelere dayalı kendi düzenlerini kurma çabası içine girmişlerdi. Her biri 2010'lu yıllarda bölgede nüfuzunu artırmaya dönük bölgesel işbirliği girişimleri, örgütleri ve kurumlarıyla sahneye çıkmıştı.¹³² Bölge ülkeleri 2000'lerin başında ABD'nin askerî üslerine izin verdikleri dönemde Rusya ve Çin'in Amerikan askerî varlığının devamına olan rahatsızlıklarını da yatıştırmaya çalışırken şimdi ise bu iki ülkenin öncülük ettiği bölgesel girişimlere taraf olmakta ve bu açıdan bölgedeki büyük güçler arası rekabette daha rahat hareket etme imkânı bulabilmekteydiler.¹³³

Cooley'e göre, ekonomik kalkınma, yolsuzlukla mücadele ve kamu sağlığı gibi alanlar askerî olarak bölgeden çekilen ABD'nin bundan sonraki Türkistan politikasının başlıca çıkar alanları olarak Washington'a bölgede hâlâ nüfuzunu hissettirmesinin yollarını açabilecektir. Dolayısıyla, eskiye göre daha az iddialı ve daha odaklanmış bir ABD politikası beklenebilir.¹³⁴ Afganistan müdahalesinin üzerinden 20 yıl geçtikten sonraki manzaraya bakıldığında Türk cumhuriyetlerinin daha demokratik yönetimlere kavuştuklarını söylemek mümkün değildir. Taliban'ın yönetimi ele geçirmesi sonrasında Afganistan'daki istikrarsızlık karşısında Tacik ve Özbek liderlerin sınırları Afgan mültecilere kapatıp orduyu sınır boylarında görevlendirerek daha da otoriter eğilimler sergilemeleri dikkat çekmektedir. ABD'nin çekilmesi Rusya ve Çin tarafından Washington'ın küresel liderliğine inmiş bir darbe olarak görülürken iki ülkenin de Türkistan'daki askerî hareketliliğini artırdığı gözlenmektedir. ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi ve istikrarlı bir Afgan hükümeti kurmadaki başarısızlığı Amerikan gücünün düşüşe geçtiği tartışmasını alevlendirecek ve büyük güç rekabetine ivme kazandıracaktır. Çin ve Rusya tarihsel olarak Türkistan coğrafyasında rakip güçler olsalar da ABD'yi bölgeden uzak tutmak için yakınlaşmakta ve işbirliği yapmaktadırlar. Rusya Tacik ve Özbek silahlı kuvvetleriyle ortak tatbikatlar yaparken Çin de Tacikistan'da terörle mücadele amaçlı tatbikatlar düzenlemiştir.¹³⁵

¹³¹ Emrah Kaya, "Afganistan Merkezli Tehditlere Karşı Orta Asya'da İşbirliği", ANKASAM, 16 Temmuz 2021, (Çevrimiçi) <https://www.ankasam.org/afganistan-merkezli-tehditlere-karsi-orta-asyada-isbirligi/>, 12 Eylül 2021.

¹³² Cooley, *A Post-American Central Asia*.

¹³³ A.e.

¹³⁴ A.e.

¹³⁵ A.e.

Bununla birlikte, Afganistan'dan çekilme Türkistan'ın jeostratejik öneminde azalmaya yol açsa dahi ABD'nin bölgeden tümüyle elini çekmesi anlamına gelmemektedir. Gerek çekilme sırasında gerekse de çekilme sonrasında bölgedeki istikrarın korunmasında ABD Türk cumhuriyetlerine ihtiyaç duymaktadır. Nitekim Washington çekilme sonrası Türkistan'da askerî varlık gösterebilmenin yollarını aramaktadır.¹³⁶ Bu çerçevede ABD henüz Afganistan'a komşu ülkelerle resmî bir anlaşma yapmasa da bu konuda ön görüşmelerde bulunmaktadır. Nitekim Nisan 2021'de ABD Dışişleri Bakanı Blinken'in C5+1 ülkelerinin dışişleri bakanları ile görüşmesi de ABD'nin üs arayışları çerçevesinde yorumlara konu olmuştur.¹³⁷ ABD'nin Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi Türk cumhuriyetleri kadar bölge ile bağlarını güçlendirmek isteyen ve Afganistan konusunda ABD ile kimi ortak çıkarları bulunan Hindistan'ı da bu noktada devreye sokmak istemesi dikkat çekicidir.¹³⁸

ABD'nin buradaki arayışı, terör tehditleri karşısında sabit üsler veya kalıcı konuşlanmalardan ziyade gerektiğinde Türkistan'daki mevcut üslere erişim izni verilmesine yöneliktir. Bu arayışın gerisinde ise, ABD'nin Çin'in Kuşak ve Yol projesine engel olma ve Rusya'nın bölgedeki ekonomik bütünleşme çabaları ile güçlenen askerî varlığını sınırlandırma gibi çıkarları yatmaktadır.¹³⁹ Afganistan'a komşu ülkeler ABD'nin yeni terör tehditleri konusundaki tutumuyla mutabık olsalar da Washington'a 2001'deki gibi bir üs imkânı ya da ayrıcalığı tanımakta isteksizdirler. Nitekim Rusya öncülüğündeki KGAÖ'ye taraf olan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın üs taleplerine olumlu cevap vermesi beklenmemektedir. Nitekim Rusya da bu ülkeleri ABD'ye üs imkânı tanımamaları konusunda uyarılmış ve böyle bir iznin tüm KGAÖ üyesi devletlerin onayını gerektireceğini vurgulamıştır. KGAÖ dışında kalan Özbekistan ile Pakistan da bu tür bir talebe kapıyı kapatmışlardır.¹⁴⁰ Aslında ABD'nin önünde bu noktada iki büyük engel durmaktadır: Afganistan'dan çekilerek müttefik ve ortaklarına güvenilmez bir süper güç imajı vermesi ile Rusya ve Çin'in 2001'deki tutumlarının aksine ABD'nin bölgedeki askerî varlığının sür-

¹³⁶ Mckinnon, *a.e.*

¹³⁷ Deniz Ünver, "ABD'nin Afganistan'dan Çekilişi ve Orta Asya Politikası", *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, 19 Temmuz 2021, (Çevrimiçi) <https://avim.org.tr/Blog/ABD-NIN-AFGANISTAN-DAN-CEKILISI-VE-ORTA-ASYA-POLITIKASI-19-07-2021>, 22 Eylül 2021; Zaki Shaikh, "US Reaches Out to Central Asian States on Afghanistan", *Anadolu Ajansı*, 05 July 2021, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-us-reaches-out-to-central-asian-states-on-afghanistan/2294559>, 12 Eylül 2021; Iskander Akylbayev ve Nurtas Janibekov, "What Does the US Withdrawal from Afghanistan Mean for Central Asia?", *The Diplomat*, 25 May 2021, (Çevrimiçi) <https://thediplomat.com/2021/05/what-does-the-us-withdrawal-from-afghanistan-mean-for-central-asia/>, 18 Ağustos 2021.

¹³⁸ Ziegler, *a.e.*

¹³⁹ *A.e.*

¹⁴⁰ Nishank Motwani, "No Good Options for Central Asia after US Withdrawal from Afghanistan", *East Asia Forum*, 11 August 2021, (Çevrimiçi) <https://www.eastasiaforum.org/2021/08/11/no-good-options-for-central-asia-after-us-withdrawal-from-afghanistan/>; Catherine Putz, "Russia Cautions Central Asia Against Hosting US Forces", *The Diplomat*, 14 Temmuz 2021, (Çevrimiçi) <https://thediplomat.com/2021/07/russia-cautions-central-asia-against-hosting-us-forces/>, 10 Eylül 2021.

mesine karşı çıkacak olmaları.¹⁴¹ Dolayısıyla, bu kez K-2 ya da Manas gibi tam teşekküllü üsler kurulması ya da ABD'nin bunlara erişimine kolayca izin verilmesi gibi durumlar söz konusu olmayacaktır. ABD'nin bu ülkeleri, kendisine yeniden üs izni vermenin onları Rusya ve Çin'in tepkisinin yol açabileceği kayıplardan daha fazla getirisi olacağına ikna etmesi gerekecektir.¹⁴² Burada Türk cumhuriyetlerinin, ABD'ye izin verilmemesi yönünde Rus ve Çin baskısıyla karşılaşmaları kadar, kendi iç politikalarında ABD'ye yönelik kuşkuların üstesinden gelmeleri de bir başka engeldir.¹⁴³ Ayrıca Türk cumhuriyetleri sırf ABD ile ilişkileri uğruna büyük güçler karşısında dengeleri gözeten tutumlarını terk etmek, dolayısıyla da Rusya ve Çin ile yakın ilişki kurarak bunun sağlayacağı imkânlardan tamamen vazgeçmek istemeyeceklerdir.¹⁴⁴

Sonuç

Şimdiye kadar görev başındaki hiçbir ABD başkanı tarafından ziyaret edilmeyen Türkistan bölgesi Soğuk Savaş yıllarına kadar ABD açısından önemsiz ve marjinal bir dış politika alanıydı. ABD'nin bölgeye yönelik ilgisizliği 1990'ların ortalarına kadar sürmekle birlikte bu tarihlerden itibaren Washington'un Türkistan'a ilgisi giderek arttı. Nihayet 11 Eylül saldırılarını takiben de bölge ABD açısından terörle küresel savaş bağlamında stratejik olarak iyice önemli hale geldi. Böylece ABD'nin 1990'ların ikinci yarısından beri Türkistan'a yönelik artan ilgisinin de 11 Eylül saldırıları sonrası en yüksek düzeyine ulaştığı ve bu olayı takiben bölgenin Afganistan operasyonu açısından hayati önem arz ettiği görülmektedir. Afganistan'ın işgali sürecinde de bölge önemini korumuş ancak ABD'nin bölge ülkeleriyle ilişkileri demokrasi ve insan hakları gündemi ile güvenlik odaklı stratejik çıkarları arasındaki çelişkiler ve ikilemlerden dolayı iniş çıkışlar yaşamıştı. ABD bölge ülkeleri ile güvenlik iş birliğine girse de bu durum bölgenin daha fazla demokratikleşmesini ya da liberalleşmesini beraberinde getirmemişti. ABD'nin bölgeye olan uzaklığı, bölgede ABD ve Batı nüfusunun artmasına karşı Rus-Çin işbirliği ve bölge ülkelerinin ABD'nin arzuladığının aksine otoriter yönetimlere sahip olması gibi hususlar Washington'un Türkistan'da istediği ölçüde etkin bir nüfuz kurmasına engel olmuştu. Bölgenin hidrokarbon zenginliklerini Hint Okyanusu'na ulaştırmak ve bölgenin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlamak gibi hedefleri olan ve bu hedeflere ulaşmada Afganistan'ı merkeze koyan projeler geliştirmek istese de ABD bunlarda şimdiye dek pek başarılı olamadı.

ABD'nin 31 Ağustos 2021'de tamamlanan Afganistan'dan çekilmesi ise bölgenin ABD açısından jeostratejik önemini yitirdiği ya da bölgeye olan ilgisini tümüyle terk ettiği anlamına gelmemektedir. Zira böyle bir durum hem

¹⁴¹ Temur Umarov, "Is There a Place for a U.S. Military Base in Central Asia?", *The Moscow Times*, 07 June 2021, (Çevrimiçi) <https://www.themoscowtimes.com/2021/06/07/is-there-a-place-for-a-us-military-base-in-central-asia-a74127>, 19 Eylül 2021.

¹⁴² A.e.

¹⁴³ Navbahor İmamova, "ABD Orta Asya'da Yeni Güvenlik Ortaklıkları Arayışında", *Amerika'nın Sesi*, 21 Mayıs 2021, (Çevrimiçi) <https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-orta-asyada-yeni-guvenlik-ortakliklari-arayisinda/5899650.html>, 12 Eylül 2021.

¹⁴⁴ Zianghong, *a.g.e.*, p. 102.

bölgede radikal İslamcı grupların istikrarı tehdit etmesine hem de Rusya ile Çin'in nüfusunun artmasına neden olabilir. Dolayısıyla ABD'nin diğer güç unsurlarını devreye sokarak Türkistan'daki varlığını "kıyudan dengeleme" (offshore balancing) gibi stratejiler aracılığıyla sürdürceğini söylemek mümkündür. Bu noktada ABD'nin kendisinin bölgeden askerlerini çektiği noktada Kazakistan, Özbekistan ve Hindistan'a güvenebileceği ve bu ülkelerin ABD gözündeki önemlerinin artacağı öngörülebilir.

Kaynaklar

AÇIKALIN, Oğuzhan: "Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Güç Mücadeleleri", Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul 2009.

AHRARI, Ehsan M.: *Büyük Güçler Hegemona Karşı: Rusya, Çin ve Hindistan'ın Yükselişi*, (Çev. Erhan Baltacı), Avangard Kitap, İstanbul 2017.

AKYLBAYEV, Iskander - JANIBEKOV, Nurtas: "What Does the US Withdrawal from Afghanistan Mean for Central Asia?", *The Diplomat*, 25 May 2021, <https://thediplomat.com/2021/05/what-does-the-us-withdrawal-from-afghanistan-mean-for-central-asia/>.

AMANOV, Şatlık: "ABD'nin Orta Asya Politikası ve Bunun Güncel Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 13, Sayı: 31-32, 2007.

BRZEZINSKI, Zbigniew: *Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostategic Imperatives*, New York: Basic Books, 1997.

CLINTON, Hillary Rodham: "Remarks on India and the United States: A Vision for the 21st Century," U.S. Department of State, 21 Jul 2011, <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2011/07/168840.htm>.

COOLEY, Alexander: *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*, Oxford University Press, Oxford 2012.

COOLEY, Alexander: "Base Politics", *Foreign Affairs*, Cilt: 84, No: 6, Nov-Dec 2005.

COOLEY, Alexander: "Ordering Eurasia: The Rise and Decline of Liberal Internationalism in the Post-Communist Space", *Security Studies*, Cilt: 28, No: 3, 2019.

COOLEY, Alexander: "A Post-American Central Asia", *Foreign Affairs*, 23 August 2021, <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2021-08-23/post-american-central-asia>.

ÇALIŞKAN, Burak: "ABD'nin Yeni Orta Asya Stratejisinin İpuçları", İNSAMER, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 11 Mart 2020.

ERHAN, Çağrı: "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri", *Uluslararası İlişkiler*, 1(3), 2004.

GÜLER, Mehmet Ç.: "ABD'nin Orta Asya Stratejisi: Bağımsızlığı Sağlamak mı, Çevreleme Doktrini mi?", *Anadolu Ajansı*, 14 Şubat 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/abd-nin-orta-asya-stratejisi-bagimsizligi-saglamak-mi-cevreleme-doktrini-mi-/1733938>.

ISAKOV, Abd Rasul: "ABD'nin Yeniden Yükselen Orta Asya İlğisi", *ANKASAM*, 14 Mart 2019, <https://www.ankasam.org/abdnin-yeniden-yukselen-orta-asya-ilgisi/>.

İMAMOVA, Navbahor: "ABD Orta Asya'da Yeni Güvenlik Ortaklıkları Arayışında", *Amerika'nın Sesi*, 21 Mayıs 2021, <https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-orta-asyada-yeni-guvenlik-ortakliklari-arayisinda/5899650.html>.

KANAPIYANOVA, Zhuldyz: "The US and Russian Policy toward Central Asia in the Framework of the Geopolitical Theory", *Eurasian Research Journal*, Vol. 2, No: 2, 2020.

KARLE, Prathamesh: "Trump's Central Asia Policy", *Observer Research Foundation*, 04 August 2020, <https://www.orfonline.org/expert-speak/trump-central-asia-policy/>.

KASIM, Mehmetali: "Çin ve Amerika Rekabetinde Orta Asya'nın Konumu", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Vol. 46, 2020.

KAYA, Emrah: "Afganistan Merkezli Tehditlere Karşı Orta Asya'da İşbirliği", *ANKASAM*, 16 Temmuz 2021, <https://www.ankasam.org/afganistan-merkezli-tehditlere-karsi-orta-asyada-isbirligi/>.

KAZANTSEV, Andrei - MEDVEDEVA, Svetlana - SFRANCHUK, Ivan: "Between Russia and China: Central Asia in Greater Eurasia", *Journal of Eurasian Studies*, Cilt: 12, No: 1, 2021.

KİREÇCİ, Mehmet Akif: "Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Asya Politikaları", Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, 2011, https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/abd_ortaasya_raporu.pdf.

LEONARD, Peter: "US Strategy for Central Asia: An Old Recipe for a New Situation", *Eurasianet*, 06 Şubat 2020, <https://eurasianet.org/perspectives-us-strategy-for-central-asia-an-old-recipe-for-a-new-situation>.

LUONG, Pauline Jones - WEİNTHAL, Erika: "New Friends, New Fears in Central Asia", *Foreign Affairs*, Cilt: 81, No: 2, Mar-Apr 2002.

MANKOFF, Jeffrey: "Searching for a Silk Road: The United States in Central Asia", *Al Jazeera Center for Studies Report*, 30 July 2015, <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2015/07/2015730105241426649.html>.

MACKINNON, Amy: "Central Asia Braces for Fallout of U.S. Pullout from Afghanistan", *Foreign Policy*, July 16 2021, <https://foreignpolicy.com/2021/07/16/central-asia-us-afghanistan-withdrawal-impact/>.

MIROVALEV, Mansur: "Is US Losing the New Great Game in Central Asia", *TRT World*, 18 Şubat 2020, <https://www.trtworld.com/magazine/is-us-losing-the-new-great-game-in-central-asia-33873>.

MOTWANI, Nishank: "No Good Options for Central Asia after US Withdrawal from Afghanistan", *East Asia Forum*, 11 August 2021, <https://www.eastasiaforum.org/2021/08/11/no-good-options-for-central-asia-after-us-withdrawal-from-afghanistan/>.

NOGAYEVA, Ainur: "ABD, Rusya ve Çin'in Nüfuz Mücadelesinde Orta Asya: Araçlar ve Süreçler", *Bilgi*, Sayı: 62, Yaz 2012.

OKUR, Mehmet Akif: "Amerikan Dış Politikası ve Orta Asya: Dünya Düzeni Değişirken İlişkilerin Geleceği Üzerine Düşünceler", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ed. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012.

OLIKER, Olga - SHLAPAK, David A.: "U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles", *RAND Corporation*, 2005, <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG338.html>.

PİRİNÇÇİ, Ferhat: "Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Orta Asya Politikası: Beklentiler ve Gerçeklikler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Vol. 63, No: 1, 2008.

PUTZ, Catherine: “A New US Strategy for Central Asia: Continuity under Better Conditions”, *The Diplomat*, 06 February 2020, <https://thediplomat.com/2020/02/a-new-us-strategy-for-central-asia-continuity-under-better-conditions/>.

PUTZ, Catherine: “Russia Cautions Central Asia Against Hosting US Forces”, *The Diplomat*, 14 Temmuz 2021, <https://thediplomat.com/2021/07/russia-cautions-central-asia-against-hosting-us-forces/>.

RUMER, Eugene - SOKOLSKY, Richard - STRONSKI, Paul: “U.S. Policy Toward Central Asia 3.0”, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C., 2016.

SHAIKH, Zaki: “US Reaches Out to Central Asian States on Afghanistan”, *Anadolu Ajansı*, 05 July 2021, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-us-reaches-out-to-central-asian-states-on-afghanistan/2294559>.

STARR, Frederick, S.: “America Inches Toward a Serious Central Asia Strategy”, *American Foreign Policy Council*, Defense Dossier, Issue 27, 2020.

SUYUNDIKOV, Suinbay: “ABD'nin Orta Asya Politikaları”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 02 Temmuz 2020, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-asya-arastirmalari-merkezi/abd-nin-orta-asya-politikalari?tmpl=component&print=1>.

TSERETELI, Mamuka: “The Evolution of Central Asian Energy”, *American Foreign Policy Council*, Defense Dossier, Issue 27, 2020.

UMAROV, Temur: “Is There a Place for a U.S. Military Base in Central Asia?”, *The Moscow Times*, 07 June 2021, <https://www.themoscowtimes.com/2021/06/07/is-there-a-place-for-a-us-military-base-in-central-asia-a74127>.

U.S. Department of State, *United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity*, February 20, 2020, <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity/>.

U.S. National Security Strategy, The White House, December 2017, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.

UZGEL, İlhan: “ABD ve NATO'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

ÜNVER, Deniz: “ABD'nin Afganistan'dan Çekilişi ve Orta Asya Politikası”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, 19 Temmuz 2021, <https://avim.org.tr/Blog/ABD-NIN-AFGANISTAN-DAN-CEKILISI-VE-ORTA-ASYA-POLITIKASI-19-07-2021>.

WISHNICK, Elizabeth: *Growing U.S. Security Interests in Central Asia*, U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 2002.

ZIANGHONG, Zeng: “Analysis of the United States' New Central Asia Strategy”, *China International Studies*, May-June 2020.

ZIEGLER, Charles: “America's Central Asian Dilemma”, *The National Interest*, 23 May 2021, <https://nationalinterest.org/feature/america%E2%80%99s-central-asian-dilemma-185684>.

Extended Abstract

Turkestan Policy Of The United States From The End Of The Cold War To The Present

In this study, the post-Cold War policies of the USA towards Turkestan, especially the strategies it pursued after the September 11 attacks, and the recent withdrawal process of the US from Afghanistan in August 2021 are analyzed. In the first sub-title of the study, the US approach to the region in the post-Cold War period has been emphasized and the increase in the US interest in the region in the second half of the decade has been discussed. In the second sub-title, the US policies in Turkestan after the September 11 attacks and the US occupation of Afghanistan with implications on the Turkic republics in the region have been evaluated in detail, considering the relations of these countries with Russia and China. Under this title, the policies developed by the USA for the region under the Obama administration and the new Turkistan strategy of the Trump administration also have been examined. In the last sub-title, the study is concluded by analyzing the effects of the US withdrawal from Afghanistan on its relations with the Turkic republics.

In the absence of the USSR, Turkestan appeared as an area of geopolitical attraction where the US could increase its influence rather than a marginally important region where it had no vital interests in its foreign policy during the Cold War. It can be argued that the US did not have a “consistent” and “holistic” policy towards the region prior to 1990s. However, the region was increasingly important for the United States after the Cold War due to its rich natural resources and its geographical proximity and neighborhood to regional US rivals such as Iran, Russia and China.

The economic-based American policy pursued by the Clinton administration for the Turkestan region was largely continued by the Bush administration until the September 11 terror attacks. After that, the Turkestan region was suddenly of great importance for Washington’s global war against terrorism. The region has become a “strategic front line” for the Afghanistan intervention conducted under the name of Operation Enduring Freedom. Thus, Washington’s center of gravity in Central Asia policy shifted from the economic-political dimension to the security-military dimension. As a matter of fact, following the September 11 attacks, the USA sought to acquire military bases in the region in order to attack Afghanistan. Uzbekistan and Kyrgyzstan allowed the US to use Khanabad and Manas airbases respectively while Kazakhstan, Turkmenistan and Tajikistan supported the Afghanistan operation by sharing intelligence with and opening their airspaces to the US.

After the Afghanistan operation, the US engagement in Turkestan seemed to be going well. However, despite the increasing military presence and influence of the Bush administration in the region, it faced with the contradictions caused by the security cooperation with the countries of the region. At this point, the USA’s discourse on democracy, human rights and good governance and the support given to the governments of these countries that are far from these values in their fight against Islamist radicalism posed an essential dilemma for the US. Therefore, following the color revolutions that threatened the Kerimov’s rule in Uzbekistan in 2005, Tashkent government decided to close the US bases while suspecting of the US hand in revolutions. Meanwhile, Kyrgyzstan was also suspicious of the USA’s involvement in democratization attempts in the country. However, after the revolution in 2005 that resulted in the dismissal of Askar Akayev, the new administration under President Kurmanbek Bakiyev was also oppressive and corrupt.

The Bakiyev administration also used the Manas base as a leverage to gain support from the United States, forcing Washington to show its continued support for his administration. Almazbek Atambayev's administration, which came to power after Bakiyev by winning the April 2010 elections and was close to Russia, ended the operation of the American base in the country in June 2014, thus closing the last remaining US base in Turkestan. In both cases, Russia and China played a key role in pressuring Uzbek and Kyrgyz leadership to close down the US bases. Therefore, the US military engagement with two countries ended although the authoritarian leaderships in those countries remained intact.

Both Obama and Trump administrations sought to upgrade their strategies on Turkestan. The Obama administration introduced the New Silk Road initiative in 2011 and led some ambitious projects such as TAPI and CASA 100 in an attempt to link Afghanistan with South Asia. At the end of the Obama era, nevertheless, it was not possible to say that the New Silk Road project had a successful outcome in establishing this connection. Under the Trump administration, which came to power in 2017, the US updated the American strategy for Turkestan (US Strategy for Central Asia) for the 2019-2025 period on February 5, 2020. Some worrisome developments for the United States, such as the strengthening of ISIS in the region for several years, the return of jihadists, the change of leadership in Kazakhstan and the growing influence of China, forced the new administration to renew its strategy. As a matter of fact, the attention of new US administration has shifted from the global fight against terrorism to the competition between the great powers, as can already be seen in the National Security Strategy announced in December 2017.

The US withdrawal from Afghanistan, which was decided by the late February 2020 deal between the Trump administration and Taleban and eventually completed on August 31, 2021, does not mean that the region has lost its geostrategic importance for the USA or that it has fully abandoned its interest in the region. Because such a situation may both encourage radical Islamist groups to destabilize the region and increase the influence of Russia and China. Washington seeks to maintain its military presence in the region by convincing Turkic republics to allow it to use airbases again as was the case with the Afghanistan operation. However, already under pressure by Russia and China on denying new base rights to the US, these countries do not seem so willing to meet US demands this time. Therefore, it is possible to say that the USA will maintain its presence in Turkestan through strategies such as "*offshore balancing*." At this point, it can be predicted that the US strategy can rely on Kazakhstan, Uzbekistan and India as the importance of these countries in the eyes of the US will possibly arise.

EKONOMİK BÜYÜME, ENERJİ TÜKETİMİ VE ÇEVRESEL BOZULMA İLİŞKİSİ: TÜRK CUMHURİYETLERİ ÜZERİNE PANEL VERİ ANALİZİ

Öğr. Gör. Fatih YETER* - Prof. Dr. İlhan EROĞLU**
Öğr. Gör. Nalan KANGAL*** - Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN****

Öz

Bu çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan Türk cumhuriyetlerindeki ekonomik büyümenin ve enerji tüketiminin çevresel bozulma üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) modeli ile enerji tüketimini de içeren genişletilmiş EKC modeli 1992-2019 dönemi için test edilmiştir. Genel bulgular her iki modelin de Türk cumhuriyetlerinin oluşturduğu panel grubu için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre kalkınma sürecinde çevresel bozulmanın uzun dönemde çevresel iyileşmeye dönmesi beklense de çevresel bozulmanın maliyetlerini en aza indirmek için karbon salınımını azaltan enerji politikalarının oluşturulması sürdürülebilir ekonomik büyüme ve çevresel koşullar için gereklidir.

Anahtar kelimeler: Çevresel Bozulma, Ekonomik Büyüme, Enerji, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan.

Geliş Tarihi: 04 Kasım 2021 - Kabul Tarihi: 14 Kasım 2021.

Atf Bilgisi: Fatih Yeter - İlhan Eroğlu - Nalan Kangal - Mustafa Necati Çoban, "Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi ve Çevresel Bozulma İlişkisi: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Panel Veri Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 405-432.

* Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Pazar Meslek Yüksekokulu Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, fatih.yeter@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8769-9122.

** Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ilhan.eroglu@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4711-1165.

*** Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Almus Meslek Yüksekokulu Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, nalan.kangal@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9160-0797.

**** Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, necati.coban@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2839-4403.

**Relationship Between Economic Growth, Energy Consumption And
Environmental Deterioration: Panel Data Analysis On Turkic Republics
Abstract**

In this study, the effects of economic growth and energy consumption on environmental degradation in Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan and Uzbekistan are investigated. The Environmental Kuznets Curve (EKC) model and the extended EKC model including energy consumption were tested for the period 1992-2019. The general findings have been concluded that both models are valid for the panel group formed by the Turkic Republics. Accordingly, although environmental degradation is expected to return to environmental improvement in the long term in the development process, it is necessary for sustainable economic growth and environmental conditions to create energy policies that reduce carbon emissions in order to minimize the costs of environmental degradation.

Keywords: *Environmental Degradation, Economic Growth, Energy, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan, Uzbekistan.*

1. Giriş

Yaşadığımız çevre yaşamımızda belki de en fazla dikkat etmemiz gereken bir alandır. Sanayileşmenin çevreye karşı oluşturduğu tehdit bu gün ülkelerin en öncelikli konuları arasında yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir büyüme gibi kavramlarla çevreciliğin önemi ön plana çıkmış ve bu durum çevreci bir anlayışın iktisat literatürüne farklı kazanımları beraberinde getirdiği ve yeni araştırma alanlarının ortaya çıktığı görülmüştür. Dönüştürülen ekonomi, yeşil ekonomi, yenilenebilir enerji gibi isimlerle anılan bu çevreci ekonomi anlayışı her geçen gün önemi daha iyi anlaşılacak şekilde her ülkenin öncelikli konuları haline gelmiştir.

Üretim sürecinde enerji önemli bir girdi olarak yer alarak büyüme ve kalkınma politikalarında başrolü oynamaktadır. Son yıllarda ülkeler çevre politikalarında enerjiyi hesaba katılması gereken önemli bir girdi olarak görmektedir. Zira enerji; bir taraftan zengin rezervleri olan ülkeler için uluslararası ticarete rekabet avantajı sağlarken diğer taraftan enerjiyi bilinçsizce tüketen ülkeler için, enerji kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle, kıtlık sorunu ve çevresel bozulmanın kaçınılmaz maliyetini beraberinde getirmektedir. Enerji tüketimini yenilenebilir enerjiye dayandıran ülkeler fosil yakıt türü enerjiyi kullanmakta olan ülkelere göre çevre konusunda daha avantajlı konuma geçmektedir. Bu durum, ülkeleri ya enerji tüketiminin çevresel bozulmayı önleyici politikalar üretmeye zorlamakta ya da yenilenebilir enerji tüketimine öncelik veren enerji yatırımlarının yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Yenilenebilir enerji alanına yapılan yatırımlar hem çevresel bozulmayı önlemeye katkı yapmakta hem de yenilenemez nitelikli olan fosil yakıtta dayalı enerji kaynaklarının sınırlı ve riskli limitlere sahip olması nedeniyle fosil enerji rezervinin tükenme tehdidine karşı yenilenebilir enerji yatırımlarına yönelmeyi zorunlu kılmaktadır.

Çevre dostu olmayan sanayileşmenin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan çevresel bozulma birçok iktisadi maliyete katlanmamıza neden olmaktadır. Son yıllarda bu alanda yapılan çalışmalar iktisat literatüründe hatırı sa-

yılır miktara ulaşmıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların önemli bir kısmını da ekonomik büyüme sürecinde çevresel bozulmaya neden olan enerji tüketimi üzerinde yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Çevresel bozulmanın ekonomik maliyetini ortaya koyma hususunda çevresel Kuznets Eğrisi literatürde çok sıkça başvurulan yöntemlerden birisidir. Bu bağlamda yapılan araştırmaların bir kısmı ile çıktı (büyüme) çevre kirliliği ilişkisini doğrudan ele almakta bir kısmı da enerji tüketiminin çevresel bozulmaya yol açması üzerinden dolaylı bir etkiyi ortaya çıkarmaktadır. Bu iki etkiyi esas alan çalışmalar son zamanda yaygın olarak görülmektedir. Çevresel kirlilik-büyüme (çıkıtı)-enerji tüketimi bu araştırmaların temel belirleyicileri olmaktadır. Çevresel bozulmada karbon salınımı önemli bir tehdit olarak günümüz dünyasında önemini korumaktadır.

Bu çalışmanın amacı; büyüme, enerji tüketimi ve çevresel bozulma ilişkisini Türk cumhuriyetleri özelinde ampirik olarak incelemektir. Çalışmada öncelikle çıktı (büyüme), enerji tüketimi ve çevresel bozulma ilişkisi ele alınarak söz konusu ilişki kapsamında literatür taraması yapılacaktır. Daha sonra konunun Türk cumhuriyetleri açısından ampirik bir analizi yapılacaktır. Son olarak; araştırma bulguları ışığında sonuç ve öneriler kısmına yer verilecektir.

2. Literatür Taraması

Çevresel bozulmanın ekonomik etkilerini araştıran çalışmaların başlangıç noktasını tersine çevrilmiş *u* şeklindeki Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) olduğunu söylemek yanlış olmaz. Grossman ve Krueger¹ çalışmasında ilk kez EKC ilişkisini iktisadi aktivitenin ticari serbestleşme sonrasında artışının çevresel bozulmayı da beraberinde getireceğini öne sürmüştür. Söz konu çalışmada “çıkıtı-çevresel kirlilik” bağlantısı EKC modeli çerçevesinde geniş bir yazın grubunu oluşturmaktadır. EKC modeli dışında bu ilişkiyi farklı şekilde ele alan ikinci çalışma grubu “çıkıtı (gelir)-enerji tüketimi” arasındaki ilişkiyi inceleyen yazındır. Bu ilişkiyi karbon emisyonundaki artışının fosil bazlı yakıtların üretim sürecinde kullanılmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Kraft ve Kraft’ın çalışması bu bağlantıyı ampirik olarak inceleyen ilk çalışma olup “çıkıtı-enerji tüketimi” ilişkisi olarak niteleyebileceğimiz ikinci yazın grubunun öncü çalışması olarak bilinmektedir.² Son yazın grubu ise diğer iki yazın grubundaki “çıkıtı-çevresel kirlilik” ilişkisi ile “çıkıtı (gelir)-enerji tüketimi” ilişkisinin birleşiminden oluşan “çevresel kirlilik-çıkıtı-enerji tüketimi” ilişkisini incelemektedir. Soytaş, Sarı ve Ewing çalışmasında diğer iki yazın grubunu birleştirerek enerji tüketimi, çıkıtı ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışma sonrasında birçok ülke ve ülke grupları için çıkıtı-kirlilik ya da çıkıtı-enerji tüketimi gibi ikili ilişkiler yerine daha geniş değişken setleri kullanılarak bu ilişki incelenmiştir.³ Buna göre çevresel etkilerin be-

¹ Gene M. Grossman - Alan B. Krueger, “Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement”, No. working paper 3914. *National Bureau of Economic Research, Cambridge*, November 1991 s. 1-39.

² John Kraft - Arthur Kraft, “On the Relationship Between Energy and GNP”, *The Journal of Energy and Development*, 1978, s. 401-403.

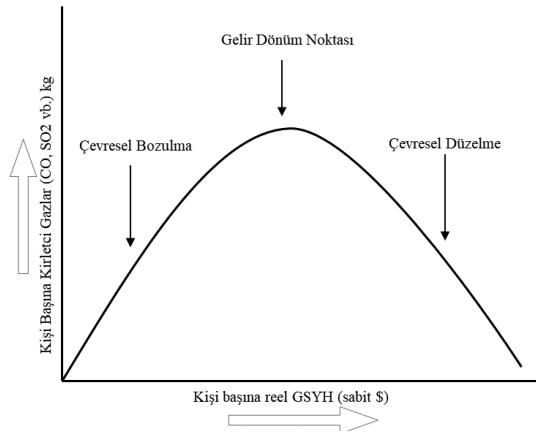
³ Uğur Soytaş - Ramazan Sarı - Bradley T Ewing, “Energy Consumption, Income, and Carbon Emissions in the United States”, *Ecological Economics*, 62, 3-4, 2007, s. 482-489.

lirleyicileri olarak çıktı, enerji tüketimi başta olmak üzere gayrisafi sabit sermaye yatırımı, doğrudan yabancı yatırımlar, ticari açıklık gibi birçok makro iktisadi belirleyiciler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, nüfus, kentleşme, beşeri sermaye, okullaşma oranı, siyasi istikrar, hukukun üstünlüğü gibi değişkenler sosyal ve kurumsal belirleyiciler olarak modellerde kullanılarak iktisadi aktivitenin çevresel bozulma bağlantısı daha geniş perspektiften incelenmeye başlanmıştır.

EKC ekonomik kalkınma ilerledikçe gelir eşitsizliğinin önce artan sonra azalan bir şekilde olduğunu varsayan Simon Kuznets'ten adını almıştır. Kuznets'in ekonomik büyüme gelir eşitsizliği ilişkisini incelediği çalışmasından esinlenilerek bu ilişki çevresel etki-ekonomik büyüme ilişkisi şeklinde uyarlandıği görülmektedir.⁴ Ancak EKC'nin oluşturulmasında ironik bir şekilde Kuznets'in bir rolünün olmadığı görülmektedir. EKC ise kişi başına gelir ile karbondioksit, kükürt ve nitrojen oksit gibi çeşitli kirletici maddelerin emisyonları arasındaki ilişkiyi ifade eder. Kirletici maddeler ise enerji kullanımı ile sıkı sıkıya bağlı olduğundan EKC enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiden yola çıkarak çevresel etkiyi açıklamaktadır.⁵ EKC hipotezinin matematiksel ifadesi en basit şekliyle $y=a+bx+cx^2+u$ şeklinde yazılabilir. Burada y çevresel zararın seviyesi x kişi başına gelir seviyesi, u gözlemlenemeyen etkidir. EKC denkleminde a sabit terim, b ve c gelir düzeyinin çevresel kalite üzerindeki etkilerini yansıtır. EKC hipotezine göre önce kişi başına gelir arttıkça çevresel bozulma seviyesi artacaktır ($b > 0$). Gelir dönüm noktasından sonra gelir seviyesindeki artış, çevresel baskıların artması ile çevresel zarar seviyesi azalacak ve çevresel düzleme evresine geçilmiş olacaktır ($c < 0$).⁶

Şekil 1: Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC)

⁴ Simon Kuznets, "Economic Growth and Income Inequality", *The American Economic Review*, 45.1, 1955, s. 1-28.

⁵ David I. Stern, "The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve", *World Development*, 32.8, 2004, s. 1419-1439.

⁶ Guo, Rongxing, *Cross-Border Management: Theory, Method and Application*, Springer, 2015.

EKC üzerindeki tartışmaların kazan-kazan ilişkisini gösterdiğine dair ilk kurumsal görüşler 1992 yılına ait Dünya Kalkınma Raporu'nda yer almaktadır. Büyüme uzun dönemde teşvik edildiğinde çevresel sorunlara ilişkin düzenlemeleri de beraberinde getirecektir ve ekonomik büyüme de çevresel kalite de artmış olacaktır. Rapora göre çevresel bozulma ve sonrasında çevresel iyileşmenin çevre kirliliği ile gelir arasındaki neredeyse kesin bir şekilde ifade edilen tersine çevrilmiş u şeklindeki ilişkiden kaynaklanmaktadır.⁷ Bu durumda politika yapıcılarının çevresel bozulmaya karşı ayrıca bir politika geliştirmek yerine kalkınma sürecinin bir sonucu olarak çevresel bozulma ve çevresel düzelme süreçleri gerçekleşecektir. Stern (2004) çalışmasında kronolojik olarak incelediğinde EKC'nin ampirik bulgularının hatalı ekonometrik yöntemler ve zayıf test istatistikleri ile oluşturulduğunu büyüme-çevre kirliliği ilişkisinin yerine teknolojik ilerlemenin çevre üzerindeki etkisinin de modele katılması ile daha gerçekçi bir görüş elde edildiğini iddia etmektedir. Stern çalışmasında çevresel bozulmanın gelir ile monoton bir şekilde arttığı teknolojik değişimin çevresel etkileri azalttığı ancak ölçek etkisinin gelişmiş ülkelerde daha düşük büyüme oranları ile kirliliği azaltma çabalarının daha iyi sonuçlar verdiğini savunmuştur. Bu EKC etkisinin kaynağıdır, ancak daha hızlı büyüyen orta gelir düzeyindeki ekonomilerde kirliliği ve diğer bozulmaları artıran ölçek etkisinin zaman etkisini bastıracağı görülmektedir. Dolayısıyla EKC'nin ilk kısmı gelişmekte olan ülkeler için geçerli olmadığı ve kişi başına gelir teknolojik değişim ile beraber arttıkça çevresel bozulmaların önüne geçmektedir.⁸ Mäler çalışmasında Stern'in çalışmasına dayanak olacak şekilde tersine çevrilmiş u şeklindeki EKC'nin çevre kirliliği büyüme ilişkisinden çok çevre kalite ölçüsü ile kişi başına gelir düzeyi arasındaki ilişkiden kaynaklandığını iddia etmektedir. EKC'nin salt büyüme çevre kirliliği ilişkisi olmadığına ilişkin ikinci açıklaması kişi başına gelir düzeyindeki gelişmenin toplumun daha iyi bir çevresel koşullara ilişkin talebini artıracığına ilişkin varsayımın modele dâhil edilmemesi sorunudur.⁹ Bu açıdan modelde gelir artışı ile beraber toplumun hükümete seslerini duyurma, özgür iletişim ve ifade, demokratik yönetim gibi bir dizi karmaşık kurumsal yapının gelişiminin de ölçülmesi gerekir. EKC'nin genişletilmiş şekilde ele alındığı Apergis ve Öztürk'ün çevre kirliliğini etkileyen bir dizi değişken kullanarak yaptığı ampirik çalışma da 14 Asya ülkesi için EKC'nin tersine çevrilmiş u şeklinde meydana geldiğine ilişkin kanıtlar sunmuşlardır. Bu çalışma da kurumların kalitesini ölçmek için dört farklı değişken kullanarak politik kurumlardaki iyileşmenin çevresel iyileşmeye katkıda bulunduğu iddia edilmektedir.¹⁰ EKC'nin ekonomik büyüme gerçekleştiğçe sürecin tersine dönerek çevre kirliliğini azaltacağı düşüncesine güvenmek yerine daha iyi bir çevre yönetimi için kurumsal ve düzenleyici re-

⁷ World Commission on Environment, *Our Common Future*, Centre for Our Common Future, 1992.

⁸ Stern, *a.g.e.*

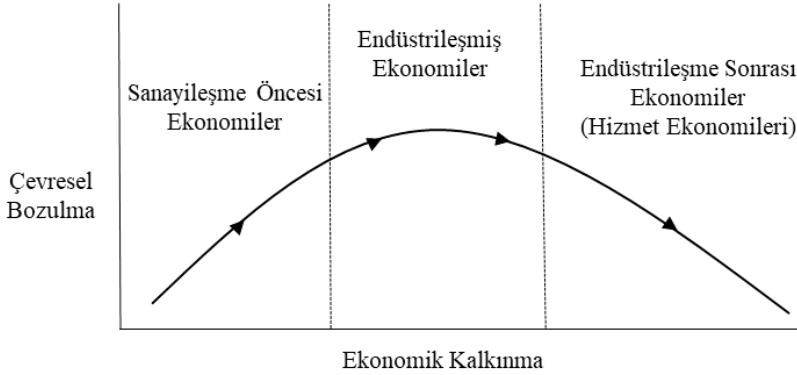
⁹ Karl-Göran Mäler, "Economic Growth and the Environment", *Encyclopedia of Biodiversity*, Ed. Samuel. M Scheiner, Academic Press, February 2013, s. 25-30.

¹⁰ Nicholas Apergis - İlhan Öztürk, "Testing Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Asian Countries", *Ecological Indicators*, 52, 2015, s. 16-22.

formların oluşturulması daha yerinde olacaktır. Bunun aksine kazan-kazan düşüncesi son derece tehlikeli sonuçlar doğurabilir.¹¹

Katsoulakos vd. çalışmasında neoklasik iktisadi yaklaşımının çevre sorununa bakış açısını irdelemiş ve neoklasik iktisadın çevre sorununu açıkça bir piyasa başarısızlığı olarak gördüğünü ileri sürmüştür. Buna göre piyasa başarısızlığına karşılık etkin devlet düzenlemeleri sonucunda ekonomik faaliyetlerin meydana getirdiği çevresel sorunlar ortadan kaldırılarak sürdürülebilir çevresel koşullarının oluşmasını sağlayacaktır. Piyasa başarısızlığının en önemli nedeni ise çevresel sermayenin uygun bir fiyat yapısı ile piyasa sisteminin entegre edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çevresel sermayenin piyasaya entegrasyonu ancak çevresel etkilerin somutlaştırılmasıyla mümkün olacaktır. Devlet düzenlemeleri ile çıktının içerisine gydirilmiş çevresel düzenlemenin sonucunda çevresel ürünler ve bu ürünlere ilişkin pazarların oluşturulması piyasa başarısızlığının üstesinden gelinmesini sağlayacaktır. Ancak bu süreç kendiliğinden meydana gelmeyecek ve dışsal bir müdahale ile gerçekleşecektir.¹²

Şekil 2: Çevresel Bozulma-Ekonomik Kalkınma İlişkisi

Kaynak: Nikolas. M. Katsoulakos, et al, "Environment and Development," *Environment and Development*, Elsevier, 2016, s. 512.

Çevresel etkilere karşı bireylerin rasyonel davranacağı kabulü etrafından bireylerin optimal tatmin düzeyi tercihlerinin de belirleyicisi olacak ve bu tercihleri sonrasında etkin kaynak tahsisi gerçekleştirecektir. Kalkınma sürecinin özgün koşulları nedeniyle tercihlerin farklılaşması çevresel etkilerin de niteliğini ve niceliğini belirleyecektir. Bu durum, şekil 2 üzerinden EKC hipotezine dayanak oluşturacak şekilde tanımlanmış halini göstermektedir. Buna göre çevresel bozulma az gelişmiş ekonomilerde kişi başına gelir arttıkça doğru orantılı bir şekilde artmış olacaktır. Bunun nedeni ekonomiler düşük gelir düzeyinde

¹¹ Mäler, a.g.e..

¹² Nikolas. M. Katsoulakos, et al. "Environment and Development," *Environment and Development*, Elsevier, 2016, s. 499-569.

temel tüketim ihtiyaçlarını karşılamak ve çevresel etkileri azaltmak arasındaki tercihlerini temel ihtiyaçları karşılanması tercihinden yana olacaktır. Belirli bir gelir düzeyine ulaşıldığında çevre kalitesi ile tüketim arasındaki ödünleşmeyi ortaya çıkaran çevresel duyarlılıklar artmaya başlayacaktır ve daha düşük çevresel bozulmaların meydana gelmesi ile sonuçlanacaktır. İktisadi gelişme daha ileri seviyeye geldiğinde bireyler temel tüketim malları dışında çevresel kamu mallarını daha fazla talep edeceklerdir. Bu durumda kurumsal düzenlemeler ve yeni iktisadi talepler piyasa mekanizmasına eklenerek - politika yapımcıların kurumsal kaliteleri insanların çevreye duyarlı politik talepleri yerine getirme isteklerine göre ödünleşme derecesi artacaktır - bu malların üretilmesine başka bir deyişle çevresel kalitenin artmasına yol açacaktır.^{13 14_15_16}

Tablo 1: Literatür

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Padilla ve Serrano (2006)	Gelire Göre Ülke Grupları	1971-1999	Doğrusal Olmayan Tahminleme	Ülkelerin birçoğunda bulgular kişi başına gelirin karbon emisyonu üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Etkinin daha yüksek kişi başına gelirine karşılık daha yüksek karbon emisyonu olduğunu göstermektedir. ¹⁴
Ang (2007)	Fransa	1960-2000	Eş Bütünleşme, VECM, Nedensellik	Uzun dönemde çıktidan karbon emisyonuna ve enerji tüketimine doğru nedensellik bulunmuş, kısa dönemde ise enerji tüketiminden çıktıya doğru nedensellik olduğu tespit edilmiştir. ¹⁵
Soytaş vd. (2007)	ABD	1960-2004	Nedensellik, Varyans Ayrıştırma	Uzun dönemde enerji tüketiminden karbon emisyonuna doğru nedensellik vardır. Karbon emisyonu ile gelir arasında ödünleşme yoktur dolayısıyla karbon emisyonu azaltıcı politika olarak gelirin azaltılmasına gerek yoktur. Aksine enerji tüketimini kısıtlayıcı bir politika karbon emisyonunu azaltabilir. ¹⁶

¹³ A.e..

¹⁴ Emilio Padilla - Alfredo Serrano, "Inequality in CO2 Emissions Across Countries and its Relationship With Income Inequality: A Distributive Approach", *Energy Policy*, 34.14, 2006, s. 1762-1772.

¹⁵ Ang, James B., "CO2 Emissions, Energy Consumption, and Output in France", *Energy Policy*, 35.10 2007, s. 4772-4778.

¹⁶ Ugur Soytaş - Ramazan Sarı, Bradley T Ewing, *a.g.e.*

Tablo 1: Literatür^{17,18,19,20}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Halıcıoğlu (2009)	Türkiye	1960-2005	Eş Bütünleşme, ARDL, VECM, Nedensellik	Karbon emisyonu ile gelir, enerji tüketimi ve dış ticaret değişkenleri arasında kısa ve uzun dönemde anlamlı ilişki olduğu yönündedir. Karbon emisyonu ile gelir arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. ¹⁷
Zhang ve Cheng (2009)	Çin	1960-2007	Nedensellik	Uzun dönemde enerji tüketiminden karbon emisyonuna doğru nedensellik vardır. Gelir ile karbon emisyonu arasında anlamlı bir nedenselliğin olmaması gelir kısıtlayıcı politikalara gerek kalmadan çevre kirliliğini azaltıcı tedbirler alınabilir. ¹⁸
Apergis ve Payne (2009)	6 Orta Amerika Ülkesi	1980-2004	Eş Bütünleşme, Nedensellik	Reel GSYH, enerji tüketimi ve iş gücü arasında eş bütünleşme ilişkisi mevcuttur. Enerji tüketiminden çıktı büyümesine doğru hem kısa hem uzun dönem nedensellik tespit edilmiştir. ¹⁹
Narayan ve Narayan (2010)	43 Gelişmekte Olan Ülke	1980-2004	Eş Bütünleşme, VECM	Karbon emisyonu kişi başına gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi hem panel hem zaman serileri ile uzun ve kısa dönemli ilişki olarak test edilmiş. Uzun dönem katsayısı kısa dönem katsayısından küçük olması uzun dönemde gelirdeki artışa karşılık karbon emisyonunu azaltacaktır. Tek tek ülkelere dayalı ampirik analizde seçilen ülkelerin yaklaşık üçte birinde EKC'yi desteklediği görülmektedir. ²⁰

¹⁷ Ferda Halıcıoğlu, "An econometric study of CO2 emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey." *Energy policy* 37.3, 2009 s. 1156-1164.

¹⁸ Zhang, Xing-Ping, and Xiao-Mei Cheng. "Energy consumption, carbon emissions, and economic growth in China." *Ecological economics* 68.10, 2009 s. 2706-2712

¹⁹ Apergis, Nicholas, and James E. Payne. "CO2 emissions, energy usage, and output in Central America." *Energy Policy* 37.8, 2009, s. 3282-3286.

²⁰ Narayan, Paresh Kumar, and Seema Narayan. "Carbon dioxide emissions and economic growth: Panel data evidence from developing countries." *Energy policy* 38.1, 2010 s. 661-666.

Tablo 1: Literatür^{21,22,23}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Öztürk ve Acaravcı (2010)	Türkiye	1968-2005	Nedensellik, ARDL	Karbon emisyonundan ve enerji tüketiminden kişi başına gelire doğru nedensellik yoktur. Ancak istihdamdan kişi başına gelire doğru nedensellik vardır. Enerji tüketiminden karbon emisyonuna doğru nedensellikte bulunamamıştır. Aynı şekilde karbon emisyonu ile istihdam arasında da nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. ²¹
Lean ve Smyth (2010)	ASEAN Ülkeleri	1980-2006	VECM, Nedensellik	Reel çıktı ile karbon emisyonu arasında doğrusal olmayan ilişki bulunduğu için EKC hipotezi ile sonuçlar uyumludur. Ayrıca uzun dönemde elektrik tüketimi ile karbon emisyonu arasında ilişki vardır. Nedensellik sonuçları karbon emisyonundan ve enerji tüketiminden çıktıya doğru nedensellik olduğunu göstermektedir. ²²
Sharma (2011)	Seçilmiş 69 Ülke	1985-2005	Arellano-Bond Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Karbon emisyonunun belirleyicilerine odaklanan çalışmada tüm ülkeleri kapsayan küresel panelde karbon emisyonunun belirleyicileri olarak kişi başına gelir ve kentleşme iken, kişi başına birincil enerji tüketimi, kişi başına toplam enerji tüketimi ve ticari dışa açıklık istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. ²³

²¹ İlhan Öztürk, Ali Acaravcı. "Energy consumption and CO2 emissions economic growth in Turkey." *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 14.9, 2010, s. 3220-3225.

²² Lean, Hooi Hooi, and Russell Smyth. "CO2 emissions, electricity consumption and output in ASEAN." *Applied Energy* 87.6, 2010, s. 1858-1864.

²³ Sharma, Susan Sunila. "Determinants of carbon dioxide emissions: empirical evidence from 69 countries." *Applied Energy* 88.1 2011 s. 376-382.

Tablo 1: Literatür^{24,25,26}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Hossain (2011)	Yeni Sanayileşmiş Ülkeler Grubu (NIC)	1971-2007	Eş Bütünleşme, Nedensellik	Kişi başına reel gelirden karbon emisyonuna ve enerji tüketimine doğru tek yönlü kısa dönem nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmış, ancak değişkenler arasında uzun dönem nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. ²⁴
Özcan (2013)	12 Orta Doğu Ülke Grubu	1980-2008	Eş Bütünleşme, Uzun Dönem Tahmincisi (FMOLS), Nedensellik	EKC hipotezine ilişkin 5 ülke için kanıtlar mevcutken diğer ülkeler için EKC hipotezi geçerli değildir. Kısa dönemde ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik mevcutken, uzun dönemde enerji tüketiminden ve ekonomik büyümeden karbon emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. ²⁵
Farhani vd. (2014)	MENA Ülkeleri	1990-2010	Eş Bütünleşme Testi, Uzun Dönem Tahmincileri (FMOLS ve DOLS)	EKC hipotezi iki farklı model üzerinden uygulanmıştır. Birincisi klasik EKC üzerinden gelir-çevresel bozulmanın ters U şeklindeki hipotezi test edilmiştir. İkincisi ise (MEKC) çevresel bozulma ile -sürdürülebilirlik çerçevesinde- insani gelişmişlik değişkeni arasında ters U şeklinde ilişki olduğu hipotezi sınanmıştır. Her iki modelde de değişkenler arasında kısa ve uzun dönem nedensellik ilişkileri bulunmuştur. MEKC modelindeki bulgular dikkat çekicidir. Buna göre insani gelişmişliğin çevresel bozulmanın geri döndürülebilirlik açısından ikincil bir mal olarak kabul edilebilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. ²⁶

²⁴ Hossain, Md Sharif. "Panel estimation for CO2 emissions, energy consumption, economic growth, trade openness and urbanization of newly industrialized countries." *Energy policy* 39.11, 2011, s. 6991-6999.

²⁵ Özcan, Burcu. "The nexus between carbon emissions, energy consumption and economic growth in Middle East countries: a panel data analysis." *Energy Policy* 62, 2013, s.1138-1147.

²⁶ Farhani, Sahbi, Sana Mrizak, Anissa Chaibi, Christophe Rault. "The environmental Kuznets curve and sustainability: A panel data analysis." *Energy Policy* 71, 2014 s. 189-198.

Tablo 1: Literatür^{27,28}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Apergis ve Öztürk (2015)	14 Asya Ülke Grubu	1990-2011	Arellano-Bond Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi, Eş Bütünleşme, Uzun Dönem Tahmincileri (FMOLS, DOLS, PMGE, MG)	EKC modelinin çok değişkenli bir şekilde test edildiği çalışmada EKC'nin varlığına ilişkin ampirik kanıtların mevcut olduğu söylenmektedir. Ayrıca kişi başına enerji tüketimi karbon salınımını artıran önemli bir unsurken politikacıların kişi başına enerji tüketimini azaltacak politikaların oluşturması gerekmediği düşünülmektedir. Ayrıca modelde kullanılan kurumsal kalite değişkenleri içinde literatürde ayrıca öneme sahip olan bulgular elde edilmiştir. Buna göre kurumsal kalitenin artırılmasının doğru politik argümanların geliştirilmesi ve uygulanmasında önemli rolü olacağı ifade edilmektedir. ²⁷
Begum vd. (2015)	Malezya	1980-2009	Eş Bütünleşme, Uzun Dönem Tahmincisi (DOLS), SLM-U Testi	Bulgular EKC hipotezinin çalışma dönemi içerisinde Malezya'da geçerli olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan gelir, karbon emisyonu ve enerji tüketimi arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Buna göre kişi başına gelir ve enerji tüketiminin uzun dönemde karbon emisyonu üzerindeki olumlu etkileri varken, ancak nüfus artışının olumsuz etkileri vardır. Bununla birlikte GSYH'nin büyümesinin uzun dönemde karbon salınımlarında olumsuz etkisi bulunmaktadır. ²⁸

²⁷ Apergis, Nicholas, and Ilhan Ozturk. "Testing environmental Kuznets curve hypothesis in Asian countries." *Ecological indicators* 52, 2015, s. 16-22.

²⁸ Begum, Rawshan Ara, Kazi Sohag, Sharifah Mastura Syed Abdullah, Mokhtar Jaafar. "CO2 emissions, energy consumption, economic and population growth in Malaysia." *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 41, 2015 s. 594-601.

Tablo 1: Literatür^{29,30,31}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Otoo (2015)	45 Afrika Ülkesi	1980-2009	DK, CCEMG MG ve AMG Tahmincileri	Karbon emisyonuna karşı gelir ve enerji yoğunluğu esneklikleri düşük ve orta gelir grubundaki Afrika ülkeleri için istatistiksel olarak anlamlıdır. 15-64 yaş arası işgücünde en aktif nüfus oranı ve sanayileşme orta gelirli Afrika ülkelerinde karbon emisyonuna olumlu etki ederken, kentleşme, ticari açıklık ve nüfus ülke gelir grupları arasında genellikle önemsiz bir etkiye sahiptir. ²⁹
Chen vd. (2016)	188 Ülke	1993-2010	Eş Bütünleşme VECM	Tüm ülke grubu için çevre-gelir-enerji ilişkisinin araştırıldığı çalışma da üç değişken arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Enerji tüketiminde karbon salınımına doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Ayrıca tüm ülke grubu için enerji tüketiminin GSYH'yı olumsuz etkilerken, gelişmekte olan ülkelerde olumlu bir etki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. ³⁰
Shahbaz vd. (2016)	Next 11 Ülkeleri	1972-2013	ARDL, Nedensellik	Panel çalışma yerine her bir ülke için zaman serisi verileri kullanılarak çevre-büyüme-enerji ilişkileri ortaya konulmuştur. Buna göre Bangladeş ve Mısır'da ekonomik büyümeden karbon salınımına doğru nedensellik varken, Filipinler, Türkiye ve Vietnam'da ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru nedensellik bulunmuş ve Ayrıca Güney Kore'de enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır. ³¹

²⁹ Asane-Otoo, Emmanuel. "Carbon footprint and emission determinants in Africa." *Energy* 82, 2015, s. 426-435.

³⁰ Chen, Ping-Yu, Sheng-Tung Chen, Chia-Sheng Hsu, Chi-Chung Chen. "Ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve CO2 emisyonları arasındaki küresel ilişkilerin modellenmesi." *Yenilenebilir ve Sürdürülebilir Enerji İncelemeleri* 65, 2016, s. 420-431.

³¹ Shahbaz, Muhammad, Mantu Kumar Mahalik, Syed Hasanat Shah, João Ricardo Sato. "Time-varying analysis of CO2 emissions, energy consumption, and economic growth nexus: Statistical experience in next 11 countries." *Energy Policy* 98, 2016, s. 33-48.

Tablo 1: Literatür^{32,33}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Balogh ve Jámbor (2017)	168 Ülke	1990-2013	Arellano-Bond Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Karbon emisyonunun belirleyicileri açısından çok değişkenlik modellerin kullanıldığı çalışmada nükleer enerji ve yenilenebilir enerjinin karbon emisyonunu azaltmada önemli rol oynayacağı tespit edilmiş ve geleneksel EKC hipotezinin tüm ülke grubu için geçerli olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kömür tüketiminin beklendiği karbon emisyonunu artırdığı yönünde ampirik kanıtlar mevcuttur. Uluslararası turizm ve ticaretin yaygınlaşmasının karbon salınımını artırmaktadır. Ayrıca finansal gelişme arttıkça karbon salınımını azaltmakta çevresel iyileşmeyi sağlamaktadır. ³²
Dong vd. (2018)	128 Ülke	1990-2014	Eş Bütünleşme Testi, Uzun Dönem Tahmicileri (FMOLS, CCEMG)	Çalışmada tüm ülke grubu ve bölgesel gruplarda nüfus ve ekonomik büyüme karbon salınımını pozitif ve önemli ölçüde etkilemektedir. Enerji tüketiminde artan yenilenebilir enerji yoğunluğu karbon salınımı azaltma eğiliminde olsa da sınırlı düzeyde kalmaktadır. Panel nedensellik testleri bölgesel panel gruplarına göre çeşitli kanıtlar sunmaktadır. ³³

³² Balogh, Jeremiás Máté, and Attila Jámbor. "Determinants of CO." Int J Energy Econ Policy 7.5, 2017, s. 217-226.

³³ Dong, Kangyin, Gal Hochman, Yaqing Zhang, Renjin Sun, Hui Li, Hua Liao. "CO2 emissions, economic and population growth, and renewable energy: Empirical evidence across regions." Energy Economics 75, 2018, s. 180-192.

Tablo 1: Literatür^{34,35}

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Wang vd. (2020)	G7 Ülkeleri	1996-2017	CS-ARDL	G7 ülkeleri için çevre-iktisadi aktivite ilişkisinin incelendiği çalışma da yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan yeni bir tahminleme yöntemi olarak CS-ARDL yöntemi kullanılmıştır. Kanıtlar ekonomik küreselleşme, finansal gelişme ve kaynakların karbon salınımını artırdığı, buna karşılık tarım katma değerinin karbon salınımını azalttığı yönündedir. ³⁴
Ehigiamusoe (2020)	25 Afrika Ülkesi	1980-2016	EŞ Bütünleşme Testi, DOLS, FMOLS, AMG	Temel bulgular seçilmiş Afrika ülkeleri için enerji tüketiminin karbon salınımını artırdığı, yenilenebilir enerji tüketiminin de beklenildiği gibi çevre kirliliğini azaltan bir unsur olarak yer aldığını göstermektedir. Ayrıca fosil bazlı yakıtlar karbon salınımını artırırken, hidroelektrik enerji kaynaklı enerji tüketimi karbon salınımını azaltmaktadır. Enerji tüketiminin içeriğinin karbon salınımında belirleyici olmasından dolayı sürdürülebilir çevresel koşullara uyumlu enerji politikaları geliştirilmesi gerektiği kanısına varılmıştır. ³⁵

³⁴ Wang, Lei, Xuan Vinh Vo, Muhammad Shahbaz , Aysegul Ak. "Globalization and carbon emissions: Is there any role of agriculture value-added, financial development, and natural resource rent in the aftermath of COP21?." *Journal of Environmental Management*, 268, 2020, 110712.

³⁵ Ehigiamusoe, Kizito Uyi. "A disaggregated approach to analyzing the effect of electricity on carbon emissions: Evidence from African countries." *Energy Reports*, 6, 2020, s. 1286-1296.

Tablo 1: Literatür³⁶

Yazarlar	Ülke/Ülke Grubu	Dönem	Yöntem	Bulgular
Aller vd. (2021)	92 Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	1995-2014	Makine Öğrenme Temelli Kümelenmiş LASSO Regresyon	Çalışma da birçok çalışma içinde yer alan karbon emisyonu belirleyicilerini kullanarak Bayesyan model belirsizliğini hesaba katarak dirençli belirleyiciler belirlenmektedir. Ampirik bulgular kişi başına düşen GSYİH, fosil yakıt tüketimi, kentleşme, sanayileşme, ticaretin dolaylı etkileri (ağ etkileri), demokrasi düzeyi ve siyasi kutuplaşmanın dirençli belirleyiciler olduğunu göstermektedir. Çevre kalitesini artıran politik kutuplaşma dışında, tüm bu belirleyiciler çevre kalitesi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. ³⁶

3. Veri ve Yöntem

3.1. Veri

Türk cumhuriyetlerinde çevresel bozulmanın bir takım ekonomik ve sosyal belirleyicilerini araştırmak için EKC hipotezinin temel modeldeki değişkenler olan karbon emisyonu ve gelir değişkenlerinin yanı sıra enerji tüketimi değişkeni de kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin kaynağını *dünya kalkınma göstergeleri (WDI)* ile bağımsız veri toplama ve yayınlama kuruluşu olan “*Our World in Data*” (OWD) adlı kuruluştan alınmıştır. Panel veri uygulamalarının kullanıldığı çalışmamızda paneli oluşturan birimlerde Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ülkeleri yer almaktadır.

Tablo 2: Değişken Tanımları

Sembol	Kısa Tanımı	Kaynak	Beklenen Değeri
co ₂	Kişi Başına Karbondioksit Emisyonları (Ton)	WDI	(+)
y	Kişi Başına Gayri Safi Yurt içi Hasıla (2010 Sabit Dolar Fiyatlarıyla)	WDI	(+) ve (-)
en	Kişi Başına Birincil Enerji Tüketimi (twh)	OWD	(+)

Tablo 2’de değişkenlere ait kısa tanımlar verilmiştir. Veri olarak 1992-2019 yıllarını kapsayan dönemde yıllık veriler kullanılmıştır. Veri aralığının bu şekilde belirlenmesinde analizde kullanılacak değişkenlere ait verilerin bu

³⁶ Aller, Carlos, Lorenzo Ductor, Daryna Grechyna. “Robust determinants of CO2 emissions.” *Energy Economics*, 96, 2021, 105154.

zaman aralığında bulunması belirleyici olmuştur. Analizde kullanılan değişkenler arasında karbondioksit (CO₂) emisyonları çevresel bozulmanın derecesini ölçmek için kullanılan en yaygın temsili değişkendir. Sanayi devriminden günümüze karbon bazlı yakıtların kullanılmasındaki artış, dünyanın radyasyon dengesini etkileyen en önemli sera gazıdır. İklim değişikliğini diğer sera gazları (metan (CH₄), azot oksit (N₂O), hidroflorokarbonlar (HFC'ler), perflorokarbonlar (PFC'ler), kükürt heksaflorür (SF₆)) ile beraber CO₂ emisyonları bir ülkenin iklim değişikliklerini ve çevresel bozulmanın/iyileşmenin derecesini belirler. CO₂ emisyonları toplam sera gazının yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin tarafları olan ülkelerin çoğu tarafından 1997 yılında kabul edilen ve bir çevre anlaşması olan Kyoto Protokolü ile ülkeler küresel olarak CO₂ emisyonlarını azaltmak için çaba göstermektedir.³⁷

CO₂ emisyonlarının belirleyicileri olarak ilk olağan aday standart EKC'nin içerisinde yer alan gelir/çıktı düzeyi değişkeni olmaktadır. CO₂ emisyonu kişi başına düzey olarak yer alırken benzer bir ölçütü gelir/çıktı düzeyi için alındığında kişi başına gayrisafı yurt içi hasıla çevre-gelir ilişkisinde EKC hipotezini oluşturmaktadır. Bölüm 2'de EKC'nin teorik ve ampirik alt yapısı incelendiğinde kişi başına gayrisafı yurt içi hasıla ile karbon emisyonları aynı yönde hareket ederken belirli bir gelir dönüm noktasından sonra ters yönde hareket etmeleri beklenmektedir. Grossman ve Krueger'in³⁸ çalışması ile başlayan EKC hipotezinin desteklediği çalışmalara örnek olarak Narayan ve Narayan³⁹ ile Apergis ve Öztürk⁴⁰ çalışmaları başta olmak üzere birçok çalışma da kişi başına gelir pozitif değer alırken, kişi başına gelirin karesi negatif değer almaktadır.

Birincil enerji tüketimi enerjinin nihai kullanıcıya gelene kadar gerekli olan ek enerji ile beraber toplam enerjiyi ifade eder. Birincil enerji kaynaklarına başta kömür, ham petrol olmak üzere güneş ışığı, rüzgâr, akan nehirler, bitki örtüsü ve uranyum verilebilir. Birincil enerji hâlihazırda doğada bulunan enerjidir ve endüstriyel bir dönüşüm olmadan son kullanıcıya iletilememektedir. Ancak dönüşüm esnasında enerjinin bir kısmı ısı enerjisi olarak kullanılır, dolayısıyla hiçbir birincil enerji son kullanıcının tüketimine sunulmak üzere % 100'ü dönüştürülemez.⁴¹ Çalışmada yer alan birincil enerji tüketimi (twh) toplam nüfusa bölünmesi ile elde edilen kişi başına enerji tüketimini ifade eder. EKC hipotezi dışında karbon emisyonlarının ikinci olağan belirleyiciler arasında enerji tüketiminin yer aldığı görülmektedir. Bunun nedeni çevre-ekonomik kalkınma ilişkisindeki ana faktörün enerji tüketiminde yer alıyor olmasıdır. Daha fazla enerji tüketimi, üretimi artırdığı gibi çıktı üretkenliğini artırma yollarından biri de yine daha fazla enerji kullanımını gerektirmesidir. Bu durum ekonomik kalkınma ile enerji tüketimi arasında yakın ilişki

³⁷ Worldbank Development Indicator, 2021, (Çevrimiçi) <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

³⁸ Gene M. Grossman - Alan B. Krueger, *a.g.e.*

³⁹ Narayan - Narayan, *a.g.e.*

⁴⁰ Apergis - Öztürk, *a.g.e.*

⁴¹ Cleveland, Cutler J. - Christopher G. Morris, eds. *Dictionary of Energy*, Elsevier, 2005.

olduğunu göstermektedir.⁴² Soytas, Sarı ve Ewing çalışmasında çevre-gelir bağlantısından daha çok çevre-enerji bağlantısının olduğunu savunmaktadır, dolayısıyla çevresel bozulma ile enerji tüketimi aynı yönlü hareket etmektedir. Bu durumda gelir kısıtlayıcı politikalar yerine enerji verimliliğini artıran birim başına enerji tüketimini azaltıcı politikaların üretilmesi gerekmektedir.⁴³

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

		co ₂	y	en
Azerbaycan	Ortalama	4.080	3694.852	152.231
	Standart Sapma	0.915	2007.893	22.247
	Minimum	3.391	1235.15	124.95
	Maksimum	7.519	6073.403	213.896
Kazakistan	Ortalama	13.391	7362.107	621.384
	Standart Sapma	2.615	2775.655	150.183
	Minimum	8.319	3738.324	372.892
	Maksimum	17.448	11518.52	875.674
Kırgızistan	Ortalama	1.367	811.326	66.917
	Standart Sapma	0.375	176.165	6.922
	Minimum	0.778	534.958	51.917
	Maksimum	2.488	1117.478	83.826
Türkiye	Ortalama	4.018	10283.2	1114.504
	Standart Sapma	0.730	2737.562	376.173
	Minimum	2.909	6889.59	598.515
	Maksimum	5.243	15186.83	1802.849
Türkmenistan	Ortalama	10.158	4005.432	209.220
	Standart Sapma	2.187	1996.439	86.753
	Minimum	6.861	1876.363	107.379
	Maksimum	14.414	8004.999	402.026
Özbekistan	Ortalama	4.290	1432.671	535.284
	Standart Sapma	0.650	530.901	33.2698
	Minimum	3.291	874.436	488.993
	Maksimum	5.288	2464.482	610.36
Panel	Ortalama	6.217	4598.265	449.923
	Standart Sapma	4.423	3844.981	396.7106
	Minimum	0.778	534.958	51.917
	Maksimum	17.448	15186.83	1802.849

Tablo 3'ye bakıldığında yıllık kişi başına karbon emisyonunu panel ortalama değeri 6,217 ton iken, panelde en yüksek ortalama yıllık kişi başına

⁴² Ang - James B, *a.g.e.*.

⁴³ Soytas - Sarı - Ewing, *a.g.e.*.

karbon emisyonuna sahip ülkenin Kazakistan, en düşük ortalama yıllık kişi başına karbon emisyonuna sahip ülkenin ise Kırgızistan olduğu görülmektedir. Yıllık kişi başına ortalama karbon emisyonu değerinin panel standart sapması 4.423 ton ile yüksek bir değere sahip iken, yıllık kişi başına karbon emisyonunun standart sapması en küçük ülke Türkiye; standart sapması en büyük ülke ise Kazakistan olduğu görülmektedir. Diğer değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 4: Korelasyon Matrisi

	co ₂	y	y ²	en
co ₂	1.0000			
y	0.4188	1.0000		
y ²	0.2911	0.9554	1.0000	
en	0.1848	0.7990	0.8598	1.0000

Tablo 4'te değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve gücünü göstermektedir. Tüm değişkenler aynı yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Ayrıca co₂ değişkeninin ilişki gücünün en yüksek olduğu değişkenin *y* değişkeni olduğu diğer taraftan en düşük ilişki gücünün ise *en* değişkeni olduğu görülmektedir. Kişi başına geliri oluşturan *y* değişkeni kendi karesini oluşturan *y*² değişkenini saymazsak en güçlü ilişkinin en değişkeni ile olduğu görülmektedir. Co₂ değişkeninin *y*² değişkeni ile ilişki gücü *y* değişkenine göre düşük kalmaktadır.

3.2. Model

Bu çalışma da karbon emisyonunun belirleyicileri olarak literatürde Apergis ve Payne,⁴⁴ Pao ve Tsai,⁴⁵ Özcan,⁴⁶ Apergis ve Öztürk⁴⁷ çalışmasında da yer alan geleneksel EKC hipotezinin genişletilmiş modelleri esas alınarak, panel içerisindeki ülkelerin de yapısal durumları da dikkate alınarak iki model üzerinde durulmuştur. Bunlar;

$$co_2 = f(y, en)$$

Model 1 ve model 2 için yukarıda verilen kapalı fonksiyonların açık bir şekilde yazıldığında EKC hipotezine uygun şekilde modellerin ikinci dereceden açık fonksiyonu aşağıdaki gibi yazılabilir.

$$\text{Model 1: } lnco_{2it} = a_{it} + a_{1t}lny_{it} + a_{2t}lny_{it}^2 + \delta_{it}$$

$$\text{Model 2: } lnco_{2it} = \beta_{it} + \beta_{1t}lny_{it} + \beta_{2t}lny_{it}^2 + \beta_{3t}lnen + u_{it}$$

Model 1 standart EKC modelini; Model 2 ise standart EKC modelinin enerji tüketimi ile genişletilmiş modelini oluşturmaktadır. Yıllık değişimleri daha

⁴⁴ Apergis - Payne, *a.g.e.*

⁴⁵ Hsiao, Tsai, "CO2 emissions, energy consumption and economic growth in BRIC countries", *Energy policy* 38.12, 2010, s. 7850-7860.

⁴⁶ Özcan, *a.g.e.*

⁴⁷ Apergis - Öztürk, *a.g.e.*

iyi yorumlayabilmek amacıyla tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır. Modelde $i = 1, \dots, N$ birim olarak her bir ülkeyi temsil etmektedir. $t = 1, \dots, T$ zaman periyodunu ifade etmektedir. Tablo 1’de verilen beklenen değerleri itibariyle a_{it} ve β_{it} değişkeni kişi başına gelirin karbon emisyonları ile aynı yönde hareket etmesi beklendiği için pozitif değer alması, uzun dönemde gelirin belirli bir noktaya ulaştığında karbon emisyonlarını azaltmasından dolayı a_{2t} ve β_{2t} ’nin negatif değer alması beklenmektedir. Enerji tüketimi büyük ölçüde karbon salınımını artıran fosil bazlı yakıtlardan elde edilmesi nedeniyle β_{3t} değerinin pozitif değer alması beklenmektedir. Son olarak, hata terimi u_{it} bağımsız, sıfır ortalamaya ve sabit varyansa sahip olduğu varsayılmaktadır.

3.3. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Durağanlık

Panel veri modellerinde uzun dönem ilişkilerin araştırılmasında değişkenlerin durağanlık analizleri önem arz etmektedir. Ancak değişkenlerin durağanlık analizlerinde hangi yöntemin kullanılacağına belirlenmesi açısından değişkenlerin hata terimlerine birimler arası korelasyon testi, başka bir deyişle yatay kesit bağımlılığını içerip içermediği test edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla T ’nin yeterince büyük ve N ’nin küçük olduğu durumlarda kullanılması uygun olan Breusch ve Pagan⁴⁸ tarafından geliştirilen Lagrange Çarpanı (LM) test istatistiği kullanılmıştır. Zira Peseran’ın çalışmasında birimler arası korelasyon için önerdiği CD testi $N > T$ olduğu durumda,⁴⁹ diğer taraftan ise Peseran, Ullah ve Yamagata çalışmasında⁵⁰ düzeltilmiş Lagrange Çarpanı (LM_{adj}) test istatistiği N ve T ’nin yeterince büyük olduğu durumlarda daha iyi sonuçlar verdiği görülmektedir.⁵¹

Buna göre Breusch ve Pagan (1980) tarafından önerilen LM test istatistiği;

$$LM = \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T_{ij} \hat{\rho}_{ij}^2 \rightarrow \chi^2 \frac{N(N-1)}{2} \quad (1)$$

hesaplandığında $\hat{\rho}_{ij}^2$ hata terimlerinin ikili korelasyon tahmin örneklerinden j. kalıntısını göstermektedir. Korelasyon katsayısı açık bir şekilde yazıldığında;

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it} e_{jt}}{(\sum_{t=1}^T e_{it}^2)^{1/2} (\sum_{t=1}^T e_{jt}^2)^{1/2}} \quad (2)$$

e_{it} her bir birimde tanımlanan u_{it} ’nin en küçük karelerde (EKK) tahminini içermektedir.

$$e_{it} = y_{it} - \hat{a}_i - \hat{\beta}' x_{it} \quad (3)$$

⁴⁸ Breusch, Trevor S. - Adrian R. Pagan. “The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics,” *The review of economic studies*, 47.1, 1980, s. 239-253.

⁴⁹ Pesaran, M. H., “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels (CESifo Working Paper Series No. 1229; IZA Discussion Paper No. 1240)”, The CESifo Group & Institute for the Study of Labor, 2004.

⁵⁰ Pesaran, M. Hashem - Aman Ullah - Takashi Yamagata, “A bias-adjusted LM test of error cross-section independence”, *The Econometrics Journal*, 11.1, 2008, s. 105-127.

⁵¹ Ferda Yerdelen Tatoğlu, *Panel Zaman Serileri Analizi*, Beta Yayınları, İstanbul 2017, s. 237.

$\hat{\alpha}_i$ ve $\hat{\beta}_i$, için ayrı ayrı her i için ise bir kesişme ve x_{it} üzerinde y_{it} 'in EKK regresyonu kullanılarak hesaplanan α_i ve β_i 'nin tahminleridir. Mekânsal bağımlılık testinin aksine, LM testi daha genel olarak uygulanabilir ve kesit birimlerinin belirli bir sırada olmasını gerektirmez. Ancak, N nispeten küçük ve T yeterince büyük olduğu durumlarda geçerlidir. Bu durumda, Breusch ve Pagan tarafından belirtilen yatay kesit bağımlılığının olmadığı sıfır hipotezi altında,

$$cov(u_{it} u_{jt}) = 0, \text{ tüm } t\text{'ler için, } i \neq j \quad (4)$$

olmaktadır ve $N(N-1)/2$ serbestlik derecesinde χ^2 dağılımı gerçekleşmektedir.

Tablo 5: Yatay Kesit Bağımlılığı (Breusch ve Pagan LM testi)

	Test İstatistiği	Olasılık
lnco ₂	165.636	0.000
lny	375.457	0.000
lny ²	375.794	0.000
lnen	117.315	0.000

Tablo 5'te değişkenlere ilişkin yatay kesit bağımlılığının araştırılması için Breusch ve Pagan LM test sonuçları yer almaktadır. Buna göre H_0 "yatay kesit bağımlılığı yoktur" boş hipotezi tüm değişkenler için % 1 yanılma olasılığında reddedilmiş ve serilerde birimler arası korelasyon olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda Pesaran⁵² çalışması ve Maddala ve Wu⁵³ çalışmasında birimler arası korelasyonu dikkate alan birim kök testleri uygulanmıştır.

Tablo 6: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	CIPS		Fisher ADF		Durağanlık Derecesi
	Seviye	1. Fark	Seviye	1. Fark	
lnco2	-1.608	-5.256***	4.8570***	27.0412***	I(1)
lngdp	-2.016	-3.700***	-1.7407	9.3572 ***	I(1)
lngdp2	-2.020	-3.647 ***	1.9859	9.3572***	I(1)
lnen	-3.295***	-5.014***	1.3957	41.5069 ***	I(1)

*, ** ve *** sırasıyla % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir

Tablo 6'da görüleceği üzere değişkenlere Pesaran çalışmasında önerdiği yatay kesit genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin (CIPS) birim kök testi ve Maddala ve Wu tarafından önerilen Fisher tipi genişletilmiş Dickey-Fuller (Fisher ADF) birim kök testi uygulanmıştır. lnco2 değişkeni Fisher ADF düzeltilmiş P istatistiğine göre seviyede durağan iken CIPS istatistiğine göre lnco2 serisi 1. farkta durağan olduğu görülmektedir. lnco2 değişkeni için korelagram gra-

⁵² Pesaran, M. Hashem, "A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence", *Journal of applied econometrics*, 22.2, 2007, s. 265-312.

⁵³ Gangadharrao S. Maddala - Shaowen Wu, "A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test", *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61.S1, 1999, s. 631-652.

fiğine bakıldığında ise seviyede otokorelasyon katsayısı 12. gecikmeye kadar sifıra yaklaşmamakta ve değişkenin ikinci farkında ise otokorelasyon katsayısı sifıra yaklaşmaktadır. Bu durumda lnc02 değişkenin durağanlık derecesi I(1) olarak belirlenmiştir.

lngdp ve lngdp2 değişkenleri her iki birim kök testinde de seviyede durağan değilken 1. farklarında durağan hale gelmiştir. lnen serisi ise CIPS istatistiğine göre seviyede durağan iken, Fisher ADF düzeltilmiş P istatistiğine göre ise seviyede durağan olmadığı görülmektedir. Bu durumda lnen serisinin korelagram grafiğine bakıldığında ise seviyede otokorelasyon katsayısı 12. gecikmeye kadar sifıra yaklaşmamakta ve değişkenin ikinci farkında ise otokorelasyon katsayısı sifıra yaklaşmaktadır. Bu durumda lnen değişkeninin de durağanlık derecesi I(1) olarak belirlenmiştir.

3.4. Dinamik Panel Modeller: Arellano ve Bond Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi

Statik panel veri modellerinde bağımlı değişkenin geçmiş dönem değerleri bulunmamaktadır. Bu durum bazı iktisadi aktivitelerin geçmiş dönem değerlerinin sonraki iktisadi davranışı ve ilişkileri etkilemesinden dolayı modellerin açıklayıcı gücünü azaltmaktadır. Dinamik panel modelleri bu sorunu ortadan kaldırmak için bağımlı değişkenin geçmiş dönem değerlerini de bağımsız değişkenler arasında yer almasını sağlamaktadır. Diğer taraftan bu dinamik modellerin bazılarında geçmiş dönem değerleri olarak bağımlı değişkenin yanı sıra bağımsız değişkenlerin geçmiş dönem değerleri de model içerisinde bulunmaktadır.⁵⁴ Ototregresif modeller olarak da adlandırılan bu modellerde gecikmeli bir değeri yer alan iki değişkenli panel veri modeli,

$$y_{it} = \delta y_{it-1} + \beta x_{it} + \mu_i + \mu_{it} \quad i = 1, \dots, N \text{ ve } t = 1, \dots, T \quad (5)$$

Burada, y_{it} bağımlı değişkeni, y_{it-1} bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli vektörü; x_{it} bağımsız değişken matrisi, μ_i zaman etkisinden arındırılmış sadece birim etkisini barındıran gözlemlenemeyen hata terimi vektörü, μ_{it} ise hata terimidir. y_{it} bağımlı değişkeni μ_i 'nin fonksiyonu iken, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri y_{it-1} ise hata terimi μ_{it} 'nin fonksiyonudur. Hata terimi μ_{it} ise çoğu zaman negatif korelasyonlu olmaktadır. Bu durumda Arellano ve Bond⁵⁵ çalışmasında önerdiği genelleştirilmiş momentler (GMM) tahmincisinin kullanımını daha uygun olacaktır.

$$y_{it} - y_{it-1} = \gamma(y_{it-1} - y_{it-2}) + \beta(x_{it} - x_{it-1}) + (u_{it} - u_{it-1}) \quad (6)$$

Burada 5 no'lu denklemde bağımlı ve bağımsız değişkenlerin bir dönem gecikmeleri alınarak fark denklemi oluşturulmuştur. Ancak birinci farklar tahmincisi aşağıya doğru sapmalı ve hâlâ ardışık hata terimleri arasında korelasyon mevcuttur. Bu model için uygun araç değişkenleri ($y_{it-1} - y_{it-2}$) olacak-

⁵⁴ Ebru Çağlayan Akay, "Dinamik Panel Veri Modelleri,Uygulamalı Panel Veri Modelleri", *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi*, Ed. Selahattin Güriş, Der Yayınları, İstanbul 2018, s. 120.

⁵⁵ Arellano, Manuel - Stephen Bond, "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", *The Review of Economic Studies*, 58.2, 1991, s. 277-297.

tır. Çünkü her bir gecikmeli değerin bir önceki hata terimi ile örneğin $E(y_{it-2}(u_i - u_{it-1})) = 0$ ile korelasyonu sıfır olacaktır.

$$Z\Delta y = \delta Z\Delta y_{-1}\gamma + \hat{Z}\Delta x\beta + \hat{Z}\Delta\mu \quad (7)$$

$$\hat{\delta}_{GMM} = \left(\Delta X'Z(\hat{Z}\hat{\Omega}Z)^{-1}\hat{Z}\Delta X \right)^{-1} \left(\Delta X'Z(\hat{Z}\hat{\Omega}Z)^{-1}\hat{Z}\Delta Y \right)^{-}$$

7 no'lu denklem araç değişkenli ilk fark modelinin 8 no'lu denklem ise GMM tahmincisinin matris notasyonu ile gösterimidir. 7 no'lu denklemde Z araç değişkenler vektörü olarak $[y_{it-2}, \Delta x_{it}]$ iken, Δx ise $[(y_{it-1} - y_{it-2}), (x_{it} - x_{it-1})]$ ifade eder. 8 no'lu denklemde ise $\hat{\Omega}$ hata terimlerinin varyans kovaryans matrisidir. Araç değişken kullanımı hata terimi ile bağımsız değişkenin arasında korelasyon olması durumunda kullanılır. Burada araç değişken seçimi ön plana çıkmaktadır. Belirlenen araç değişken sayısının N'in yeterince büyük olmadığı durumlarda kullanılan araç değişken sayısı T'ye bağlı bir şekilde değişmektedir. Araç değişken sayısı arttıkça N'i aşması söz konusu olduğunda araç değişkenler içsellik sorunu ile karşı karşıya olacaktır. İçsel araç değişkenler durumunda hata terimi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon olacaktır.⁵⁶

GMM tahmincisinin etkin olabilmesi için seçilen araç değişkenlerin geçerliliğinin test edilmesi ve modelde ikinci mertebeden otokorelasyon olmaması gerekmektedir. Arellano ve Bond çalışmasında önerilen Sargan testi araç değişkenlerin geçerliliğini başka bir ifadeyle kullanılan araçların dışsal olduğunu test etmektedir. Eğer araç değişkenler dışsal ise hata terimleri ile bağımsız değişkenler ilişkisizdir. Sargan testinde yer alan H_0 "aşırı kısıtlama tanımlamaları geçerlidir" hipotezi reddedilememesi durumunda modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunda başka bir deyişle dışsal olduğuna karar verilir. GMM tahmincisinin etkin olabilmesi için ikinci mertebeden otokorelasyonu test etmek için H_0 "otokorelasyon yoktur" hipotezi ikinci mertebeden reddedilemediği takdirde modelin uygun olduğuna karar verilir.⁵⁷

Tablo 7: Karbon Emisyonunun Belirleyicileri (GMM Tahmincileri)

Bağımlı Değişken (lnco2)	Model 1		Model 2	
	Katsayı	t istatistiği	Katsayı	t istatistiği
lnco2(-1)	0.504	5.60***	0.379	4.08***
lny	1.324	2.02**	2.075	3.09***
lny2	-0.071	1.82*	-0.123	-2.98***
lnen			0.237	3.11***
Wald istatistiği	[0,000]		[0,000]	
Sargan J istatistiği	[0.764]		[0.660]	
AR (1)	[0,000]		[0.000]	
AR (2)	[0.521]		[0.563]	

*, ** ve *** sırasıyla % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir

⁵⁶ Tatoğlu, a.g.e., s. 132.

⁵⁷ Akay, a.g.e., s. 128-129.

Tablo 7'de karbon emisyonunun belirleyicilerini enerji tüketimi değişkeni ile standart EKC hipotezi ile genişletilmiş EKC hipotezine göre Arellano ve Bond⁵⁸ çalışmasında önerilen GMM tahmincileri yöntemi kullanılarak sınamıştır. Buna göre karbon emisyonunun gecikmeli değeri, gelir, gelirin karesi ve enerji tüketimi değişkenlerine ilişkin katsayılar; katsayıların t değeri, gözlem sayısı, modelin anlamlılığını sınamak için Wald testi, modelin aşırı tanımlama testi için Sargan J istatistiği, birinci ve ikinci mertebeden otokorelasyon testleri yer almaktadır. Modelde Inco2 değişkeninin iki dönem gecikmesi olan $Inco_{2t-2}$ bağımsız değişkenler arasında bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olarak $Inco_{2t-1}$ kullanılmıştır. Modelde standart olarak ayrıca lny , lny^2 ve $lnen$ değişkenlerinin birinci farkları araç değişken olarak kullanılmıştır. Modelin tümü için anlamlılık testine bakıldığında Wald istatistiğinin p değeri % 1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Buna göre model genel anlamda anlamlı olduğu görülmektedir. Değişkenlerin anlamlılığına ilişkin t istatistiklerine bakıldığında tüm değişkenler için % 1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş ve tüm değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Sargan J istatistiğinin olasılık değerine bakıldığında % 10 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilememektedir; araç değişkenler dışsal olduğu görülmekte başka bir deyişle araç değişkenlerin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. GMM tahmincisinin etkin olabilmesi için modelin 2. Mertebeden otokorelasyonsuz olması gerekmektedir. Buna göre AR(2) olasılık değerine göre H_0 hipotezi reddedilememektedir; ikinci mertebeden otokorelasyon yoktur, sonucuna ulaşılmaktadır. Tüm bu tanısan testler sonrasında GMM tahmincilerinin etkin ve tutarlı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Tablo 7'de modele ilişkin değişken katsayılarının yorumlanmasına geçilebilmektedir.

Buna göre değişkenlerin Tablo 1'de yer alan değişkenlere ait beklenen işaretleri ile Tablo 7'de yer alan sonuçlar uyumludur. Karbon emisyonları ile gelir ve enerji tüketimi aynı yönde hareket ederken, karbon emisyonunun gelir ile uzun dönemli ilişkisini gösteren gelirin karesi ters yönde hareket etmektedir. Bu durumda uzun dönemde gelir arttıkça karbon emisyonlarını azaltıcı bir etkisi olacaktır. Buna göre karbon emisyonunun bir önceki yılda gerçekleşen % 1'lik artış bir sonraki yıl karbon emisyonlarını birinci ve ikinci modelde sırasıyla yaklaşık % 0,50 ve % 0,38 oranında artırmaktadır. Karbon emisyonu gelir ilişkisine bakıldığında gelirdeki % 1'lik artış karbon emisyonlarını yaklaşık olarak her iki modelde de sırasıyla yaklaşık % 1,32 ve % 2,07 oranında artırmaktadır. Uzun dönemde ise gelirdeki % 1'lik artışın yaklaşık olarak karbon emisyonlarını yine sırasıyla % 0,07 ve % 0,12 oranında azaltması beklenmektedir. Diğer taraftan enerji tüketimindeki % 1'lik bir artışında karbon emisyonlarının yaklaşık olarak % 0,28 oranında artırdığı görülmektedir. Bu durum da Türk cumhuriyetlerinin uzun dönem gelir düzeyinin belirli bir seviyeye gelmesini beklemeden mevcut üretim süreçlerini daha az karbon salınımına imkân veren enerji politikaları geliştirmesi gerekmektedir. Aksi durumda mevcut koşullar altında ancak gelir düzeyinin azaltılması ile karbon salınımının azaltılması gerekmektedir.

⁵⁸ Arellano - Bond, *a.g.e.*.

4. Sonuç

Ülkelerin en önemli iktisadi hedeflerinden birisi de kalkına ve büyüme hedefleridir. Bazı ülkeler kalkınma hedeflerine ulaşarak gelişmiş ülke kategorisinde yer alırken bazı ülkelerin hâlâ gelişme ve kalkınma hedeflerine ulaşma çabaları devam etmektedir. Öte yandan büyüme her ülkenin değişmeyen nihai hedef olarak devam etmektedir. Kalkınma ve büyüme çabaları tarihsel süreç içinde birçok istenmeyen sonuçları da beraberinde getirmiştir. İleri sanayileşmiş toplumlar bir yandan sanayileşmenin büyümeye katkısının cazibesine kapılarak daha ileri bir sanayii toplumu olma yolunda sınır ve kısıt tanımaksızın hızla ilerlemekte, öte yandan da çevresel bozulma sorunuyla karşı karşıya kalmaktadır.

Sanayileşenin çevresel sorunlara yol açan süreci analiz eden iktisadi görüş Çevresel Kuznets Eğrisi ile başlamıştır. Bu görüş çerçevesinde ilk önce çıktı (büyüme) -çevre kirliliği ilişkisi incelenmiş ve çıktı artışı ile çevresel bozulmanın artığına işaret eden birçok bulguya ulaşılmıştır. Çevresel bozulmalar daha sonraki çalışmalarda sadece çıktı (büyüme) ekseninde ele alınmamış, enerji tüketimi ile ilişkilendirilerek enerji tüketimi- çevre kirliliği özelinde de inceleme ve araştırmaya konu edilmiştir. Son olarak gelinen aşamada çıktı (büyüme) - enerji tüketimi - çevre kirliliği üzerinden sanayileşme ve fosil enerji kullanımı sonucu ortaya çıkan karbon gazının çevreye verdiği zararın iktisadi boyutu araştırmalara konu edilmiştir. Yapılan araştırmaların sonuçlarını literatürde Çevresel Bozulma - Ekonomik Kalkınma İlişkisi (Şekil 2) özetlemektedir. Buna göre; ülkelerin sanayileşme öncesi dönemde ekonomik kalkınma düzeyleri arttıkça çevresel bozulma da artmaktadır. Endüstrileşme aşamasında ekonomik kalkınma düzeyi artmakla birlikte çevresel bozulma en yüksek seviyesine ulaşmaktadır. Daha sonra hizmet sektörünün gelişimi ile bu süreç tersine dönmekte; ekonomik kalkınma ileri aşamaya geçerken çevresel bozulmanın düzeyinde bir azalma görülmektedir.

Bu çalışmada Çevresel Kuznets Eğrisi teorisine dayanan modellerle açıklanmaya çalışılan çevresel bozulmanın ekonomik maliyetini Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dan oluşan Türk cumhuriyetleri özelinde ele alınmaktadır. Araştırma 1992-2019 yıllarını kapsayan yıllık veriler üzerinden dinamik panel modeller kullanılarak panel veri analizi ile yapılmıştır. Araştırmada karbondioksit (CO₂) emisyonları çevresel bozulmanın derecesini ölçmek için kullanılan en yaygın temsili değişken olarak kabul edilmiştir. Analiz bulgularına göre analizde kullanılan değişkenlerin (Kişi Başına Karbondioksit Emisyonları (Ton), Kişi Başına Gayri Safi Yurt içi Hasıla (2010 Sabit Dolar Fiyatlarıyla) ve Kişi Başına Birincil Enerji Tüketimi (twh)) beklenen etkileri Türk cumhuriyetleri için de geçerli olduğu anlaşılmıştır.

Araştırma bulgularına karbon emisyonunun bir önceki yılda gerçekleşen % 1'lik artış bir sonraki yıl karbon emisyonlarını birinci ve ikinci modelde sırasıyla yaklaşık % 0,50 ve % 0,38 oranında artırmaktadır. Karbon emisyonu gelir ilişkisine bakıldığında gelirdeki % 1'lik artış karbon emisyonlarını yaklaşık olarak her iki modelde de sırasıyla yaklaşık % 1,32 ve % 2,07 oranında artırmak-

tadır. Uzun dönemde ise gelirdeki % 1'lik artışın yaklaşık olarak karbon emisyonlarını yine sırasıyla % 0,07 ve % 0,12 oranında azaltması beklenmektedir.

Diğer taraftan enerji tüketimindeki % 1'lik bir artışında karbon emisyonlarının yaklaşık olarak % 0,28 oranında artırdığı görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre Türk cumhuriyetlerinin uzun dönem gelir düzeyinin belirli bir seviyeye gelmesini beklemeden mevcut üretim süreçlerini daha az karbon salınımına imkân veren teknolojilerin geliştirilmesi ve enerji politikalarında karbon emisyonun artırıcı enerji tüketimine alternatif enerjilerin tüketiminin özendirilmesi gerekmektedir. Aksi durumda bulgular Türk cumhuriyetlerinde karbon salınımını azaltmanın yolunun gelirden ve büyümeden vazgeçmek olduğuna işaret etmektedir.

Kaynaklar

AKAY, Ebru Çağlayan: "Dinamik Panel Veri Modelleri, Uygulamalı Panel Veri Modelleri", *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi*, Ed. Selahattin Güriş, Der Yayınları, İstanbul 2018.

ALLER, Carlos - DUCTOR, Lorenzo - GRECHYNA, Daryna: "Robust Determinants of CO2 Emissions", *Energy Economics*, 96, 2021, 105154.

ANG, James B.: "CO2 Emissions, Energy Consumption, and Output in France", *Energy Policy*, 35.10, 2007.

APERGIS, Nicholas - ÖZTÜRK, İlhan: "Testing Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Asian Countries", *Ecological Indicators*, 52, 2015.

_____ - ÖZTÜRK, İlhan: "Testing Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Asian Countries." *Ecological Indicators*, 52, 2015.

_____ - PAYNE, James E: "CO2 Emissions, Energy Usage, and Output in Central America", *Energy Policy*, 37.8, 2009.

ARELLANO, Manuel - BOND, Stephen: "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", *The Review of Economic Studies*, 58.2, 1991.

ASANE-OTOO, Emmanuel: "Carbon Footprint and Emission Determinants in Africa", *Energy*, 82, 2015.

BALOGH, Jeremiás Máté - JÁMBOR, Attila: "Determinants of CO", *Int J Energy Econ Policy*, 7.5, 2017.

BEGUM, Rawshan Ara - SOHAG, Kazi - ABDULLAH, Sharifah Mastura Syed - JAAFAR Mokhtar: "CO2 Emissions, Energy Consumption, Economic and Population Growth in Malaysia", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 41, 2015.

BREUSCH, Trevor S. - PAGAN, Adrian R.: "The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics", *The Review of Economic Studies*, 47.1, 1980.

CHEN, Ping-Yu - CHEN, Sheng-Tung - HSU, Chia-Sheng - CHEN, Chi-Chung: "Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi ve CO2 Emisyonları Arasındaki Küresel İlişkilerin Modellenmesi", *Yenilenebilir ve Sürdürülebilir Enerji İncelemeleri*, 65, 2016.

DONG, Kangyin - HOCHMAN, Gal - ZHANG, Yaqing - SUN, Renjin - LI, Hui - LIAO, Hua: "CO2 Emissions, Economic and Population Growth, and Renewable Energy: Empirical Evidence Across Regions", *Energy Economics*, 75, 2018.

EHİGLAMUSOE, Kizito Uyi: "A Disaggregated Approach to Analyzing the Effect of Electricity on Carbon Emissions: Evidence from African Countries", *Energy Reports*, 6, 2020.

EMÍLIO, Padilla - SERRANO, Alfredo: "Inequality in CO2 Emissions Across Countries and its Relationship with Income Inequality: A Distributive Approach", *Energy Policy*, 34.14, 2006.

FARHANİ, Sahbi - MRİZAK, Sana - CHAİBİ, Anissa - RAULT, Christophe: "The Environmental Kuznets Curve and Sustainability: A Panel Data Analysis", *Energy Policy*, 71, 2014.

GROSSMAN, Gene M. - KRUEGER, Alan B.: "Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement", No. w3914, *National Bureau of Economic Research*, Cambridge, November 1991.

GUO, Rongxing: "Cross-Border Management: Theory", *Method and Application*, Springer, 2015.

HALİCİOĞLU, Ferda: "An Econometric sStudy of CO2 Emissions, Energy Consumption, Income and Foreign Trade in Turkey", *Energy Policy*, 37.3, 2009.

HSIAO, Tsai: "CO2 Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in BRIC Countries", *Energy Policy*, 38.12, 2010.

KATSOULAKOS, Nikolas. M.: et al. "Environment and Development", *Environment and Development*, Elsevier, 2016.

KRAFT, John - KRAFT, Arthur: "On the rRelationship Between Energy and GNP", *The Journal of Energy and Development*, 1978.

KUZNETS, Simon: "Economic Growth and Income Inequality", *The American Economic Review*, 45.1, 1955.

LEAN, Hooi Hooi - SMYTH, Russell: "CO2 Emissions, Electricity Consumption and Out-put in ASEAN", *Applied Energy*, 87.6, 2010.

MADDALA, Gangadharrao S. - WU, Shaowen: "A Comparative Study of Unit Root Tests With Panel Data and a New Simple Test", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61.S1, 1999.

MÄLER, Karl-Göran: "Economic Growth and the Environment", Encyclopedia of Biodiversity, Ed. Samuel. M. Scheiner, *Academic Press*, February 2013.

MD SHARİF, Hossain: "Panel Estimation for CO2 Emissions, Energy Consumption, Economic Growth, Trade Openness and Urbanization of Newly Industrialized Countries", *Energy Policy*, 39.11, 2011.

NARAYAN, Paresk Kumar - NARAYAN, Seema: "Carbon Dioxide Emissions and Economic Growth: Panel Data Evidence From Developing Countries", *Energy Policy*, 38.1, 2010.

OZCAN, Burcu: "The Nexus Between Carbon Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in Middle East Countries: A Panel Data Analysis", *Energy Policy*, 62, 2013.

ÖZTÜRK, İlhan - ACARAVCI, Ali: "Energy Consumption and CO2 Emissions Economic Growth in Turkey", *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14.9, 2010.

PESARAN, M. Hashem: "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels (CESifo Working Paper Series No. 1229; IZA Discussion Paper No. 1240)", *The CESifo Group & Institute for the Study of Labor*, 2004.

_____ - ULLAH, Aman - YAMAGATA, Takashi: "A Bias-aAdjusted LM Test of Error Cross-Section Independence", *The Econometrics Journal*, 11.1, 2008.

_____ : "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, 22.2, 2007.

SHAHBAZ, Muhammad - MAHALİK, Mantu Kumar - SHAH, Syed Hasanat - SATO, João Ricardo: "Time-Varying Analysis of CO2 Emissions, Energy Consumption, and Economic Growth Nexus: Statistical Experience in Next 11 Countries", *Energy Policy*, 98, 2016.

SHARMA, Susan Sunila: "Determinants of Carbon Dioxide Emissions: Empirical Evidence From 69 Countries", *Applied Energy*, 88.1, 2011.

SOYTAS, Ugur - RAMAZAN, Sarı - EWING, Bradley T.: "Energy Consumption, Income, and Carbon Emissions in the United States", *Ecological Economics*, 62,3-4, 2007.

STERN, David I.: "The Dise and Fall of the Environmental Kuznets Curve", *World Development*, 32.8, 2004.

TATOĞLU, Ferda Yerdelen: *Panel Zaman Serileri Analizi*, Beta Yayınları, İstanbul 2017.

WANG, Lei - VO, Xuan Vinh - SHAHBAZ, Muhammad - AK, Aysegul: "Globalization and Carbon Emissions: Is There Any Role of Agriculture Value-Added, Financial Development, and Natural Resource Rent in the Aftermath of COP21?", *Journal of Environmental Management*, 268, 2020, 110712.

World Commission on Environment, *Our Common Future*, Centre for Our Common Future, 1992.

Worldbank Development Indicator, 2021, (Çevrimiçi) <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

ZHANG, Xing-Ping - Cheng, Xiao-Mei: "Energy Consumption, Carbon Emissions, and Economic Growth in China", *Ecological Economics*, 68.10, 2009.

Extended Abstract

Relationship Between Economic Growth, Energy Consumption And Environmental Deterioration: Panel Data Analysis On Turkic Republics

The economic view, which analyzes the process of industrialization causing environmental problems, started with the Environmental Kuznets Curve. Within the framework of this view, firstly, the relationship between output (growth) and environmental pollution was examined and many findings pointing to the increase in output and environmental degradation were reached. In later studies, environmental degradation was not only dealt with on the axis of output (growth), but also associated with energy consumption and examined and researched in the context of energy consumption-environmental pollution. At the last stage, the economic dimension of the environmental damage caused by the carbon gas, which is the result of industrialization and fossil energy use through output (growth)-energy consumption-environmental pollution, has been the subject of research. The results of the researches are summarized in the literature on the Environmental Deterioration - Economic Development Relationship. According to this; As the level of economic development of countries increases in the pre-industrial period, environmental degradation also increases. While the level of economic development increases in the industrialization phase, environmental degradation reaches its highest level. Later, with the development of the service sector, this process is reversed; As economic development moves forward, there is a decrease in the level of environmental degradation.

In this study, the economic cost of environmental degradation, which is tried to be explained with models based on the Environmental Kuznets Curve theory, is discussed in the Turkish Republics consisting of Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. The research was conducted with panel data analysis using dynamic panel models on annual data covering the years 1992-2019. Carbon dioxide (CO₂) emissions were accepted as the most common representative variable used to measure the degree of environmental degradation in the study. According to the analysis findings, it has been understood that the expected effects of the variables used in the analysis (Carbon Dioxide Emissions (Tons) Per Capita), Gross Domestic Product Per Capita (in 2010 Fixed Dollar Prices) and Primary Energy Consumption Per Capita (twh) are also valid for the Turkic republics.

According to the research findings, the 1 % increase in carbon emissions in the previous year increases the carbon emissions in the next year by approximately 0.50 % and 0.38 % in the first and second models, respectively. Looking at the carbon emission income relationship, a 1 % increase in income increases carbon emissions by approximately 1.32 % and 2.07 %, respectively, in both models. In the long run, a 1 % increase in income is expected to reduce carbon emissions by approximately 0.07 % and 0.12 %, respectively.

On the other hand, a 1 % increase in energy consumption increases carbon emissions by approximately 0.28 %. According to the results of the analysis, without waiting for the long-term income level of the Turkic Republics to reach a certain level, it is necessary to develop technologies that allow less carbon emissions in the existing production processes and to encourage the consumption of alternative energies to energy consumption that increases carbon emissions in energy policies. Otherwise, the findings indicate that the way to reduce carbon emissions in the Turkic Republics is to give up income and growth.

ÇEVRE BİLİNCİ OLUŞTURMADA TÜRK MİTOLOJİSİNİN ROLÜ: DEDE KORKUT HİKÂYELERİNE EKOLEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Öğr. Gör. Dr. Şahin BÜTÜNER *

Öz

Ekoleştiri, edebiyatın kuramsal alanlarında eleştirel bakış açıları oluşturan, doğa unsurlarıyla edebiyat arasındaki ilişkileri analiz eden bir eleştiri akımıdır. Ekoleştiri, edebiyat eserlerindeki çevreyle ilgili unsurların ve doğa ile ilgili sembollerin kullanım durumlarına dikkat çekerek diğer bilim dallarından da yararlanarak bu bilimlerin ürettiği kavramları edebiyat alanı içinde kullanmaktadır. Ekoleştiri bakış açısıyla bu çalışmada edebiyat ve doğa arasındaki ilişkiler araştırılıp sözlü anlatılar, yazılı metinler veya görsel ürünler ekolojik bir farkındalık çerçevesinde ele alınacaktır. Dede Korkut Hikâyeleri örneklemini üzerinden özellikle edebî eserlerin, anlatıların doğaya ne derece katkı sağlayacağı konusu tartışmaya açılacaktır. Ekoleştirel yaklaşımın temel amacı da doğayla ilgili geleneksel dünya görüşlerinde yer alan bakış açısını incelemektir. Sözlü kültür ortamında üretilen anlatılarda yer alan ve çevre duyarlılığının bu anlatıları okuyan gelecek nesiller üzerinde olumlu etkileri olacağı gerçeğinden hareketle bu çalışmada Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer alan doğa ile ilgili unsurlar ve Dede Korkut Hikâyesi'nin yarattığı kültürel ortamın doğaya olan yaklaşımı, ekoleştirel bir açıdan değerlendirilip incelenmiştir. Edebî metinler, çevreyle uyum içinde olan geçmişteki yaşam şartlarını ve insan alışkanlıklarını sunan önemli kaynaklar olduğu için gelecek nesillere doğa ile nasıl uyum içinde yaşayılacağını, sürdürülebilir bir yaşam tarzının nasıl oluşturulacağını etkili bir şekilde nesilden nesle aktarmaktadır. Türk mitolojik bakış açısından ve sözlü/yazılı anlatılardan yararlanarak ekolojik bir barış ortamı oluşturmak mümkündür.

Anahtar kelimeler: Ekoleştiri, Dede Korkut, Anlatı, Sözlü Kültür, Halk Hikâyesi.

Geliş Tarihi: 26 Haziran 2021 - Kabul Tarihi: 16 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Şahin Bütüner, "Çevre Bilinci Oluşturmada Türk Mitolojisinin Rolü: Dede Korkut Hikâyelerine Ekoleştirel Bir Yaklaşım", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 433-448.

* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Gerede Meslek Yüksekokulu, sahin.butuner@ibu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3801-7786.

The Role Of Turkish Mythology In Creating Environmental Awareness: An Ecocritical Approach To The Dede Korkut Stories

Abstract

Ecocriticism is a criticism movement that creates critical perspectives in the theoretical fields of literature and analyzes the relations between nature elements and literature. Ecocriticism draws attention to the use of environmental elements and symbols related to nature in literary works and uses the concepts produced by these sciences within the field of literature by making use of other disciplines. From the perspective of ecocriticism, in this study, the relations between literature and nature will be investigated and oral narratives, written texts or visual products will be discussed within the framework of ecological awareness. Through the sample of Dede Korkut Stories, the subject of how literary works and narratives will contribute to nature will be discussed. The main purpose of the ecocritical approach is to examine the perspective in traditional worldviews about nature. Based on the fact that environmental awareness in the narratives produced in the oral culture environment will have positive effects on future generations who read these narratives, in this study, the nature-related elements in the Dede Korkut Stories and the approach to nature of the cultural environment in which the Dede Korkut Story was created were evaluated and examined from an ecocritical perspective. Since literary texts are important resources that present the living conditions and human habits in the past in harmony with the environment, they effectively transfer from generation to generation how-to live-in harmony with nature and how to create a sustainable lifestyle for future generations. It is possible to create an ecological peace environment by making use of the Turkish mythological point of view and oral/written narratives.

Keywords: Ecocriticism, Dede Korkut, Narrative, Oral Culture, Folk Story.

1. Giriş

Dünyadaki ekonomik büyümelerle birlikte daha çok büyüme hırsıyla dünyadaki birçok ülkede hava kirliliği, kuraklık, küresel ısınma, doğa ve doğadaki canlıların çeşitliliğinin azalması dünyanın geleceği için ekolojik bir problemdir. Göç alan şehirler ve bu şehirlerdeki hızlı nüfus artışı, hızlı nüfus artışından kaynaklanan çarpık kentleşmeler gibi birçok etken, çevre kirliliğinin oluşmasına neden olmuştur. İnsanlar, yerleştikleri bölgelerin merkezine kendi yaşam biçimlerini yerleştirerek içinde buldukları çevreyi hızla tüketmektedir. Çevresel çeşitliliğin yok olmasına sebep olan bu insan eylemlerinin ortaya çıkmasında başlıca sebep insanın kendini özne, çevre ve doğayı da nesne olarak görmesi ve bu anlayışla faaliyetlerde bulunmasıdır.

İnsanlık tarihi boyunca yakın zamana kadar doğa ve çevre ile iç içe yaşayan insanoğlu, sanayileşme çağıyla birlikte doğadan kendisini soyutlamış, doğa ve çevredeki bütün yaşam formlarını ötekileştirmiştir. Bu bağlamda geçmiş çağlardan günümüze kadar insan ile doğa arasındaki ilişkiyi incelemek üzere ekoeleştiri yaklaşımı geliştirilmiştir. “*Ekoeleştiri en geniş tanımıyla insanla insan dışı arasındaki ilişkinin insanlığın kültürel tarihi boyunca incelenmesi ve bizzat insan kavramının eleştirel bir incelemesidir.*”¹ Ekoeleştiri kuramında çevre ile ilgili problemleri tespit etmeye ve bu problemleri çözmeye çalışırken toplumsal ekoloji

¹ Greg Garrard, *Ekoeleştiri, Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar*, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, İstanbul 2012, s. 17.

ve derin ekoloji şeklinde iki ayrı yaklaşım kullanılmaktadır. Toplumsal ekoloji, çevre sorunun tüm hiyerarşik yapıdan doğan baskıdan kaynaklandığını; derin ekoloji ise çevre sorununun insan doğa ayrımı yapan görüşlerden kaynaklandığını ileri sürer. Bu yaklaşımlardan üzerinde özellikle durulması gereken derin ekoloji yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, “doğanın insan tarafından ötekileştirilmesini, insanın kendisini doğadan ayrı ve üstün bir konumda değerlendirmesini ve doğanın hammadde kaynağı olarak bilinçsizce sömürülmesini eleştirmektedir.”² Derin ekoloji bağlamında insanoğlu kendini diğer tüm varlıklardan üstün tutarak doğayı ötekileştirirken aynı zamanda doğanın kendinin hizmetine sunulduğu anlayışında bulunarak doğayı tahrip etmeyi meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

Sanayileşme, hızlı büyüme arzusu ve doğal kaynakların bilinçsizce tüketilmesi küresel çevre sorunlarına neden olmaktadır. İnsanoğlu “kendini etken doğayı da edilgen” olarak kabul ederken, doğayı kendinin karşısına alarak “doğayı ötekileştirmektedir.” Yaşanan bu sorunlara karşı çevre duyarlılığın kazandırılması birçok çalışma ve yöntem ile gerçekleştirileceği gibi aynı zamanda bu durumlara karşı bir farkındalık oluşturmak edebî eserler vasıtasıyla mümkündür. Doğayı yalnızca insanların hizmetine sunulacak bir tüketim aracı olarak düşünen insan-merkezci bakış açısından toplumun arındırılması için tüm edebî ve kültürel çalışmalardan yararlanmak gerekmektedir.³ Bu bağlamda yapılan çalışmada sözlü anlatılarda ekoleştirel bir bakışın hâkim olduğu varsayımından hareketle anlatılarda yer alan bu bakış açısının toplum içerisindeki bireyler üzerinde bir farkındalık oluşturacağı öngörülmüştür. Dede Korkut Hikâyeleri’nin güçlü bir ekoleştirel bakışa sahip olduğu düşüncesiyle örneklem olarak içerisinde yer alan hikâyeler incelenmiştir.

Edebî metinlerde ekoleştirel yaklaşım, doğanın sözlü veya yazılı anlatılarda ele alınışını inceleyen bir çalışma alanıdır. Doğanın ve insan doğa ilişkisinin sözlü ve yazılı anlatılarda yer alma durumlarını ekoleştirel bir bakış açısıyla çözümleyerek bunların olumlu veya olumsuz etkilerini araştırır. Küresel ekolojik problemlerin tartışmaya açılması ve bu problemlerin çözüm yolları noktasında farkındalık oluşturulmasında sözlü anlatılar önemli bir araçtır.

Ekoleştiri, sözlü ve yazılı kaynaklar aracılığıyla insanlarda doğaya karşı daha duyarlı olma bilincini aşılama çalışır. Bu bağlamda sözlü kültür ortamında icra edilen tüm anlatılar bu bilinci aşılama yegâne kaynaklardır. Sözlü kültür ortamında yaşayan insanoğlu doğayla iç içedir. Henüz modernizmin, kapitalizmin etkin olmadığı bu dönemlerde doğayla iç içe olan insanoğlunun anlatıları da doğayla iç içe olacaktır. Bu nedenle sözlü kültür ortamında yaratılan edebî ürünler, doğayla iç içe olan insanoğlunun örnek davranışlarını modern sonrası insanoğlu için sunacak ve bir farkındalık oluşturacaktır.

Edebî eserler vasıtasıyla çevreye karşı bir farkındalık, bir duyarlılık oluşturma yöntemi ekoleştiri veya çevreci eleştiri olarak adlandırılan bu yaklaşım; insanı değil, doğayı merkeze alan bir yaklaşımdır. Doğa, yaşamın ve insanoğlunun ürettiği metinler içerisinde bir arka plan olmaktan ziyade canlı

² Serpil Oppermann, *Ekoleştiri Çevre ve Edebiyat*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2012, s. 14-15.

³ Oppermann, *a.g.e.*, s. 14-15.

bir varlık olarak yer almalıdır. Üretimi ve tüketimi yapılan metinler bir yandan çevresel sorunlara yer verirken diğer taraftan insanların çevreye karşı duyarlılık kazanmasını sağlamalıdır. Lawrence Buell, *“The Environmental Imagination”* (Çevresel İmgelem) isimli çalışmasında, bir edebî metnin çevreci olup olmadığının belirlenmesini sağlayan beş temel parametreden söz etmektedir:

“Eserde insanın dışındaki çevre bir arka plan değildir; insanın tarihinin doğa tarihiyle iç içe olduğu bir mevcudiyettir; insanın menfaati, yasal olan yegâne menfaat değildir; insanın çevreye karşı sorumlulukları, eserin etik boyutunun bir parçasıdır; eserde çevrenin değişmezliği değil de bir süreç olduğu düşüncesi vardır.”⁴

Bu noktada sözlü kültür ortamında yaratılan tüm anlatıların çevreci bir anlatı olduğunu söylemek mümkündür. Bu söylemi güçlendirebilmek için Dede Korkut Hikâyeleri üzerinden bir tespit yapıp bu hikâyelerin çevreci bir metin olup olmadığı da ayrıca tartışılacaktır.

İslamiyet öncesi Türk kültür, mitoloji ve anlatılarına bakıldığında Türklerin geleneksel dünya görüşü doğayla iç içe olan ve doğayı kutsayan bir bakış açısıdır. Günümüze doğru yaklaştıkça hem doğadan uzaklaşmış hem de doğayı kutsayan bakış açısı yitirilmiştir. Eski Türk inancına göre doğada bulunan bütün varlıklar canlıdır ve bu varlıkların bazıları Tanrı kutunu üzerinde taşımaktadır ve her varlığın bir ruhu bulunmaktadır. Yeryüzündeki tüm varlıkları canlı sayan ve bu varlıklara saygı duyan dünya görüşü, insanoğlu betonların arasına sıkışıp kendini tabiattan soyutlaştırdıkça kaybolmuştur. Eski Türk mitolojisi veya inancı ekoeleştirel bir bakış açısıdır. Bilgin’in de belirttiği gibi:

“Doğa tükeniyor. Belirli bir kutsallıkta değil, doğa Tanrılarını öldürdük. Sığınak değil, toplumun kontrolü her yere taşı. Doğayı bir değer olarak görüyor ekolojik akım. En yeni anlayış bu şimdilik. Ama en yaygın olanı değil. Doğa ideolojileri çeşitli kesimlerde ve çeşitli tarihsel zamanlarda yayılıyor. Şu veya bu kesimde bu ideolojilerin kalıntıları az ya da çok görülüyor. Fakat Batı uygarlığının temelindeki insan-doğa karşıtlığı anlayışı, egemenliğini sürdürüyor, çeşitli yaşam alanlarına taşıyor.”⁵

Ekoeleştiri yaklaşımı, insanın kendini hayatın merkezine koymasına ve hayattaki diğer canlı ve cansız varlıkların kendisinin emrinde olduğu görüşüne karşı çıkararak bu hayatın bütün canlı ve cansız varlıklar için ortak bir yaşam alanı olduğunu dile getirmektedir. Ekoeleştiri, doğada her şeyin bir ruhu olduğu, canlı ve cansız tüm varlıklara saygı ve sevgi gösterilmesinin gerektiği düşüncesinden hareketle aslında Türk miti düşünce sistemini dile getirmektedir. Türk miti tasavvurunda insan ile doğa iç içedir ve insan kendisini doğanın bir parçası olarak görmektedir. Yer-su ruhları inancına göre dağ, su, ateş, ağaç vb. bütün varlıkların bir ruhu olduğu inancı ve bunlara saygı duyma inancı Türk miti düşüncesinin temel inancıdır. Kutsal yer-su inancında

⁴ Buell Lawrence, *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture*, Harvard University Press, Cambridge 1995, s. 6-7.

⁵ Nuri Bilgin, *Eşya ve İnsan*, 2. Basım, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2011, s. 16.

ağaç, su, dağ, ateş, taş, toprak gibi varlıkların geleneksel Türk dini içerisinde kutsal bir anlamı ve önemi vardır. Eski Türklerde kutsallık Tanrı tarafından verilmiş bir özellik olduğu için yer ve sular daima saygı gösterilmesi gereken kutsallardır. Örneğin: Sibirya Türklerinin inancına göre yeryüzünde sadece insan, hayvan gibi canlı varlıklar yaşamamaktadır aynı zamanda yeryüzünde göl, dağ, nehir gibi doğada bulunan varlıkların da yaşadığına inanılmaktadır.⁶

Halk anlatılarında bu inancın yansımaları bazen çok belirgin bazen de sembolik olarak yer almaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde olayların geçtiği zaman dilimi Türk mitik düşünce sisteminin halen çok yaygın bir şekilde yaşadığı bir zaman dilimidir ve bu düşünce sisteminde doğaya saygı duymak, temel bir dünya görüşüdür. Türkler, yeryüzünde bulunan ağaca, dağa, suya vb. varlıklara saygı duyarlar bu saygı da Allah'ın bu varlıklara bir kutsallık lütfetmesinden ileri gelmektedir. Türkler, yeryüzünü kutsuyorlardı fakat bu kutsallığın da kaynağını Tanrı'dan aldığını; gök ve dünyanın yaratıcısı olarak sadece Tanrı'yı kutsamakta ve kutsal varlık olarak Tanrı'yı kabul etmektedirler.⁷

Halk anlatıları hikâye etme anlatım biçimini kullanarak, okuyucuyu hikâyenin içine çekerek, okuyucuda merak uyandırırken diğer taraftan okuyucuda çeşitli konular hakkında farkındalık oluşturur. Herhangi bir konu ile ilgili doğrudan verilen bilgiler ile sanatlı bir dil kullanarak verilen bilgiler arasında belli farklar bulunmaktadır. Verilmek istenen mesajlar anlatı üzerinden daha kolay ve etkili bir şekilde iletilmektedir. Bu nedenle anlatılar, birçok işlevinden dolayı etkili bir anlatım aracıdır. Anlatılara toplumu bilinçlendirme çok önemli görevler düşmektedir. Bu noktada önemli olan anlatıların, okuyanların veya dinleyenlerin doğaya yaklaşımında nasıl somut değişimlere ve onu çevresel olarak nasıl doğru davranışlara yönelttiğine odaklanmaktadır. Anlatılarda Türk mitoloji sisteminde yer alan doğaya ve doğada yaşayan tüm canlılara saygı duyma yaklaşımının ve doğadaki kaynakları verimli, en az zararlı kullanmadaki yaklaşımının anlatılara yansımaları, günümüz toplumu için olumlu bir rol model oluşturmaktadır.

Sürdürülebilir bir dünya için günümüzdeki birçok ekolojik problemin giderilmesi noktasında halk anlatılarındaki çevre duyarlılığını ön plana çıkararak bu duyarlılığı günümüz insanlara aşılama halk anlatıları önemli bir araç olabilir. Halk anlatılarında doğanın nasıl yansıtıldığı, çevrenin anlatı içinde nasıl bir rol üstlendiği anlatılardaki kahramanların doğaya nasıl bir yaklaşımda bulunduğu gibi soruların cevapları gelecek nesil için ekoleştireci bağlamında olumlu bir bakış açısı sunacaktır. Masal, efsane, halk hikâyesi gibi anlatılar genç nesle hitap eden kaynaklar olması açısından yeni neslin bakış açısını değiştirmede başvurulacak kaynaklar arasındadır.

Sözlü kültür ortamı içerisinde üretilen birçok anlatıda Türklerin doğaya olan geleneksel bakış açısını, insan ile doğa arasındaki ilişkileri tespit etmek mümkündür. Doğaya ve çevreye karşı gösterilen tutum/davranış ve yakla-

⁶ N. Aleksiyeviç Alekseyev, *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, (Çev. M. Ergun), Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 292.

⁷ J. Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. A. Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 110.

şımlar ile ilgili bilgilere ulaşabilecek önemli kaynaklardan birisi de Dede Korkut Hikâyeleri'dir. Dede Korkut Hikâyeleri'nin, dinleyicinin ve okuyucunun çevresine ve doğaya dair yaklaşımında bir farkındalık oluşturmak amacıyla pek çok mesaj ilettiğini ve çevreci bir metin olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Türkiye'nin ekolojik sorunlarına çözüm getirme de önemli mesajlar vermektedir. En önemlisi de Dede Korkut Hikâyeleri'nde bulunan temel dünya görüşünün ekoleştirel dünya görüşüyle paralel olmasıdır. Her iki bakış açısı da doğayı canlı bir varlık olarak görmektedir ve doğayı ötekileştirmemektedir.

2. Dede Korkut Hikâyeleri Metin İnceleme

Dede Korkut kitabının Dresden nüshası bir giriş ve on iki hikâyeden oluşurken Vatikan nüshası bir giriş altı hikâyeden oluşmaktadır. Hikâyelerde olayın yaşandığı zaman dilimi IX, X, XI. yüzyıllara dayandığı düşünülmektedir. Olayların geçtiği coğrafya ise Anadolu'nun kuzeyi ve doğusu ayrıca Azerbaycan sahasıdır. Dolayısıyla hikâyeler bu coğrafyada ve zaman dilimi içerisinde yer alan Türklerin doğaya bakış açılarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Hikâyelerde olayların geçtiği yer İç Oğuz ve Taş Oğuzların yaşadığı Oğuz ülkesi olarak adlandırılan Kuzeydoğu Anadolu ve Azeri alanıdır. Hikâyelerde olayların yaşandığı zaman Oğuzların Sırderya kuzeyindeki yurtlarında geçirdiği IX-XI. yüzyıllar olarak değerlendirilmektedir.⁸

Hikâyelerde geçen olayların Türklerin göçebe hayatı yaşadığı dönemdir. Türkler bu dönemde doğayla iç içedir. Bu zamanda yaşayan insanlar doğaya muhtaçtır ve doğaya saygı duymak zorundadır. Hikâyelerde yazın yaylaya göçen, kışın ovaya inen, başlıca geçim kaynağı hayvancılık, avcılık olan insanların göçebe yaşam tarzını yaşadığı görülmektedir.⁹ Göçebe yaşam tarzı ise doğayla en iç içe olan yaşam tarzıdır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde doğayla içi içe yaşamak ve doğaya bağlı olmak devamında ona saygıyı da getirmektedir. Dünya üzerinde yaşayan tüm insanlar tüm zamanlarda doğaya ihtiyaç duymuştur ve duyacaktır. Bunun en somut ifadesi Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer almaktadır.

Dede Korkut'ta doğaya saygı duymanın yanında doğaya canlı bir varlık gözüyle bakılır. Bu durum doğaya saygının yanında sevgi duyulmasını da sağlar. Eski Türk inancında doğada bulunan her varlığın bir ruhu olduğuna ve bazılarının kutsal olduğuna dair inanç hikâyelerde kendini göstermektedir. Hikâyelerde doğa canlıdır; canlı ve hareket halinde olan doğaya saygı duyulur; dağa beddua edilir, sudan haber sorulur.¹⁰ Hikâyelerde yaşayan insanlar doğayla iç içe yaşarken doğayı canlı bir varlık olarak görmüş ve doğaya saygı duymuşlardır. Eski Türk inancındaki "ıduk-yer sub" yani kutsal yer ve sular ifadesinde yeryüzünde bazı varlıkların insanların ihtiyacına yönelik olarak Tanrı tarafından yeryüzüne cennetten gönderildiğine inanılmıştır. Aynı zamanda Tanrı tarafından insanların yardımına gönderilen kutsal varlıkların su, dağ, ağaç gibi yerleri mekân tuttuğuna inanılması, doğadaki varlıkların dini düşünce ve inanışlarda yer almasını sağlamıştır.

⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 29-55.

⁹ Ergin, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰ Ergin, *a.g.e.*, s. 29.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyunu anlatan hikâyede hayvanların bolluk ve bereketini sağlamak için erkek hayvanları kesilmesine önem verildiği görülmektedir. Toplumun yapmış olduğu törenlerde özellikle erkek hayvanların kurban olarak seçilmesi soyun devamlılığı için önemli bir bakış açıdır. Göçebe hayat tarzında ürün verimliliği açısından hayvanlardan dişi olanların bolluğu önem arz eden bir durumdur. Bu nedenle de Oğuzlar yaşadıkları dönemde çeşitli törenlerde erkek hayvan kurban etmeyi uygun görmüşlerdir.

*“Hanlar Hanı Han Bayındır yılda bir kere toy idüp Oğuz biglerin konukları-
di. Gine toy idüp atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç kandırmışidi.”¹¹*

Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyunu anlatan hikâyede Dirse Han'ın söylediği mısralarda tabiatı canlı bir varlık gibi tasvir ettiği görülmektedir. Göğsü güzel kaba dağlar derken dağa gösterilen sevgi duygusu güzel bir tasvirle ifade edilmektedir. Türklerin geleneksel dünya görüşünde tabiat kişileştirilmiştir. İnsana ait çeşitli güzel özelliklerin doğaya verildiği gözlenmektedir. Otlu dağlar, göğsü güzel dağlar, yüce dağlar, karlı dağlar, kutlu dağlar gibi birçok güzel nitelermeler dağlar için kullanılmıştır. Yapılan kişileştirmelerde dağ ile ilgili mitolojik inançlarda etkili olmuştur. Eski Türk inancına göre kutlu olan güzel dağlarda Tanrı'nın kutsallığının bulunduğu inaniilmektedir. Türk inancında tabiat hareket halindedir. Bu inancın izleri hikâyelerde kendini göstermektedir; sabit, donuk bir tabiatı ziyade hareketli ve canlı bir tabiat tasvir edilmektedir.

*“Salkım salkım tan yelleri esdüğinde,
Sakallu bozaç turgay sayradukda,
Sakalı uzun tat erü banladukda,
Bidevi atlar issini görüp okradukda,
Aklu karalu seçilen çağda,
Göksi gözel kaba taglara gün degende,
Big yigitler cılasunlar birbirine koyulan çağda.”¹²*

Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde Dirse Han'ın hanıma söylediği dizelelerde hanımını güzelliğini tabiatı ait unsurlara benzetmesi de dikkate değer bir benzetmedir. Hanımının boyunun serviye, kaşının yaya, ağzını bademin sığmadığı bir ağza, yanaklarını elmaya benzetmesi ve devamında kavunum diyerek sevgiliyi doğadaki varlıklarla tasvir etmesi, bu dönemde yaşayan insanların doğayla ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir. Güzel olan her şey doğadadır ve sevgili güzelse bu güzelliğini doğadan almıştır. Sevgilinin güzelliğini doğadan almasında demek ki insanların çevresindeki en güzel unsur doğadır. Bey, hanımının güzelliğini çevresindeki en güzel şeyle tasvir etmeli, o da doğada bulunmaktadır.

*“Berü gelgil başum bahti ivüm tahtı/ İvden çıkup yoriyanda selvi boylum/
Topuğında sarmaşanda kara saçlum/ Kurulu yaya benzer çatma kaşlum/
Koşa badem sığmayan tar ağızlum/ Güz almasına benzer al yanaklum/
Kavunum viregüm düvlegüm/ Görir misin neler oldı.”¹³*

¹¹ Ergin, a.g.e., s. 78.

¹² Ergin, a.g.e., s. 78.

¹³ Ergin, a.g.e., s. 79.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde Boğaç Han'ın anasına söylediği mısralar tabiatın canlı bir varlık olarak kabul edildiğini göstermektedir. Suyu beddua etmemesini söylemesi, Kazılık Dağı'nın günahı olmaması durumunu ifade etmesi bu düşünce sisteminde doğanın canlı olduğunu ifade ederken aynı zamanda doğa sevgisini ve doğaya olan saygıyı da ifade etmektedir. Eski Türk anlatılarına ve yaşamlarına bakıldığında göçebe yaşayan Türkler, evlerini ve yurtlarını suyun bulunduğu yerlere kurmuşlardır. Bu sulara evin barkın suları denilmiştir ve Kuzey Türklerinde koca kütüğüne geçmiş olan gelin, sulara çeşitli saçılar yaparak saygıda bulunmuştur.¹⁴

Dede Korkut Hikâyeleri'nin birçok yerinde dağ, taş, su, kuş gibi doğaya ait birçok varlıklar konuşulmakta ve onlara dualar edilmektedir. Aşağıdaki örnekte de dağa beddua edilmemesi yönünde bir ifade geçmektedir.

“Oğuzlar; dağlarla konuşur, dağlara dua eder, beddua eder, yaşlanmasından, yıkılmalarından korkar, esenlik diler, geçit vermelerini ister, şifa dilenir, yemin eder, selam ederler. Dağları çeşit çeşit tanıtmalar ile tanıtırlar. Onlarla konuşurlar, ses vermelerini dilerler.”¹⁵

*“Berü gelgil ak südin emdügüm kadunum ana,
Ağ pürçeklü izzetlü canum ana,
Akarlıda sularına kargamağıl,
Kazılık Tağının günahı yokdur,
Biterlide otlarına kargamağıl,
Kazılık Tağının suçu yokdur,
Kaçar geyiklerine kargamağıl,
Kazılık Tağının günahı yokdur,
Arslan ile kaplanına kargamağıl,
Kazılık Tağının suçu yokdur,
Kargar isen babama karga,
Bu suç bu günah babamdandır.”¹⁶*

Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer alan hemen her hikâyenin sonunda “*Dem Korkut'un ettiği dua ekoeleştirinin bir manifestosudur.*” denilebilir. Her hikâyenin sonunda edilen bu dua, tabiatın canlı bir şekilde devam etmesi ve insanoğlu için tabiatın ve diğer canlıların ne kadar önemli olduğunu belirten bir bilincin dışavurumudur. Destanların sonunda Dedem Korkut'un hanlar ve millet için ettiği duada tabiatın çok önemli olduğunun özellikle belirtilmesi çok önemli bir bildiridir. Dağların, ağacın, suyun insanların hayatında çok önemli bir yerinin olduğu her hikâyenin sonunda vurgulanmaktadır. “*Türk destanlarında dağlar, ırmaklar, sular ve ağaçlar birbirlerinden ayrılmazlar. Bu da eski Türk yer-su anlayış ve birleştiriciliğinin bir sonucu olmalıdır.*”¹⁷

“Yırlü kara tağların yıkılmasın. Kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün, kaminin akan görklü suyun kurımasın, kanatların uçları kırılmasın, Çarpır

¹⁴ Ögel, a.g.e., s. 316.

¹⁵ Ögel, a.g.e., s. 441.

¹⁶ Ergin, a.g.e., s. 89.

¹⁷ Ögel, a.g.e., s. 436.

*iken ağ boz atun bdrimesn, çalışanda kara polat öz kılıcun gedilme-
sn, drtişr iken ala gndern ufanmasun, ağ prektl anan yiri behişt
olsun, ağ sakallu baban yiri umağ olsun, Hak yanduran ırağun yana
tursun, kadir Tanrı seni namerde muhtac elemesn hanum hey.”¹⁸*

Salur Kazan’ın evi yağmalandığı hikyede Kazan su ile haberleşmektedir. Tabiatın bir parçası olan suyun canlı bir varlık gibi düşünülerek Kazan’ın su ile syleşmesi, tabiatı nesne değil özne olarak değerlendiren bir bakış açısının var olduğunu göstermektedir. gel’in de ifade ettiği üzere:

*“Kazan’a göre su, Hak Teala’nın yüzünü, cemalini görmüştür. Bundan do-
layı onun bir şeyler bilmesi gereklidir. Gerçi sudan bir haber alamamıştır
ancak bununla en eski Türk geleneklerini, İslamiyet ile benzeştirmiş ve
kaynaştırmıştır.”¹⁹*

Türklerin inanış dünyasında ak iyelerin suyu mekn tutması nedeniyle suya saygı gösterilir ve suyun kirletilmesi yasaktır. Örneğin, Moğollar akarsularda ellerini yıkamamışlar, Oğuzlar büyük ve küçük abdestten sonra yıkanmamışlar, Çağataylar gündüzleri akarsulara girmemişler, Türkiye’de suyun ruhlar tarafından sık sık ziyaret edildiğine inanıldığı için suya saygı duymuşlar, Tahtacılarda suyu kirletmek ve suya tükürmek yasak hale getirilmiştir.²⁰

*“ağnam ağnam kayalardan akan su,
Ağaç gimileri oynadan su,
Hasan ile Hseynn hasreti su,
Bağ ve bostanun ziyneti su,
Ayışe ile Fatımanun nigahı su,
şahbaz atlar gelüp idği su,
Kızıl develer gelüp kidği su,
Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatdğı su,
Ordumun haberin bilür misin diğil mana,
Kara başum kurban olsun suyum sana.”²¹*

Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı hikyede Uruz ağaç ile konuşmaktadır. Ağacı canlı bir varlık olarak kabul eden düşünce Türk mitik düşüncesinin bu hikyeleri yansımış şeklidir, denilebilir. Türk mitik düşüncesine göre doğadaki bütün varlıkların bir ruhu vardır görüşünden hareketle ağaç, su, dağ, taş gibi varlıklar kişileştirilerek hayatın içinde özne konumunda yer almıştır.

“şamanistlere göre bütün dünya ruhlarla doludur. Dağlar, gller, ırmaklar ‘yer-su’ hep canlı nesnelerdir. Tasdik ettikleri Alaş, Tannau, Hangay, Altay Dağları, Abakan, Kem (Yenisey), Katun, Bey, Stđđl ırmak ve glleri şamanistler için yalnız coğrafi isimler değil; konuşan, duyan, evlenen ocuk ocuk sahibi varlıklardır.”²²

¹⁸ Ergin, a.g.e., s. 94-95.

¹⁹ Ögel, a.g.e., s. 343.

²⁰ Roux, a.g.e., s. 116.

²¹ Ergin, a.g.e., s. 101.

²² Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, III. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 50.

Türk inanç tarihinde İslamiyet'ten önce veya sonra ağaç ile ilgili birçok kutsal durum, olay ve inanış vardır. Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı hikâyede de Uruz ağaçla söyleşirken ağacın Türklerin tarihinde ne gibi değerlere ve kutsallığa sahip olduğu görülmektedir. Türk tarihinde ağaç,

“Evi, obayı temsil eden ağaçların ruh taşıdığı, bereket getirdiği, mutluluğun teminatı olduğuna inanılmaktadır. Çınar, söğüt, ıhlamur, ekşi nar, iğlek, dut ve turunc evin ağaçlarındandır. İğde ve dikenli ağaçlar ve çalılar ise kötü ruhlardan korunmak amacıyla evin bahçesine dikilmektedir.”²³

Ağaç, Türklerin iyiliği için Tanrı tarafından yeryüzüne indirilmiş ve buna Türk mitolojisinde hayat ağacı da denilmektedir. Tabii ki hayat ağacı dışında birçok ağacın insanoglunun iyiliği için yeryüzünde olduğu ve Türklerin ağaçlı yerleri mekân tuttuğu görülmektedir.

*“Ağaç ağaç dir isem sana erilenme ağaç,
Mekke ile Medinenün kapısı ağaç,
Musa Kelimün asası ağaç,
Böyük böyük suların köprüsi ağaç,
Kara kara denizlerün gimisi ağaç,
Şah-ı merdan Alinün Döldülünün eyeri ağaç,
Zülfikarın kınıyile kabzası ağaç,
Şah Hasan ile Hüseyünün bişigi ağaç,
Eger erdür eger avratdur korhusı ağaç,
Başun ala bakar olsam başsuz ağaç,
Dibün ala bakar olsam dipsüz ağaç,
Götürecek olur isen yigitligüm seni tutsun ağaç,
Bizüm ilde gerek idün ağaç,
Kara hindü kullaruma buyurayidüm,
Seni para para toğrayalaridi ağaç.”²⁴*

Kam Püre'nün Oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde Beyrek, atını övmektedir. Beyrek'in atını överken kardeşi gibi sevdiğini ifade etmesi, insanın dışında herhangi bir varlığın ötekileştirmeden insanla iç içe yaşadığı vurgulanmaktadır.

*“Açuk açuk meydana benzer senün alınçuğun,
İki şeb çırağa benzer senün gözçügezün,
İbrişime benzer senün yiliçüğün,
İki koşa kardaşa benzer senün kulaçuğun,
Eri muradına yetürü senün arhaçuğun,
At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig,
Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig.”²⁵*

Kam Püre'nün Oğlu Bamsı Beyrek hikâyesinde Beyrek'in yaşadığını anasına babasına bildiren kızın söylediği mısralar, doğanın insanla birlikte sevindiğini veya üzülüğünü ifade etmektedir. *“Tabiat varlıklarına kişilik ve şahsiyet*

²³ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 247.

²⁴ Ergin, *a.g.e.*, s. 108-109.

²⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 136.

verme mitler ile mitolojinin ana karakterlerinden biridir.”²⁶ Dede Korkut Hikâyeleri’nde de doğa, insanın dert ortağı olarak kabul edilmektedir.

“Argap argap kara tağın yuhulmuş idi yüceldi ahır,
Kanlu kanlu suların soğulmuş idi yeşerdi ahır,
Kaba ağacın kurumuş idi yeşerdi ahır,
Şahbaz atun karımuş idi kulun virdi ahır,
Kızıl develerün karımuş idi köşek virdi ahır,
Ağ koyunun karımuş idi kuzı virdi ahır,
On altı yıllık hasretün oğlun Beyrek geldi ahır,
Kayın ata kayın ana muştuluk mana ne virürsüz.”²⁷

Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in tutsak olduğu hikâyede dağa bir kutsallık atfedildiği görülmektedir. Eski Türk inancından beri Türk kültür hayatında dağ kutsaldır. “Doğu’da Ötüken Dağı, Batı Türklerinde ise Tanrı Dağları, Türklerin kutlu ve mukaddes dağlarıydılar. Bu onurlama ve saygıyı yalnızca Ötüken’e başışlamak doğru değildir.”²⁸ Türk kültür ve inancında dağ, Tanrı’ya yakın olan mekânlardan biri olduğu için Türklerin yaşadığı birçok coğrafyada kutsal dağlar vardır.

“Uruz babasının sözün sımadı, kayıdup girü döndi. Yirden yüce tağlar başına yoldaşların alıp çıkdı. Ol zamanda oğul ata sözün iki eylemez idi, iki eylese ol oğlanı kabul eylemezler idi. Uruz gin yakadan sünüsün sançdı turdı.”²⁹

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı hikâyesinde Kan Turalı’nın soydaşlarının söylediği mısralar suyun hikâye dünyasının bakış açısında kutsal olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ögel’in de ifade ettiği üzere,

“Su, Türk geleneklerinin köklerini tutan en büyük temeldir. Her şey ona dayanır. Belki tarla bir süre sulanmazsa olabilir fakat hayvanların her gün su içmesi gereklidir. Bunun için Göktürkler, yer ve sular anlayışına büyük bir değer vermişlerdir. Onu kutlaştırmış ve ona kişilik vermişlerdir.”³⁰

“Kalkubanı Kan Turalı yiründen turı geldün,
Yilisi kara kazılık atun butun bindün,
Ala gözlü yigitlerün yanuna aldu,
Arhu Bili Ala Tağı dünin aşdun,
Akındulu görklü suyun dünin kiçdün,
Kanlu kafır iline dünin girdün.”³¹

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı hikâyesinde tabiat oldukça canlı bir şekilde tasvir edilmektedir ve saygı duyulmaktadır. “Altay Tatarları arasında her suyun kendi buldukları bölgedeki dağ, deniz veya göllere kutsiyet atfetmelerin-

²⁶ Ögel, a.g.e., s. 451.

²⁷ Ergin, a.g.e., s. 150.

²⁸ Ögel, a.g.e., s. 439.

²⁹ Ergin, a.g.e., s. 160.

³⁰ Ögel, a.g.e., s. 316.

³¹ Egin, a.g.e., s. 191.

*de ve buraların ruhlarının bütün bu bölgeyi koruduklarına dair yaygın bir inanış vardır.*³² Eski Türklerde doğayla iç içe yaşayan insanoğlunun karşılaştığı birçok zorluğu; ağacı, dağı, suyu mekân tutan yer-su iyeleri sayesinde aştığı inancı bulunmaktadır. İnsanoğlunun birçok ihtiyacı bu varlıklar tarafından karşılanmaktadır. Bu nedenle Türkler dağa, ağaca, suya zarar vermezler, her zaman onlara ihtiyacı vardır ve saygı göstermek zorundadırlar. Saygı göstermezlerse bu varlıklar tükenip yok olur ve insanoğlunu cezalandırabilirler.

*“Kan Turalı bakdı gördi bu konu yirde kuğu kuşları, turnalar, turaçlar, keklikler uçarlar. Sovuk sovuk sular, çayırılar, çemenler... Selcen Hatun bu yiri görkli gördi, beğendi.”*³³

Türk mitolojik düşüncesinde doğa ile iç içe yaşayan insanoğlu doğaya her zaman ihtiyaç duymuştur. İnsan psikolojik olarak ihtiyaç duyduğu bir varlığa saygı göstermek ve ona iyi davranmak zorundadır. Eski Türk inancında da Türkler, doğaya olan ihtiyaçlarından dolayı onun iyiliklerinden faydalanmak için yeryüzüne iyilikle yaklaşmışlar, ona zarar vermemişlerdir. *“Yeryüzünün canlı bir varlık olarak tasavvur edilmesine ilişkin örnekler çok daha geri, ilkel medeniyet seviyelerinden beri mevcuttur. Türkistan göçebelere de buna bağlı olarak yeryüzünü incitecek bir davranışta bulunmaktan kaçınırlardı.”*³⁴ Türk kültüründe bu mitolojik düşünce her daim vardır. Önemli olan doğadan uzaklaşan insanoğluna bu mitolojik düşünceyi anlatılar sayesinde tekrar hatırlatabilmektir.

Eski Türk inancındaki ekoeleştirel bakış açısı, Türk mitolojisinin yer aldığı anlatıları yeniden yorumlayarak veya Türk mitik öğelerini göstergeler arası bir yaklaşımla yeniden üretmekle kazandırılabilir. Eski Türk inancında bütün varlıklar canlı kabul edilir. Toprakta canlı bir varlıktır, ona güzel ve iyi davranılmalı ki insanoğluna ürün versin. Harva'nın Oksen ve Potanin'den aktardığına göre, Soyetelerin inancında toprağı kazmak onu yaralamak demektir veya Altay Dağları'nın halkları topraktan otların koparılmasını insanın saçlarını yolmaya benzetmişlerdir ve bu davranışın uygunsuz, günah davranışlar olduğunu düşünmüşlerdir.³⁵

Tespit edildiği üzere hikâyelerde doğa canlıdır ve doğaya saygı esastır. Bu nedenle Dede Korkut Hikâyeleri çevreci bir metin özelliği taşımaktadır. Hikâyelerde görüldüğü üzere insanların doğaya karşı olan sevgi ve saygısı eski Türk inancına dayanmaktadır. Türklerdeki doğa sevgisi, İslamiyet öncesi Türk inançlarına dayanmaktadır.³⁶ Eski Türk inançlarından kaynağını alan tabiat sevgisi doğaya saygı duyan, doğayı koruyan, doğayı ötekileştirmeyen bir yaklaşımdır ve bu yaklaşım Dede Korkut Hikâyeleri'nde en somut haliyle gözlemlenmektedir.

Türk mitolojisinde doğanın canlı bir varlık olduğuna dair birçok örnek inanış ve davranış vardır. Altaylılar için dağ, nehir ve göllerin adları basit, sıradan isimler değil ruhların özel adını temsil etmektedir. Örneğin, Abu-Kaan Dağı,

³² Uno Harva, *Altay Panteonu-Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 203.

³³ Ergin, *a.g.e.*, s. 193.

³⁴ Harva, *a.g.e.*, s. 204.

³⁵ Harva, *a.g.e.*, s. 205.

³⁶ Oppermann, *a.g.e.*, 52.

Süt-Köl Gölü, Ülemen Nehri, Ak-Kaya Kayalığı gibi coğrafi yerler sadece canlı varlıklar değil aynı zaman da Tanrı kutunun yeryüzündeki bir yansımasıdır.³⁷

Çevre bilinci yaratmak adına eski Türk inancının yer aldığı anlatılardan yararlanmak mümkündür. Türk mit tasavvurunda yer-su ruhları inancında yer alan her varlığın bir ruhu vardır, düşüncesinden hareketle yeryüzündeki bütün varlıklara saygı gösterme düşüncesi çevreye bilinçli bir bakış açısıyla yaklaşma tutumunu geliştirebilir. Yakutlar, Altaylılar, Teleütler, Kumandılar, Hakaslar, Sagaylar, Kaçınlar, Şorlar, Tuvalar yeryüzünde çok sayıda nehir iyeleri, deniz iyeleri, dağ iyeleri, göl iyeleri gibi iyelerin yaşadığına, birbirinden ayrı yaşayan yirmi yedi grup ruhun var olduğuna, her yerin olağanüstü iyesi olduğuna, yeryüzünün farklı mekânlarının iyelerinin varlığına inandıkları için Türklerde doğanın ilahileştirilmesi önemli bir yer tutmaktadır.³⁸

Göstergeler arası bir yaklaşımla Türk mitolojisinde yer alan inanışların Buket Uzuner tarafından yeniden üretildiği görülmektedir. Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları: Su romanında Şamanlığa gönderme yapılarak şamanlıktaki suyun kutsallığı inancı tekrar canlandırılabilirse insanın suya bakışı değişecek ve böylece insanlık onu ziyan etmemeye başlayacaktır düşüncesi romanda açık açık dile getirilmesidir.³⁹ Anlatılar üzerinden tespit edilen eski Türk inancının doğaya bakış açısı üzerine bir farkındalık oluşturulursa günümüz toplumunun doğaya bakışı olumlu yönde değişecektir.

Oğuz, günümüz toplumunun düşünce dünyasını şu şekilde özetlemektedir:

“Köyün ve eski kentin uçsuz bucaksız yeşil alanlarını, çayır ve çimenlerini kırsal olarak gören, kendini asfalt ve betonla bütünleşmiş bir modernitenin merkezi olarak kurgulayan yeni kent, eski alışkanlıklarını sürdürmek isteyenlere ilk yazılı uyarılarından birini çimlere basmayınız, diyerek yaptı.”⁴⁰

Köyden kente, doğadan binaya olan göç; insanları doğadan uzaklaştırmakla kalmamış, Türk mitolojik değer ve inanışlarından da uzaklaşmasına ve insanların doğayı ötekileştiren bir bakış açısına sahip olmasına neden olmuştur. Yeni kent içinde yaşayan, ama eskiye dair alışkanlıklarından uzaklaştırılmaya çalışılan bir toplumun doğaya saygı duyması beklenemez. Doğaya ait olanı tekrar doğaya kazandırmak adına ve toplumun doğa ile olan arasındaki engelleri kaldırmak için toplum, doğaya saygının ve sevginin var olduğu anlatılara ve anlatı içindeki hikâye dünyasına yaklaştırılmalıdır.

3. Sonuç

Dede Korkut Hikâyeleri'nde doğaya olan saygı ve bu saygı neticesinde sergilenen davranış ve düşünceler, anlatı sayesinde hatırlatılarak kaybolan değerler gelecek nesillere tekrar anımsatılmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki doğaya gösterilen olumlu tutum ve davranışlar okuyucunun çevre-

³⁷ A. Viktoroviç Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 16.

³⁸ Alekseyev, *a.g.e.*, s. 82-97.

³⁹ N. Hikmet Polat - Türkan Topçu, “Çevre Sorunlarına Mitler Işığında Çözüm Önerileri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 44, 2018, s. 169-192.

⁴⁰ M.Öcal Oğuz, *Paldır Kültür Kentleşmeler*, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2019, s. 67.

sini ve çevresine olan davranışlarını sorgulamasına katkı sağlar. Anlatılar üzerinden yapılan ekoeleştirel yorumlama insan ile çevre arasında bir iletişim kurarak insana çevreye karşı bir farkındalık kazandırmaktadır.

Anlatı üzerinden söylenebilir ki anlatılarda doğaya atfedilen kutsallık, anlatılar sayesinde günümüz duygu ve düşünce dünyasında tekrar sağlanabilirse insanlığın doğaya bakış açısı olumlu yönde değişecektir. Eski Türk inancı, mitolojik düşünce sistemi esasen ekoeleştirel bakışın kaynağıdır. Eski Türk inancından kaynağını alan ekoeleştirel bakışın anlatılarda yaygın bir şekilde yer alması, anlatıyı toplumun doğaya karşı yönlendirilmesinde önemli bir araç haline getirmektedir.

Günümüz insanının sözlü veya yazılı anlatılardan yaralanarak tekrar doğayla barış içerisinde yaşaması mümkündür. Edebi metinler, çevreyle uyum içinde olan geçmişteki yaşam şartlarını ve insan alışkanlıklarını sunan önemli kaynaklar olduğu için gelecek nesillere doğa ile nasıl uyum içinde yaşanılacağını, sürdürülebilir bir yaşam tarzının nasıl oluşturulacağını etkili bir şekilde nesilden nesle aktarmaktadır. Sözlü ve yazılı anlatılardan yararlanarak ekolojik bir barış ortamı oluşturmak mümkündür.

Eski Türk inancında yer alan doğayı saygıyı merkeze alan etik anlayışlar, insanların açgözlülüğü ve yıkıcılığına karşı kullanılacak önemli bir değer sistemidir. Türk mitik tasavvuru; doğada yaşayan, eylemlerin yarattığı sonuçların farkında olan, tüm yaşam biçimlerine karşı anlayışlı, dünyadaki uyumun bozulmaması ve kaynakların azalmaması için çabalayan bir düşünce sistemidir. Dede Korkut Hikâyeleri'ni sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında yaygın bir şekilde kullanarak toplumun doğaya karşı bakış açısı değiştirilebilir ve doğa hak ettiği saygıyı görebilir.

Kaynaklar

ALEKSEYEV, N. Aleksiyeviç: *Türk Dili Halklarının Şamanizmi*, (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya 2013.

ANOHİN, A. Viktoroviç: *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadağut, Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006.

BİLGİN, Nuri: *Eşya ve İnsan*, 2. Basım, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2011.

ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

ERGUN, Pervin: *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

GARRARD, Gereg: *Ekoeleştiri, Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Çalışmalar*, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, İstanbul 2012.

HARVA, Uno: *Altay Panteonu-Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015.

İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, III. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

LAWRENCE, Buell: *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture*, MA: Harvard University Press, Cambridge 1995.

OĞUZ, M. Öcal: *Paldır Kültür Kentleşmeler*, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2019.

OPPERMANN, Serpil: *Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2012.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

POLAT, N. Hikmet - Topçu, Türkan: "Çevre Sorunlarına Mitler Işığında Çözüm Önerileri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 44, 2018.

ROUX, J. Paul: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. A. Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

Extended Abstract

The Role Of Turkish Mythology In Creating Environmental Awareness: An Ecocritical Approach To The Dede Korkut Stories

Ecocriticism has emerged as a new trend of criticism that creates new critical perspectives in the theoretical fields of literature and examines the relationship between nature and environmental elements and literature. Ecocriticism uses the concepts developed by these sciences in literary theories by focusing on the use of environmental themes and symbols related to nature in literary works and making use of other disciplines. Examining the parallels between literature and ecology, ecocriticism also deals with literary texts within the framework of ecological awareness and discusses these texts from an ecocritical perspective. By adapting the environmental concepts to literary studies, the ecocriticism, which opens the discussion to the extent to which literary works can contribute to the environment and nature, detects and examines especially the literary, cultural and social values, symbols and perspectives related to nature.

The ecocriticism approach disagrees with the fact that human beings are at the center of life and that other living and inanimate beings are at their disposal, and that this life is a common living space for all living and inanimate beings. Ecocriticism actually expresses the Turkish mythical thought system based on the idea that everything has a soul in nature and that all living and inanimate beings should be respected and affectionate. In the ecocriticism approach, especially the deep ecological approach is opposed to the approach that makes nature alien. It is stated that there is no distinction between nature and man and both are part of the universe equally.

While classifying assets in today's social perspective, beings in the form of nature and people are subjected to two separate classifications. This classification made in the form of human and nature is also observed in other disciplines. In order to change this point of view as soon as possible, it is necessary to refer to the Pre-Islamic and Transition Period perspectives, in which people move away from nature and do not live among the stone walls yet, which are intertwined with nature. In order to have these points of view, the works written at that time should be read from seven to seventy, and various studies should be developed. One of the most important of these works is Dede Korkut Stories.

Starting from the fact that environmental sensitivity and in the narratives produced in oral culture environment will have positive effects on future generations reading these narratives, in this study, the nature-related elements in Dede Korkut Stories and the perspective of nature of the cultural environment in which Dede Korkut Story was created were examined from an ecological perspective.

It is the period in which the events in the stories lived the nomadic life of the Turks. The Turks are teeming with nature in this period. People living at this time need nature and must respect nature. It is seen in the stories that the people who migrated to the plateau in the summer, descend to the plain in the winter, the main source of livelihood, hunting, live the nomadic lifestyle. Nomadic lifestyle is the lifestyle that is most intertwined with nature. Dede Korkut Stories bring respect to him in living with nature and being connected to nature. All people living on earth need and will need nature at all times. The most concrete expression of this can be found in Dede Korkut Stories. In addition to respecting nature, Dede Korkut sees nature as a living being. This situation ensures respect for nature as well as love. The belief that every creature in nature has a soul and some are

sacred in the Old Turkish belief shows itself in stories. In the stories, nature is alive; Nature that is alive and on the move is respected. While people living in stories lived in harmony with nature, they regarded nature as a living being and respected nature.

Dede Korkut Stories have an environmentalist text feature. As seen in the stories, people's love and respect for nature is based on the old Turkish belief. The love of nature in Turks derives from pre-Islamic Turkish beliefs. The love of nature, which derives its origin from the old Turkish beliefs, is an approach that respects nature, protects nature and does not make the nature other, and this approach is observed in the most concrete form in Dede Korkut Stories.

Since literary texts are important resources that present the past living conditions and human habits that are in harmony with the environment, it effectively transfers from generation to generation how-to live-in harmony with nature and create a sustainable lifestyle. It is possible to create an ecological peace environment by making use of verbal and written narratives. The Dede Korkut Stories are reminded to future generations by recalling the respect for nature and the behavior and thoughts exhibited as a result of this respect. The positive attitudes and behaviors shown to nature in Dede Korkut's stories and the environment of the reader.

OSMANLI DEVLETİ'Nİ KURAN OSMAN BEY'İN ADI SORUNU*

Dr. Yusuf GEDİKLİ**

Öz

Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'in esas adının ne olduğu hususu, XVIII. yüzyılın ortalarından beri tartışılmaktadır. İlk defa J. Deguignes (ok. Döğinyi, 1721-1800), daha sonra E. Gibbons (1737-1794) bu hususta görüş bildirmiş, Osman Bey'in gerçek adının Osman olmadığını söylemişlerdir. F. Giese (1879-1945) kuşkusunu gizlememiş, F. Babinger (1891-1967), Osman'ın gerçek adının Atman, Azman olabileceğini belirtmiş, J. H. Kramers (1891-1951), İslam ve Hristiyan kaynaklarındaki isim farklılığına dikkati çekmiştir.

Daha sonra Macar Türkoloğu Moravcsik (1892-1972), 1937'de toplanan 2. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu bildiride Osman Bey'in Bizans tarihlerinde Otman, Atman, Atuman vb. şekillerde geçtiğini kaydetmiştir.

Türk yazarlarından ilkin E. B. Şapolyo 1935'te konu üzerinde durmuş, "Osman'ın adı Otman'dır" demiştir. İkinci olarak Hasan Adnan Erzi 1942'de sorunu irdelemiş, yukarıda yazdığımız yabancı görüşleri özetlemiş, adın Otman veya Tuman olabileceğini söylemiştir. Üçüncü olarak M. Tayyip Gökbilgin İA'daki "Osman I" maddesinde adın Otman olduğunu yazmış, dördüncü olarak O. Turan da Türkmenler arasında Osman adının Otman biçiminde söylendiğine vurgu yapmıştır. Gökbilgin ve O. Turan'ın görüşleri önemlidir. Çünkü ikisi de derin tarihidir. Tarihçi F. Sümer, Dede Korkut'u çalışan O. Şaik Gökyay da benzer görüşler sergilemişlerdir.

Bunlardan başka birçok Türk yazarı soruna ilgi duymuş, Osman adının Otman, Ataman olduğunu söylemiştir. Adın Osman olmadığına en çok Bizans tarihlerindeki Otman, Atman, Atuman (Ataman değil, Ataman Bizans tarihlerinde geçmez) vb. şekillerden, el-Ömeri'nin (1301-1349) Tuman kaydından, bir de o devir kişi adlarının hepsinin Türkçe kökenli olduğundan varılmıştır.

Geliş Tarihi: 11 Temmuz 2021 - Kabul Tarihi: 23 Kasım 2021.

Atıf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Osmanlı Devleti'ni Kuran Osman Bey'in Adı Sorunu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 255, İstanbul 2021, s. 449-480.

* Makalemi, beni bu konuyu yazmaya teşvik eden değerli yazar ve gazeteci arkadaşım sayın Hüda-vendigâr Onur'a ithaf ediyorum.

** Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

Konu tarafımızdan titizlikle, enine boyuna araştırılmış, irdelenmiş, adın Otman olduğu anlaşılmıştır. Otman kişi adına tarihsel eserlerimizde raslanır. En başta akla gelen velayetname sahibi Otman Baba'dır. Ayrıca birçok yer adı Otman veya Otman unsurludur. Kelimenin anlamının "yurtcu bir kuş" olması yüksek bir olasılıktır.

Anahtar kelimeler: Osman Bey, Osmanlı Devleti, Otman, Moravcsik, Ataman.

The Problem Of The Name Of Osman Bey, The Founder Of The Ottoman State

Abstract

The real name of Osman Bey, the founder of the Ottoman state, has been debated since the middle of the 18th century. For the first time, Deguignos and later Gibbons expressed an opinion on this issue, and they said that Osman Bey's real name was not Osman. Giese did not hide his doubts, Babinger stated that Osman's real name could be Atman, Azman, and Kramers drew attention to the difference in names in Islamic and Christian sources.

Later, the Hungarian Turcologist Moravcsik, in his statement to the 2nd Turkish History Congress convened in 1937, Osman Bey's Byzantine histories include Otman, Atman, Atuman, etc. recorded in forms.

Şapolyo, the first of the Turkish writers, dwelled on the subject in 1935 and said "Osman's name is Otman". Secondly, Hasan Adnan Erzi examined the problem in 1942, summarized the foreign views we wrote above, and said that the name could be Otman or Tuman. Thirdly, Tayyip Gökbilgin wrote in the article "Osman the 1st" in the Encyclopedia of Islam that the name was Otman, and fourthly, Turan emphasized that the name Osman is pronounced as Otman among Turkmens. Gökbilgin and Turan's views are important. Because both are deep historians. Historian Sümer and Şaik Göküyay, who studied Dede Korkut, also expressed similar views.

Apart from these, many Turkish writers were interested in the problem and said that Osman's name was Otman, Ataman. It was concluded that the name was not Osman, mostly from the Otman, Atman, Atuman figures in Byzantine history, from the Tuman record of al-Ömeri (1301-1349), and from the Turkish origin of all the names of the people of that period.

The subject has been meticulously researched and examined by us, and it has been understood that the name is Otman. The name of the Otman person is found in our historical works. The first thing that comes to mind is Otman Baba. Also, many place names have Otman or Otman elements. It is highly probable that the meaning of the word is "a bird of prey".

Keywords: Osman Bey, Ottoman State, Otman, Moravcsik, Ataman.

Giriş

Son zamanlarda Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in adı üzerinde tartışmaların alevlendiği dikkati çekmektedir. Tartışmaya biz de dâhil olmak ve sorunu objektif şekilde incelemek istiyoruz. Amacımız şunu eğmek, bunu bükmek değil, Osman Bey'in adının doğrusunu tespit etmek, gerçeği ortaya çıkarmaktır.

İkinci amacımız doğruyu ortaya koyarak bundan sonraki yanlışları önlemektir.

Makalemiz üç bölümden meydana gelmektedir: Birinci bölümde Osman Bey'in adı üzerinde yerli ve yabancı görüşleri kronolojik sırayla vereceğiz;

ortaya atılan tahmin ve teklifleri inceleyeceğiz. İkinci bölümde Moravcsik'in tespitlerini, tekliflerini, görüşlerini sıralayacağız; irdeleyeceğiz. Üçüncü bölümde Osman Bey'in tespitlediğimiz adını, bunun kanıt ve gerekçelerini listeleyeceğiz.

Girişimimiz gereksiz bulunabilir; “*Ne işe yarar?*”, “*Neyi değiştirir?*” gibi sorular sorulabilir. Bunlar bilimi, bilim kişisini ilgilendirmez. Çünkü bilim gerçeğin ortaya çıkması için sorar, araştırır, inceler; doğruyu, gerçeği bulmak için çabalar, didinir durur. Bulur bulmaz ayrı mesele; ama gerçeği araştırma, bulma çabası hiç bitmez. Bilim kişisi olarak bizler de doğrunun, gerçeğin peşindeyiz. İşimiz, görevimiz sorunu bilimsel metotlarla araştırıp incelemek, konuya objektif bakmak, doğruyu, gerçeği bulup ortaya çıkarmaktır.

1. Birinci Kısım: Osmanlı Devleti'nin Kurucusu Osman Bey

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'dir. Adı ilkin 1302 olaylarıyla ilgili olarak bir Doğu Roma kaynağında geçer.¹ (Georges Pachimeres'te). 1258'de Söğüt'te doğmuş, 1326'da Bursa'da ölmüştür. 1299'da kurduğu devlet, 623 yıl sonra 1922'de son bulmuştur. Yerini devamı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti almıştır.

623 yıl aynı hanedanın başta kaldığı Osmanlı Devleti'nde Orhan'dan başka hiçbir padişah Türkçe ad taşımamıştır (Yıldırım, Yavuz, Genç vb. lakaptır). Osmanlı devrinde Türkçe ad taşıyan şehzade ve sultanlar da pek fazla değildir. Osmanlı şehzadelerinin 2'si Korkut, 6'sı Orhan, 2'si Cengiz, 2'si Savcı, 4'ü Ertuğrul, 1'i Oğuzhan; sultanların 3'ü Selçuk, 2'si Beyhan adını taşır.² Ayrıca 2. Beyazıt'ın bir kızının adı Selçuk, diğeri İl-aldı'dır. 4. Murad'ın bir kızı İsmihan Kaya, diğeri Han-zade'dir (Kaya ve Han öğeleri Türkçe'dir). Daha başka örnekler de verilebilir.

Dikkati çeken nokta şehzadeler arasında iki Cengiz adının bulunmasıdır.

1.1. Osman Bey'in Adı Hakkında Görüşler

Osman Bey'in adı tartışmalıdır. Bu konuda tespitlediğimiz görüşler, kronolojik sıraya göre şöyledir:

1.1.1. Enver Behnan Şapolyo'nun (1900-1972) Görüşü

Bildiğimiz kadarıyla ülkemizde bu konuda ilk görüş bildiren Enver Behnan Şapolyo'dur; yazar 1935'te yayımladığı bir makalesinde “*Osman'ın adı Otman'dır*” demiştir.³ (Şapolyo bir Göktürk kağanının Çince transkripsiyonudur; Türkçesi İşbara'dır). Yazar tezini “*Kitab-ı Velâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Horasanî*”deki kayda dayandırır (Aşağıda H. Adnan Erzi bahsinde vereceğimiz beyit).

Enver Behnan Şapolyo, *Alas* adlı yapıtında eski Türk tarihinin kahramanlarını öyküleştirmiştir.⁴ Bunların arasında şunlar vardır:

¹ “Osman I”, TA, C. 26, s. 58.

² Abdülkadir İnan, “İslamdan Sonra Türkçe Adlar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 2, C. 1, Sayı: 6, Sıra 18, Temmuz 1966, s. 18.

³ Enver Behnan Şapolyo, “Osman'ın Adı Otmandır”, *Uludağ*, Sayı: 4 (11), 1935, s. 47-51.

⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Alas*, Cumhuriyet Kitabevi, Ankara 1937 s. 137.

Alas, Mete, Bumin, Alanguva, Küten, Buarık (Sabar melikesi), Gültekin, Bügüg, Kutluğ, Oğuz Kağan, Pozan, Uzan, Tepegöz, Dunrul, Bugaç, Salur, Karahan, Kutlutürk, Göç, Ergenekon, Bozkurt, Hanko ile Alp, Şane, Altın Oluk, Otman, Attila.

1.1.2. Moravcsik'in (1892-1972) Verdiği Bilgiler ve Görüşü

Daha sonra ünlü Macar Türkoloğu Gyula Moravcsik 1937'de 2. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu bildiriye,⁵ Osman Bey'in Bizans tarihlerinde Otman, Atman, Atuman, Otuman, Otknan, Osman şekillerinde geçtiğini yazmıştır. Moravcsik, bu altı varyantın içinden Atman ve Atuman varyantlarını muhtemel bulur; diğerlerini eler. Yazar bildirisine Doğu Roma tarihlerindeki kayıtları da eklemiştir (aşağıda *ek bölümde* verilmiştir. 2. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937 tarihlerinde İstanbul'da toplanmıştır).

Önemine binaen Moravcsik'in bildirişi üzerinde aşağıda ayrıca duracağız.⁶

1.1.3. H. N. Orkun'un (1902-1956) Görüşü

Orkun (1939'da), Moravcsik'in Ataman önerisini önemli bulur; Osman Bey'in ailesindeki adların hep Türkçe olduğuna, o devirdeki alpların genelde Türkçe ad taşıdığına dikkati çeker. Meselenin "*Ayrıca esaslı bir surette tetkiki gerektir.*" der.⁷

1.1.4. Hasan Adnan Erzi'nin (1923-1990) Görüşü

Üçüncü görüş bildiren Hasan Adnan Erzi (1923-1990), önce bu konudaki yabancı görüşleri özetler:

"İlk defa Joseph Deguignes, Arap yazarlarının eserlerinde Atman, Taman adlarının geçtiğini, bunun Arap adı olan Osman'la karıştırıldığını yazar. Eduard Gibbons bu görüşe katılır. Takiben F. Giese 'Osman, herhangi bir Türkçe ismin mesela Azman'ın İslamlaşmış şekli olabilir mi?' diye sorar. F. Babinger, Osman'ın gerçek adının Atman, Azman olabileceğini bildirir. J. H. Kramers, İslam ve Hristiyan kaynaklarındaki isim farklılığına dikkati çeker."⁸

Erzi, devamla Şihabeddin Fazlullah el-Ömerî'de iki biçimin geçtiğini, bunlardan Tuman bin Orhan (ارخان بن طمان) biçimini Balaban'ül-Cenevî'nin verebileceğini, ikincisi olan 'Osmān (s'nin altı çizgilidir) bilgisini ise Şeyh Haydar al-Uryân'ın verdiğini yazar.

⁵ Gyula Moravcsik, "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 3-20. Aynı bildiri *2. Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul 1943, s. 483-498 arasında tekrar yayımlanmıştır. Son yayının ikinci tıpkı basımı yine TTK tarafından 2010 yılında yapılmıştır. Yani toplam üç yayını vardır. Biz TTK (1943) yayınına esas aldık.

⁶ Moravcsik'in ve 1.1.4.'teki Erzi'nin yazısı bilimsel hüviyet taşır. Diğerleri bir veya birkaç cümlelik görüş ve önerilerdir.

⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Osmanlıların Aslına Dair*, Türklük Hususi Neşriyat Serisi II, Güven Basımevi, İstanbul 1939, s. 15. *Türklük Dergisi*'nin 1939 tarihli 5. sayı, 345-357 sayfaları arasında da yayımlanmıştır.

⁸ H. Adnan Erzi, "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, İstanbul 1942, s. 323.

Erzi, 2. Beyazıt (1481-1512) devrinde yazılan “*Kitab-ı Velâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Horasanî*”de şöyle bir beyit olduğunu belirtir:

*Zıkr olan Ertuğrul Alp'ın ey 'azîz
Var idi **Otmân** nâm bir oğlunîz.*

Erzi, Otman adının muhtemel olduğunu, bununla birlikte Tuman biçiminin de kolayca reddedilemeyeceğini, o çağda hanedanın hep Türkçe adlar taktığını anımsatır.⁹

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî 1301-1349 arasında yaşamış, Şam'da doğmuş ve aynı yerde ölmüştür. “*Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l-Ebsar)*” eseri Türkçeye çevrilmiş ve 2014'te Selenge yayınlarından çıkmıştır (453 s.).

1.1.5. M. Tayyip Gökbilgin'in (1907-1981) Görüşü

M. Tayyip Gökbilgin, Erzi'nin verdiği **Otman** ve **Tuman**, Yazıcızade Ali'nin “*Tevarih-i Al-i Selçuk*” yapıtında ve bir “*Hacı Bektaş Velâyetnamesi*”nde geçen **Otman** biçimlerini göz önünde tutarak Osmanlı Devleti'nin kurucusunun asıl adının **Otman** olduğunu yazar.¹⁰

1.1.6. Osman Turan'ın (1914-1978) Görüşü

O. Turan; **Otman**, **Atman** adlarının varlığını kabul eder ve konuyla ilgili görüşünü sergiler:

*“Osman adının Türkmenler arasında **Otman** şeklinde ve Arapça telâffuzuna yakın bir söyleniş olduğuna **Otman**, **Otman Baba** isimleri delâlet etmekte ve Bizans kaynaklarında **Atman** adı da bu suretle meydana çıkmış gözükmektedir.”¹¹*

Şu da anlamlıdır: Osman Turan'ın “*Selçuklular Zamanında Türkiye*” adlı, 752 sayfalık büyük yapıtında geçen tek Osman adı, Osman Gazi'dir. Gerçi “*Danışmend-name*”de de bir Osman geçer ve bu, tabii ki Osman Gazi'den başkası olamaz. Fakat “*Danışmend-name*”nin destan ve gazavatname olduğunu dikkate aldığımızda, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in İslami duyuşla destana sonradan sokulduğu kolayca anlaşılır.

1.1.7. Faruk Sümer'in (1924-1995) Görüşü

Sümer, Yazıcıoğlu “*Selçukname*”sinin başındaki “*Oğuzname*”de geçen **Otman oğlu** adının “*Osmanlı hanedanından bir kimse olduğundan şüphe edilemeyeceğini, fakat bunun kim olduğunu bilmenin mümkün olmadığını.*” söyler.¹²

1.1.8. Orhan Şaik Gökyay'ın (1902-1994) Görüşü

Gökyay, Yazıcı-oğlu “*Oğuznamesi*”nin (*Tarih-i Âl-i Selçuk*) 14. satırındaki “*Nakusların çaldırmayan Otmanoğlu*” ifadesi için şöyle der:¹³ “*Otman-oğlu'ndan*

⁹ Erzi, *a.g.m.*, s. 326.

¹⁰ M. Tayyip Gökbilgin, “Osman I”, *İA*, C. 9, s. 432.

¹¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971, s. 652.

¹² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB, İstanbul 2004, s. LXIX.

¹³ Gökyay, *a.g.e.*, s. CLXVIII, DLXXVIII.

‘Osman Bey soyunu’ anlamak, belki de üzerinde durulmaya değer bir tahmin-dir.’¹⁴

1.1.9. Halil İnalçık’ın (1916-2016) Görüşü

Halil İnalçık köken tartışmalarına girmez, değinmez. Bununla birlikte “Osman’ın Karadeniz kuzeyinde Kıpçak’tan gelen **Ataman** (Pachymeres) adında biri olduğu faraziyesi ise (Heywood) uzak bir ihtimaldir” der.¹⁵ Pachymeres’i “güvenilir” bulur ve onun **Atmanes** kaydına yer verir.¹⁶

UYARI: Gerçekte Pachymeres’te *Ataman* geçmez, *Ataman* Moravcsik’in ve ona dayanan Heywood’un görüşüdür. İnalçık, C. Heywood’un “*The Frontiers in Ottoman History, Old Ideas and the New Myths*”, New York 1999 tarihli eserinin 228-250 sayfaları arasına göndermede bulunur.

1.1.10. Mustafa Sinan Kaçalın’ın Görüşü

Kaçalın şöyle yazar:

“Or Han (1324-1362)’a değin genelde Türkçe adlar alan Osmanlılarda beyliğin kurucusunun adı Otman Atman Ataman biçiminde iken sonra Ar.’a uyarlanarak ‘Oğman biçimine sokulmuştur. ‘uğman ‘toy (Lât. Otis) kuşunun yavrusu, ejderha yavrusu, yılan ve bir görüşe göre yılan yavrusu’ ‘-ğ-m ‘sıruk el kemiği eğri sarılmak, dikişi seyrek ve gevşek dikmek, yara üzerinde kabuk bağlayıp onulmamak (al-FÎRÛZÂBÂDÎ: UBTKM: III, 510. s.; Atay: A-TBL: III, 283^a. s.; LANE: An Arabic-English Lexicon: I, 1954^a. s anlamına gelir.”¹⁷

Kaçalın, Osman Bey’in adının Otman, Atman, Ataman’dan biri olduğunu, Arapça ‘Uğman, yani ‘Usman’ın “toy (Lât. Otis) kuşunun yavrusu, ejderha yavrusu, yılan ve bir görüşe göre yılan yavrusu” anlamına geldiğini bildirir.

UYARI: Aslında Ataman Bizans kaynaklarında geçmez. Moravcsik’in görüşüdür.

1.1.11. Yalçın Küçük’ün Görüşü

Yalçın Küçük ilk olarak 2012’de çıkan “*Atamanoğlu Fatih*” kitabında Osman Bey’in asıl adının Ataman olduğunu, Müslümanlığı Edebalı’nın kızıyla evlenince seçtiğini iddia eder.¹⁸ Tarih bilgilerimiz bu iddiaları doğrulamaz.

1.1.12. Tuncer Gülensoy’un Görüşü

Tuncer Gülensoy, Osman Bey’in babası Ertuğrul’un ve oğlu Orhan’ın adının Türkçe oluşunu göz önüne alarak, Osman Bey’in adının da Türkçe olması gerektiğini söyler; batı dillerindeki **Ottoman** adını “ot” (ateş) ve “tuman” (duman) olarak yorumlar. Son Mısır Memlük sultanı Tomanbay’ın adını “*Tumanbay*”, anlamını “*duman*” olarak düşünür.¹⁹

¹⁴ Gökyay, *a.g.e.*, s. CLXIX.

¹⁵ Halil İnalçık, “Osman I”, *DİA*, C. 33.

¹⁶ İnalçık, “a.g.m”, s. 448.

¹⁷ Mustafa S. Kaçalın, *Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi Yayını, İstanbul 2006, s. 112.

¹⁸ *Takvim*, 1 Eylül 2019.

¹⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkoloji Makaleler I*, Akçağ, Ankara 2017, s. 342.

1.1.13. Asude Havuzlu'nun Yeni Mesaj Gazetesi'ndeki Yazısı

Son yıllarda konu popüler yazarlarca gazetelerde tartışılmıştır:

Asude Havuzlu, 9 Ağustos 2019 tarihinde “Osmanlı yoksa Osmanlı değil miydi?” başlıklı bir yazı kaleme almıştır.²⁰ Havuzlu, Süleyman Şah'ın dört oğlunun adlarının Sungur Tekin, Gündoğdu, Dündar ve Ertuğrul olduğunu, Ertuğrul Bey'in Osman, Gündüzalp, Savcı adlı üç oğlunun bulunduğunu, Osman Bey'in oğlunun adının Orhan olduğunu, Osman adının o çağda çocuklara konulmadığını, Osman Bey'den ilk söz edenin Georges Pachimeres olduğunu, ondan Atman, Ataman, Otman diye söz ettiğini, ad gerçekten Osman olsaydı Osman Bey'den “Othman” diye bahsetmesi gerektiğini belirtmiştir.

Havuzlu, Arap gezgini Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî'nin “Mesâlikü'l ebsâr fi memâlik'il-emsâr” adlı eserinin 3. cildinde (Türkçeye de çevrilmiştir) Osman Bey'den **Tuman** veya **Utman** olarak bahsettiğini, kendisi Arap, anadili Arapça olan bir yazarın, adı Osman olan birini yanlışlıkla Tuman (veya yanlışlıkla Utman) diye yazdığını düşünmenin herhalde mantıklı olamayacağını söyler.

UYARI: Ataman Bizans kaynaklarında geçmez. Moravcsik'in görüşüdür. Ayrıca el-Ömerî, ‘Usman ve Tuman?, Taman? yazar.

1.1.14. Takvim Gazetesi'ndeki Tartışma

Takvim gazetesi 1 Eylül 2019'da Otman-Ataman sorunsalını konu edinmiş, meseleyi tartışmaya açmıştır. Tartışmaya katılan AÜDTCF'den Prof. Levent Kayapınar, Moravcsik'in kayıtlarını ve Ataman önerisini dikkate alarak Atman veya Ataman görüşüne daha yakın durduğunu bildirmiştir. Metin Hülagü ve Zekai Mete ise bu görüşe karşı çıkmışlardır; Metin Hülagü soruya “Neyi değiştirir ki?” yanıtını vermiştir.²¹ Hülagü bu yanıtla adın Osman olmadığını zımnen kabul ettiğini gösteriyor.

UYARI: Bizans kaynaklarında Ataman adı geçmez; Atman, Atuman vb. geçer. Ataman Moravcsik'in tahminidir.

1.1.15. Korkusuz Gazetesi'ndeki Yazı

Memduh Bayraktaroğlu, *Korkusuz* gazetesinin 15 Şubat 2020 tarihli sayısında yer alan “Ey Türk Milleti ya da Aziz Türk Milleti” başlıklı yazısında özetle “İngiliz tarihçilerinin Osman Bey'in asıl adının Ataman olduğunu söylediklerini, düşününce bunun gerçekçi bir iddia olduğunu, çünkü Osman Bey'in babasının adının Ertuğrul, kardeşlerinin Saru Batu ve Gündüz olduğunu, bunların öz

²⁰ Asude Havuzlu, “Osmanlı Yoksa Osmanlı Değil Miydi?”, *Yeni Mesaj*, 9 Ağustos 2019.

²¹ 27 Mart 2019 tarihli “Akşam” gazetesinde ilginç bir haber yer aldı. Haberde Suudi Arabistan'ın yarı resmi “Ukaz” gazetesinde iki yazının yayımlandığı, birinci yazının Hani ez Zahiri imzalı ve “DEAŞ'ın İlk Devleti 1299-1923” başlığını taşıdığı, yazarın Osmanlı Devleti'ni 1. DEAŞ olarak kabul ettiği aktarılıyor.

İkinci yazı gazetenin genel yayın yönetmeni Halid Abbas Taşkendi imzasını taşıyor (Galiba aslen Taşkentli bir Özbek Türkü; Suudi Arabistan'da 200 bine yakın Türkistan kökenli Türk yaşıyor). Taşkendi “Yeni Osmanlı Atalarının İmparatorluğunda Ne Arıyor?” başlıklı yazısında Osmanlı Devleti'nin kurucusunun adının Osman değil, Utman olduğunu yazıyor. Sanırım “Müslüman değildi” demek istiyor.

Türkçe isimler olduklarını” yazar. Bayraktaroğlu, Osman Bey’in annesinin adı olan Halime’nin öz Türkçe bir isim olduğunu söylerken açıkça yanılmıştır.²² (Osman Gazi’nin annesinin adının Halime olduğu yazılır).

Bayraktaroğlu, *Korkusuz* gazetesinin 16 Temmuz 2020 tarihli sayısında konuya tekrar değinmiş, adın aslının Ataman olduğunu, İngilizlerin bunu *Otoman* okuyabileceklerini belirtmiştir.²³

1.2. Bu Kısımın Özeti: Osman Bey’in Adı

Gördüğümüz gibi Osman Bey’in asıl adını

1. J. Deguignes Atman, Taman,
2. E. Gibbons Atman, Taman,
3. F. Giese Azman?,
4. F. Babinger Atman, Azman,
5. G. Moravcsik Ataman (Atman, Atuman, Otuman, Otman, Otknan, Osman kayıtlarını verir, Atman ve Atuman’ın Ataman olduğunu söyler),
6. Türk yazarlarından E. B. Şapolyo Otman,
7. H. A. Erzi Otman, Tuman,
8. T. Gökbilgin Otman,
9. O. Turan Otman, Atman,
10. F. Sümer Otman,
11. O. Ş. Gökyay Otman,
12. M. S. Kaçalın Otman, Atman, Ataman,
13. Y. Küçük Ataman
14. T. Gülensoy Ot-tuman,
15. A. Havuzlu Otman (Utman), Atman, Ataman, Tuman,
16. L. Kayapınar Atman, Ataman,
17. M. Bayraktaroğlu Ataman,

olarak tahmin veya kabul eder. Bunları 7 başlık altında tasnifleyebiliriz: Atman (9 öneri), Otman (8 öneri), Ataman (6 öneri), Taman (2 öneri), Azman (2 öneri), Tuman (2 öneri), Ot-tuman (1 öneri). Toplam 29 öneri. 17 kişi tahmin ve teklifte bulunmasına karşın bazı kişiler birden fazla tahmin ve teklifte buldukları için bunların sayısı 29’u bulur (Orkun herhangi bir öneride bulunmaz).

1.3. Önemli Bir Uyarı: Ataman Tahmin ve Teklifi

Şu nokta önemlidir ve bunu en başta belirtmeyi lüzumlu buluyoruz. 6 kişinin Osman Bey’in adı olarak tahmin ve teklif ettiği **Ataman** Bizans kaynaklarında hiç geçmez. Bu, Moravcsik’in Bizans kaynaklarındaki Atman ve Atuman kayıtlarından yola çıkarak muhtemel gördüğü bir addır. Dolayısıyla bunu en baştan saf dışı bırakmak gerekir (Ayrıntı aşağıda Moravcsik bahsindedir).

Moravcsik’in Bizans kaynaklarından çıkardığı 6 kaydını, yani Otman, Atman, Atuman, Otuman, Otknan, Osman kayıtlarını aşağıda inceleyeceğiz. Ol sebepten bunları sonraya bırakıyoruz. Diğer yazarların tahmin ve önerilerin-

²² Memduh Bayraktaroğlu, “Ey Türk Milleti ya da Aziz Türk Milleti”, *Korkusuz*, 15 Şubat 2020.

²³ Memduh Bayraktaroğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kurucusunun Adı: Osman Bey mi İdi Yoksa Ataman Bey mi?”, *Korkusuz*, 16 Temmuz 2020.

den Otman, Atman da Moravcsik bahsinde incelenecektir. Çünkü bunlar Moravcsik'in kayıtlarında da vardır.

1.4. Azman ve Ot-tuman Tahminleri

1. **Azman** aslında bir kayıt veya okuyuş değil, hatta bir tahmin ve teklif de değil, F. Giese'in bir sorusudur. Giese'in etkisinde kalan Babinger de bunu ihtimal dâhilinde görmüştür. F. Giese (1879-1945) ve F. Babinger (1891-1967) çağdaşlardır. "Orkun Yazıtları"nda Azman at adı olarak geçse de, Türk şahıs adları arasında böyle bir ada raslamadık. Dolayısıyla Azman'ı saf dışı bırakıyoruz.

2. **Ot-tuman** kayıtlara dayalı olmayan, Avrupalıların Ot-toman adlandırmasından yola çıkılarak yapılan bir yorumdur. *Ol* nedenle bunu da saf dışı bırakıyoruz.

Böylece Ataman, Azman, Ot-tuman tahminleri üzerinde durmaya gerek kalmadığı açıktır. Bunları çıkardıktan sonra elimizde kalan teklif ve tahminler 4'e iner: Otman (8 tahmin), Atman (9 tahmin), Taman (2 tahmin), Tuman (2 tahmin).

Fakat bunlara geçmeden önce iki isim üzerinde daha durmamız lazım geliyor. Taman ve Tuman.

1.5. Tamān Okuyuşu

Eski bir tahmindir. Yaklaşık 250 yıl önce ilk kez Deguignes tarafından ortaya atılmış, Gibbons tarafından tekrarlanmıştır. Deguignes (1721-1800) ile Gibbons (1737-1794) çağdaşlardır.

Bu biçim el-Ömeri'deki *ارخان بن طمان* öbeğinin *طمان* kısmının okunuşundan kaynaklanmıştır. Bize göre *طمان* = "Tamān" eksik bir yazımdır. Gerçekte *طمان* = T.mān yazımının başında bir *elif* olmalıydı; *elif* düştüğü için kalan kısım Tamān okunmuştur. *طمان* 'ın başına bir *elif* koyduk mu sözcük düzelir ve şöyle olur: *اطمان*. Yani Otmān. Dikkat edersek Orhan kişi adı da *elif*le başlar.

Tamān Göktürklerde bir sandır. Fakat daha sonraki devirlerde bir tek Hazarların Tamantarkan kent adında görülmüştür. Başka deyişle Tamān XIII. yüzyılda artık çok geride kalmış, unutulmuştur. Bunun anlamı Osman Bey'in gerçek adının Taman olmadığıdır.

1.6. Tumān Okuyuşu

Erzi ve Havuzlu tarafından ileri sürülmüştür. el-Ömeri'nin eserini Türkçeye çeviren A. Batur da sözü Tuman okumuştur.²⁴

Bu da Tamān gibidir. el-Ömeri'de eksik yazılan *طمان* sözünün başka bir okunuşudur. Yazımda ünlü harf ve hareke olmadığı için sözcük Tamān okunduğu gibi Tumān da okunabilir; Tamān'da olduğu gibi *طمان* 'ın başına bir *elif* koyduk mu, sözcük düzelir ve şöyle olur: *اطمان*. Yani Otmān.

Demek ki Osman Bey'in gerçek adı Tamān ve Tumān da değildir. Her iki sözcüğün yazımında baştaki *elif* düşmüş, kalan kısım iki türlü, yani Tamān ve Tumān okunmuştur.

²⁴ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l-Eb-sâr*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayını, İstanbul 2014, s. 164.

Böylece Tamān ve Tumān tahminlerini de saf dışı bırakmış oluyoruz.

1.7. Bu Kısımın Sonucu

Şu ana kadar incelediğimiz adlar içerisinde kişi adı olarak Türklerde görülen tek örnek, Tumān'dır. Tamān ise ad değil unvandır. Tabii ki ad da olabilir.

Erzi'nin dediği gibi Asya Hun Devleti'nin kurucusu **Tuman**, Emevîlerin Güney Kafkasya'da barış yaptığı **Tumanşâh**, Muzafferilerdeki isyancı **Tuman**, *Temürnameler*deki **Tuman**, **Tuman Bahadır**, İbn Battuta'da geçen Erzurum'daki **Ahi Tuman**, Memlûklerdeki **Tumanbay**, Akkoyunlulardaki **Tuman Basan** vb. bu ismin tarihe düşmüş örneklerinden birkaçıdır.²⁵ Bir yazımızda biz de birkaç *Tuman* ismini örnekleştik.²⁶

Bununla birlikte biz Osman Bey'in gerçek adının Tumān veya Tamān olduğuna ihtimal vermiyoruz. Çünkü diğer yazımlar ve başka kanıtlar bunları desteklemez, doğrulamaz.

Tartışmaları yazdık. Tahminleri belirttik. 7 öbekte topladığımız tahminlerden Ataman, Azman, Ot-tuman, Tamān, Tumān'ı eledik, saf dışı bıraktık. Elimizde sadece iki tahmin kaldı: Otman ve Atman. Bunlar Moravcsik'in kayıt ve tespitlerinde de vardır. Dolayısıyla bunları aşağıda Moravcsik bahsinde inceleyeceğiz.

2. İkinci Kısım: Moravcsik'in Kayıt ve İzahları

Buraya kadar adlarını sıraladığımız kişiler görüşlerini bazı kayıtlara, mantıksal gerekçelere ve çıkarımlara dayandırmışlardır. Oysa Moravcsik konuyu derinlemesine incelemiş, ortaya görüşten önce malzeme, başka deyişle belge ve bilgi koymuştur. Hem de bunu 1937 yılında yapmıştır. Özetle "*kanıtsız görüş belirtmemek gerekir*" demek istemiştir (Batı'yla Doğu'nun farkını gösteriyor. Biri somut, diğeri soyut). Bundan dolayı Moravcsik'in bildirisi üzerinde durmamız gerekir.

Moravcsik, üçüncü Arap halifesi Osman'ın (644-655),²⁷ Doğu Roma kaynaklarında **Ουθμάν (Outhmān)**²⁸ olarak kaydedildiğini, bunun Arap ismi olan **Othman**'in oldukça sadık (doğru) bir ses çevrimi olduğunu, Arapçadaki **ث**'nin (peltek s'nin) Grekçede **θ** ile karşılandığını, bunun İngilizcedeki **th** ile aynı olduğunu, Orta Grekçede **o > ou** dönüşümünün çok sık görüldüğünü, Doğu Roma kaynaklarının yabancı dillerdeki **o** sesini çoğu kez **ou** ile gösterdiklerini bildirir.²⁹

Moravcsik doğru olarak şu noktadan hareket eder: Grekler, Osman Bey'in adını doğrudan doğruya yalnız Türklerden almış olabilirler. Yani herhangi bir aracı dilden veya aracı halktan değil. Eğer Grekler bu sözü Türklerin te-

²⁵ Erzi, "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi", 325 vd.

²⁶ Yusuf Gedikli, "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler 4: To'u-man, Mo-tu (Mete) ve Mo-ho-tou-lo Şahıs Adlarının Mana ve Menşeyi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 167, Mart-Nisan 2007, s. 49-68.

²⁷ Moravcsik 655 yazmıştır; doğru tarih 656'dır.

²⁸ Metinde dizgi yanlış olarak Οθυμάν biçiminde yazılmıştır. Yani **u (v)** ile **th (θ)** yanlışlıkla yer değiştirmiştir.

²⁹ Moravcsik, "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti", s. 495 vd.

laffuz ettiği gibi **Osman** olarak işitseydiler, sözcüğü **'Οσμάν (Othmán)** yahut **'Ούσμάν = Outhmán**³⁰ şeklinde yazarlardı. Gerçi bu şekilde de yazmışlardır ama aşağıdaki şekiller tarih bakımından bundan öncedir. Eğer Grekler ismi Türk telaffuzuna göre Osman olarak işitseydiler bunu **Οσμάν = Osmán** yazarlardı.³¹

Moravcsik Osmanlı Devleti'nin kurucusunun Bizans kaynaklarındaki isimlerini şöyle sıralar (Grek diline ait ekler atıldıktan sonra):

1. **Atman**. En eski biçimdir. Yalnız XIV. asır Bizans kaynaklarında görülür. Bununla birlikte XV. asra ait iki eserde de *“Osmanlı manasında”* görülür.

2. **Atuman**. Bu şekille ilk defa XIV. asır kaynaklarında karşılaşılır, fakat XV-XVI. asırlarda da tesadüf edilir.

1347 yılında **Atoumános** = Ατουμάνος adında bir Osmanlı komutanı kayıtlanmıştır. Moravcsik, bu adın Bizanslılara geçtiğini, bunun dikkate şayan olduğunu, mesela XIV. yüzyılda yaşamış ve 1383 civarında ölmüş Tebai başpiskoposunun Simon Atumanos adını taşıdığını yazar.³² Demek ki Rumlar Türklerin Atumanos adını dillerine uydurup benimsemişlerdir.

3. **Otuman**. Bu biçimle XV. asır kaynaklarında karşılaşırız. Fakat daha sonraki edebiyatta da kullanıldığı gösterilebilir.

4. **Otman**. Moravcsik ek bilgi vermemiştir. Aşağıda *ek* bölümdeki kayıtlarda Otman biçimini görmek olanaklıdır.

5. **Otknan**. Moravcsik ek bilgi vermemiştir. Kelime yanlış dizilmiştir. Ek bölümdeki kayıtlara baktığımızda **Othmán-is** = (Οτμάνης) ve **Othnon** = **'Οτθνον** yazımlarını görürüz. Moravcsik herhâlde bu yazımların ikincisini kastetmiştir. *Othnon*, belki kaynakta yanlış kaydedilmiştir. Sözcükte Yunanca yazımlarda gösterilmesi zorunlu olan vurgu işareti yoktur. Birinci yazım Türkçe Otman ile Arapça Othman'ın karışımıdır.

6. **Othman (Osman)**. Osmanlı Devleti'nin kurucusunun Bizans kaynaklarındaki isimlerinden biridir ve Arapça Othman'ın (Osman) tam transkripsiyonudur. Othman (Osman) hakkında ancak XV. asra ait bilgimiz vardır.³³ Nitekim Yavuz Selim (1512-20) çağında yaşayan şehzade Osman'ın adı Grek kaynaklarında Türkçe telaffuzla **'Οσμάν = Osmán** biçimindedir. İkinci Osman'ın (Genç Osman) (1605-22) adı Grek eserlerinde **'Οσμάν (Othmán)**, **'Οσμάν (Osmán)**, **'Οσομάνης (Osoumánis)** şekillerindedir.³⁴

Dikkati çeken XVII. yüzyılın başı gibi geç bir tarihte bile Osman sözcüğünün **Osoumánis** biçiminde, *-sm-* arasına ünlü alınarak yazılmasıdır (Krş. Atuman ve Otuman'da *-tm-* arasındaki ünlülerle). Yani iki heceli kelime üç heceye çıkıyor. Bizce bu kadar geç bir tarihte, üstelik de Rumlarla Türklerin iç

³⁰ Moravcsik'in yazısında yer alan Grek harfli yazımlardaki d'ların üzerindeki çizgi sola dönüktür. Bilgisayarımızda bulamadığımız için sağa dönük ü'yi koyduk. Zaten günümüzde sağa dönük çizgiler konulur. Bu çizgi vurguyu gösterir. Grekçe yazımlarda vurgu gösterilmek mecburiyetindedir.

³¹ Moravcsik, “Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti”, s. 496.

³² Moravcsik, s. 496, dipnot 2. 1383 yerine dizgi yanlış olarak 1283 yazılmıştır. Düzelttik.

³³ Moravcsik, *a.g.m.*, s. 496.

³⁴ Moravcsik, *a.g.m.*, s. 497.

içe yaşadığı bir toplumda, İkinci Osman'ın adı hep iki heceyle yazılmıyordu. Üç hece ile yazıldığına göre sözü Rumcanın bünyesine uydurmak amaçlanmıştı. Daha doğrusu Rumcanın bünyesi bunu gerektirmiştir.

Osman zaten Arapçadır. *Otknan*, *Othnon* yerine yanlış yazımdır. Bizi ilgilendiren *Atman*, *Otman*, *Atuman*, *Otuman*'dır. Fakat bunlara geçmeden önce *Ataman* meselesini çözmemiz gerekir. Bu bakımdan *ataman* üzerinde özellikle durmak istiyoruz:

2.1. Moravcsik'e Göre Osman Bey'in Adı Ataman'dır

Moravcsik yukarıdaki kayıtları verdikten sonra şu neticeye varır: Osmanlılar XIV. asırda devletin kurucusunun adını Arapça telaffuzla *Othman* (*Osman*) değil, Türkçe telaffuzla *Osman* da değil, fakat **Atmános** = (*Ατμάνοσ*) ve **Atoumán** = (*Ατουμάν*) şekillerinde Türkçeye uygun bir surette telaffuz ediyorlardı. Moravcsik'e göre Bizanslılar Türk isimlerindeki kısa ünlüleri ekseriya düşürürlerdi; örneğin XIV. yüzyılda yaşayan Sarıhan kişi adını daima Σαρχάνης, yani **Sarhán-is** yazmışlardır.³⁵ Moravcsik bu örnekle *Atoumán*'daki *-u-*'nun düşerek *Atman* olduğunu anlatmak ister.

Kısaca Moravcsik, *Atmán* ve *Atoumán* adlarının doğrusunun *Ataman* olduğunu, Osmanlıların XIV. yüzyılda kendilerine isim veren atalarını Türk ve Türkçe aslından gelen **Ataman** ismiyle tanıdıklarını öne sürer. Ayrıca *Osman Bey*'in babasının *Ertuğrul*, kardeşlerinin *Gündüz*, *Sarıyatı* (diğer şekilleri *Sarubali*, *Savcı*; Moravcsik'in yazımları) ve oğlu *Orhan*'ın adlarının hepsinin Türkçe olduğunu, böylece aslında *Ataman* olan ismin Arap kültürü tesiriyle *Osman* olduğunu ve resmileştğini kaydeder.³⁶

Moravcsik Türk isimlerinin transkripsiyonu yapılırken Bizanslıların *a - o - ou* değişimlerinde bulduklarını, *Atmános* = (*Ατμάνοσ*) ve *Atoumán* = (*Ατουμάν*) isimlerinin aslının *Ataman* olduğunu, *Ataman*'daki *-man*'ın büyültme (augmentativ) işlevini gördüğünü, söz gelimi *koca* sözünden *kocaman*, *şiş* sözünden *şişman* kelimelerinin bu ekle yapıldığını, *Ataman*'ın *ata + -man*'dan oluştuğunu, anlam olarak "*babanın iktidarını yükselttiğini, umumileştirdiğini*" belirtir. *Ata* sözüyle yapılmış Avrupa Hunlarındaki *Atakam*, Selçüklülerdeki *Atabek*, *-man* ekiyle yapılmış *Peçenek reisi Karaman* kişi adı; *Karaman*, Türkmen halk adlarını örnekler; *L. Rasonyi*'ye dayanarak *Çuvaş*, *Kırgız* (*Kazak* anlamalı) ve *Tatarlarda* *Ataman* ve *Atman* kişi adlarına tesadüf edildiğini nakleder. Türk kökenli Rus Kazaklarının reislerini *ataman*, *atman*, *hetman* isimlendirdiklerini, bu sözcüklere kişi adlarına ilaveten unvan olarak da raslandığını bildirir.³⁷

2.2.1. Moravcsik'in Ataman ve Atman Görüşlerinin Eleştirisi

Yineleyelim: Bizans kaynaklarında *Ataman* biçiminde bir isim geçmez. Moravcsik Bizans kaynaklarında *Atman*, *Atuman*, *Otuman*, *Otman*, *Otknan*, *Osman* biçimlerinin geçtiğini yazar; bunlardan *Atman* ile *Atuman*'ı öne alır ve

³⁵ Moravcsik, *a.g.m.*, s. 497, dipnot 3.

³⁶ Moravcsik, *a.g.m.*, s. 498.

³⁷ Moravcsik, *a.g.m.*, s. 498.

Ataman'dan değişiklikleri görüşünü ortaya atar. Acaba Moravcsik'in Ataman tahmini doğru mudur?

2.2.2. Ataman Sözcüğü (Unvanı)

Ataman Moravcsik'in dediği gibi ata + *man*'dan oluşmuştur ve Kazak topluluklarının başlarına verilen bir unvandır. Tekrar edersek *kocaman*, *şişman*, *Karaman*, *Türkmen* de *-man*, *-men* ekleriyle oluşmuştur. Ataman unvanından kişi adı olduğu malumdur (*-man*, *-men* ekleri Orkun Yazıtları'ndan beri Türkçede görülür. Yazıtlardaki *Azman* at adı, *Kögmen* dağı, Kaşgarlı'da *kekmen*, *ketmen*, *közmen*, *Türkmen* vb. sözcükler örneklenebilir. Ek Hint-Avrupa dillerinde de vardır. Almanca *Hauptmann*, İngilizce *gentilmen*'de olduğu gibi. Ekler ait oldukları dillerin öz malıdır.

Ne var ki *Ataman* eski bir sözcük değildir. Almanca *Hauptman*, Çekçe *hey-tman*, Polca *hetman* ve Türkçe *ata*'nın çarpışmasından doğmuş yeni bir kelimedir. Rus Kazaklarının içinde Türk asıllılar bulunduğu için hem sessel, hem anlamsal çağrışımla *Haupt-*, *het-*, *hey-* unsurları yerine Türkçe *ata* sözü konulmuştur; *-man* zaten anılan sanların hepsinin içinde vardır. Türkçede de vardır. Böylece *ataman* sözcüğü ortaya çıkmıştır. Daha doğrusu dil biliminde karışma, bulaşma dediğimiz bir olgu yaşanmıştır.

Ataman'ın yeni bir kelime olduğunu, aynı zamanda *yerli* bir kelime olmadığını Azerbaycan,³⁸ Türkmen,³⁹ Özbek,⁴⁰ Tatar,⁴¹ Başkurt,⁴² Kırgız,⁴³ Kazak,⁴⁴ Yakut⁴⁵ sözlüklerindeki *ataman* maddelerinden çıkarıyoruz. Bu sözlüklerde *ataman*'ın genellikle Rusçadan geldiği, anlamının hep Rus ve Ukrayna Kazaklarıyla ilgili olduğu yazılır. Rus Kazaklarının ortaya çıkışı XV. yüzyıldır. *Ataman* da en erken XV. yüzyılda, belki biraz daha önce ortaya çıkabilir.

Kısaca *ataman* sözcüğünü geriye dönük izlediğimizde çok eskiye dayandıramıyoruz. Sözcük **Osmanlılarda geç devirlerde bile hiç görülüyor**. Hâlbuki Osman Bey 1258 doğumludur.

Yerli bir sözcük olmamasına karşın sözcüğü Türkçe sayıyoruz. Çünkü sözcük *atasıyla* da, *-man*'ıyla da Türkçe bir kelimedir ve Türkçenin bünyesine uygundur. Kelimeyi türetenler de Kazakların içindeki Türklerdir. Zaten H. Atlası 1911'de, B. Atalay 1923, 1935, 1936, 1940'ta yayımladığı eserlerinde sözcüğü Türkçe saymışlardır.⁴⁶

³⁸ *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg-Ğərb Yayınevi, C. 1, Bakü 2006, s. 158.

³⁹ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962, s. 57.

⁴⁰ *Uzbek Tilining İzahlı Lügəti*, Rusçadan geldiğini yazar, C. 1, Moskova 1981, s. 61b.

⁴¹ *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, C. 1, Kazan 1977, s. 82.

⁴² Murat Özşahin, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2017, s. 45.

⁴³ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945, s. 58.

⁴⁴ Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözlük)*, Akçağ Yayını, Ankara 2003, s. 54.

⁴⁵ Edouard Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü*, TDK, C. 1. (a - m), İstanbul 1945, s. 40.

⁴⁶ Yusuf Gedikli, "Bilge Kağan Yazıtı G 14'teki Ad San Öbeği Taman Tarkan Mıdır, Ataman Tarkan Mıdır?" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 254, Eylül-Ekim 2021, s. 217-232.

Tarihte bir *Ataman* kişi adına raslıyoruz.⁴⁷ Bu da muhtemelen XV veya XVI. yüzyıldadır. Araştırsak birkaç tane daha bulabiliriz, ama geç devirlerde görüldüğünü ve yaygın olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

2.2.3. Orkun Yazıtları'ndaki Ataman Tarkan

Söz bu noktaya geldiğinde “*Orkun Yazıtları'nda Ataman Tarkan kişi adı ve unvanı olduğu*” itirazıyla karşılaşabiliriz. R. Giraud, Bilge Kağan Yazıtı'nın G 14. satırında **Ataman Tarkan** söz öbeğinin geçtiğini ileri sürmüştür (1960).⁴⁸ Giraud, Ukrayna Kazaklarının *ataman* sanını kullandıklarını, sanın Göktürklere kadar indiğini yazmıştır. Ancak bu okuyuş ve görüş doğru değildir. Giraud'nun *Ataman* dediği sanın aslı *Taman*'dir (çeşitlemeleri *Tamgan*, *Tagma*).

Bir makalemizde bu meseleyi enine boyuna inceledik, tartıştık ve söz öbeğinin *Ataman Tarkan* değil, *Taman Tarkan* olduğunu ortaya koyduk.⁴⁹

2.2.4. Demek ki Osman Bey'in Adı Ataman Değildir

Verdiğimiz bilgilerden *Osman Bey*'in adının *Ataman* olamayacağı açıktır. **Birincisi** Bizans kaynaklarında *Ataman* sözü yoktur, geçmez. **İkincisi** ve en önemlisi *Ataman* eski değil yeni bir sözcüktür. *Atuman*'ın *Ataman* ve orta hece düşmesiyle *Atman* olduğu görüşü yanlıştır. Özetle *Osman Bey*'in adı *Ataman* değildir, olamaz. H. İnalçık da “*Osman'ın Karadeniz kuzeyinde Kıpçak'tan gelen Ataman (Pachymeres) adında biri olduğu faraziyesi ise (Heywood) uzak bir ihtimaldir*” der.⁵⁰ (*Pachymeres*'te *Ataman* geçmez, *Heywood*'un görüşüdür). Böylece *Moravcsik* dâhil 6 yazarın *Osman Bey*'in esas adı sandığı *Ataman* ihtimali de saf dışı kalıyor.

Ataman'i zaten en baştan elemiştik. Sadece ayrıntılarına bu kısma saklamıştık. Artık *Ataman* adından vazgeçmek gerekir. Nedenlerini belirttik.

2.2.5. Ataman Neden Tutundu?

Moravcsik ortaya somut verilerle çıktığı için görüşü etkili olmuştur. Nitekim M. S. Kaçalın, L. Kayapınar, A. Havuzlu, M. Bayraktaroğlu; *Osman Bey*'in gerçek adının *Ataman* olduğu yönünde görüş ileri sürmüşlerdir. Yalçın Küçük ise yazdığı kitabına **Atamanoğlu Fatih** adını vermiştir (2012).

Ataman'ın *Osman Bey*'in gerçek adı olması gerektiği fikrinin revaç bulmasının nedenlerinden biri de *Ataman*'in ilk unsuru olan *ata* sözcüğüdür. *Ata* sözcüğü her Türk'ün kafasında hoş bir çağrışım uyandırır. Bunu 2016'da bulunduğumuz Kazakistan'ın Almatı şehrinde gözlemlemiştik. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları daha kısa olmasına karşın kentin Kazakçası olan Almatı'yı değil, hep kentin daha uzun olan eski adı *Alma Ata*'yı kullanıyorlardı. Tıpkı bunun gibi birçok kişi *ata* sözünün hoş ve sıcak çağrışımıyla *Osman Bey*'in gerçek adının *Ataman* olduğu görüşünü benimsemiştir.

⁴⁷ Aydil Erol, *Adlarımız - Şarkularla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999, s. 153.

⁴⁸ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 119-20.

⁴⁹ Gedikli, *a.g.m.*, s. 217-232.

⁵⁰ Halil İnalçık, “*Osman I*”, *DİA*, C. 33.

Moravcsik'in görüşlerinde eleştirilecek başka yönler de vardır. Örneğin Kazak reislerine *ataman* denir; *atman* denmez. *Hetman* ise Polca bir sözcüktür.⁵¹ Moravcsik'in *atamanın* "babanın iktidarını yükselttiğini, umumileştirdiğini" söylemesi de doğru değildir. Bu, *-man* ekinin büyültme eki olarak kabul edilmesiyle ilişik bir görüştür. *Ataman* doğrudan doğruya unvandır, unvan olarak doğmuştur.

2.3. Moravcsik'in Öbür Kayıtları: Atman, Atuman, Otman, Otuman

Moravcsik'in 6 kaydı tespitlediğini söylemiş, bunlardan ikisini Otknan ve Osman'ı inceleme dışı bırakmıştı. Geriye dört varyant kalıyor: **Atman, Atuman, Otman, Otuman**. Bunlardan Atman, Otman başkaları tarafından da Osman Bey'in gerçek adı olarak öne sürülmüştür (Birinci kısmın sonunda 7 öneriden 5'ini elemiş, geriye kalan Atman ve Otman'ı Moravcsik bahsinde inceleyeceğimizi bildirmişti. Şimdi Atman ve Otman'ı Moravcsik'in öteki iki tespiti olan Atuman, Otuman ile birlikte inceleyelim):

Moravcsik'in bu dört kaydı (Atman, Atuman, Otman, Otuman) aslında aynı kelimenin değişkenleridir. Fakat doğru bir tane olduğuna göre acaba bunlardan hangisi gerçek, doğru isimdir? İşte bütün mesele buradadır.

Hangisinin doğru olduğunu anlamak için anılan kelimeleri geriye doğru izlememiz gerekir. İzlemede bunların hangisine raslıyoruz? Hangisine raslamıyoruz? Hangisini anlamlandırıyoruz? Bu yöntem bize somut veriler, bilgiler sağlayacaktır.

Türk özel ad hazinesine geriye yönelik olarak baktığımızda **Atman** diye bir isme raslamıyoruz.

Atuman diye bir isme de raslamıyoruz.

Otuman diye bir isimle de karşılaşmıyoruz.

Lakin **Otman** diye bir isimle karşılaşmıyoruz ve bu isimlerin hepsi de (Atman, Atuman, Otuman), Otman'ın değişik biçimleridir. Sadece Rumcanın bünyesine uydurulmuşlardır.

2.3.1. Rumlar Otman'ı Neden Atman, Atuman, Otuman Şeklinde Yazdılar?

Her dilin kendine özgü kuralları, doğal bir bünyesi vardır. Her dil aldığı sözcüğü, vurgusu dâhil kendisine uydurur. Ünlülerini, ünsüzlerini, vurgularını değiştirir. Otman'ın Atman, Atuman, Otuman olması da böyledir. Atman'da sadece baştaki ünlü değişiyor, o > a oluyor (Moravcsik, a - o - ou değişimi olduğundan söz etmişti). Atuman'da ise başta ünlü değişimiyle birlikte aynı zamanda *-tm-* arasına ünlü giriyor. Bunlar Rumcanın özellikleridir. Rumca (Yunanca, Grekçe) bazı Türkçe sözleri değiştirir. Örneğin Turgut'u Dragut, Porsuk'u Prosuk yapar.

Otman'ın Ataman biçiminde üç heceye çıkması, ilk ünlünün uzun olmasından dolayı da olabilir. Çünkü "*Balikesir-Edremit arasındaki şosedede bir mahal adı*" olan **Ootmannar** yer adında⁵² baş ünlü uzundur.

⁵¹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, s. 121.

⁵² Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I - Oyunlar, Tekerlemeler, Yanılmaçlar ve Oyun İstihlaları, Balikesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya Vilayetleri Ağızları*, 2. Baskı, TDK, Ankara 1994, s. 193, (kitabın ilk baskısı 1940'tadır).

Kendi dilimizden birkaç örnek verirsek durumu daha iyi anlatabiliriz. Bugün *kaptan* dediğimiz kelime Evliya Çelebi'nin birinci cildinde **kapudandır**. Bugün *Mondros* dediğimiz ateşkese Osmanlı **Monduros** diyordu. *Monduros*, Türkçenin bünyesine, yapısına daha uygundur.

Yazı dilimizdeki *sandviç*, konuşmada **sandoviçtir**; yani araya ünlü almıştır. Üç hece olmasına karşın Türk ağzına daha kolay gelir. Keza iki heceli *komser* sözüne nispetle üç heceli **komiser** daha kolayımıza gelir. Yine konuşmada *turizm* yerine **turizim** diyoruz; *-izm* ekini *-izim* söylüyoruz. *Apartman* halk dilinde **apartımandır**. Hece fazlalaşır ama Türkçenin bünyesine daha uygundur. Bunun gibi Rumca da galiba *Atuman*, *Otuman*'da olduğu gibi *-tm-* ve *Osuman*'te olduğu gibi *-sm-* sesleri arasına ünlü alınca daha rahat bir söyleyişe kavuşuyor.

Moğulca da Türkçeden aldığı sözleri bünyesine uydurur ve sondan genişletir. Söz gelişi *and* > *anda*, kök > kökö olur.

2.4. Moravcsik'in 5 Tespitini Elemiş Olduk

Moravcsik'in 6 tespiti olduğunu söylemiştik. **Atman, Otman, Atuman, Otuman, Otknan, Osman.**

Osman bu noktada bizi ilgilendirmiyor. Otknan'ın *Othnon* yerine yanlış yazım olduğunu söyledik. Atman'ın başta o > a değişimiyle *Otman'dan geçtiğini belirttik. Atuman, Otuman'ın nasıl meydana geldiğini bir üst başlıkta anlattık (Atuman'da başta o > a dönüşümü, her iki sözde ortada ünlü vardır). Dolayısıyla Atuman ve Otuman'ı da eliyoruz. Elimizde tek kayıt kalıyor: **Otman**. Bu tahmin ve öneri E. B. Şapolyo, H. A. Erzi, T. Gökbilgin, O. Turan, F. Sümer, O. Ş. Gökyay, M. S. Kaçalın, A. Havuzlu gibi yazarların tahmin ve önerilerinden biridir. Otman'ın üzerinde dururken onların tahmin ve önerileri üzerinde de durmuş olacağız.

2.5. Moravcsik Bahsinin Sonucu: Osman Bey'in Gerçek Adı Atman, Atuman, Otuman Değil, Otman'dır

Doğu Roma (Bizans) kaynaklarındaki kayıtları ve başka kanıtları dikkatle incelediğimizde Osman Bey'in doğru ve gerçek adının **Otman** olduğunu ve bunun İslamlaştırılarak Osman yapıldığını anlıyoruz (Atman, Atuman, Otuman vb. değil. Ataman hiç değil!). İmdi Osman Bey'in adının Otman olduğunu gösteren tüm kanıt ve gerekçelerimizi teker teker sıralayalım:

3. Üçüncü Kısım: Osman Bey'in Adının Otman Olduğuna Dair Kanıt ve Gerekçelerimiz

3.1. Bizanslıların Otman Kaydı

Eğer ad gerçekten Osman olsaydı ve Arap fonetiğine uygun olarak peltek s ile Osman söyleneydi, Moravcsik'in de dikkatimizi çektiği üzere Bizans kaynakları Osman Bey'in adını **Othman** yazarlardı; yani *-th-* ile (peltek *-s-* ile) yazarlardı. Zira Arapça 'Usman kelimesindeki peltek *-s-*, Grekçede θ, Batı alfabelerinde *th* ile gösterilir (Grekler üçüncü halifenin adını hep *-th-*'li yazmışlardır). Eğer ad Türk söyleyişiyle *Osman* olsaydı, Doğu Romalılar bu adı doğrudan doğruya *Osman* veya *Ousman* yazarlardı. Yani Türkçe ve Grekçedeki s (σ) ile

yazarlardı. Oysa Doğu Romalılar adı **Otman, Atman, Atuman, Otuman**, yani -t- ile yazmışlardır.

Moravcsik'in kayıtlarını tasniflediğimizde 9 Otman, 2 Otmanlı, 12 Otmalı, 7 Otuman, 2 Otoman, 1 Otmanoglu, 1 Otma kaydını buluruz ki toplamı 34'tür. Ayrıca 5 Atman (Atmana, Atmane dâhil), 7 Atuman, 1 Atommanoglu, 1 Atumalı, 1 Atma kaydına raslarız ki toplamı 15'tir. Otman ve Atman unsurlu kayıtların yekünü 49'dur. Yani ağırlık O- ve A- ile başlayan -t- li biçimlerdedir. Atumalı, Otmalı, Otma, Atma biçimlerinde -n- ve -n kaybı vardır.

Geriye kalan kayıtlar şöyledir: 5 Otsman, 2 Otsuman, 1 Otsaman, 1 Osuman, 7 Osman, 1 Osmanlı. Toplamı 17'dir. Hepsinin toplamı 66'dır. *Osmanlar*ın bir kısmı -s- ile, bir kısmı -th- ile yazılmıştır. -ts- li yazımlar -ts- (-tth-) harfleriyle yazılmıştır (Bu kayıtları Grek dilindeki eklerden arındırarak tasnifledik, yazılışı değil okunuşu esas aldık).

Demek ki Osman Bey'in adı Osman değil, Otman'dır. Yalnız biz sadece bununla yetinmeyeceğiz. Görüşümüzü *ayrıca* şu kanıt ve gerekçelere dayanacaktır.

3.2. Otman Kaydının Çokluğu

Söylediğimiz ve aşağıda ek bölümde görüleceği üzere Moravcsik 45 maddede 66 kayıt vermiştir. Bunların 51'i O-, 15'i A- ile başlamaktadır. O- ile başlayan kayıtlar sırasında verilen ve A- ile başlayan 11. kayıt da muhtemelen yanlış yazılmıştır. Böylece 66 kayıttan 52'si O- ile, sadece 14'ü A- ile başlamaktadır. Bu da adın **Otman** olduğunu destekleyen bir olgudur.

3.3. el-Ömerî'nin Kaydı

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî 1301-1349 yılları arasında, yani Osman Bey'in en çok tanındığı zamanda yaşamıştır, onun çağdaşdır. Dolayısıyla el-Ömerî'nin kaydı gerçekten çok önemlidir.

el-Ömerî'nin Türkçe çevirisinde ad iki kere geçer. İlkinde **Orhan b. Osman**, ikincisinde **Orhan b. Tuman**'dur.⁵³

Sorun طمان (Tumān) sözündedir. Sözcük Osman olsaydı, ikinci öbekte el-Ömerî bunu ilk öbekteki gibi Arapça عثمان, yani 'Usman yazardı; o zaman konuyu tartışmazdık. Hâlbuki ارخان بن طمان yazmıştır. Bu tamlamadaki طمان sözünü Hasan Adnan Erzi, Tumān okumuştur.⁵⁴ el-Ömerî'nin eserini Türkçeye çeviren D. A. Batur da Tuman okumuştur.⁵⁵ İmlaya göre okunuş ancak Tumān veya Tamān olabilir. Çünkü ارخان بن طمان'ın طمان unsuru ilk hecesinde ünlü harf barındırmadığı için iki türlü de okunabilir.

Doğrusu nedir? Görüşümüzü tekrarlayalım: طمان eksik yazımdır; yani **Tumān** okunan sözün başındaki elif düşmüştür. Arap alfabesinde herhangi bir harfin düşmesine veya noktaların yerinin değişmesine çok sık tesadüf ederiz. Sözcüğü onarmaya çalışalım. Bunun için başa bir elif getirelim. O zaman

⁵³ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l-Eb-sâr*, s. 147, 164.

⁵⁴ H. Adnan Erzi, "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi", s. 326.

⁵⁵ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 164.

ad şöyle olur: اطمان. Yani **Otman**. İşte Osman Bey'in esas adı budur, yani **Otman**'dır. Adı böyle onarınca o zaman Doğu Roma kaynaklarındaki Otman biçimiyle olan aynılık Atman, Atuman, Otuman ile olan yakınlık ortaya çıkar. el-Ömeri'nin diğer yazma nüshaları varsa -ki vardır-, onlara da bakmak gerekir. Belki onların birinde doğru yazım mevcuttur.

3.4. Avrupalıların Ottoman Adlandırması

Eğer ad gerçekten Osman olsaydı Avrupalılar da adı **Othman** veya **Osman** biçiminde yazarlardı, yani *-th-*'li (peltek *-s-*'li) veya *-s-*'li yazarlardı. Hâlbuki Batılılar Otman'ı, **Ottoman**, yani *-t-*'li yazmışlardır. Ottoman biçimi galiba İtalyanca (Venedikliler ve Cenevizliler) kanalıyla yayılmıştır. Çünkü *-t-* ikizleşmesi İtalyancanın en sık raslanılan özelliklerinden biridir. Örneğin Latince *octo* (göz), İtalyancada *otto*, Latince *victoria* (zafer), İtalyancada *vittoria*'dır. Ayrıca Batı'daki Otto kişi adının bilinçaltı etkisi vardır (Fransızca, İngilizce Ottoman, Almanca Ottomane, İtalyanca Ottomano "Osmanlı"dır).⁵⁶

Batılıların Ottoman adlandırması Otman'daki baş ünlünün o olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Sözcük *a-*'lı olsaydı, *a-*'lı yazarlardı. Demek ki ad gerçekten Otman'dır. Böylece Doğu Roma'daki Otman, Atman, Atuman, Otuman ve el-Ömeri'deki Otman biçimlerinin gerçekte *o-*'lu olduklarını söyleyebiliriz.

3.5. İslam Devletlerinde Osman Bey'e Değın Hiçbir Hükümdarın Osman Adını Taşımaması

Şii Müslümanlar zaten Bekir, Osman, Muaviye, Yezid vb. adları çocuklarına takmaz. İşin ilginç yanı şu ki, Osman Bey'e gelinceye değın hatta Osman Bey'den sonra dahi hiçbir önemli Sünni-İslam devletinin kurucusu ve hatta hükümdarı, padişahı Osman adını taşımaz. Bizce bu çok anlamlıdır. Hammer de "*Peygamberin üçüncü halifesi olan (Hz.) Osmân'dan beri İslâm kanunlarına tâbi olan memleketler tahtı üzerinde bu isimde hiçbir şöhet sâhibi hükümdar görülmemiştir*" diyerek bu hususa parmak basar.⁵⁷ (1435'te ölen Akkoyunluların Kara Yülük Osman'ı adını Osman Bey'den almıştır).

Bunda Hz. Osman devrinin karışıklıklarla dolu olması ve akrabalarını kayırmasının rolü olmalıdır.

3.6. Otman Kişi Adının Kendisi

Türkçedeki Osman biçimi, Osman Bey'in gerçek adının Otman olduğunu destekliyor. Çünkü Otman kolaylıkla Osman'a çevrilmiştir. Ad Atman, Atuman, Otuman (veya Moravcsik'in varsaydığı gibi Ataman olsaydı) o zaman

⁵⁶ Sonradan bir uyarı üzerine Merriam - Webster sözlüğüne bakınca düşündüğümüz gibi İngilizce Ottoman'ın "probably from Italian ottomano = muhtemelen İtalyanca Ottoman'dan" kaydını okuduk. Ottoman İngilizcede 1603'te kullanılmaya başlanmıştır. Aynı sözlük *Türk ve Turkish* sözlerinin XIV. yüzyılda, *Turkey*'in 1555'te İngilizceye girdiğini yazar (Merriam - Webster's *Collegiate Dictionary*, eleventh edition, first printing, Springfield - Massachusetts 2004, s. 879b, 1348b, 1349a).

⁵⁷ Baron Joseph von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi - (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, Osmanlıcaya çev. Mehmed Atâ Bey, yayına hazırlayanlar Mümin Çevik - Erol Kılıç, Üçdal N., C. 1, İstanbul 1983, s. 77.

Arapça karşılığı muhtemelen farklı olurdu. Yani bu adlar kolayca Osman adına değişmezdi, çevrilemezdi.

Arapça 'Usman'ın Türkçede Osman olması, Osman Bey'in asıl adının Otman olduğunun ikinci bir kanıtıdır. Otman o-’lu olduğu için Arapça 'Usman, Türk ağzında Osman olmuştur; Usman olmamıştır.⁵⁸

3.7. Osman Bey'in Ailesinin (Baba, Amca, Oğul) Hep Türkçe Ad Taşınması

Osman Bey'in (1258-1326) babası **Ertuğrul**, amcası **Dundar** (Dündar değil), kardeşleri **Gündüz**, **Savcı**, **Saruyatı** ~ **Sarıbatı**, oğlu **Orhan**, hep Türkçe adlardır. Keza Osman Bey'in en yakın silah arkadaşları **Akça Koca**, Konur Alp, **Turgut Alp**, Saltuk Alp, **Aykut Alp**, Ak Temür, **Kara Tekin** adları da hep Türkçedir. Yani kuralı bir tek Osman Bey bozuyor. Bu istisna çok mantıklı olmuyor. Çünkü o zaman Kayı aşiretinin Müslümanlığı yenidir.

Gerçi Osmanlılarda Abdurrahman Gazi, Kara-mürsel gibi Arapça ad taşıyanlar da vardır (Kara ögesi Türkçedir). Lakin Osman Bey'in ailesindeki kişi adlarının hepsi Türkçedir.

3.8. Türk Kaynaklarında Otman Adıyla Osman Bey'in İfade Edilişi

Tarihe göz attığımızda iki Türkçe kaynakta **Otman** adı geçer ki, bunlar doğrudan doğruya Osman Bey'i gösterir.

1. II. Beyazıt devrinde yazılan *Kıtab-ı Velâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Horasan*'de geçen

“Zikr olan Ertuğrul Alp'ın ey 'aziz
Var idi Otmân nâm bir oğlınız.”

beyti doğrudan doğruya Osman Bey'i kasteder. Otman Arap harfleriyle **وتمان** yani *ti* ile değil *te* ile yazılmıştır. Fakat bunun bir önemi yoktur. Çünkü Erken Osmanlıca'da imla henüz oturmamıştır. Oturmuş Osmanlı imlasında kalın sözcüklerde *ti*, ince sözcüklerde *te* yazımı genelleşmiştir.

2. Yazıcı-oğlu'nun “*Tarih-i Âl-i Selçuk*” yapıtının baş tarafında yer alan *Oğuzname*'nin 14. satırındaki “*Nakusların çaldırmayan Otmanoğlu*”,⁵⁹ bilgilerin söylediği gibi Otman (Osman) Bey'den başkası değildir. Gökyay, “*Otman-oğlu'ndan 'Osman Bey soyunu' anlamak, belki de üzerinde durulmaya değer bir tahmindir*” der.⁶⁰

Otman bu cümlede de **اوتمان** yani *ti* ile değil *te* ile yazılmıştır. Dediğimiz üzere bunun bir önemi yoktur.

3.8.1. Tarihte Diğer Otman Kişi Adları

3. **Otman Baba**, bir Kalenderi dervişinin adıdır. 1478'de ölmüştür. Asıl adı Hüsam Şah'tır. 1402'de Temür'le birlikte Anadolu'ya geldi. Rumeli'ye geçti. Osmanlı fetihlerine katıldı. Halka Oğuz Türkçesinde seslenerek Balkanlar'ın Türkleşmesinde rol oynadı. Bulgaristan'daki tekkesi döneminin en önemlilerinden biriydi. Mehtilik ve peygamberlik iddiasında bulununca

⁵⁸ Klasik Arapçada *o* ünlüsü yoktur, *u* ünlüsü vardır. Türkçedeki Osman'ın Arapçası 'Usman'dır.

⁵⁹ Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. DLXXVIII.

⁶⁰ Gökyay, *a.g.e.*, s. CLXVIII.

idam edildi. Küçük Abdal, “*Velayetname-i Otman Baba*” yapıtını 1483’te yazmıştır.⁶¹

F. Sümer bu adı **اوتمان بابا** yani *Otman Baba* yazar.⁶²

4. İlhanlılardan Argun Han devrinde (egemenlik devri 1284-91) bir **اوتمان** = Otman kişi adı kaydedilir. Sümer bu kişiyi **Ütmân** biçiminde Latinceleştirir. Üç yerde **Utman** yazar.⁶³ Başka bir yerde **Otman** yazar.⁶⁴ Bu kişi Hülagü ve Abaka devirlerinin büyük emirlerinden biri, İlhanlı ordusunun merkez kolunun kumandanı Abatay Noyan’ın oğlu, Bulugan Hatun’un babasıydı. İlhanlı Argun Han 1286’da bu Ütmân’ın kızı Bulugan Hatun’la evlenmişti.⁶⁵ (Bulugan Hatun, Argun Han’ın *hatun-ı muazzaması*ydı ve adı bir yerde dizgi yanlışlı olarak **Bulsogan** yazılmıştır).⁶⁶

Sümer devamla “*Bu [Ütmân] kazanmak, yenmek, gâlip gelmek manalarındaki ut- fülinden işlek olmayan -man eki ile yapılmış bir isim, olabilir. Buna göre Utman [böyle yazar] ‘yenen (yenici), gâlip gelen (gelici) demek olur.*”⁶⁷ Başka bir yerde “*Otman Moğolların kullandıkları adlardan biri olmalıdır*” der.⁶⁸

Sümer adın anlamı ve sözün kökeninin Moğulca olduğu hususunda yanılmıştır. Ad Türkçedir. Moğullar pek çok Türk adını kullanırlar. En başta şunu belirtelim ki Cengiz’in babası Temuçin (demirci) ve Temuçin’in unvanı olan Cengiz (Türkçe dengiz “*deniz*”) bunlardan sadece ikisidir (Sümer eserini tamamlayamadan dünyadan göçmüştür. Eseri ölümünden sonra yayıma hazırlanmıştır).

Günümüz Türkiye’sinde Otman ad ve soyadı mevcuttur. Ayrıca ülkemizde birçok şirket, dükkân adı Otman, Otmanlı adını taşımaktadır. Araştırsak başka **Otman** adlarına raslayacağımız kuşkusuzdur.

Şunu belirtmekte yarar vardır: Otman adına Utman olarak da raslayabiliriz. Türkçede o > u ve u > o geçişleri normaldir. Yalnız esas ünlü -o- gözükmemektedir.

3.9. Yer Adı Olarak Otman

En önemli delillerimizden biri de yer adlarıdır. Otman kişi adından birçok yer adı meydana gelmiştir:

1. Ahmet Caferoğlu 1940’ta **Ootmannar** “*Balıkesir-Edremit arasındaki şosesede bir mahal adıdır.*” bilgisini verir.⁶⁹ Baştaki ünlünün uzunluğu dikkati çekiyor. Greklerin Otman’ı üç heceli Ataman biçiminde yazmalarının nedenlerinden birinin baştaki ünlünün uzunluğu olabileceğini beyan etmiştik.

⁶¹ “Otman Baba”, *Büyük Larousse*, C. 15, s. 8961.

⁶² Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV Yayını, İstanbul 1999, s. 763.

⁶³ Sümer, *a.g.e.*, s. 325, 333, 334.

⁶⁴ Sümer, *a.g.e.*, s. 763.

⁶⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 334, 335.

⁶⁶ Sümer, *a.g.e.*, s. 325.

⁶⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 335.

⁶⁸ Sümer, *a.g.e.*, s. 763.

⁶⁹ Caferoğlu, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I - Oyunlar, Tekerlemeler, Yanılmaçlar ve Oyun İstilaçları, Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya Vilayetleri Ağızları*, s. 193.

1946-47'de yayımlanan “*Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu*”nda Otman ve Otman ögeli yer adları vardır (toplam 5 adet).

2. Sivas-Hafik-İpsile (bugün Tozanlı) bucağına bağlı **Otmanalan** köyü (bugün de vardır),

3. Kocaeli-İzmit-Geredeli köyüne bağlı **Otmanlar** mahallesi (bugün Derince’ye bağlı Otmanlı köyü),

4. Manisa merkeze bağlı **Otmanlar** köyü (bugün Manisa Yunusemre ilçesine bağlı),

5. Muğla-Köyceğiz’e bağlı **Otmanlar** köyü (hâlen mevcuttur),

6. Tekirdağ-İnecik bucağına bağlı **Otmanlı** köyü (bugün Süleymanpaşa ilçesine bağlıdır).⁷⁰

Ayrıca kitapta 7 Osman ve 151 Osman unsurlu yer adı vardır (Osmaniye, Osmanlar, Osmanlı vb.).⁷¹ Bunların bir kısmının **Otman**’dan dönüştüğünü düşünmek isabetlidir (Kılavuzda **Atman**, **Atuman**, **Otuman** yer adları yoktur). Günümüzde ayrıca şu yerleşim birimleri mevcuttur:

7. **Otmanlı** Sinop’un Ayancık ilçesine bağlı bir yerleşim birimidir.⁷²

8. Kastamonu-Cide’de **Otman** köyü vardır.

Bunların kişi adından meydana geldiği açıktır. Otman ve Otman ögeli yer adlarının olması, Osman Bey’in esas adının Otman olduğunu gösteren kanıtlardan biridir. Ayrıca Türkiye’de ve Türk Dünyası’nda daha birçok yer, mahalle, mevki adı olduğu kesindir. İleride bunlar da yazılacaktır.⁷³

3.10. Bu Kısımın Sonucu

9 başlıkta topladığımız kanıt ve gerekçelerle Osman Bey’in gerçek adının Otman olduğu anlaşılmalıdır sanırız.

3.11. Sözlüklerde Otman

Sözlüklerde *otman* kelimesine rastlayamadık. Kişi adlarını içeren Besim Atalay’ın,⁷⁴ Murad Uraz’ın⁷⁵ eserlerinde böyle bir ada rastlayamadık.

Cem Dilçin’de **Otman** (Odman, Ödmen, Utman) T. e. [< ot-man (ot “ilaç”)] “*Otacı, hekim, tabip, attar*” biçiminde açıklanmıştır.⁷⁶ Bunlar bizim aradığımız anlamlar değildir. Ayrıca Dilçin’in anlamlandırmaları sanırız kendi görüşleridir. Utman maddesi Otman’a gönderilmiştir.

⁷⁰ *Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu*, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını, Başbakanlık Devlet Matbaası, Seri II, Sayı: 2, C. 2, Ankara 1947, s. 885 vd. (1. cilt 1946’da çıkmıştır).

⁷¹ *Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu*, C. 2, s. 882-885.

⁷² “Otmanlı”, *Büyük Larousse*, C. 15, s. 8961.

⁷³ Azerbaycan’da **Otman-Bozdağ** veya **Osman-Bozdağ** adında bir çamur yanardağı vardır; 1965’te ve en son Eylül 2018’de püskürmüştür (“Otman Bozdağ”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. 7, s. 394). Buradaki *Otman* Türkçe *od* “ateş”le alakalıdır. İşin ilginç tarafı şu ki Otman, Azerbaycan gibi Şii ağırlıklı bir ülkede bile Osman’a dönüştürülüyor.

⁷⁴ [Besim] Atalay (Toplayan, Kütahya Mebusu), *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, (TBMM Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur), Matbaa-i Amire, İstanbul 1339 [1923]. Arap harfleriyle. / Aynı yazar, *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. Baskı, İstanbul 1935. / Aynı yazar (Kütahya Saylavı), *Türk Adları, Dahiliye Vekâleti Neşriyatı*, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, İstanbul 1936.

⁷⁵ Murad Uraz, *Türk Adları*, Yeni Şark Bitik Evi, Bozkurt Matbaa, İstanbul 1935.

⁷⁶ Cem Dilçin, *Adlar Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 2014, s. 298.

Azerbaycan'daki Otman-Bozdağ çamur yanardağının *Otman* unsuru "ateş"le ilişiktir. Çünkü Azerbaycan "odlar yurdu"dur.

3.11.1. Otman'ın Anlamı

F. Sümer'in yukarıda aktardığımız açıklamalarını doğru göremiyoruz. Biz de Otman adının anlamı hakkında *şimdilik* kesin bir şey diyemiyoruz. Yalnız tahminlerde bulunabiliriz. Daha doğrusu hiçbir şey yazmamaktan- sa, bazı tahminlerde bulunmayı uygun buluyoruz. Bunun *birinci sebebi* okurun yazımızın konusu olan Otman hakkındaki görüşümüzü merak edebileceği düşüncesi, *ikinci sebebi* yaptığımız tahminlerin, ileri sürdüğümüz görüşlerin ek bilgi ve fikirlere sahip bilim kişilerine yeni kapılar açabileceği düşüncesidir. Söylediğimiz gibi yazacaklarımız tahminden, görüşten öteye gitmemektedir.

Tahminimize göre **Otman** "yurtucu bir kuşun adı"dır. Bizi bu fikre yönelten sebep yurtucu kuş adlarının Türklerin bilhassa Oğuz boylarının en sevdiği kişi adları olmasıdır. Bildiğimiz gibi Oğuz boylarının ongunları da yurtucu kuşlardı. Yurtucu kuşlar hem avcıdır hem de dağları, ovaları, çölleri öbür hayvanlara göre kolayca aşan varlıklardır. Yani kişi adı olmaya uygun sözcüklerdir. Bu noktada Osman Bey'in babasının adı olan Er-tuğrul'un ikinci ögesinin yurtucu bir kuş adı olduğunu belirtmek uygundur. Nitekim Kaşgârlı'da **toğrul** "yurtucu kuşlardan bir kuş, ..."tur.⁷⁷

Fakat Otman'ın "yurtucu bir kuş" anlamını tanımlayamıyoruz. Bununla birlikte bir gün tarihsel ve çağdaş Türkçelerde bu anlama tesadüf edeceğimizi zannediyoruz. Çünkü yurtucu kuşlarla avcılık, tarihin en eski çağlarından beri bütün toplumlarda ve devletlerde görülmüştür. Tarih boyunca Türk, Fars, Arap devletlerinde kuşçular, kuşçubaşılar bulunmuştur ve Türkçe, Farsça, Arapça birçok kuşçuluk kitabı yazılmıştır. Yazık ki bu kitapların önemli bir kısmı bilim âleminin istifadesine sunulmamıştır.

3.11.2. Otman'ın Kökeni

Otman biçiminde başta ses kaybı varsayıyoruz. Çünkü sözcüklerin ünsüz bir sesle başlamaları gerektiğini farzediyoruz. Bundan dolayı Otman sözcüğünün birincil hâlini *do-nd-ag olarak düşünüyoruz. Kaybolan sesin d- > y- > ø yolunu izlediğini sanıyoruz. Böyle bir gelişmeden sonra sözcüğün kalan kısmı *ondagdır. Ses yasalarına göre -nd > -mt olabilir. Bu durumda *ondag biçimi *omtag, *omtag da göçüşmeyle *otmag olabilir. -ag unsuru ektir.

Lakin Otman'ın sonundaki ses -g değil, -n'dir. Bunu şöyle açıklayabiliriz: -g > -ng olmuş, -g'si düşmüş, -n'si kalmıştır. Yani -ag eki sonrakil ng'leşme sonucunda -ang olmuş, kayıtlara -an biçiminde geçmiştir. Bu gelişme sözcüğün herhangi bir safhasında olabilir. Bunu belirlemek imkânsızdır.

Bütün bunlar birer savdan, fikir jimnastiğinden öteye gitmiyor. Bununla birlikte yazmayı gereksiz bulmadık. Konu üzerinde araştırma yapmayı ve düşünmeyi sürdüreceğiz.

Kök ünlüsü -o- veya -u-'dur ve uzundur.

⁷⁷ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 123.

3.11.3. Dundar Kişi Adı

Yeri gelmişken Osman Bey'in amcası olan **Dundar** kişi adı üzerinde birkaç söz etmeyi uygun görüyoruz. Bu ad Dede Korkut'ta da geçer. Adın doğrusu Dundar'dır, DüNDAR değil. Dede Korkut'u çalışanlar bu sözü doğru olarak hep Dundar okumuşlardır. Anlamı “*yırtıcı bir kuş*” olmalıdır. Bu kanaate varışımızın nedeni şudur:

Kırgızca **tuncur** “*Astur palumbarius denilen atmacanın dişisi ...*”dir.⁷⁸ Bu sözcüğün birincil kökünü *du-nd olarak düşünüyoruz. Başta d- > t-, kök sonunda -nd > -nc değişimi varsayıyoruz. Sondaki -ur ögesi ektir.

*Tuncur*la Osman Bey'in amcasının adı olan Dundar'ı kökteş sayıyoruz. Dundar'da baştaki d- ve kök sonundaki -nd aynen kalmıştır. Sondaki -ar ektir ve *tuncurdaki -ur* ekinden tek farkı düz olmasıdır.

Eski Uygurca **Tumtur** “*antroponim*”ini de⁷⁹ *tuncur* ve *Dundar* sözleriyle kökteş kabul ediyoruz. *Tumtur*'da başta sertleşme, kök sonunda -nd > -mt olmuştur; eki *tuncurdaki* gibi -ur'dur, yani yuvarlaktır. *Tuncur* “*Astur palumbarius denilen atmacanın dişisi ...*” anlamına geldiği için *Dundar* ve *Tumtur* kişi adlarını da “*yırtıcı bir kuş*” olarak düşünüyoruz. Tabii ki görüşlerimiz kesinlik arzetmez.

4. Dördüncü Kısım: Genel Sonuç

Osman Bey'in gerçek adının Osman değil, **Otman** olduğunu Grek, Arap, Türk kaynaklarının tanıklığıyla ortaya koyduk. Artık bundan sonra Osmanlı yerine **Otmanlı** yazmak ve söylemek doğru, isabetli ve uygundur.

5. Beşinci Kısım: Osman Adının Anlamı

Yazımızı sonlandırmadan konuyla doğrudan ilgili olan Osman adının anlamı üzerinde de durmak isteriz.

5.1. Araplarda Ad Verme Geleneği

Her toplumda olduğu gibi Araplarda da hayvan adları kişi adı olmuştur. Örneğin **Gazanfer**, **Esed**, **Bağır** “*arслан*” anlamındadır. **Ebu Hureyre** lakap olup “*kedi babası*” demektir. Bir görüşe göre boy ve sülale adı olan **Kureyş** “*köpek balığı*”dır.⁸⁰

Hayvan adlarının iki önemli örneği Hz. Ebubekir ve Hz. Osman'dır. Birinci halife olan **Ebu Bekir** (Abû Bakr) 571-634 yılları arasında yaşamıştır. Anlamı “*deve yavrusunun babası*”dır.⁸¹

5.2. Osman Adının Manası Hakkında Bilgiler

Üçüncü halife olan Hz. Osman 642-656 arasında egemen olmuştur. **Osman** kişi adı şöyle açıklanır: “*1. yılan yavrusu 2. bu sözün Türkçe 'Otman'la karıştırılmış olması ihtimali de vardır.*”⁸²

⁷⁸ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 760.

⁷⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993, s. 165.

⁸⁰ H. Lammens, “Kureyş, Kurayş”, *İA*, C. 6, s. 1014.

⁸¹ F. Buhl, “Ebû Bekir”, *İA*, C. 4, s. 12.

⁸² Aydil Erol, *Adlarımız - Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, s. 526.

Kaçalin; Osman, yani 'Uğman'ın "toy (Lât. Otis) kuşunun yavrusu, ejderha yavrusu, yılan ve bir görüğe göre yılan yavrusu" anlamına geldiğini yazar.⁸³

Araplarda geçen asırda bir **Nahas Paşa** vardı. Bu adın anlamı Etiyopya dilindeki **nahas** "yılan" olabilir.⁸⁴ Bu dil Hami - Sami dil ailesindedir.

Yırtıcı kuş adları ve yavruları çocuklara ad olarak verildiği gibi yılan, ejderha vb. sözler de çocuklara ad olarak verilir. Krş. Türkçedeki Evren, Ejder vb. adlarla.

5.3. Osman Adının Manası Hakkında Hammer'in Verdiği Bilgiler

Hammer, İdris (İdris-i Bitlisi olmalıdır), varak 17'ye dayanarak şöyle yazar: "Osmân, kelimenin arapça kökü itibâriyle sâkşiken (sap-kıran?) mânâsına gelir."⁸⁵

Hammer, *Terceme-i Kaamus'a* dayanarak şöyle yazar:

"Osmân lâfzının kökü bu (şu) mânâdadır. Galius'a göre bilâkis kırılmış bacakları yerine getiren, mânâsına gelir. (Asm -yani Osmân kelimesinin arabça kökü- sunmuş, kırılmış, kemik eğri sarılmak mânâsınadır. *Terceme-i Kaamus-dan*)."⁸⁶

"Osmân sultân vezninde toy kuşunun yavrusuna ve ejderhâ yavrusuna denir."⁸⁷

Tarihin çevirmeni Ata Bey (Nurullah Ataç'ın babası), Hammer'in verdiği son bilgiye "Ancak müverrihin Osman kelimesi üzerine yürüttüğü istidlaller kendi buluşundan ibârettir" diyerek karşı çıkar.⁸⁸ (2010-2021).

Ek Bölüm: Moravcsik'in Kayıtları ve Kaynaklar

1. Osman Gazi, Osmanlı Türk Devleti'nin kurucusunun Doğu Roma tarihlerinde geçen adı (Moravcsik'in makalesinden alınmıştır).⁸⁹

1. **Ἀτμάν [Atmán]** : Georg Pach II 327-8, 332-2, 332-6, 333-9, 414-18. 637-11, 637-16, 642-3.

2. **Ἀτμᾶνε⁹⁰ / a [Atmane]** : a Georg Pach II 316-9.

3. **Ἀτμᾶνα, Ἀτμῶν [Atmána, Atman]** : Nik Greg I 214-23.

4. **Ἀτουμάν [Atoumán]** : Chron Turc R 83-r, 84r⁹¹.

5. **[Ἀτ]ουμάνος⁹² [Atoumános]** : Chron Turc R 83-r.

6. **Ἀτουμάνης [Atoumánis]** : Chron Min 3, Chron Min 49, Chron Min 25.

⁸³ Kaçalin, *a.g.e.*, s. 112.

⁸⁴ "N", *Büyük Larousse*, C. 14, s. 8500.

⁸⁵ Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi - (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, C. 1, s. 78.

⁸⁶ Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, *Aynı yer*.

⁸⁷ Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, *Aynı yer*.

⁸⁸ Hammer-Purgstall, *a.g.e.*, *Aynı yer*.

⁸⁹ Moravcsik, "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti", s. 494-495.

⁹⁰ Sözcük 1937'deki birinci baskıda böyle (doğru) yazılmıştır. 1943'teki ikinci baskıda **Ἀτμᾶνε (Atmağe)** biçiminde yanlış yazılmıştır. Doğrusunu dikkate aldık. İkinci a'nın üzerindeki dalgalı çizgi harfi ince okutur.

⁹¹ Son rakam ve harf sadece 1937'deki birinci baskıda vardır.

⁹² Baştaki iki harf her iki baskıda da düşmüştür. Yerine koyduk.

7. **Ἀτομάνογλης [Atommánoglis]** : Chron Turc R 83-v, Not Chron D.
8. **᾽Οτουμάνος [Otoumános]** : Laon Chalk I 11-20, 12-5, 13-5, 17-20, 18-6.
9. **᾽Οτουμάνεω [Otománeō]** : g / Laon Chalk I 19-19, 60-9.
10. **᾽Οτουμάνου [Otoumánou]** : g/ Laon Chalk I 14-14, 15-18, 18-3, 11 208-7.
11. **᾽Ατουμάνου⁹³ [Atoumánu]** : M) Hist Turc 23-r, Chron Min 5, Georg Klon 63-r, 64-r, 64-v, 66-v, 68-r.
12. **᾽Οτομάνος [Otomános]** : Hist Turc 31-v, 93-r, 97-v.
13. **᾽Οτμάνη [Otmáni]** : Hierax 245-19.
14. **᾽Οτθαμάνης [Othhamánis]** : B) Georg Phran Vulg 1025-B.
15. **᾽Οτουμάνης [Otoumánis]** : B) Man Mal 399.
16. **᾽Οτμάνης [Otmánis]** : O) Chron Min 14, Chron Min 42, Chron Min 7.
17. **᾽Οτμάνη [Otmáni]** : ed) Chron Min 51.
18. **᾽Οτμάνης [Otmánis]** : g Man Mal 400.
19. **᾽Οτμάνογλης [Othmanoglis]** : Chron Min 45, Chron Min 46.
20. **᾽Οτθμάνης [Othhmánis]** : Chron Min 46.
21. **᾽Οθμάν [Othman]** : Chron Turc E 240-6⁹⁴, 240-9, 240-10; Dukas 14-2, 14-11, 117-2, 130-5, 130-22, 134-20, 137-1, 139-6, 142-3, 136-10, 147-1, 155-15, 195-4, 233-2, 234-23, 318-15, 318-17⁹⁵, 318-19.
22. **᾽Οθμάνος [Othmános]** : Dukas 235-7.
23. **᾽Οτθμάνης [Othhmánis]** : Georg Phran Chron ed. Papadopoulos I 33-7.
24. **᾽Οτθουμάνης [Oththoumánis]** : A C E.
25. **᾽Οτθμάνου [Othhmánou]** : G:
26. **᾽Οσουμάν [Osouman]** P) 40-9, 81-13, 81-18, 82-12, 82-13.
27. **᾽Οτθνον⁹⁶ [Othhnon]** : a Georg Phran Chron ed. Papadopoulos I 81-10
28. **᾽Οθμάνης [Othmánis]** : Georg Phran Chron ed. Papadopoulos I 48-19⁹⁷, 76-19, 89-14, 99-8, Chron Min 10.

I = Az Osman - csalâd tagjainak mellékneve, Osmanli [Osman ailesinin üyeleri için sıfat olarak].

1. **Ἀτμάνος [Atmános]** : Zot Par C 302, Acta Dip plur Georg Pach II 389-1.
2. **᾽Ατουμάνος [Atoumános]** : Nik Greg I 539-5, Io Kant I 357-1, Not Chron 95, Zot Par C 213, Chron Min 4.
3. **᾽Ατουμάνης [Atoumánis]** : Zot Par K 203, 206.
4. **᾽Ατουμάνοι [Atoumánoi]** : Mich Krit 56-4, 97-64.
5. **᾽Ατουμαλίδες [Atoumalídes]** : Georg Phran Vulg 1025-B (sic⁹⁸ B: **᾽Ατμ᾽ενσιδαί [Atmaensidai]** O ed).
6. **᾽Οτουμάνης [Otoumánis]** : Laon Chalk II 244-14.
7. **᾽Οτουμανίδαί [Otoumaní dai]** : Laon Chalk II 208-2, Hist Turc 29-r etc.

⁹³ Bu sırada O ile başlayan bir ismin olması gerekirdi. Herhâlde dizgide yanlış yazılmıştır.

⁹⁴ İlk rakam olan 240, 1943'teki ikinci baskıda 249 yazılmıştır.

⁹⁵ İlk rakam olan 318, 1943'teki ikinci baskıda 317 yazılmıştır.

⁹⁶ Böyle yazılmıştır. Metinde geçen **Otknan** ile herhâlde bu biçim (Othhnon) kastedilmiştir.

⁹⁷ İlk baskıdaki 17 rakamı, 1943'teki ikinci baskıda 19 yazılmıştır.

⁹⁸ Sic "böyle, aynen alınmıştır" anlamında Latince bir sözcüktür.

8. **Ότουμάνοι [Ότουμάνοι]** : Laon Chalk I II-14, 13-14, 13-15, 50-19, 101-19, 171-7, II 83-8, 131-19, 143-14⁹⁹, 196-17, 207-14, Chron Min 5.

9. **Ότθουμάνοι [Ότθουμάνοι]** : Georg Phran Chron ed. Papadopoulos 1 7-8.

10. **Ότμάνος [Ότμάνος]** : Zot Par C 210, Thren 257-16 (**Ότμάνις [Ότμάνις]** P).

11. **Ότμάνοι [Ότμάνοι]** : Chron Min 10.

12. **Ότμάνλιδες¹⁰⁰ [Ότμάνλιδες]** : Chron Min 37.

13. **Ότμάνδας [Ότμάνδας]** : Chron Min 14, Ekth Chron 49-15 (**Ότμάλιδας [Ότμάλιδας]** V: **Ότμάνλήδες [Ότμάνλιδες]** D: **Ότμάνλήδες [Ότμάνλιδες]** ed) 49-16 (**Ότμάλιδες¹⁰¹ [Ότμάλιδες]** L: **Ότμάνλήδες [Ότμάνλιδες]** D ed) 66-19 (**Ότμάνλήδες [Ότμάνλιδες]** codd ed) Chron Min 42, Chron Min 7, Chron Min 51, **Ότμαείδες [Ότμαείδες]** Ekth Chron 32-3 (**Ότμαλήδων [Ότμαλίδων]** D: **Ότμαλήδων¹⁰² [Ότμαλίδων]** L: **Ότμανίδων [Ότμανίδων]** V: **Ότμαλήδων [Ότμαλίδων]** ed) 62-21 (**Ότμαλήδων [Ότμαλίδων]** ed) 63-11, **Ότμαλήδες [Ότμαλίδες]** Ded) 78-20, **Ότμαλήδε [Ότμαλίδη]** D: **Όδμαλής¹⁰³ [Όδμαλίες]** ed) Man Mal 399. (**Όθμάν [Όθμαν]** Dukas 181-17, (**Όθμάνοι [Όθμανοί]** P), **Ότουμαν [Ότουμαν]** Dukas 78-8, 109-2, 170-19, 172-8, 318-14, 318-21.

14. **Όθμάνιοι [Όθμανιοί]** : Dukas 139-9¹⁰⁴.

15. **Όθμάνλιδες [Όθμάνλιδες]** : Georg Phran Chron ed. Papadopoulos 51-10, 73-13, 81-10, 89-24 ed. Bekker 314-17

16. **Όθμάνοι [Όθμάνοι]** : Chron Turc E 240-1, 240-5¹⁰⁵, 243-17.

17. **Όθομανοεί [Όθομανοεί]** : Pan Mam 249.

28 + 17, toplam 45 maddede 66 kayıt verilmiştir. Bunların 15'i A-, 51'i O- ile başlamaktadır (O- ile başlaması gereken 11. kaydı da dikkate alırsak 52) Bu da adın **Όtman** olduğunu destekleyen kuvvetli ve önemli bir göstergedir.

2. Kullanılan kaynaklar ve kısaltmalar (Moravcsik'in makalesinden alınmıştır).¹⁰⁶

1. **Acta Dip** = Diploma (a. 1492), ed. Miklosich - Müller: Acta et diplomata Graeca medii aevi III, No 25.

2. **Chron Min 14** Chronicon (-1522), ed. Lampros: op. cit. 29-31. βραχέα χρονικά, εκδίδονται' επιμελεία Κ. Ι. Αμάντου (Μνημεια τής ελληνικής ιστορίας Α. Ι), Athen 1932, p. 5-7.

3. **Chron Min 4** Chronicon (-1453), ed. Lampros: op. cit. 7-8.

4. **Chron Min 5** Chronicon (-1535), ed. Lampros: op. cit. 8-9.

⁹⁹ İlk baskıdaki 14 rakamı, 1943'teki ikinci baskıda 15 yazılmıştır.

¹⁰⁰ 1937 baskısında böyle (doğru) yazılmış. 1943 baskısında -n- harfi dizgide düşmüştür.

¹⁰¹ Her iki baskıda böyle yazılmış. Normalde **Ότμάνλιδες [Ότμάνλιδες]** olmalıydı.

¹⁰² Yanlış yazılmıştır. İlk iki harf yer değiştirecektir.

¹⁰³ Böyle yazılmış. Diğer yazımlardaki -t- ve -th- yerine -δ- (Arapçadaki *zel*) kullanılmış. -δ- kullanılan tek örnektir. Diğer bütün yazımlarda -t- yahut -th- kullanılmıştır.

¹⁰⁴ İlk baskıdaki 139 rakamı, 1943 baskısında 239 yazılmıştır.

¹⁰⁵ İlk baskıdaki 240 rakamı, 1943 baskısında 140 yazılmıştır.

¹⁰⁶ Moravcsik, "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti", s. 492-494.

5. **Chron Min 7** Chronicon (-ca 1594), ed. Lampros: op. cit. 10-11.
6. **Chron Min 10** Chronicon (-1718), ed. Lampros: op. cit. 21-23.
7. **Chron Min 14** Chronicon (-1522), ed. Lampros: op. cit. 29-31.
8. **Chron Min 25** Chronicon (-1636), ed. Lampros: op. cit. 44-45.
9. **Chron Min 37** Chronicon (1346-1566), ed. Lampros: op. cit. 64-66.
10. **Chron Min 42** Chronicon (-1566), ed. Lampros: op. cit. 68-74.
11. **Chron Min 45** Chronicon (-1571), ed. Lampros: op. cit. 77-79.
12. **Chron Min 46** Chronicon (-1594), ed. Lampros: op. cit. 79-80.
13. **Chron Min 49** Chronicon (-1537), ed. Lampros: op. cit. 84-86.
14. **Chron Min 51** Chronicon (-ca 1622), ed. Lampros: op. cit. 87-88.
15. **Chron Turc E** = Chronicon (1299-1424). editor I. Bekker. *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*, Bonn 1849, p. 240-246.
16. **Chron Turc R** = Chronicon (-1522), cod. Vaticanus gr. 162s. XVI.
17. **Chron Turc E** = Chronicon (1299-1424), ed. I. Bekker, *Historia fol. 81/r - 84/v/ineditum/*.
18. **Dukas** (XV. yy). Chronicon (-1462). editor I. Bekker, Bonn 1834.
19. **Ekth Chron** = Anonymis (XVI. yy): Chronicon (1391-1543), ed. Sp. Lampros: *Ecthesis Chronica and Chronica Athenarum* London 1902.
20. **Georg Klon** = Georgios Klontzaz/s (XVI. yy): Chronicon (-1590) /ineditum/.
21. **Georg Pach** = Georgios Pachymeres (1242-1310): Συγγραφικαὶ ἱστορίαι [Syngrafikai 'Istorai]; (1261-1308), ed. I. Bekker, Bonn 1838.
22. **Georg Phran Chron** = Georgios Phrantzes (1401-1478): (1258-1477), 11. I-II. ed. I. B. Papadopulos, Lipsiae 1935; II, III, IV. ed. I. Bekker, Bonn 1838.
23. **Georg Phran Vulg** = Georgios Phrantzes: Chronicon minus, ed. Migne: *Patrologia Graeca* 156.
24. **Hierax** = Hierax (XVI. yy), *Χρονικόν Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* (1461), ed. K. N. Sathas: 245-268.
25. **Hist Turc** = Anonymus (XVI. yy): Chronicon (1373-1512), cod. Vatic. -Barberinianus gr. 111 (XVI. yy) / ineditum/.
26. **İo Kant** = Ioannes Kantakuzenos (+1383): *İstoria* (1320 - 1356), ed. J. Schopen I-III. Bonn 1828-1832. / (1298-1463), ed. E. Darco, I-II., Budapeşte 1929 - 1927.¹⁰⁷
27. **Man Mal** = Manuel Malaxos (XVI. yy), Chronicon (-1579, Βιβλίον ἱστορικόν μεταγλωττισθὲν παρὰ τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Λωροθέου, Venetia 1684.
28. **Mich Krit** = Michael Kritobulos (XV. yy): *Istoriai* (1450-1476). ed. C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* V. I. Paris 1870, p. 40-161.
29. **Nik Greg** = Nikephoros Gregoras (1295-1360). *Istoria Ρωμαϊκή* (1204-1359). ed. L. Schopen - I. Bekker I-III, Bonn 1829-185.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Tarihlerin ikincisi her iki baskıda böyledir. Dizgi esnasında yanlış yazılmış olmalıdır.

¹⁰⁸ Her iki baskıda 1829'dan sonra gelmesi gereken tarihin üçüncü veya dördüncü rakamı dizgide düşmüştür.

30. **Not Chron D** = Notitiae chronologicae (1350-1574), ed. Sophronios, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 1 (1917), 565-567.

31. **Not Chron 95** = Anonymus: Notitia chronologicae (a. 1402), ed. Sp. Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων, 7 (1910), 130-276.

32. **Pan Mam** = Panagiotakes Mamonos (XVI. yy), Διάλεξις, ed. I. Sokkelion. Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, 3 (1890-91), 234-273.

33. **Thren** = Anonymus (XV. yy) Θρηνος, ed. Sp. Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων 5, (1908), 256-258.

34. **Zot Par C** = Anonymus (XV. yy): Ὁ πόλεμος ἐν τόπῳ Βάρνης, 5 (1908), 256-258.

35. **Zot Par C = Zotikos Paraspondylos** (1444). ed. Gy. Moravcsik: Görög költemény a várnai csatáról, Budapestre 1935.

36. **Zot Par K** = Georgios Argyropoulos, Ὁ πόλεμος ἐν τόπῳ Βάρνης (1444), ed. Moravcsik: op. cit.

1. Kayıtların Okunuşuyla İlgili Bazı Bilgiler

1. **-oi-** Grekçe çoğul ekidir.
2. **-ou-** birleşik harfleri *-u-* okunacaktır.
3. **-th-** Arapçadaki peltek s'nin karşılığıdır.

2. Tarihsel Yunancanın Yazımıyla İlgili Kimi Kurallar

1. Büyük harfle başlayan sözlerin sol üst tarafındaki imler nefes ve tonlamayı gösterir.

2. Kimi ünlü harflerin üzerindeki dalgalı çizgi harfi ince okutur.

3. Ünlülerin üzerindeki sağa eğik imler güçlü vurguyu gösterir. Eğer im sola eğikse *yüngül* (hafif) vurguyu belirtir. Şayet bir sözcükte sadece inceltme imli bir ünlü varsa, vurgu o ünlünün üzerindedir.

4. Ünlü harf üstündeki , (virgül) imi, sözün hafif nefesle söyleneceğini belirtir.

5. Baştaki ünlünün üzerine konan ters virgül imi, sert nefes imi olup başta *h* sesinin çıkarılacağını anlatır.

6. Herhangi bir ünlünün altındaki noktamsı im, *I* (yota) harfini gösterir. Sözcük büyük harfle yazıldığında *I* (yota) harfi ayrıca, harfin yanına yazılır. *I* (yota) harfi *i*yi karşılar, ancak ünlülerin yanında *y* okunur.

7. Noktalı virgül (;), Yunancada soru imi yerine geçer.

Bilgisayarımızda bulabildiğimiz imleri yerine koyduk. Bulamadıklarımızı dipnotlarda belirttik.

3. Bazı Grek Tarihçileri ve Yapıtları Hakkında Kısa Bilgiler

1. **Georgios Pachymeres**, 1242-1310 arasında yaşadı. 1255 veya 1261'den 1308'e kadar 13 ciltlik Doğu Roma tarihini yazdı. Osman Bey'den söz eden ilk tarihçidir.

2. **Kantakuzenos**, 1292-1383 arasında yaşadı. 1347-54 arasında Doğu Roma imparatoru oldu. 1320-56 arasını anlatan 4 kısımdan oluşan bir tarihi vardır.

3. **Anonymus Chronik** (1373-1512).

4. **Dukas** tahminen 1400-1470 arasında yaşamıştır. 1341-1462 arasındaki olayları yazmıştır. 1421-1462 arasındaki olayları bizzat görmüş, yaşamıştır; Dukas'ın eseri *Bizans Tarihi* adıyla Vladimir Mirmiroğlu (1922-1966) tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmıştır.¹⁰⁹

5. **Georgios Phrantzes** (1401-1478), 1258-1477 arasının tarihini yazdı. Eseri 1838'de Bonn'da basılmıştır. Ayrıca halk baskısı da kaynak gösterilmiştir.

6. **Anonyme Chronikon** (sammlung von Sp. Lampros), 1422-1425 arasındaki tarihidir.

7. **Laonikos Halkokondilis** (1423 veya 1430? - 1490). L. Khalkokondyles biçiminde de yazılır. 1298-1463 arasının tarihini yazdı.

8. **Mihail Kritovulos** (XV. yüzyıl). Fatih'in hizmetindeydi. Kitabı *Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sani* adındadır. 1470'te yazılmıştır. 1451-1467 arasını anlatır.

9. **Nikephoras Gregoras**. 1295-1360 arasında yaşadı.

Kaynaklar

ATALAY, Besim: (Toplayan, Kütahya Mebusu); *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, (TBMM Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur), Arap harfleriyile, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339 [1923].

----- : *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. Baskı, İstanbul 1935.

----- : (Kütahya Saylavı), *Türk Adları*, Dahiliye Vekâleti Neşriyatı, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, İstanbul 1936.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb Yayınevi, C. 1, Bakü 2006.

BAYRAKTAROĞLU, Memduh: "Ey Türk Milleti ya da Aziz Türk Milleti", *Korkusuz*, 15 Şubat 2020.

----- : "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurucusunun Adı: Osman Bey mi İdi Yoksa Ataman Bey mi?", *Korkusuz*, 16 Temmuz 2020.

BUHL, F. ; "Ebû Bekir", *İA*, C. 4.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I - Oyunlar, Tekerlemeler, Yanılmaçlar ve Oyun İstilahları, Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya Vilayetleri Ağzları*, 2. Baskı, TDK, Ankara 1994, (ilk baskı 1940'tadır).

----- : *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.

DİLÇİN, Cem: *Adlar Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 2014.

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, TDK, Ankara 1972.

DUKAS: *Bizans Tarihi*, çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayını, İstanbul 1956.

EROL, Aydi: *Adlarımız - Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, Turan Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1999.

ERZİ, H. Adnan: "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, İstanbul 1942.

GEDİKLİ, Yusuf: "Hun Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler 4 : To'u-man, Mo-tu (Mete) ve Mo-ho-tou-lo Şahıs Adlarının Mana ve Menşeyi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 167, Mart-Nisan 2007.

¹⁰⁹ Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayını, İstanbul 1956, s. IV, VI.

-----: “Bilge Kağan Yazıtı G 14’teki Ad San Öbeği Taman Tarkan Mıdır, Ataman Tarkan Mıdır?” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 254, Eylül-Ekim 2021.

GIRAUD, René: *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib: “Osman I”, *İA*, C. 9.

GÖKYAY, Orhan Şaik: *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB, İstanbul 2004.

HÜMMENSOY, Tuncer: *Türköloji Makaleler I*, Akçağ, Ankara 2017.

HAMMER-PURGSTALL, Baron Joseph von: *Osmanlı Devleti Tarihi - (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, Osmanlıcaya çev. Mehmed Atâ Bey, yayına hazırlayanlar Mümin Çevik - Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, C. 1, İstanbul 1983.

HAVUZLU, Asude: “Osmanlı Yoksa Osman’lı Değil Miydi?”, *Yeni Mesaj*, 9 Ağustos 2019.

İNALCIK, Halil: “Osman I”, *DİA*, C. 33.

İNAN, Abdülkadir: “İslamdan Sonra Türkçe Adlar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 2, C. 1, Sayı: 6, Sıra 18, Temmuz 1966.

KAÇALIN, Mustafa S.: *Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi Yayını, İstanbul 2006.

KOÇ, Kenan - BAYNİYAZOV, Ayabek - BAŞKAPAN, Vehbi: *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Akçağ Yayını, Ankara 2003.

LAMMENS, H.: “Kureyş, Kurayş”, *İA*, C. 6.

Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary, Eleventh Edition, Springfield - Massachusetts 2004.

MORAVCSIK, Gyula: “Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

-----: 2. *Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul 1943. (Bu yayının ikinci tıpkı basımı yine TTK tarafından 2010’da yapılmıştır).

-----: *Byzantinoturcica*, Volume 2 Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen, Akademie Verlag, II., Berlin 1958.

ORKUN, Hüseyin Namık: *Osmanlıların Ashına Dair*, Türklük Hususi Neşriyat Serisi, Güven Basımevi, İstanbul 1939.

“Otman Baba”, *Büyük Larousse*, C. 15.

“Otman Bozdağ”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C. 7.

“Otmanlı”, *Büyük Larousse*, C. 15.

ÖZŞAHİN, Murat: *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2017.

PEKARSKIY, Edouard: *Yakut Dili Sözlüğü*, TDK, C. 1, İstanbul 1945, (a - m).

SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV Yayını, İstanbul 1999.

ŞAHİN, Haşim: “Otman Baba”, *DİA*, C. 34.

ŞAPOLYO, Enver Behnan: “Osman’ın adı Otmandır”, *Uludağ*, Sayı: 4 (11), 1935.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku’l-Ebsâr*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayını, İstanbul 2014.

Takvim, 1 Eylül 2019.

Tatar Tilininin Anlatmalı Sözlüğü, Tatarstan Kitap Neşriyatı, C. 1. Kazan 1977.

TURAN, Osman: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Türkmen Dilininin Sözlüğü, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962.

Türkiye’de Meskün Yerler Kılavuzu, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını, Seri II, Sayı: 2, Başbakanlık Devlet Matbaası, C. 2, Ankara 1947, (1. cilt 1946’da çıkmıştır).

URAZ, Murad: *Türk Adları*, Yeni Şark Bitik Evi, Bozkurt Matbaa, İstanbul 1935.

Uzbek Tilining İzhâhli Lugâti, C. 1, Moskova 1981.

YUDAHIN, K. K.: *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945.

Extended Abstract

The Problem Of The Name Of Osman Bey, The Founder Of The Ottoman State

The real name of Osman Bey, the founder of the Ottoman state, has been debated since the middle of the 18th century. Firstly, J. Deguignes (1721-1800) and later E. Gibbons (1737-1794) expressed an opinion on this issue, and they said that Osman Bey's real name was not Osman. F. Giese (1879-1945) did not hide his doubts, F. Babinger (1891-1967) stated that Osman's real name could be Atman, Azman. J. H. Kramers (1891-1951) drew attention to the difference in names in Islamic and Christian sources.

Later, Hungarian Turcologist Moravcsik (1892-1972), in his statement presented at the 2nd Turkish History Congress convened in 1937, noted that Osman Bey appeared in the Byzantine histories of Otman, Atman, Atuman, Otuman, Otknan (it is a typographical error, it will be Otthman or Otthnon), Osman. Moravcsik takes the Atman and Atuman forms as basis and states that they reflect the Ataman form. He claims that Osman Bey's real name should be Ataman. At this point, I should point out that Moravcsik's Ataman proposal is not correct. First, Ataman is never mentioned in Byzantine histories. Secondly, Ataman is a new word that emerged after the 15th century.

E. B. Şapolyo, one of the Turkish writers, first focused on the subject in 1935 and said "Osman's name is Otman". Secondly, Hasan Adnan Erzi examined the problem in 1942, summarized the foreign views above, and said that the name could be Otman or Tuman. Thirdly, M. Tayyip Gökbilgin wrote in the article "Osman I" in İA that the name was Otman, and fourthly, O. Turan also emphasized that the name Osman is pronounced as Otman among Turkmens. Gökbilgin and O. Turan's views are important. Because both are deep historians. Historian F. Sümer and O. Şaik Gökyay, who studied Dede Korkut, expressed similar views.

Apart from these, many Turkish writers took an interest in the problem and said that the name Osman was Otman and, under the influence of Moravcsik, was Ataman. The fact that the name is not Osman is mostly deduced from Otman, Atman, Atuman (not Ataman) and similar figures in Byzantine histories, from the Tuman record of el-Ömerî (1301-1349), and from the fact that all the names of the people of that period were of Turkish origin.

The subject has been thoroughly researched and scrutinized by us with complete impartiality and honesty, without any prejudice and it has been understood that the name is Otman. We base our decision on the following evidence and reasons.

1. Otman record in Byzantine works.
2. Plurality of the Ottoman record. 52 of the 66 records of Moravcsik begin with the letter O-.
3. The Europeans call it Ottoman.
4. el-Ömerî's record.
5. The fact that no famous ruler in Islamic states, until Osman Bey, bears the name of Osman.
6. Osman Bey's family (father, uncle, son) always have Turkish names.
7. Otman, the name itself. Thus, the name was easily changed to Osman.
- 8a. and
- 8b. In two Turkish sources, Osman Bey is directly referred to as Otman.
- 8c. The existence of a Babai (Kalenderi) dervish named Otman Baba.
- 8d. The presence of a commander named Otman among the Ilkhanids.
9. Presence of place names in the form of Otman and Otmanlı (8 place names in total).

Because of all these, we understand that Osman Bey's real, true and correct name is Otman.

As for the meaning of the name Otman, we cannot say anything definite about it for now. But we think that it is a *"bird of prey"* and we believe that one day this meaning will be found. We believe that many of the names of Otman ~ Utman and Toman ~ Tuman in Turkish history also mean *"a bird of prey"*. We think that the names of Dundar (Osman Bey's uncle), Tumtur in Old Uyghur, and Tungar Bay seen in Devlet al-Türkiyye are also a *"bird of prey"*. The only data we can witness on this subject is that *"tuncur"* in Kyrgyz is *"The female of the sparrowhawk called Astur palumbarius ..."* Tuncur and Dundar are the same, they are cognates. Only, in the word *"tuncur"*, there is a hardening at the beginning, nd > nc change in the middle and flattening in the last syllable.

As a result, we have proved with convincing evidence that Osman Bey's correct and real name is Otman in Turkish. From now on, we can write Otmanlı instead of Osmanlı. In addition, the mistake that Osman Bey's real name is Ataman should be corrected as soon as possible.

It is noteworthy that recently, discussions have flared up over the name of Osman Bey, the founder of the Ottoman state. I want to be included in the discussion and examine the problem objectively. My aim is to determine the correct name of Osman Bey, the founder of the Ottoman state, to reveal the truth.

Second aim is to reveal the truth and prevent future mistakes.

The article consists of three parts: In the first part, I will give local and foreign views on Osman Bey's name in chronological order; I will examine the estimates and proposals put forward. In the second part, I will list and examine Moravcsik's findings, proposals and opinions. In the third part, I will list the name of Osman Bey that we have identified and the evidence and reasons for it.

Science asks, investigates and examines in order to reveal the truth; it tries to find the truth. Whether it finds it or not, that's another matter; but the search for the truth never ends. As scientists, we are in pursuit of the truth. Our task is to research and examine the problem with scientific methods, to look at the subject objectively, to find and reveal the truth. In this regard, *"What does it do?"* or *"What does it change?"*, such questions do not concern scientists.